

پنهجي ڪهاڻي پنهجي ٻانڀي ② جي ايم سيد

لقد كان في مصمم عمر، أولى الآباء

پنهني ڪاڻي پنهنجي زباني-2

Gul Hayat Institute

جي. ایم. سید اڪيڊمي، سن،

ضلع دادو، سنڌ

2003ع

سمورا حق ۽ واسطا اڪيڊميءَ وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني-۲

لکڪو: جي. ايم. سيد

ڇاپو: پهريون

ڇپجڻ جو سال: 2003ع

ڪيلگرافي: احسان علي لغاري

قيمت = 300/

تي سئو روپيا فقط

PAHANJI KAHANI-

PAHANJI ZIBANI-2

By: G. M. Sayed

Published By: Naz Sanai

Chairman

G.M Sayed Academy Sann (Dadu)

Year: 2003

Per Copy: Rs= 300/-

- 7 ● پیش لفظ
- 10 ● باب اول: انہيءَ دور جا بين الاقوامي سياسي احوال
- 36 ● باب ٻيو: هندوستانی سياست جا احوال ۽ واقعا
- 87 ● باب ٽيون: سنڌ جا لوڪل سياسي مسئلا ۽ حقيقتون
- 184 ● باب چوٿون: شخصي، نفسياتي تجربا ۽ ذهني معلومات
- 206 ● باب پنجون: سماجي ۽ ثقافتي اصلاح لاءِ ڪوششون
- 213 ● باب ڇهون: ڊاٽريءَ جا ڪي چونڊيل ورق
- 365 ● باب ستون: انهيءَ دور جي ڪن واقف ماڻهن جو مختصر احوال

سائين جي. ايم. سيد ڪيڊمي سن کي اهو اعزاز حاصل ٿي رهيو آهي جو ان طرفان سائين جي. ايم. سيد جي پنهنجي تحرير ڪيل اٺم ڪتاب 'پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني' جو ٻيو جلد، پهريون دفعو شايع ٿي برهندڙن تائين پهتو آهي. هن کان اڳ اڪيڊميءَ طرفان ساڳي ڪتاب جو پهريون جلد به شايع ڪيل آهي، پر هي پهريون ڪتاب آهي، جيڪو هن کان اڳ شايع نه ٿيو آهي.

سائين جي. ايم. سيد 'پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني' جي پهرئين جلد جي مُنيڊر م لکيو ته جڏهن کيس انوب دور ۾ نظربند ڪيو ويو ته هن پنهنجو سمورو وقت لکڻ پڙهڻ ۾ گذاريو. ڪيترن ڪتابن کي تحرير ڪيو جن ۾ هي اٺم ڪتاب وارو ڪتاب ٻن جلدن ۾ هوءَ هر هڪ جلد ۾ ۲۱ سالن جو احوال ڏنو ويو. پهرئين جلد ۾ ڄمڻ کان ۲۱ سالن جي عمر تائين جو ذڪر هوءَ هن ٻئي جلد ۾ ٻين اڪيڊمين سالن جو ذڪر هو. پر اڳتي هلي ان کي مختلف پبلشرن پنهنجي سهوليت اهر ڄاڻائڻ شروع ڪيو. جنهن ڪري پهرئين جلد ۾ ته اڪيڊمين سالن جو ذڪر اچي سگهيو آهي. پر هن جلد ۾ نه. ٻنهي جلدن ۾ ۱۹۰۴ع کان ۱۹۳۵ع جو ذڪر آهي. هاڻي باقي احوال جيڪو رهي ٿو. اهو ۱۹۳۶ع کان شروع ٿيندو.

سائين جي. ايم. سيد پنهنجي طرفان تحرير ڪيل ٽنهي جلدن يعني ۲۳ سالن جي احوال جي هر هڪ جلد جي آخر ۾ 'باب ستون' سائينءَ جي واقفڪار شخصيتن جي احوال طور تحرير ٿيل هو، پوءِ انهن ٽنهي جلدن ۾ ايل سمورين شخصيتن جي احوال کي ڪڍي 'جنب گذاريم جن سين' جي نالي سان پڌرو ڪيو ويو. اڪيڊميءَ جيڪو پنهنجي طرفان 'پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني' جو پهريون جلد ڄاڻايو، ان جي ستين باب ۾ جن شخصيتن جو ذڪر آيل هو، انهن کي 'جنب گذاريم جن سين' تان ڪٽي شامل ڪيو ويو. پر هن جلد ۾ ائين نه ڪيو ويو آهي ڇاڪاڻ ته ان سان ڪتاب جي ضخامت وڌي وڃي ها، ان ڪري اڪيڊميءَ طرفان ترت ٿي سائينءَ جي ان ڪتاب 'جنب گذاريم جن سين' جي ٻنهي جلدن کي گڏي شايع ڪيو ويندو، جنهن جو ڪم تقريباً مڪمل ٿي چڪو آهي ۽ الله اڪيڊمي پنهنجي ڪم کي تابه

ڪمپل ٿاڻن پنهنجي

جي. ايم. سيد ڪيڊمي. سائين جي. ايم. سيد جي زندگي، مرئي منهنجي طرفان قائم ڪئي وئي هئي ۽ سائين جي زندگي، مرئي ان جي جسماني جدائي کانپوءِ به. تنهن ٻنهنجي ان دٻي ۽ سياسي استاد جي فڪر ۽ پيغام کي زندهه ۽ سلامت رکڻ لاءِ. ۽ ان جي فڪر ۽ نظريي جي برچار ڪرڻ لاءِ. مون اڪيڊمي، جي نيت فارم تان ڪم نٿي ڪيو آهي ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن به مصلحت يا ڊب يا ڪنهن به سازش. اسان جي ڪم کي روڪڻ ۾ ڪاميابي حاصل نه ڪئي آهي.

سائين جي. ايم. سيد جي پوئين جنهن ۾ سائين جو روحاني يا جسماني اولاد اچي وڃي ٿو. انهن سان اختلاف کي، ماڻهو سائين جي. ايم. سيد سان اختلاف طور يا تبديل ڪن. حالانڪ ائين ڪونهي. سائين جي. ايم. سيد جي فڪر ۽ نظريي سان محبت ٿي ڪيڊميءَ جي ڪم کي جاري رکڻ لاءِ. انصاف جو سبب بڻيل آهي.

اڪيڊمي. اها ڳالهه سمجهي ٿي ته سائين جي. ايم. سيد لاءِ ڪم ڪرڻ ڪو ايڏو سولو ۽ سهنجو نه آهي ۽ خاص طور ان جي اصل روح کي برقرار رکڻ ڪري. ڪيڊمي نڪلسن کي برداشت ڪرڻو نٿو پوي. انهن جو هتي اشارو ضروري آهي. سائين جي. ايم. سيد جي شخصيت جا هزارين ٻيلو آهن. انهن سمورن ٻيلن ۾ ڪيڊمي ڪم نٿي ڪهجي ٿو. سائين جون، ٻيون به ڪيتريون ئي تحريرون، خط ڊائريون ۽ ٻيو مواد اسان جي هٿ ۾ آهي ڪم ٿي رهجي ٿو ۽ اڃا به ڪم ٿي رهجي ٿو. ان ڪري سائين جي. ايم. سيد جي ڪم کي ڪم ٿي رهڻ لاءِ سائين جي ذاتي ٽيڪسٽ ڪاغذن ۾ ٻين تحريرن تي اسان جو هٿ وڌي رهيو آهي. اسان جي. ايم. سيد جي وفات کانپوءِ ان جا ڪيترا ئي والي ۽ وارث پيدا ٿيا آهن. ۱۹۳۶ع کانپوءِ وارث مواد، جيستائين سائين تان تحرير ڪري سگهيو ته رڪوان جي حصن جي ضرورت آهي پر ان جي سمورين ڊائريون ۽ ٻين ڪاغذن ۾ مان باقي ٿي رهيا آهن ڪم ٿي رهڻ لاءِ ڪم ٿي رهڻ لاءِ. جيڪڏهن سائين جي. ايم. سيد جي جسماني اولاد، اڪيڊمي، جي ڪارڪردگي، کي نظر ۾ رکندي. اڪيڊميءَ سان تعاون ڪيو ۽ اسان کي رڪوان مواد جي فوٽو ڪاپي فراهم ڪئي تڏهن به اسان پنهنجي لائق برھندڙن نائين، سائين، جي سموري ڪم تي مڪمل ڪري پنهنجي

سگهنداسين. اميد نه ان منسلي م نه رکو سائين، جو اولاد بران جا سمورا
بيروڪار به اسان جي مدد ڪندا.

سائين جي. ايمر سيد ۲۵ - اپريل تي وفات ڪئي. هن ئي ڪتاب جي
ص ۲۸۸ تي پڙهندڙ دوست، ۲۵ - اپريل ۱۹۳۰ع تي، سائينءَ جي لکيل
ڊائريءَ جي لکڙي کي پڙهي سگهن ٿا. جنهن م سائين لکي ٿو:

”مسٽر منگهارام بهنرامائي لکي ٿو ته: ”انسان جو بدن خدا جو
گهر آهي. ان جي پاڪيزگي ۽ صحت مذهبي فرض آهي. بدن کان جيترو ڪم
ولجي. اوتري ان جي سنڀال به ڪجي. تون پنهنجي نندرسٽيءَ جو خيال رکندو
ڪر.“

سنن جذباتن جو هئڻ ضروري آهي. نيڪن انهن تي قبضو رکڻ به
لازمي ڳالهه آهي. گهڻا ڪم هب م کڻن وڏي جوابداري آهي. مهرباني ڪري
وعبدو ڪري خدا ته اُنده ڪوبه ڪم جذبي هيٺ اچي تڪڙ م ڪونه
ڪندين. هر ڳالهه لاءِ هفتو ترسي ٿو. قدم ڪندين.....“

ڪاٿس، سائين جي. ايمر. سيد ۲۵ - اپريل تي اسان کان جدا ٿيڻ ۽
اسان کي چورو جنو ڪري وڃڻ بابت به سوچي ها ته ان کانپوءِ، سنڌ سان
جي. ايمر. سيد جهڙو ٻيو ڪير بيار ڪندو ۽ ان کانپوءِ سنڌ جي سياسي
وايومنڊل جو ڇا حال هوندو؟ ته يقينن سائين موت تي فتح حاصل ڪري وئي
ها... موت تي ان جي ابدي ۽ لافاني فتح ته اڄ به اهي جو ان جا سمورا
دوست ۽ دشمن، ان جي سڃاڻيءَ ۽ بيار تي ڪونه سگه ٿا ڪن ۽ اها ئي
ان ماڻهو جي عظمت آهي. اچو ته ان عظيم شخصيت جي عظمت جي سمورين
حولين کي ظاهر ڪرڻ لاءِ، پنهنجين صلاحيتن کان ڪم وٺون ۽ هڪٻئي سان
ڏن ڪوئي ان منسلي م تعاون ڪريون.

ناز سنائي

۲۰ - جنوري ۲۰۲۳

حيدرآباد سنڌ

فليت نمبر ۱۱

ايڇ. ڊي. اي اڳواڻي فليٽس

ٽاڊ نسيم سکر - حيدرآباد سنڌ

پيش لفظ

ڪتاب جي هن جلد ۾ ذڪر ڪيل ٻين ايڪيهن سالن جي زندگيءَ جو احوال مختلف واقعن جو هٺيار ۽ حياتيءَ جي مشغول ترين لمحن جي قصن جو داستان آهي.

انهيءَ وقت عمر جو ۲۲ - سال شروع ٿيو هو. مڪتب حيات مان ابتدائي سبق حاصل ڪري زندگيءَ جي ڪنن مرحلن تي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي چڪو هوس.

انهيءَ سفر جي مشابھت سٺائي سمنڊ جي سياحت سان ڪري سگهجي ٿي. جنهن جي لڙ، لهري، لڻ، ليٽن، چڪڻ، چاڙهن، ڪارونيار، ڪنن جو ذڪر شاه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ نهايت عمدہ پيرايه ۾ بيان ڪيو آهي.

ان سفر ۾ جنگ، جهاز، سڙھ سنون، لاجونون، سنارين سائين جي ضرورت ٿئي ٿي پر هتي منهنجي حالت ٿي اور هئي. مون پراڻي ٻيڙيءَ ۾ وڪر وٽرو چاڙهي اتر آسري ڪوها ڪٿي سمنڊ زندگيءَ جو سفر شروع ڪيو.

تعليم ٿوري، پيسو گهٽ، سنوارن سائين جي قلت اثاث سفر هئا. البت وڪر ٻانهي جو ساڻ ڪنيل هو جو پئي به پراڻو نه ٿي ٿيو، پر ان جا وهاڻو تمام ٿورا هئا.

ان ساري عرصه حيات ۾ راتيون ۽ ڏينهن ساندهه جاڳي ڪم ڪرڻو پوندو هو. جوانيءَ جي جوش ۾ صحت ۽ سلامتيءَ جو اوسيڙو ۽ اون ڪونه هوندو هو. ڪثرت ڪاروبار ڪري پاڻ وسريل هو. زمين جي سنڀال، گهر، اولاد جي نظرداري، تندرستيءَ جو خيال، مستقبل جي ڳڻ ڳوٺ، سڀ حال جي گرداب مونجهاري ۾ وسري ويل هئا.

هاڻ جڏهن انهي عرصي جي خوف ۽ خطرن، ڪوتاهين ۽ ڪمين ڏي هڪ طرف نظر ٿي ڪجي ته ڇين کان نفعي جو پاسو سوايو پيو ڏسڻ ۾

حي

سياسي ۽ اقتصادي نظرين جي واقفيت ۽ تجربو انهيءَ عرصي ۾ حاصل ٿيو.

علمي ۽ ذهني معلومات جو اضافو به انهيءَ دور ۾ ٿيو. ناحق جي مخالفت ڪرڻ جي جرئت به انهيءَ وقت کان شروع ٿي. انتظامي عهدن جي سنڀالڻ جو تجربو ۽ آزمودو انهيءَ وقت جي يادگار آهي.

سماجي اصلاح لاءِ ڪوششون، ثقافتي راهه جي روشناسي به انهيءَ عرصي ۾ حاصل ٿيون.

مجازي مرحلا ڏيئي ڪرڻ جو موقعو به انهيءَ وقت ۾ مليو.

تصوف جو مطالعي به انهيءَ زماني ۾ ڪيو.

مطلب ته زندگيءَ جون اهي عجيب گهڙيون هيون جن ۾ ساڳي وقت درسگاهه حيات جي مختلف مضمونن جو مطالعو ڪرڻ ٿي پيو.

انهيءَ وقت اندر ٺوڪل بورڊ جو سمورو دور، مخالفت ۾ رهڻ يا اقتدار جي حالت ۾ مخالفت کي منهن ڏيڻ ۾ گذريو. آخر انهيءَ دائريءَ عمل کي تنگ سمجهي، سنڌ اسيمبليءَ دوران خدمت ڪرڻ شروع ڪيو.

اڳتي هلي معلوم ٿيو ته اهي جمهوري ادارا، عمدين اصولن ۽ پروگرامن تي ٺهيل منظم جماعتن کانسواءِ شخصي مفاد جي ڪيل جو اڪاڙو بنجي ٿي پيا.

ان ڪري ابتدا ۾ صوبائي جماعت ٺاهي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ويو. ليڪن تجربي بعد انهن کي شخصي مفاد کان آزاد ڪرڻ جي اميد نه ڏسي ان انڊيا جماعتن جو سهارو وٺڻو پيو.

اول ۾ ڪانگريس سان ملڪ جي آزاديءَ جون اميدون وابسته ڏسي، ان ۾ ڪم ڪرڻ لڳس ليڪن سنڌ اندر ڪن ڪوتاهه نظر هندن جي رويي اسان کي مجبور ڪري ان کان ٻاهر ڪڍيو.

اتان نڪري مسلم ليگ جو سهارو ورتو. هڪ وقت انهيءَ جماعت جون واڳون مولانا ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر انصاري، حڪيم اجمل خان ۽ جناح صاحب جهڙن قوم پرستن جي هٿن ۾ هيون.

سنڌ ۾ انهيءَ کي زور وٺائي جڏهن طاقتور بنايوسين ته اها چند مفاد پرست زميندار، جاگيردار، تاجر ۽ ڪمورن جي قبضي ۾ اچي ويئي، جن ان کي سندن طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ شروع ڪيو.

اسان کي ملڪ ۽ قوم جي محبت جي باوجود حصول پاڪستان بعد جيلن جا در ڏسڻا پيا. آزاديءَ لاءِ لڙندڙ، مخلص، بي ڊڀا، بي طمع ملڪي ڪارڪن غدار قوم ۽ وطن شمار ٿيڻ لڳا ۽ انگريزن جا ايجنٽ، نمڪ پرورده ڪامورا، خودمطلب زميندار، جاگيردار ۽ تاجر، اسلام جا علمبردار سڏجڻ لڳا.

اهو سڀ ڪجهه ٿيو ۽ ٿي رهيو آهي.

هن ڪتاب ۾ انهن سڀني واقعات تي مفصل روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم.

آءٌ سمجهان ٿو ته هن سموري احوال سان گهڻن کي دلچسپي نه به ٿئي. موجوده دور ۾ ڪثرت مشغولين سبب اڪثر ماڻهو ڊگهو ۽ تفصيل وار احوال پڙهڻ پسند نه ڪندا آهن، اهڙن ماڻهن لاءِ منهنجا ٻيا لکيل ڪتاب شايد دلچسپيءَ جو باعث بنجن.

پر هن ڪتاب لکڻ مان منهنجو مقصد انهيءَ دور جي ڪثير واقعات کي قلم بند ڪرڻ آهي. جو اُڻندي لاءِ هن دور جي تاريخ لکندڙن واسطي مفيد مواد ميسر ڪري سگهندو.

Gul Hayat Institute

باب اول

انهيءَ دور جا بين الاقوامي سياسي احوال

رواجي طرح پنهنجي ڪهاڻيءَ ۾ بين الاقوامي حالات جو ذڪر ڪرڻ ذرا بي موقعي ۽ بي معنيٰ ڀيولڳي ليڪن دنيا پاڻ ۾ موجوده سائنسي ايجادن ڪري ايترو گڏجي ويئي آهي ۽ مڪاني سوالن تي بين الاقوامي مسئلن جو ايترو اثر پيل رهي ٿو جو انهن جي پس منظر معلوم ڪرڻ کانسواءِ، مڪاني معاملن جي معلومات اڌوري رهڻو وڃي. تنهنڪري هن باب جو ان لاءِ اضافو ڪريان ٿو ته پڙهندڙ جڏهن وسيع تر معلومات جي آڌار تي مڪاني حالتن جو جائزو وٺندا ته ڇنڊڇاڻ ڪري حقيقتن جو صحيح اندازو ڪري سگهندا.

پنهنجي ڪتاب جي پهرين جلد ۾ پهرين مهاڀاري لڙائي کان اڳ جو مختصر احوال، اتحادين جي فتح، جرمني ۽ سندس ساٿين جي شڪست جو احوال ڏئي آيو آهيان. هتي ان کانپوءِ ٿيل واقعن جو ذڪر ڪندس جي اتحادين فتح جي نشي ۾ مست ٿي پنهنجن ڪيل انجامن، وعدن ۽ بيان ڪيل اصولن کي وساري شڪست خورده ملڪن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري، يورپي حڪومتن جي نفسي بدلائڻ، مٿن ڳرا جرمانه وجهڻ ۽ ٻين بي عزتي جهڙن برتائن اختيار ڪرڻ جي رد ۾ پيدا ٿيا هئا.

انهيءَ لڙائيءَ ڪري جرمني، ترڪي، هئسبرگ ۽ رشييا جي شهنشاهيءَ جو خاتمو ٿي ويو.

شخصي حاڪمن ۽ بادشاهن جو تعداد گهٽجي ويو.

انهن شهنشاهين جي ختم ٿيڻ بعد ڪيتريون ننڍيون حڪومتون

قوم پرستيءَ جي اصولن تي يورپ ۾ برپا ڪيون ويون هيون.

هن جنگ ۾ آمريڪا جي داخل ٿيڻ سبب حالتون بدلي فتح جي

صورت اختيار ڪري ويون هيون. انهيءَ وقت آمريڪا جو صدر مسٽر ووڊرو

ولسن نهايت ڀلو منش هو. تنهن آينده لاءِ دنيا جي اختلافي مسئلن کي جنگ

هي تياھ ڪن ذريعن سان نبيرون جي عيوض باھمي گفتگو ذريعي فيصل ڪرڻ لاءِ دنيا جي مکيه مسئلن بنسبت آمريڪن ڪانگريس اڳيان ۸- جنوري ۱۹۱۸ع تي هيٺيون چوڏھن نقاڻي پروگرام پيش ڪيو.

(۱) - آينده لاءِ حڪومتن درميان عهدناما کليل طرح ڪيا وڃن.

(۲) - هر ڪنهن ملڪ کي بين الاقوامي عهدنامن مطابق بند ٿيل

ايراضين کان سواءِ، هر سمنڊ ۾ جهاز رانيءَ جو پورو حق صلح ۽ جنگ جي حالت ۾ هٿن گهرجي.

(۳) - جيتري قدر ممڪن ٿي سگهي اقتصادي بندشون ڪڍي

ڇڏجن.

(۴) - سڀ ڪنهن ملڪ جي اندروني انتظام ۽ بچاءُ جو لحاظ

رکندي، عام هٿيار سازيءَ جي چٽا پيٽي کي گهٽ ڪيو وڃي.

(۵) - سامراجي ملڪن جي بيٺڪن ۾ مڪاني ماڻهن جي حقن کي

سامهون رکي سڌارا آندا وڃن.

(۶) - رشيا جي نئين حڪومت سوويت يونين جي حدن مان لشڪر

ڪڍي کين سندن قومي ۽ ملڪي معاملات جي فيصل ڪرڻ لاءِ آزاد ڇڏيو

وڃي.

(۷) - بيلجيم جي حدن مان لشڪر ڪڍي ان کي آزاد ڪيو وڃي.

(۸) - فرانس جي حدن مان لشڪر ڪڍي کين السيس ۽ نورين

ڏيارڻ ۾ اچن.

(۹) - اٽلي جي حڪومت کي سندن قومي ايراضي واپس ڏياري

وڃي.

(۱۰) - آسٽريا هنگري جي رهاڪن کي مڪاني خود مختياري ڏني

وڃي.

(۱۱) - رومانيا، سربيا، مانسڪرين جي حدن مان لشڪر ڪڍائي

کين آزاد حڪومتون ڏياريون وڃن.

(۱۲) - ترڪن کي انهن ايراضين ۾ جتي سندن قوم جي اڪثريت

هجي، آزاد قومي حڪومت ڏني وڃي، باقي سندن ماتحت بين قومي جي

ماڻهن کي خود مختياري ڏيارڻ لاءِ سهوليتون مهيا ڪيون وڃن، دره دانيال

کي کنيو رکيو وڃي.

(۱۳) - پولينڊ کي آزاد قومي حڪومت ڏياري وڃي.

(۱۴) - بين الاقوامي فيصلن کي باهمي فيصلن ذريعي نپرون. سندن وڏين قومن جي آزادي برقرار رکڻ لاءِ دنيا جي قومن جي جماعت ٺاهي وڃي. سگهوئي ۱۸ - جنوري ۱۹۱۹ع تي بيرس ۾ صلح جي ڪانفرنس منعقد ٿي. جنهن ۾ ۲۷ فاتح قومن جا ۷۰ نمايندا اچي شريڪ ٿيا. جرمنيءَ کي ان ۾ شريڪ نه ڪيو ويو.

انهيءَ ڪانفرنس جي موقعي تي جڏهن پريزيڊنٽ ولسن يورپ ۾ آيو ته اتحادين طرفان ان جي وڏي آدرش ڪئي ويئي. ليڪن انهي جي چوڏهن نڪاتي پروگرام مان صرف ليگ آف نيشن قائم ڪرڻ جي تجويز بحال ڪئي ويئي.

سندس باقي رٿون يورپ جي اتحادي حڪومتن جي مفاد کي نقصان پهچائڻ جي ڊب کان بحال ٿي نه سگهيون. هو سندن خود مطلبيءَ ڪوٽاءِ انديشي کان دل شڪسته ٿي موٽي واپس وطن ويو. پهرين مهاڀاري لڙائي مان هيٺيان مکيه نتيجا نڪتا.

۱- ان ڪري دنيا جي طاقتور حڪومتن جو تعداد گهٽجي ويو.
۲- دنيا ۾ مذهبي جنگين کانسواءِ هي پهريون دفعو ڪو حڪومت طرفان جنگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪن اصولن جي بنياد تي ماڻهن کي اپيل ڪرڻ جو رواج ٿيو.

۳- روس ۾ مک ٽئين حڪومت نظرياتي بنيادن تي سوويت يونين ٺاهي سان وجود ۾ آئي جنهن پنهنجي طاقت کي اشتراڪي نظريي جي بنياد تي وڏن پروگرامن موجب وڌائڻ شروع ڪيو.

۴- جنگ جي پوري ٿيڻ بعد هيٺيان پنج مکيه عهدناما ٿيا جن ڪري ناراضگي پيدا ٿي. هي عالمگير جنگ جو باعث بڻيا.

(۱) ورسيرو جو عهدنامو

(۲) سينٽ جرمنيءَ جو عهدنامو

(۳) نيولي جو عهدنامو

(۴) سيورس جو عهدنامو

(۵) ٽريڊن جو عهدنامو

هر هڪ عهدنامي بابت هيٺ مختصر احوال ڏجي ٿو.

(۱) ورسيلز جو عهدنامو:

هي ۷-جولاءِ ۱۹۱۹ع تي وجود ۾ آيو.

”ان عهدنامي موجب جرمنيءَ جو، آئسيز لورين، وارو حصو فرانس کي ملڻو هو. موريسينٽ، يون، ماليدي، حصا بيلجرم کي ڏنا ويا. سار جي ايراضي ۱۵ سالن تائين اتحادين جي ماتحت رهي هئي. انهيءَ عرصي ۾ اتي جي ڪوئلن جي کاڌن جي سنڀال ۽ نفعو فرانس کي ملڻو هو.“

سليوگ جي ٺڪري کي عام راءِ موجب فيصلو ڪرڻو هو ته هو ڪيڏانهن ويندو.

يوسين ۽ ويسٽ يرشيا جو وڏو ٺڪرو پولنڊ کي ملڻ وارو هو. اپر سليشيا ۽ ڊانزگ پولنڊ جي زير اثر جدا ملڪ ٿي رهڻو هو. افريقا ۽ ٻين هنڌن جون جرمن ڪالونيون، اتحادين کي ملڻ واريون هيون، جن کي هنن پاڻ ۾ ورهائي ليک. آف نيسن جي نالي ماتر نگراني هيٺ رکيو هو.

جرمنيءَ کي هڪ لک کان وڌيڪ لشڪر نه رکڻو هو. جنهن کي به معمولي هٿيار رکن جي اجازت هئي. بحري بيڙي ۾ صرف ڇهه وڏا جهاز رکڻا هوس آبدوز ڪشتين رکن جي اجازت ڪانه هيس. راتين لئنڊ پندرهن سالن تائين اتحادين جي سنڀال هيٺ رهڻ وارو هو.

راتين نديءَ جي ڪناري وارو ٺڪر ٽيهن ميلن تائين آزاد رکڻو هو. جرمني جي ڪيل واھ کي سڀني قومن جي جنگي بيڙن يا واپاري جهازن لاءِ کليل ڇڏڻو هو. جرمنيءَ جي ندين کي ٻين الاقوامي حدون قرار ڏنو ويو.

اڳين شاهنشاھ ولیم ۽ سندس حڪومت جي مکيه عهديدارن تي ڪيس هنڻ وارا هئا. جرمنيءَ کي جنگ جي جتيءَ ۾ پندرهن عرب ڊالر يڪدم ڏيڻا هئا. باقي جرمانو ۲۰ سالن ۾ ادا ڪرڻو هو. پنجن سالن تائين کين اتحادين کي هر سال ٻن لکن ٽن جا سموندي جهاز ڏيڻا هئا. جرمنيءَ جي ڪوئلي جو وڏو حصو، ڏهن سالن تائين فرانس، بيلجرم ۽ اٽليءَ کي ڏيڻو هو.

اتحادين طرفان جرمنيءَ ۾ رکيل لشڪر جو خرچ به جرمنيءَ کي ٻرڻو هو. انهي عهدنامي جي شرطن مان معلوم ٿي ويندو ته جرمنيءَ جهڙي غيرتمند، جنگجو، ترقي يافتہ ۽ طاقتور قوم کي ڪيترو نه ذليل ۽ ڪمزور

ٻڌڻ جي رت رتي ويئي هئي.

(۲) سينٽ جرمنيءَ جو عهدنامو:-

هي عهدنامو ۱۰ سيپٽمبر ۱۹۱۹ع تي صحيح ڪيو ويو. ”انهيءَ عهدنامي موجب آسٽريا ۽ هنگري جي هئيسبرگ سلطنت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ختم ڪيو ويو هو. انهيءَ کي ٽوڙي چيڪو سلوڪيا، يوگوسلوڪيا، پولنڊ، هنگريءَ ۾ نسلي ۽ لساني بنيادن تي جدا جدا حڪومتون بنايون ويئون هيون.

آسٽريا کي سندس ايراضي جي ڪيترن حصن تان دستبردار ٿيڻ بعد هيٺين شرطن تي آزاد رهڻ ڏنو ويو هو.

- ۱- تيهن (۳۰) هزارن کان مٿي لشڪر نه رکندي.
 - ۲- جرمني وانگر (۲۰) سالن تائين جنگ جو جرمانو ڏيندي ايندي.
 - ۳- جرمني ۽ آسٽريا جي گڏجڻ کان منع ٿيل هين.
- انهيءَ عهدنامي يورپ جي ٻي طاقتور شهنشاهيت جو خاتمو آڻي ڇڏيو، جنهن ڪري فرانس ۽ انگلينڊ جي طاقت وڌي ويئي.
- ### (۳) نيولي جو عهدنامو:-

انهيءَ تي ۲۷ نومبر ۱۹۱۹ع صحيح ڪري عمل ۾ آندو ويو. ”انهيءَ عهدنامي موجب بلگيريا جي حڪومت کي ايجين سمنڊ واري حصي تان هٽ ڪڍڻو پيو. يوگو سلوڪيا جي نئين حڪومت کي تسليم ڪرڻو پيو.

۴۵۰ ملين ڊالر جنگي تاوان ڏيڻو هون. لشڪر صرف ۲۰ هزار رکڻ جي اجازت هين. جملي جنگي سامان اتحادين جي حوالي ڪرڻو هون.“
انهيءَ عهدنامي جي نتيجي ۾ بلگيريا جي حڪومت کي ڪمزور ۽ بي عزت بنايو ويو هو.

(۴) سويس جو عهدنامو:-

اهو عهدنامو ۲۰ آگسٽ ۱۹۲۰ع تي صحيح ڪيو ويو. جنهن موجب ترڪي شهنشاهيت کي ختم ڪري لڪرن ۾ وراهيو ويو هو. جنهن جو احوال هن ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ خلافت تحريڪ جي ذڪر ۾ ڏنو ويو آهي.

(۵) ٽرينان جو عهدنامو:-

اهو عهدنامو ۴ جون ۱۹۲۰ع تي صحيح ڪيو ويو

”ان عهدنامي جي ڪري هنگري ملڪ جا ٽي حصا ڪيڊي بين نين حڪومتن ۾ ورهايا ويا. کين ۳۵ هزار لشڪر رکڻ جي اجازت ڏني ويئي. جنگ جي زماني جا مکيه عهديدار اتحادين جي حوالي ڪرڻا پڻ وغيره“
انهيءَ عهدنامي هنگريءَ جي حڪومت کي ڪم طاقت ۽ دليل بنايو هو. ۱۱ لڙائي بعد جي زوريءَ عهدناما ڪيا ويا هئا تن مان اتحادين اهو سمجهيو ٿي ته هنن جملي مخالف طاقتن کي ڪچلي ڇڏيو آهي.
ليڪن اڳتي هلي دنيا جي سامهون هيٺيان مسئلا پيش آيا.
(۱) دنيا جي مختلف ملڪن جي باهمي اختلافن دور ڪرڻ ۽ ننڍن ملڪن جي حفاظت ۽ بچاءَ لاءِ ليگ آف نيشن ۽ ورلڊ ڪورٽ ٺاهي ويئي هئي.

ليڪن انهي کي سندس فيصلن کي مڃائڻ لاءِ ڪابه ايجنسي نه هئي. جنهن ڪري انهيءَ جي ٺهراون کي صرف اتحادين جي طاقت ۽ اخلاقي اثر جي پشت وڃي رهي هئي.

(۲) ليگ آف نيشنس يورپي طاقتن مان اتحادين جي گروه جو اوزار ٿي ڪم اچڻ لڳي. مخالف حڪومتن جي ملڪن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري، قوم پرستيءَ جي بنياد تي حڪومتون ته بنائون ليڪن اتحادين جي هٿ هيٺ جي ملڪ يا ڪالونيون هيون، انهن کي نه آزادي ڏني ٿي ويئي نه ان جا فيصلا انصاف تي ٻڌل هئا. تنهن ڪري ان جو وقار ۽ عزت گهٽجي ويئي.

(۳) ليگ جي انهي پاليسي ڪري غير يورپي طاقت جهڙوڪ يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا، ڪن برٽش ڊومين ۽ جپان انهي جي ڪمن مان دلچسپي ڪڍي ڇڏي. هنن سندن لاڳاپي وارن حدن کان ٻاهر جي ڳالهين ۾ حصو وٺڻ کان بي تعلقي ڏيکاري.

(۴) جپان جي حڪومت لڙائي ۾ شريڪ نه ٿي هئي ۽ هن لڙائي جي وقت واپار ذريعي گهڻو پيسو ڪمايو هو تنهنڪري سندس طاقت وڌي ويئي هئي. جنهن جو فائدو وٺي هن مشرق بعيد تي زوري قبضي ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي.

(۵) آمريڪا جي حڪومت به طاقتور هئي ان آخري وقت تي ڪن مصلحتن جي بناء تي جنگ ۾ اتحادين کي مدد ڪئي هئي. پر جنگ کانپوءِ يورپي اتحادين جي خودغرضانه پاليسيءَ کان تنگ اچي، پنهنجي پاليسي ڏکڻ آمريڪا تي ”سني پاڙيسريءَ“ جي خوبصورت ٺالي هيٺ اقتدار قائم

ڪرڻ جي مرتب ڪئي.

(۶) فرانسيسي حڪومت انهي فتح مان خاص فائدو حاصل ڪيو هو سا بدليل حالتن جي باوجود يورپ جي ڪن حصن ۽ جرمنيءَ ۾ حاصل ڪيل اقتدار قائم رکڻ جي پاليسيءَ تي قائم رهندي آئي.

(۷) جرمنيءَ ۾ وقت گذرڻ بعد جڏهن سندس ذلالت جو احساس پيدا ٿي رد عمل پيدا ٿيڻ لڳو تڏهن هن ورسيلز جي ڪيترن شرطن کي رد ڪري پاڻ کي طاقتور بنائڻ شروع ڪيو. جنهن صورت ۾ ليگ کي ٺهراءُ ۾ مڃائڻ جو اختيار نه هو تنهنڪري آهستي ٿي ان جا ٺهراءُ بي جان شمار ٿيڻ لڳا.

جڏهن جرمنيءَ ۾ وان هيڊنبرگ پريزيڊنٽ ٿيو ته ان ۱۸ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع تي ورسيلز عهدنامي جي آرٽيڪل ۲۳۱ هيٺ مٿن مڙهيل جرمانو رد ڪري ڇڏيو.

اٽليءَ ۾ ۲۸ - آڪٽوبر ۱۹۲۲ع تي مسولين فاشسٽ پارٽيءَ جو والتيرن جي مدد سان روم تي حملو ڪري قبضو ڪري ورتو هو ۽ سگهوئي ۲۵ نومبر ۱۹۲۲ع تي کيس بادشاهه طرفان ڊڪٽيٽريءَ جا اختيار مليا. جنهن ڪري هن انجو فائدو وٺي، اٽليءَ کي زبردست طاقت بنائڻ جو پروگرام تيار ڪيو.

هن ۱۹۳۵ع ۾ ليگ آف نيشن جي ٺهراءُ جي خلاف حبش تي زوريءَ قبضو ڪري اٽليءَ سان ملائڻ جو اعلان ڪيو.

۳۰ - جنوري ۱۹۳۳ع تي جرمنيءَ ۾ اڊولف هٽلر چانسلر ٿيو ۽ سگهو ئي هن سندس نازي پارٽيءَ کي طاقتور بنائي جرمنيءَ جي وڃايل وقار ۽ طاقت کي وري حاصل ڪرڻ جون سٽون سٽيون ۽ ۱۴ - آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تي جرمنيءَ کي ليگ آف نيشن مان ڪڍي ورتو.

۱۴ - جون ۱۹۴۴ع تي هٽلر روم ويو ۽ ٻن ھن خيال حڪومتن ۾ سمجهوتو آڻڻ جي ڪوشش ڪيائين.

انهيءَ سان جرمنيءَ جو پريزيڊنٽ وان هيڊنبرگ وفات ڪري ويو ۽ ۱۹ - آگسٽ ۱۹۳۴ع تي هٽلر جرمنيءَ جي پريزيڊنٽيءَ جون واڳون ورتيون. ٻئي سال ۱۹۳۵ع جي ۱۳ جنوري تي جرمنيءَ جي سار علائقي ۾ ليگ آف نيشن جي سھاري هيٺ عام راءِ ورتي وئي جنهن ۾ سار جي ماڻهن ان کي جرمنيءَ سان ملائڻ لاءِ ووٽ ڪيو.

ان ڪري هنلر جي جرمني ۾ مقبوليت وڌي ويئي. ان جو فائدو وٺي هن ۱۶ مارچ ۱۹۳۵ع تي ورسيلز جي ساري عهدنامي جي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

جنگ کان پوءِ سگهوئي يورپ جي ٻي وڏي حڪومت روس ۾ لينن نالي قومي ليڊر زار جي حڪومت جي جاءِ تي اشتراڪيت جي بنيادن تي سوويت يونين ٻڌا ڪري ان کي مضبوط بنائڻ جو پروگرام رٿيو، يونين کي ۲۱- جنوري ۱۹۲۴ع تي هن جي وفاتيءَ بعد خانہ جنگيءَ جو نشانو بنجڻو پيو.

هڪ طرف سٽلين جو ۽ ٻي طرف ٽرانسڪين جو گروه هو. ٽن سالن کانپوءِ ۲۷ ڊسمبر ۱۹۲۷ع تي سٽلين جو گروه مڪمل طرح ڪامياب ٿي ويو. ان بعد سگهوئي دنيا جي مختلف حڪومتن، سوويت يونين جي حڪومت کي تسليم ڪرڻ شروع ڪيو.

سوويت يونين جي حڪومت پاڻ کي مضبوط ۽ محڪم بنائڻ لاءِ پهرين پنج ساله اقتصادي پروگرام هيٺ آڪٽوبر ۱۹۲۸ع کان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

انهيءَ دور ۾ جنهن کي پهرين ۽ ٻي مها پارين لڙاين جي وچ وارو دور سڏجي ٿو.

هيٺين چئن نظرين جو اثر دنيا ۾ پڪڙجي ويو:

۱- نيشنلزم ۲- ڪميونزم ۳- فاشزم ۴- ڊيموڪريسي

هتي آءُ اهو بهتر ٿو سمجھان ته مختصر طرح انهن نظرين جي بنيادي اصولن تي روشني وجهي. پوءِ دنيا جي مختلف حڪومتن جو ذڪر ڪريان.

(۱) نيشنلزم:

هن نظريي جو بنياد انهيءَ ڳالهه تي هو ته هرڪنهن قوم کي حق خوداراديءَ جي اصول تي پنهنجي سياسي مستقبل بابت فيصلو ڪرڻ جو حق هو ۽ انهيءَ طريقي موجب هر قوم پنهنجي آزاد ۽ جداگانہ حڪومت بنائڻ لاءِ مستحق هئي.

قوميت جا دنيا ۾ تسليم ڪيل اصول هيٺيان شمار ڪيا ٿي ويا
(۱) جاگرافيائي حدن جو وطن (۲) زبان (۳) ڪلچر (۴) قومي
ڪردار (۵) اقتصادي مفاد

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کانپوءِ شڪست کاڌل حڪومتن کي انهن اصولن جي بنياد تي توڙي نيون حڪومتون بنايون ويون هيون. ليگ آف نيشنس ۾ به ساڳين بنيادن تي ٻريا ڪيل قومي حڪومتن کي نمايندگي ڏني ويئي هئي. جهڙوڪ :

يوگوسلاويڪيا، چيڪوسلاويڪيا، هنگري، البانيا، گريس، بلغيريا، رومانيا، پولنڊ، لتونيا، لتاويا، ايسٽونيا، فنلئنڊ، آئرلئنڊ جدا قومي حڪومتن جي صورت اختيار ڪئي.

انهن ملڪن کي جدا قومي حڪومتون ڏيارڻ ۾ اتحادين جو گهڻي قدر هٿ هو.

ليڪن انهن ساڳين اتحادين ملڪن سندن اقتدار هيٺ آيل ايشيا ۽ افريقا کنڊن جي جدا قومن کي مختلف بهانن جي آڌار تي آزاديءَ ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. جنهن تي انهن کنڊن جي رهاڪو قومن ۾ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ٿي ويئي.

انهيءَ حالت کي مدنظر رکندي جرمني، اٽلي ۽ جپان جي حڪومتون جڏهن ڏٺو ته فرينچ، ڊچ، پورچوگيز، اسپين، انگريز وغيره حڪومتون سندن زبردست قومي ملڪن کي آزادي ڏيڻ لاءِ تيار نه هيون، بلڪ انهن زبردست ملڪن جي پيداوار ۽ ماڻهن جي آڌار تي سندن طاقت وڌائي ترقي ڪري رهيون هيون ته انهن به ڪن ڪمزور ملڪن کي غلام بنائڻ لاءِ نئين سر ڪوشش شروع ڪئي انهن سموري سامراجي طاقتن خلاف ايشيا ۽ افريقا ۾ قوم پرستي جيءَ بنيادن تي جدوجهد شروع ٿي ويئي، هيٺ مختصر طور انهيءَ دور ۾ ايشيا ۽ افريقا جي جدا قومن طرفان آزاديءَ لاءِ ڪيل جدوجهد جو احوال پيش ڪجي ٿو:

(۱) اتر افريقا جا ملڪ (موراڪو، الڊيريا،

تونيسيا، ليبيا)

جنگ کانپوءِ سگهو ئي اسپين واري موراڪو ۾ ريف جي امير غازي عبدالڪريم جي اڳواڻيءَ هيٺ اسپين جي سامراج خلاف آزاديءَ لاءِ هلچل شروع ٿي. جنهن کي دٻائڻ لاءِ اسپيني حڪومت هڪ وڏو لشڪر جنرل سلويستر جي ڪمانڊ هيٺ چاڙهي موڪليو، جنهن کي غازي عبدالڪريم ۲۱ جولائي ۱۹۲۱ع تي ختم ڪري ڇڏيو.

هو اسپين حڪومت کي وقت بوقت شڪستون ڏيندو رهيو جنهن

ڪري اسپين وارا موراڪو جي اندروني حصي مان نڪري سامونڊي ڪناري جي قبضي ۾ وڃي رهيا هئا.

ان وچ ۾ الجيريا جي مختلف حصن تي قبضي ڪرڻ لاءِ فرانس وارن عربن سان جنگ پئي ڪئي. پر ۱۹۶۲ع ۾ هٿ ڪري انهن جو غازي عبدالڪريم سان تصادم ٿي پيو. جنهن کي دٻائڻ لاءِ ۲۶ جولائي ۱۹۲۵ع تي فرانس ۽ اسپين جي حڪومتن پاڻ ۾ متحد ٿي ڏيڍ لک لشڪر مارشل پيٽن جي هٿ هيٺ غازيءَ سان لڙڻ لاءِ موڪليو. لڙائي سال کن هلندي رهي. آخر ٻن زبردست طاقتن جي جديد هٿيارن سان مسلح لشڪر سان لڙڻ مشڪل ٿيڻ جي ڪري عبدالڪريم ۲۶ مئي ۱۹۲۶ع تي هٿيار ڇڏي پيش پيو. جنهن کي فرينچ حڪومت ري يونين ٻيٽ تي جلاوطن ڪري نظر بند رکيو. اهڙي طرح موراڪو جي جنگ آزاديءَ جي تحريڪ کي اتحادي سامراجين حال ڪڍي ڇڏيو.

ٻي طرف ليبيا ۾ شيخ ادريس سنوسي آزاديءَ جو جهنڊو کنيو هو. ابتدا ۾ ان کي اٽلي جي حڪومت ملڪ جي هڪ حصي لاءِ اڳواڻ تسليم ڪري ڪي اختيار ڏنا. ليڪن جڏهن مغربي ملڪ سڀ ملي ويا ته اٽليءَ وارن ۹ مارچ ۱۹۲۷ع تي ڏنل اختيار واپس ورتا ۽ وري آزاديءَ جي لاءِ لڙائي شروع ٿي.

هن دفعي اتحادي طاقتون مضبوط هيون ۽ شيخ سنوسي به مجبور ٿي هٿيار ڇڏي پيش پيو. جنهن ڪري هن ٻي ملڪ کي به زبردستي غلام رکڻ ۾ مغربي ملڪ ڪامياب ٿيا.

ٽي طرف الجيريا ۾ آزاديءَ لاءِ هلچل شروع ٿي جنهن لاءِ قسطنطنيہ، الجيريا ۾ هڪ قوم پرستن جي ڪانفرنس ڪئي ٿي جنهن ۾ ساري ملڪ جا عالم اچي گڏ ٿيا. جن بيت المقدس واري مسلم ڪانگريس جي پروگرام وانگر مسلمانن ۾ اصلاح آڻڻ ۽ بيداري پيدا ڪرڻ واسطي هڪ جماعت جمیعت العلماء نالي ٺاهي جنهن تحريڪ کي فرينچ حڪومت وڌڻ کان روڪي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح انهن اتحادي طاقتن جن جمهوريت کي قائم رکڻ ۽ ننڍين قومن کي آزادي وٺي ڏيڻ لاءِ مهيا پاري لڙائي وقت نڪرا هئا تن ساڳين سندن ماتحت ملڪن کي آزادي ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

(۲) مصر ۽ سوڊان:-

جنگ جي زماني ۾ انگريزن مصر ۾ جي سختيون ڪيون هيون تن

کان تنگ ٿي جنگ کانپوءِ مصر ۾ سعد زغلول پاشا جي اڳواڻيءَ هيٺ قوم پرست هلچل زور ورتو. جنهن ڪري انگريزن ۱۹۱۹ع ۾ زغلول پاشا کي مالتا ۾ نظربند ڪري رکيو. جنهن تي ساري ملڪ ۾ انگريزن جي خلاف سخت مخالفت شروع ٿي ويئي.

گهڻي ڪشمڪش بعد نيٺ ۱۹۲۲ع ۾ ڪن شرطن تي مصر کي مڪاني آزادي ڏني ويئي.

نئين آئين پٽاندڙ ۲۷ سيپٽمبر ۱۹۲۳ع تي پارليامينٽ جون چونڊون ٿيون جنهن ۾ وفد پارٽي اڪثريت ۾ چونڊ جي آئي. ۽ پارٽيءَ جي اڳواڻ سعد زغلول پاشا وزارت ٺاهي.

ليڪن اصلاحات کي ڪافي نه سمجهي ماڻهن وڌيڪ حقن جي گهر ڪئي. انگريزي عملدارن پنهنجا خاص اختيار هلائي سختي ڪرڻ شروع ڪئي. ان تي جون مهيني ۾ ساري مصر ۾ عام بغاوت جا آثار ڏسڻ ۾ آيا.

۲۵ سيپٽمبر ۱۹۲۴ع کان ۲- آڪٽومبر تائين سعد زغلول پاشا ۽ مسٽر مئڪڊونالڊ وزير اعظم انگلنڊ جي وچ ۾ ڳالهائون ٿيون پر نتيجو ڪونه نڪتو.

۲۰ نومبر ۱۹۲۴ع تي ڪنهن تعصبي مسلمان سرلي سٽڪ مصري لشڪر جي انگريز سپه سالار ۽ سودان جي گورنر جنرل کي قتل ڪري ڇڏيو. مصري حڪومت ان تي افسوس جو اظهار ڪندي، جوابدارن خلاف سخت قدم کڻڻ جو واعدو ڪيو پر انگريزن ڏوهارين کي سزا، سياسي هلچل تي بندش، جرمانو، معافي ۽ سودان مان مصري فوج هٽائڻ جا شرط پيش ڪيا جي شرط مصري حڪومت سواءِ سودان مان لشڪر هٽائڻ جي قبول ڪيا. پر انگريزن سڀني شرطن قبول ٿي زور ڏنو. جنهن تي سعد زغلول پاشا وزارت کان استعيفا ڏئي ٻاهر نڪري ويو.

انگريزن سندن هڪ ماڻهوءَ کي وزيراعظم مقرر ڪيو. مارچ ۱۹۲۵ع ۾ وري نيون چونڊون ٿيون جنهن ۾ به وفد پارٽي اڪثريت ۾ چونڊجي آيو ليڪن انگريزن ٻيهر سندن ماڻهوءَ کي وزارت سونپي، ان تي قوم پرستن حڪومت جو ڪاروبار هلائڻ مشڪل ڪري ڇڏيو.

۲۳- آگسٽ ۱۹۲۷ع تي زغلول پاشا وفات ڪئي، جنهن جي جاءِ تي مصطفيٰ نحاس پاشا وفد پارٽيءَ جو ليڊر چونڊيو.

۱۶- مارچ ۱۹۲۸ع تي وري نحاس پاشا جي هٿ هيٺ وزارت ٺهي

ٻوڏ گهڻي وقت تائين انگريزن ۽ قوم پرستن جي وچ ۾ اختيارات جي ڳالهين تان اختلاف هلندا آيا. جنهن ۾ بادشاه فواد کي انگريزن، قوم پرستن جي خلاف وقت بوقت ٻي ڪتب آندو.

آخر ۱۹۳۵ع ۾ انگريزن مجبور ٿي ۱۹۲۳ع وارو سسپينڊ ٿيل آئين ٻيهر بحال ڪيو.

ٻي سال چونڊن ۾ وري وفد پارٽي اڪثريت حاصل ڪري حڪومت ورتي.

(۳) ترڪي:-

ان بابت هن ڪتاب جي پهرين جلد ۾ خلافت مسئلي جي سلسلي ۾ اڳي ڏيکاري آيو آهيان ته مصطفيٰ ڪمال پاشا حڪومت جون واڳون وٺڻ بعد، ترڪن جي وچائل ايراضي واپس وٺي ان کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مشغول ٿي ويو هو.

هن ۱۹۲۴ع ۾ خلافت کي ختم ڪري ملڪ کي ريپبلڪ بنائي سيڪولر طريقي تي حڪومت جو ڪروبار هلائڻ شروع ڪيو هو.

ملڪ کي پهرين درست ٿيل آئين ڏنائين جو اڳين آئين کان بهتر هو. ليڪن هن، ملڪ ۾ صرف هڪ پارٽيءَ جو راج قائم ڪري، ڊڪٽيٽر ٿي ڪم هلائڻ کي بهتر ڄاتو.

اڳتي هلي ڏهن سالن کانپوءِ ۱۹۳۰ع ڌاري مخالف پارٽيءَ کي به ڪن شرطن تي وجود ۾ اچڻ ڏنائين. هن اقتصادي يا جمهوري طريقي جا ڪي به سڌارا ملڪ ۾ نه آندا. سندس ڪمن مان نمايان ڪيل ڪم هيٺيان هئا:

(۱) وڌيڪ شادين ڪرڻ تي بندش وڌائين.
(۲) مذهب کي سياست کان عليحده ڪري، مذهبي ماڻهن کي ان ۾ دست اندازي ڪرڻ کان روڪيائين.

(۳) فيض توبي ۽ برقي پائڻ جي رواج کي مذهب ۽ رجعت پسنديءَ جي نشاني سمجهي ان جي پائڻ کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪيائين.

(۴) آئين مان ملڪ جي حڪومت اسلامي هئڻ وارو فقرو ڪڍي ڇڏيائين.

(۵) ترڪي زبان رومن اکرن ۾ لکڻ جو رواج وڌائين.
(۶) سول مئريج، (باهمي رضامندي جي شادي، طلاق) جو قانون

لازمي ڪيائين.

(۷) زالن کي ووٽ جو حق ڏنائين.

(۸) پر وارن ملڪن سان دوستيءَ جا عهدناما ڪيائين.

(۹) بلقان جي عيسائي حڪومتن (جي اڳي ترڪيءَ جي ماتحت

هيون ۽ هاڻ آزاد ٿيون هيون) سان به باهمي مدد جو سمجهوتو ڪيائين.

(۴) **سريا (شام)**

جنگ مهل انگريزن عربن سان وعدو ڪيو هو ته سريا سندن حوالي

ڪيو ويندو پر اندران اندر فرينچن سان عهدنامون ڪري، جنگ کانپوءِ سريا

سندن حوالي ڪئي ويئي.

سگهوئي عربن فرينچن خلاف آزاديءَ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي.

هنن ۲ جولائي ۱۹۱۹ع تي دمشق ۾ ڪانگريس سڏائي مڪمل

آزاديءَ لاءِ گهر ڪئي، ان کانپوءِ وري ۱۱ مارچ ۱۹۲۰ع تي ڪانگريس امير

فيصل کي بادشاه بنائڻ جو اعلان ڪيو.

انگلنڊ ۽ فرانس ان کي تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ۲۵ جولائي

۱۹۲۰ع تي فرينچن زوري دمشق تي قبضو ڪري امير فيصل کي گاديءَ تان

لاهي ڇڏيو.

۱۹۲۵ع کان ۱۹۲۷ع تائين دروسر قبيلي بغاوت ڪري شام جي

پهراڙين تي قبضو قائم رکيو.

جڏهن فرينچن دمشق ۾ باغين جي لاشن کي تنگيو تنهن تي دمشق

جي رهاڪن بغاوت ڪري فرينچن کي شهر ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو. جنهن تي

فرينچن وڌيڪ لشڪر آڻي، ٽنگن ۽ هوائي جهاز سان حملو ڪري شهر تي

به قبضو ڪيو ۽ دروسر قبيلي وارن کي به شڪست ڏني.

پوءِ ۲۲ مئي ۱۹۲۰ع تي فرينچن پنهنجي طرفان هڪ آئين ٺاهي

سريا کي چونڊيل پارليامينٽ ڏئي ريپبلڪ بنايو. جنهن پارليامينٽ علي بلي

العابد کي پريزيڊنٽ چونڊيو.

فرينچن ان کي قبول ڪري ۱۹۳۳ع ۾ سريا سان عهدنامون ڪيو

جنهن موجب ۲۵ سالن تائين سريا ۾ فرينچن کي ڪافي اختيار رهڻا هئا.

۱۹۳۴ع ۾ جڏهن پارليامينٽ گڏ ٿي ته ان هن ڪيل عهدنامي کي

رد ڪري ڇڏيو جنهن فرينچن پارليامينٽ کي ان ڄاڻايل مدي تائين معطل

ڪري ڇڏيو.

ان کان پوءِ شامين ۽ فرينجن جي وچ ۾ مڪمل آزاديءَ لاءِ تصادم هلندو رهيو.

(۵) فلسطين ۽ جورڊان:-

جنگ کان پوءِ جلدي ۲ نومبر ۱۹۱۷ع تي لارڊ بالفور هڪ اعلان ڪري فلسطين کي يهودين جو قومي وطن قرار ڏنو.

سگهوئي ليگ آف نيشنس اتحادين جي اثر هيٺ ۲۴ جولائي ۱۹۲۲ع تي ان جي منظوري ڏني.

۱۹۲۱ع ۾ عربن جي ڪانگريس قانون ساز اسيمبليءَ جي گهر ڪئي، مئي ڌاري يهودين جي بي انداز هجرت ڪري اچڻ تي عربن طرفان فساد ٿيا.

۲۶ مئي ۱۹۲۳ع تي انگريزن جورڊان (اردن) کي علحده حڪومت بنائي، امير عبدالله بن حسين کي بادشاهه بنايو ليڪن بچاءَ مالي کانو انگريزن جي سنڀال هيٺ رهيو.

پهرين اپريل ۱۹۲۵ع تي لارڊ بالفور جيروسلم ۾ هيبريو يونيورسٽي کولي.

اگست ۱۹۲۹ع ۾ يهودين ۽ عربن جي وچ ۾ وڏي پيماني تي فساد ٿيا. انگريزي حڪومت طرفان فسادن جي اسبابن معلوم ڪرڻ لاءِ سر والٽر شاچي چيرمنيءَ هيٺ ڪاميٽي مقرر ٿي.

جنهن عربن سان ڪيل واعدن جي خلاف ورزي ۽ يهودين خلاف نفرت انجام ڪارڻ ڄاڻايا. جنهن تي يهودين جي وڌيڪ هجرت تي بندش وڌي ويئي. ان تي يهودين هڙتالون ڪري شور مچايو. آخر انگريزن ملڪ کي ورهائي ٻه حصا ڪيو هڪ حصو يهودين کي ۽ هڪ حصو عربن کي امير عبدالله جي هٿ ۾ ڏنو.

ان کان پوءِ يهودين سندن حصو ملڪ مان عربن کي ڪڍڻ شروع ڪيو ۽ سندن حڪومت اڃان تائين عربن جي ڪڪ ۾ ڪان بنو پئي آهي.

(۶) عراق:-

۱- جنوري ۱۹۱۹ع تي انگريزن هندوستان تي لشڪر سان، جن ۾ ڪيترا پنجاب جا مسلمان به هئا، بغداد تي قبضو ڪيو.

صلح ڪانفرنس جي سپريم ڪائونسل (جنهن جا ڏهه ميمبر هئا. انگلنڊ، آمريڪا، فرانس، اٽلي ۽ جپان جا وزيراعظم ۽ وزير خارجيه) عراق

ڪي ۲۵- اپريل ۱۹۲۰ع تي انگريزن جي سنڀال هيٺ ڏنو. جنهن تي ناراض ٿي ساڳي سال، جولاءِ کان ڊسمبر تائين انگريزن خلاف عربن سخت بغاوت ڪئي.

ان کي تارڻ لاءِ امير فيصل کي شام کان گهراي ۲۳ جون ۱۹۲۱ع تي بادشاهه بنايو ويو. جو ۱۹۲۳ع تائين بادشاهه رهيو.

انهيءَ انگريزن سان لشڪري معاهدو ڪيو، جنهن ۾ انگريزن جي هٿ ۾ گهڻا اختيار رهڻ وارا هئا.

۲۷- مارچ ۱۹۲۴ع تي عراق جي آئين ساز اسيمبلي گڏ ٿي اهو عهدنامو بحال ڪيو. جولائي ۾ اسيمبلي آئين پاس ڪيو.

سگهوئي موصل جي تيل جي ڪاٺين تان ترڪيءَ ۽ عراق جي وچ ۾ اختلاف ٿيو جو مغربي طاقتن جي مدد سان عراق جي فائدي ۾ فيصل ٿيو.

انهيءَ وچ ۾ به ٿي دفعا ڪردن، عربن کان آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪئي پر انهن کي زوريءَ دٻائي ماتحت رکيو ويو. ۱۹۳۲ع جي ۳- آڪٽوبر تي عراق ٿوري اندروني آزادي هٿ ڪري ليگ آف نيشنس جو ميمبر ٿيو.

۸- سيپٽمبر ۱۹۳۳ع تي امير فيصل وفات ڪئي، سندس جاءِ تي ان جو پٽ امير غازي تخت نشين ٿيو.

جيئن ته اتي موصل جي تيل جون ڪاٺيون انگريز ڪمپنيءَ جي هٿ ۾ هيون، ان ڪري انگريزن جي هميشه اها ڪوشش پي رهي ته اتي جي حڪومت جي واڳ پنهنجي هٿ ٺوڪين ماڻهن جي قبضي ۾ رکڻ، تنهن ڪري هنن ڪيترائي اختيار پنهنجي قبضي ۾ رکيا هئا. قوم جي مکيه ماڻهن کي خريد ڪري بي ايمان بنائڻ جي باوجود به عام ماڻهن ۾ سخت ناراضگي رهندي آئي.

(۷) ايران:-

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي زماني ۾ ايران غير جانبدار رهڻ جو اعلان ڪيو هو پر ڪمزور هئڻ ڪري ۱۹۰۷ع جي عهدنامي جي آڌار تي هن تي ريشيا ۽ انگريزن قبضو ڪري ورتو. جنگ پوري ٿيڻ کان پوءِ سوويت حڪومت پنهنجو لشڪر، ايران مان واپس گهراي ورتو ليڪن انگريز اتيئي رهيا پيا هئا.

۱۹۱۹ع ڌاري ايراني حڪومت هڪ وفد ليگ آف نيشنس ۾ موڪليو ته ۱۹۰۷ع وارو عهدنامو رد ڪيو وڃي ۽ سندن ملڪ مان ڌاريون

طاقتون نڪري وڃن پر انگريزن جي اثر ڪري مورگو وفد کي ليگ ٻڌڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

ساڳي سال ۾ انگريزن ايرانين سان عهدنامون ڪيو. جنهن ۾ کين قرض بہ ڏنو ويو هو ۽ حڪومت لاءِ صلاحڪار بہ ڏنا ويا هئا، جنهن ڪري حڪومت تي انگريزن جو اثر رهڻ لڳو. ان جي عوام طرفان مخالفت ٿي ۽ اسيمبلي انهي عهدنامي کي پاس ڪرڻ کان انڪار ڪيو.

۱۰ جنوري ۱۹۲۰ع تي ايران ليگ آف نيشنس جو ميمبر ٿيو. ۲۱ فيبروري ۱۹۲۱ع تي مازندران جي رهاڪو ڪوسٽڪ ايرانين برگيد جي آفيسر رضا خان ملٽري ڪوڊي ٿا جي ذريعي تهران تي قبضو ڪري ورتو.

وزيراعظم سيد ضياءُ الدين کي بنايائين ۽ پاڻ فوج جي ڪمانڊ هٿ ۾ رکيائين ۽ وزير جنگ جو عهدو بہ سنڀاليندو رهيو.

پهريون ڪم جو انهن ڪيو سوا هو ته انگريزن سان اڳين حڪومت جو ڪيل عهدنامون جو اسيمبلي (مجلس) نابال ڪيو هو سو ڦٽو ڪري ڇڏيائون ۽ سوويت حڪومت سان عهدنامون ڪيائون جنهن موجب هو ايران کي خالي ڪري ويا. قرض ۽ روسي ملڪيت بنا معاوضي ڇڏي ويا. پوءِ ترڪيءَ سان دوستيءَ جو عهدنامو ڪيائون.

۲۲- آڪٽومبر ۱۹۲۳ع تي رضا خان وزيراعظم ايران ٿيو.

آڪٽوبر ۾ برٽش اٽل ڪمپنيءَ جي مدد سان شيخ خزال محمد ۽ بختياري قبيلن جي سردارن رضا خان خلاف بغاوت ڪئي پر رضا خان انهن کي شڪست ڏئي، حڪومت تي پورو قبضو ڄمائي ويو.

شاه ايران ان وقت يورپ ۾ رهندو هو سو مٿين حالتن کي ڏسي واپس ڪونه موٽيو. جنهن تي آيراني مجلس اول ۾ فيبروري ۱۹۲۵ع ۾ رضا خان کي جملي اختيار ڏئي ڊڪٽيٽر بنايو پوءِ ۲۱- آڪٽومبر ۱۹۲۵ع تي شاه کي گاديءَ تان لاهي ۱۳ ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي کيس بادشاه بنائي شاه جو لقب ڏئي ڇڏيو.

۲۵- اپريل ۱۹۲۶ع تي ان جي باقاعدي تاجپوشي ٿي.

هن مصطفيٰ ڪمال جي پوئلڳيءَ ۾ ملڪ کي مضبوط ڪرڻ شروع ڪيو. لشڪر وڌايائين، رستا ٺهرايائين. هوائي جهاز ورتائين، ٿوري ريلوي لائين ٺهرايائين، نيشنل بئنڪ ڪولارايائين، عراق، افغانستان ۽ ترڪيءَ سان

دوستيءَ جا عهدناما ڪيائين.

ٻاهرين کي ايران ۾ زمين وٺڻ تي بندش وڌائين. ائنگلو پرشن تيل ڪمپنيءَ کان تيل جي رائلٽي وڌيڪ ورتائين. ان ڪري ايران ڪجهه قدر آزاد ٿي سڌڻ لڳو.

ليڪن ٻاهرين ملڪن جي دست اندازي بدستور قائم رهي

۸ - افغانستان:-

اڳئين جلد ۾ جنگ بعد امير امان الله خان جي بادشاه ٿيڻ جو ذڪر ڪري آيو آهيان. هن طاقت ۾ اچڻ بعد انگريزن سان جنگ ڪرڻ کانپوءِ انگريزن، روس، ايران، ترڪي ۽ عراق سان دوستانه عهدناما ڪيا.

ملڪ کي جديد طرز تي سڌارڻ جون رٿون رٿيون، هو پيسي نه هئڻ ڪري اقتصادي ترقيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري نه سگهيو. رستا، ڪاليج، اسپتالون، لشڪر وڌائڻ وغيره سڀ ۾ پئسن جي ضرورت هئي ان ڪري سماجي اصلاح طرف رخ رکيائين. سمجهيائين ته اهو ڪم خرچ ۽ سولو رستو هو ۽ وڌيڪ مشتهري نه ڪرائيندو.

ليڪن افغانستان جا ماڻهو تمام پوئتي پيل ۽ قدامت پسند هئا. ملن جو اتي گهڻو زور هو.

انگريزن امان الله خان جي جنگ ۾ روس وارن سان ساز باز ڪرڻ کي نه وساريو هو.

تن سندن ڪيل اصلاحات مان پيدا ٿيل ناراضگيءَ کي وڌائڻ ۾ هتي ڏني. ملن انهي اصلاحات مان سندن اقتدار کي خطرو ڏٺو.

سگهو ئي امير امان الله خان يورپ جي سير لاءِ ويو. ۱۱ - ڊسمبر ۱۹۲۷ع تي سنڌ مان لنگهيو. انهيءَ زماني ۾ سندس اصلاحات جي ٻانهن جي هاڪ عام هئي ان ڪري، جتان لنگهيو يا جتي ويو اتي ان جي شاندار آجيان ٿي.

يورپ ۾ وڃڻ مهل اتي جي تقريبن جا فوٽو ملن کي ميسر ٿي مليا. انهن اسلام کي خطري جو آواز اٿاري هن جي خلاف بغاوت شروع ڪرائي. انهيءَ ساري مخالفت جو سرگروو ملاشور بازار چيو ٿي ويو. جو حضرات سرهندين مان هڻڻ ڪري وڏي دست رسيءَ اثر جو مالڪ هو.

آخر اها باهه ڊڪي ۱۹۲۹ع جي جنوري ۾ وڃي کليل بغاوت جي شڪل ۾ نمودار ٿيو.

ٿوري لشڪر ۽ عوام جي مدد نه هئڻ ڪري هن مقابلي جي طاقت نه ساري ملڪ ڇڏي وڃي انهيءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. انهيءَ خانہ جنگيءَ جو فائدو وٺي هڪ بچو سقو نالي ماڻهوءَ ڪابل فتح ڪري حبيب الله خان غازي جي لقب سان حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي.

مَلا يا ته انهيءَ جي حڪومت ۾ راضي هئا يا تخریب ڪري سگهيا تي لیکن تعمیر جي قوت نه ساري خاموش رهيا.

آخر یورپ کان مارچ ۱۹۲۹ع ۾ جنرل نادر خان، واپس اچي مختلف قبیلن جي مدد سان جنگ ڪري ملڪ تي قبضو ڪري ورتو. هن امان الله خان وانگر ملڪ جي تعمیر ۽ ترقيءَ جي ڪوشش ڪئي لیکن ذرا دانشمندیءَ کان ڪم وٺي، پاڻ کي منن جي مخالفت کان به بچائیندو رهيو ۽ آهسته آهسته حڪومت کي مضبوط به ڪندو ويو.

۸ - نومبر ۱۹۲۳ع تي کيس ڪنهن ماڻهوءَ شخصي دشمنيءَ سبب قتل ڪيو ۽ سندس جاءِ تي بنا تڪلیف جي سندس فرزند محمد ظاهر شاه گادي نشین ٿيو جو چاچن ۽ سوتن جي صلاح مشوري سان حڪومت هلائي رهيو آهي.

هتي هي ٻڌائڻ ضروري آهي ته جنرل نادر خان به ساڳي محمد زئي بارڪزئي قبيلي مان هو جنهن مان امان الله خان هو. سندن وڏي ڏاڏي پائندا خان کي پنج پٽ هئا.

امان الله خان سندس فرزند دوست محمد خان جي بزرگي امير حبيب الله جو فرزند هو ۽ جنرل نادر خان سندس ٻي فرزند سلطان محمد خان جو بزرگو هو.

(۹) ڇين:-
بهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ ۱۹۲۰ع کان ۱۹۲۶ع تائين چين خانہ جنگي جي مشڪلاتن ۾ ڦاٿو رهيو.

۴ - فيبروري ۱۹۲۲ع تي وانگن ۾ نون حڪومتن گڏجي هڪ ڪانفرنس ڪئي، جنهن ۾ هتي چين جي آزادي ۽ ترقيءَ لاءِ رٿون سوچيون.

۲۱ - جنوري ۱۹۲۴ع تي ڪنٽن ۾ قوم پرست پارٽيءَ جي ڪانفرنس سن بيت سين جي صدارت هيٺ گڏ ٿي. جنهن ۾ پارٽيءَ جو نالو ڪومن تنڪ رکيائون.

ان جا ٽي مکيه مقصد ٺهرايائون.

۱- قوم پرستي ۲- جمهوريت ۳- سوشلزم

انهيءَ ڪانفرنس ڪميونسٽن کي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ جي اجازت ڏني. رشين صلاحڪار ميڪائيل بورڊين کي پارٽيءَ جي منظم ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. سن بيت سين قوم پرست گروه جي اڳواڻ ۱۲ مارچ ۱۹۲۵ع تي وفات ڪئي.

امريڪا ۽ رشيا وارن چين کي مدد ڏني. پر انگريزن جي دست اندازي هلي آئي. جنهن ڪري انگريزن خلاف هڙتالون ٿيڻ لڳيون. ساڳي سال ۾ ڪومن تنگ پارٽيءَ جي وچ ۾ نرم ۽ گرم ڌرين جا اختلاف ٿي پيا. نرم ڌر جي ليڊر چيانگ ڪائي شيڪ نانڪنگ ۾ حڪومت جو مرڪز قائم ڪري. ڪميونسٽن ۽ سوويت ڪارڪنن کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري حال امن آندو. ليڪن انهيءَ پاليسيءَ جي خلاف رد عمل وڌندو ويو ۽ آخر ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اڳواڻي ماؤزي تنگ جي هٿ ۾ آئي. جنهن بي زمين هارين کي ڪنو ڪري جنرل چوتي جي ڪمانڊ هيٺ، سڄي ڌر جي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي.

ليڪن نرم ڌر کي امريڪن جي مدد هٿ ڪري هي مقابلي جو تاب جهلي نه سگهيا ۽ هڪ ڊگهو سفر ڪري چين جي دور دراز حصي ۾ وڃي پناه گزين ٿيا.

سگهوئي چيائين سندن مشرق بعيد تي قبضي ڪرڻ جي پروگرام مطابق چين تي حملو ڪري ۱۹۲۲ع ۾ منچوريا جو صوبو قبضي هيٺ آندو. چائنا ٻن مصيبتن ۾ گرفتار ٿي ويو. هڪ خانہ جنگي ۾ ٻي چياني حملہ آوري جي مشڪلات هيٺ.

هي مختصر احوال نيشنلزم جي جذبه هيٺ هندوستان جي آس پاس ٿيل تحريڪن جو هو. انهي پيدا ٿيل تحريڪن کي دٻائڻ جي مکيه پارٽي اتحادي حڪومتن ورتو.

۲- ڪميونزم:-

هن نظريي مطابق ملڪ جي ترقيءَ ۽ تعمير جو سمورو مدار اقتصادي جوڙجڪ تي رهي ٿو. ان نظريه موجب پيداوار جي جملي ذريعن، ان جي ورهاست ۽ بيبيسي تي (عام ماڻهن جي نفعي واسطي استعمال ڪرڻ لاءِ) حڪومت جو قبضو رهڻو آهي.

قومي مفاد کي شخصي ۽ طبقاتي مفاد تي ترجيح ڏني وڃي ٿي. هر

ڳالهه کي تاريخي ارتقا جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو وڃي ٿو. انهي ساري نظريي جو بنياد مٿييلزم جي فلسفي تي ٻڌو وڃي ٿو. پهرين مهاڀاري لڙائي کان پوءِ وڏي پيمانه تي انهي نظريي جو تجربو روس ۾ ٿيڻ لڳو.

ابتدا ۾ سوويت يونين کي سرمائيدار ۽ سامراجي طاقتن جي مخالفتن ڪري مشڪلاتن جو منهن ڏسڻو پيو. ليڪن جلد ئي هنن پاڻ سنڀالي ورتو ۽ منصوبي پروگرامن موجب ترقي ڪرڻ لڳا. هنن جي سياسي پاليسي سامراجين ۽ سرمائيدارن جي خلاف هئي جنهن ڪري ڪمزور ۽ غلام قومن کي منجهان سهارو ملڻ لڳو.

هنن جو سياسي نظام، پارٽيءَ جي ڊڪٽيٽريءَ وارو هئڻ ڪري يڪ طرف رستي وارو هو. اختلاف راءِ کي زوري دٻايو ٿي ويو. فرد جي پوزيشن مشين جي پرزي جهڙي بنجي پيئي. انهيءَ هڪ رنگي حالت بنائڻ لاءِ ملڪ جي ماڻهن کي گهڻن مالي مشڪلاتن ۾ خون خرابين مان گذرڻو پيو. اونهي چڙهائي لاءِ تڪليفون برداشت ڪرڻيون پيون. ليڪن آهسته آهسته ٿي انهن جي جلد ترقيءَ کي ڏسي اهو عقيدو وڃڻدڙ مرض وانگر چوڌاري پکڙجڻ لڳو.

۳- فاسيزم

انهي نظريي جو رواج جرمنيءَ ۾ هٽلر جي نازي پارٽي ۽ اٽليءَ ۾ مسولني جي فاشسٽ پارٽيءَ جي دیکا دیکی چوطرف پيو. انهن هيگل ۽ نطش جي سياسي فلسفي مان سبق وٺي انهيءَ نظريو جو بنياد وڌو هو. دنيا ۾ قديم وقت کان مختلف صورتن ۾ انهي نظريي جا پوئلڳ پيا رهيا آهن پر جهڙي طرح ڪميونزم پنهنجي جي آخري شڪل ڪارل مارڪس جي تعليم ۽ لينن جي عملي ڪارگذاريءَ مان ورتي تنهن وانگر هن نظريي سندس آخري عملي صورت هن زماني ۾ ورتي. انهيءَ نظريي جا بنيادي اصول هيٺيان هئا:

۱- بقائتي اصلح جي قانون مطابق هر ڪمزور ۽ ناصالح جانور ۽ ماڻهو مضبوط، صالح ۽ صحت مند جانور ۽ ماڻهو جي مقابلي ۾ ناڪامياب ٿي ختم ٿي وڃي ٿو.

اهو قانون قومن سان به لاڳو آهي. مضبوط ۽ لائق قومون ترقي ڪري ملڪن جون مالڪ بنجن ٿيون. ڪمزور ۽ نالائق قومون هيٺ ڪري

فنا ٿيو وڃن يا غلام بڻجيون.

۲- انهيءَ اصول کي مدنظر رکي آريا قوم کي صحت مند ۽ صالح ڄاڻي، دنيا جي حڪومت ۽ رهبري جو لائق ٿي سمجهيو ويو.

۳- حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ چونڊيل ۽ لائق گروهه کي اهل ٿي سمجهيو ويو. جمهوريت جي اصول کي نااهل ماڻهن جي برتري قبول ڪرڻ جي برابر سمجهي رد ڪيو ٿي ويو.

۴- انهيءَ اصول مطابق اهي چونڊيل قومون ٻين نااهل قومن مٿان حڪومت هلائڻ جي حقدار هيون.

۵- انهي نظريه وارين حڪومتن سموري قومي وسائل کي مرڪزي طرح منظم ڪري انهي کي مخصوص چونڊيل طبقي جي مفاد لاءِ ڪتب ٿي آندو. شخصي ملڪيت قائم رکيائون ٿي.

ٻين مغربي قومن جن جمهوريت جي اصول کي مڃيو ٿي، تن به ساڳي طرح طبقاتي مفاد جي حمايت، سامراج قائم رکڻ حڪومت جي پاليسي مقرر ڪئي هئي.

تفاوت ٻنهي گروهن ۾ صرف هي هو ته جمهوريت جي نالي وٺندڙ ماڻهن، سامراج جو قيام پئجي پيل قومن جي سڌاري، تربيت ۽ حفاظت جي نالي ۾ عارضي طور رکڻ ٿي گهريو.

ٻي هن گروهه هنن کي هميشه لاءِ نااهل سمجهي انهن کي دائمي غلام رکڻ جو اقرار ٿي ڪيو. جمهوريت هلائڻ جا طريقا پهرين گروهه اهڙا رکيا هئا جو طاقت هميشه مخصوص طبقي جي هٿ ۾ رهڻ واري هئي ليڪن ٻي گروهه مورچو اختلاف راءِ کي بيڪار سمجهي هڪ پارٽي راج قائم ڪرڻ ٿي گهريو.

هي ٻيو گروهه جارحانه نيشنلزم جو حامی هو.

۶- هنن سندن برتري، مخالفن جي خامين جي بنياد تي، خوف:

نفرت کي پنهنجي سياسي پاليسيءَ جا مکيه جزا بنايا هئا.

۷- انهيءَ نظريه کي عام بنائڻ، سندن حڪومت ۽ برتريءَ ڪمزوري، قومن تي مسلط ڪرڻ لاءِ، هنن تشدد جو استعمال لازمي ٿي سمجهيو.

انهيءَ ڪري هنن ماڻهن ۾ جنگي ذهنت پيدا ڪئي ٿي ۽ هر بالغ کي زوريءَ ملٽري تعليم ڏني ٿي. لکن سولجرن جون پريڊون ۽ نماڻسو

ڪرائي. ماڻهن ۾ جنگ لاءِ ڄاه پيدا ٿي ڪرايو.
 ۸- پر وارن ملڪن تي قبضو ڪرڻ سندن پروگرام جو مکيه جزو هو.

(نوٽ) اهو نظريو هندوستان جي سياسي نظرين ۾ گهڻين بدعتن پيدا ڪرڻ جو باعث بڻيو.

هندوستان جي مسلمانن ۾ هيٺيون ٽي سياسي تحريڪون انهي نظريي جون مرهون منت سڏي سگهجن ٿيون.

(۱) ڊاڪٽر اقبال جي اسلامي تشريح ۽ مسلم ليگ جي پاليسي.

(۲) علامه مشرقيءَ جي خاڪسار تحريڪ.

(۳) علامه مودودي جي جماعت اسلامي.

هندن ۾ جن سنگهه ۽ رشتريه شيوا سنگهه ۽ ڪن ٻين جماعتن، انهيءَ مان سبق ورتو. هت جنهن صورت ۾ پاڪستان ۾، هندن جي جماعتن سان واسطو نه رهيو آهي.

آءٌ مثال طور مٿين ٽن مسلم تحريڪن جي فاسيزم سان مشابهن ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندس.

(۱) ڊاڪٽر اقبال جي اسلامي تشريح ۽ مسلم ليگ

جي پاليسي:-

الف - ڊاڪٽر صاحب، مسلمانن کي اعتقاد ۽ عمل جي بنياد تي چونڊيل ۽ اعليٰ قوم هئڻ جي دعويٰ ٿي ڪئي.

ب - اهي دنيا جي قومن کي بهادري ۽ رهبري جو سبق ڏيڻ وارا هئا.

ت - جهاد کي زندگيءَ جي ڪاروبار ۾ اهم درجو ڏيڻ سندس تعليم جا مکيه جزا هئا.

ث - سندن نزديڪ جمهوريت فرسوده نظريو هو.

ج - مسلم ليگ انهيءَ مان سبق وٺي، واحد نماينده جماعت، هڪ ليڊر، هڪ جهنڊو، جداگانہ قوميت، جداگانہ ملڪ، فسطائي نعره (يقين محڪم، اتحاد ڪامل، تنظيم) پنهنجي مقاصد جا جزا بنايا.

هندن جي نفرت، غير برداشت جو مادو، خوف جو پيدا ڪرڻ، جارحانه ذهينت پيدا ڪرڻ، سڀ انهي نظريه فاشزم جون شاخون هئا. تفاوت صرف هي هو ته نازين، جرمن قوم کي نسل ۽ لياقت جي بنياد تي

چونڊيل قوم ٿي سمجهيو. جيتوڻيڪ جرمن قوم نه ٿيڻ آريا نسل هئي نه لياقت ۾ ٻين قومن کان اعليٰ هئي، اهي نعرا صرف عوام کي ڀارڻ لاءِ هنيا ٿي ويا.

ڊاڪٽر صاحب مسلمانن کي مذهب جي بنياد تي چونڊيل قوم هئڻ جي دعويٰ ٿي ڪئي. ليڪن غور سان نظر ڊوڙائڻ بعد معلوم ٿيو ٿي ته سڀئي مسلمان نه اعتقاد ۾ هڪ هئا نه عمل ۾ يڪساني هين.

اهو نعرو صرف عام ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ برغلائڻ لاءِ ڪتب آندو ٿي ويو. جرمني يهودين جي نفرت ۽ خوف کان قوم کي منظم ڪرڻ ٿي گهريو.

هندوستان مسلمانن هندن جي خوف ۽ نفرت جي بنياد تي مسلمانن جو اتحاد ٿي چاهيو، جرمني ۾ بي پارٽي ممنوع هئي. هتي بي پارٽي اصولي طرح قبول نه ٿي ڪئي ويئي. هتي هٽلر ليڊر هو. هتي جناح صاحب کي ليڊر بنايو ويو هو. جرمن وارن جو قومي نشان آرين جو سواستيڪا هو جو سامراجي نشان هو. مسلم ليگ جو چنڊ تارو بازنطين ۽ پوءِ بَرڪن جي سامراج جو نشان هو. جرمني سرزمين جرمني کي مقدس بنائڻ ٿي گهريو. جنهن ڪري جيرو سلم ۽ روم جي مذهبي تقديس ٿانوي حيثيت وٺي ٿي ويئي.

هنن پاڪستان کي تقديس ڏئي مذهبي پاڪ ملڪن کي ٿانوي حيثيت ۾ آڻڻ ٿي گهريو.

جارحانه ذهنيت ٻنهي جي ساڳي هئي.

(۲) خاکسار تحريڪ - علامه مشرقي جي:-

انهيءَ تحريڪ جو بنياد هيئن مڪي ڳالهين تي هو: (۱) هو بقاءِ اصلاح جي اصول مطابق جاندار شين کي ٻن گروهن هر هڪ صالح ۽ غير صالح ۾ ورهائڻ جا قائل هئا.

(۲) جهاد کي هنن بنيادي اصول ٿي سمجهيو.

(۳) جمهوريت کي غلط سمجهي، ڪن اصولن جي بنياد تي هڪ

ليڊر جي ماتحت ملٽري ڊسپلين وسيلي غلبه اسلام واسطي منظم ڪرڻ گهريو ٿي.

اقبالي مسلم ليگ ۽ مشرقي خاکسار تحريڪ جي وچ ۾ بنيادي اصول ساڳيا فسطائي هئا. ليڪن منجهن تفاوت هيئن قسم جا هئا:

(۱) ڊاڪٽر اقبال جي نظر ۾ ختم ٿي چڪو، مسلمانن نالي رکيل، مسلمان مذهب جا فرد سڌائيندڙ سڀ ماڻهو جدا گانه مسلمان قوم هئا، جي لائق ۽ صالح هئڻ ڪري دنيا جي رهبري ڪرڻ جا حقدار هئا هن شاعري جذبات ۾ اچي بيان ڪيل اصول اعتقاد ۽ عمل جي يڪسانيءَ کي وساري ٿي ڇڏيو.

(۲) علامه مشرقي پيغام اسلام کي ڪنهن محدود طبقي، قبيلي، قوم سان وابسته ڪرڻ روح اسلامي جي خلاف سمجهي، هر صحيح الاعتقاد، صالح عمل، خدمت خلق ۽ حسن اخلاق رکندڙ ماڻهوءَ کي مسلمان ٿي سمجهيو. تنهن ڪري سندس جماعت ظاهري غير مسلمانه لاءِ به کليل هئي. ليڪن جڏهن غلبه اسلام کي سندس تحريڪ جو مطلق نگاهه ٿي سمجهيو ويو ته عملي طرح انهي مان نتيجو، سندس خيال جي مڃيندڙ گروهه جي برتري وڃي ٿي بيٺي.

علامه اقبال جي پوئلڳ ليکڪن ظاهري طور جمهوري طريقه تي سياسي جماعت بنائي ڪم ڪيو ٿي ليڪن عملي دنيا ۾ هنن هڪ جماعت، هڪ ليڊر، هڪ جهنڊي ۽ هڪ نصب العين جا نعرا هڻي، جمهوري اصولن جي مخالفت پئي ڪئي.

پر علامه مشرقي صاف طور تي جمهوري راءِ جي عيوض ليڊر جي حڪم جي تعميل جو پرچار ٿي ڪيو، انهن جا طريقه ڪار علحده هئا، ليڪن مطلق نگاهه ساڳيا هئا.

علامه اقبال جي نظر ۾ مسلمانن جي قوم مڪمل ٿي چڪي هئي.

علامه مشرقي انهن کي مڪمل ڪرڻ گهريو ٿي.

(۳) علامه مودودي جي جماعت اسلامي:

انهيءَ جي اسلامي تشريح جا مکيه جزا هيٺيان آهن.

(۱) مذهب اسلام آخري دين ۽ مڪمل قانون حيات آهي

(۲) انهيءَ جا سڃاڻپ مڃيندڙ آهي ان جي قرآن ۽ سنت جي تابع

هوندا.

(۳) اسلام جي تبليغ، تعليم ۽ حڪومت لاءِ صالحن جي گروهه مان

هڪ امير جي ضرورت هئي.

(۴) مذهب ۽ سياست کي هڪ ئي ڳالهه ڪري سمجهيو ويو ٿي.

(۵) حڪومت کي قرآن ۽ سنت جي احڪام ساندرڙ هلائڻ جا حامي

هئا.

(۶) حڪومت جي آئين ٺاهڻ، هلائڻ، تشريح ڪرڻ جو حق صرف صالحن کي ٿي ڏنو.

(۷) اهي صالح ماڻهو اهي ٿي سگهيا ٿي جي مذهبي تعليم جا ماهر هئا.

(۸) مختلف مسلمان ملڪن جا ماڻهو گڏجي پڻ اسلامزم جي بنياد تي غلبه اسلام جي لاءِ ڪوشش ڪن سندن اعتقاد جو جزو هو.

(۹) تقويٰ - خدمت خلق، صحيح اسلامي تعليم جي تبليغ، انهن مقصدن جي حاصل ڪرڻ جا ذريعا ٿي ليکيائون.

جيڪڏهن غور سان ڏسبو ته هي تحريڪ ڦري گهري فسطائي نظريي جي شاخ ٿي پوي ٿي.

ماڻهن جو صالح ۽ غير صالح ۾ ورهائجڻ، اطاعت امير، هڪ مذهبي خيال جي جماعت جو وجود، انهي اصولن جي تشريح جي اختياري صالحن کي هئڻ، مڪمل دين جي غلبه لاءِ ڪوشش ڪرڻ ساڳيا فسطائي خيال هئا.

۴- جمهوريت:-

هن نظريي جا حامي قديم زماني کان هلندا پي آيا آهن ليڪن انهي جي پوري تشريح ۽ عملي طرح وجود ۾ اچڻ يونانين جي ڏينهن ۾ ٿيو.

مغربي حڪومت انهن جي پوئلڳي ۾ پنهنجي ملڪن اندر انهيءَ دستور کي حتي الامکان رائج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ جا ٻه ڪيئي قسم بيان ڪيا ويا آهن. ليڪن جيڪڏهن انهيءَ جا مکيه اصول بيان ڪبا ته هيٺيان بيهندا.

(۱) ٻٽا فرق، نسل، رنگ، مذهب، جنس، صحت ۽ لياقت جي سڀني ماڻهن کي ڪي بنيادي انساني حق حاصل آهن. جهڙوڪ:

الف - قاعدي اڳيان سڀني جي هڪجهڙائي.

ب - تقرير ۽ تحريڪ جي آزادي.

ت - جماعت سازي ۽ ميٽنگن جي آزادي.

ث - گهمي ڦري سگهڻ، ملڪيت رکڻ يا نيڪال ڪرڻ جي آزادي.

ج - نوڪري، واپار، ڌنڌي وغيره اختيار ڪرڻ جي آزادي ۽ انهن جي حاصل ڪرڻ جي سهوليت.

ح - مذهب، تعليم، زبان لاءِ اختلاف راءِ رکڻ جي آزادي.

- خ - شخصي ملڪيت جي حفاظت جا حق.
- د - زوريءَ ڪم ڪرائڻ يا غلام رکڻ جي منع.
- ذ - ڪلچر، رسم الخط، زبان جو تحفظ.
- ر - ووٽ جو حق وغيره.
- (۲) حڪومت جو ڪاروبار. عام ماڻهن طرفان چونڊيل نمائندا هلائيندا. جي وٽن جوابدار رهندا.
- (۳) حڪومت غير مذهبي هوندي.
- (۴) حڪومت جي مجلسن ۾ مختلف پارٽين جو (مختلف اصولن جي بناء تي) هئڻ لازمي هو.
- جمهوري حڪومتن جي عملي ڪارڪردگيءَ ۾ ڪيئي نقص ۽ خاميون آهن، ليڪن اهي بيان ڪرڻ هن ڪتاب جي دائره کان ٻاهر سمجهي نٿو لکان.
- هتي صرف هي ڳالهه ظاهر ڪرڻ ضروري هو سمجهان ته انگريزي حڪومت ڪري اسانجي سياسي تربيت مغربي جمهوريت جي طريقه تي ٿي. ليڪن انگريزن جي سامراجي پاليسي، هندن جي ڪن قدامت پسند جماعتن جي تنگ نظري ۽ روش، مغربي تعليم يافتہ مسلمانن جي هڪ گروه جي خود مطلبي ۽ انگريز پرستي، انگريزي حڪومت ۾ پيدا ٿيل سرڪاري نوڪرن ۽ مالدار طبقي جي اقتصادي مفاد، مسلمانن کي گهلي ٺيئي فسطائي نظريه جو پوئلڳ بنايو.
- مسلمانن جي جداگانه قوميت جو نظريو. پاڪستان جو وجود.
- جمهوريت جو خاتمو. حڪومت جي پاليسي، هنگامي نعرن تي ٺاهڻ. سڀئي انهي مسئلي جي ڪڙي آهن.

باب ٻيو

هندوستانی سياست جا احوال ۽ واقعا

هن ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ ۱۹۲۴ع تائين جا واقعا ۽ احوال اڳي لکي آيو آهيان. هتي ۱۹۲۵ع کان پوءِ جا احوال پيش ڪندس. اڳئين جلد جي آخري ۾ ٻڌايل هو ته انهيءَ وقت ڌاري مختلف وجهن ڪري هندو مسلم فساد پيدا ٿي چڪا هئا، خلافت هلچل ختم ٿي چڪي هئي، ڪانگريس طرفان شروع ڪيل اسيمبلي جي بائڪاٽ، قطع تعلقات، سول نافرمانِي واريون تحريڪون سرد پئجي ويون هيون، ڪي ليڊر جيلن ۾ هئا ته ڪي سوشل سروس طرف رجوع ٿي چڪا هئا.

سال ۱۹۲۵ع

ڪانگريس جي سياست ۱۹۲۵ع ڌاري گهڻو ڪري اسيمبليءَ جي ڪاروبار طرف مائل هئي.

انهيءَ جو هڪ گروه سوراج پارٽيءَ نالي سان ڪائونسلن ۾ ڪم ڪري رهيو هو.

انهيءَ جي اڳي وانگر ڪائونسلن جي مخالف گروه طرفان گهڻي رڪاوٽ ڪانه ٿي ٿي.

ابتدا ۾ مهاتما گانڌي ٻنهي گروهن جي اختلافن کي تاريندو آيو، ليڪن هاڻ هن به سوراج پارٽيءَ جي همت افزائي ڪرڻ شروع ڪئي هئي. وڃڻ پرڳڻن ۽ بنگال ۾ ڪائونسلن جو ڪاروبار ڌري گهٽ سوراجين رنڊي ڇڏيو هو.

بنگال ۾ مسٽر سي آرداس نه پاڻ ٿي وزارت ٺاهي نه ٻين کي ٿي هلائڻ ڏني.

مهاتما گانڌيءَ جو گهڻو وقت اڇوتن جي حالت سڌارڻ، سڊيشي کي زور وٺائڻ ۾ ئي گذريو. انهيءَ لاءِ هن مارچ ۽ اپريل ۱۹۲۵ع جا مهينا دکن هندوستان جو گشت ڪيو. هي اهو وقت هو جو گهٽ جاتيءَ وارن، اوج

فرقي وارن هندن طرفان بخاص مندرن ۽ گهڻن مان لنگهن جي بندش کي نوڙڻ لاءِ ستيا گرهه پيا ڪيو.

جنهن جي تصنيف ڪرائڻ ۾ گانڌيجيءَ گهڻي مدد ڪئي.
انهيءَ سال آل انڊيا گهٽ جاتين جي حقن جي حفاظت لاءِ ڊاڪٽر امبيدڪر جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ ايسوسيئيشن ٻڌايو. جنهن انهن کي منظم ڪرڻ شروع ڪيو.

انهيءَ سال، سيپٽمبر ۾ مرڪزي اسيمبلي جي نيشنلسٽ ميمبرن اسيمبلي ۾ ٺهراءُ پيش ڪري سڀني پارٽين جي گول ميز ڪانفرنس، هندوستان کي جوابدار حڪومت جي اسڪيم تيار ڪرڻ لاءِ سڏائڻ جي گهر ڪئي.

لارڊ ريڊنگ هندوستان جي وائسرائي (۱۹۲۱ع کان ۱۹۲۶ع)
هندوستان کي وڌيڪ سڏارا ڏيڻ لاءِ هڪ رفرمس ڪاميٽي سرمنڊيمن جي چيئرمين هٿ مقرر ڪئي هئي. تنهن رپورٽ موڪلي. جنهن ۾ سفارش ڪيل هئي ته هندوستان کي وڌيڪ سڏارا ڏيڻ جي سوال تي غور ڪرڻ لاءِ هڪ رائل ڪميشن مقرر ڪئي وڃي ۽ گول ميز ڪانفرنس به سڏائي وڃي.

اها رپورٽ جڏهن مرڪزي اسيمبليءَ جي سامهون بحث ۽ غور ڪرڻ لاءِ پيش ٿي ته انهيءَ تي پنڊت موتي لعل نهرو هيٺين ترميم پيش ڪئي.

”برٽش سرڪار ملڪ کي جوابدار حڪومت ڏيڻ جو يڪدم اعلان ڪري ۽ ملڪ جي آئين ٺاهڻ لاءِ گول ميز ڪانفرنس يا ٻي ڪميشن مقرر ڪري جا ملڪ جو آئين ٺاهي، مرڪزي اسيمبليءَ کان پاس ڪرائي.“
اها ترميم ۷۲ ووٽن سان پاس ٿي ويئي. ان جي مخالفت ۾ ۴۵ ووٽ ٿيا.

انهيءَ ٺهراءَ پاس ڪرڻ ۾ ڪانگريس سان گڏ ٻين مکيه چونڊيل پارٽين جهڙوڪ لبرل پارٽي، مسلم پارٽيءَ به ووٽ ڪيا.

ليڪن لارڊ ريڊنگ انهي ٺهراءَ کي ڪابه وقعت نه ڏني ۽ منڊيمن ڪميٽيءَ جي سفارش مان رائل ڪميشن مقرر ڪرڻ جي تجويز کي رد ڪري ڇڏيو. باقي گول ميز ڪانفرنس سڏائڻ جي تجويز جي مخالفت نه

ڪئي.

انهي سال ۱۶ جون ۱۹۲۵ع تي ديس بندو داس بنگال جي بهترين قوم پرست ليڊر جو انتقال ٿيو.

هي ڪانگريس جي سوراڄ پارٽيءَ ۾ پنڊت موتي نعل نهرو جو دست راست هو.

بنگال ۾ هندو توڙي مسلمانن ۾ نهايت مقبول قومي ڪارڪن هو. هن بنگال ۾ هندو مسلمانن جي وچ ۾ سمجهوتو ڪرايو هو. ليڪن ڪانگريس هن کي هڪ صوبي جو جدا ٺهراءُ سمجهي قبول نه ڪيو هو.

ساڳي سال ۾ بنگال جي هڪ ٻئي قوم پرست ليڊر سريندرانات بئرجي جو ۶- آگسٽ ۱۹۲۵ع تي لاڏاڻو ٿيو.

هي اول ۾ انڊين سول سروس جو آفيسر هو. بعد ۾ هن نوڪري ڇڏي هندوستانين ۾ قومي بيداري پيدا ڪرڻ لاءِ زندگي وقف ڪري، سارو وقت ڪانگريس جو مکيه ڪارڪن ٿي ڪم ڪيو. ٻه دفعا آل انڊيا ڪانگريس جو ۱۸۹۵ع يونه اجلاس ۽ ۱۹۰۲ع احمدآباد اجلاس ۾ پريزيڊنٽ به رهي چڪو هو.

مسٽر سي آر داس جي وفاتيءَ بعد ان جي جاءِ تي بنگال سوراڄ پارٽيءَ جو ليڊر مسٽر سين گپتا چونڊيو ويو هو ڪلڪٽه ڪارپوريشن جو ميمبر. صوبه بنگال جي ڪانگريس ڪميٽيءَ جو صدر به ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ عرصي ۾ سوراڄ پارٽيءَ جي ميمبرن ڪانگريس پروگرام

مطابق ست ڪٽڻ يا ٻين سوشل ڪمن جي

سرانجاميءَ ۾ ڪوتاهي ڏيکارڻ شروع ڪئي. ان تي ناراض ٿي گانڌي جي کين ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن هنن پروگرام جي پوئواري نه ڪئي ته هو ڪانگريس پريزيڊنٽيءَ جي استعيفا ڏئي علحده ٿي ويندو پر کيس منت سماجت ڪري سال جي آخر تائين پريزيڊنٽيءَ تي رهايو ويو.

انهي سال ۲۲- آگسٽ ۱۹۲۵ع تي مرڪزي اسيمبليءَ جو نان آفيسل پريزيڊنٽ سردار وٺل ڀائي ڀٽيل چونڊيو ويو.

ساڳي سال ۾ گانڌي جي ڪائونسلن جي ڪانگريسي ميمبرن تي پارٽيءَ جي اجازت کان سواءِ سرڪاري آفيسرن سان ملڻ تي بندش وڌي.

۲۱- سيپٽمبر ۱۹۲۵ع تي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جي پائنا ۾ ميٽنگ گڏ ٿي، جنهن ۾ گذر جي ڪپڙن پائڻ ۽ ست ڪٽڻ جو شرط ميمبرن تان جهڪو ڪيو ويو. ڪانگريس جو سياسي ڪاروبار سوراڄ پارٽيءَ جي سپرد ڪيو ويو. آينده لاءِ ان پارٽيءَ کي ڪانگريس جو مکيه جزو ڪري سمجهڻ جي تجويز ٿي.

آڪٽوبر ۱۹۲۵ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانو اجلاس ڪانپور ۾ مسز سروجنِي نينڊو جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو جنهن ۾ ڪو نمايان ٺهراءُ يا ڪاروائي ڪانه ٿي.

انهيءَ سال ۾ ڪانگريس جي مکيه ڪارڪنن لوڪل باڊيز ۾ عهدا وٺڻ شروع ڪيا. مسٽرسين گيتا ڪلڪٽ ڪارپوريشن جو ميمبر ٿيو. سردار ولي پائي پٽيل احمدآباد ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ چونڊيو.

پنڊت جواهر لعل نهرو اله آباد ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. بابو راجيندار پرشاد پاشنا ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين ٿيو. سرنياواس آينگر مدراس ڪارپوريشن جو ميمبر چونڊيو.

سنڌ ۾ ڪانگريس ميونسپالٽين ۽ لوڪلبورڊن ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو.

انهيءَ سال کان مون به انهن جي پاليسيءَ ڏسي لوڪلبورڊ ۾ گهڙي، ضلع لوڪل بورڊ ڪراچي جي وائيس پريزيڊنٽ ۽ تعلقه لوڪل بورڊ مانجهند جي پريزيڊنٽ طور ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

ڪانگريس اندر حڪومت ۾ عهدا وٺڻ يا نه وٺڻ تان اختلاف پيدا ٿي پيا، هڪڙا عهدن وٺڻ جي فائدي ۾ هئا ۽ ٻيا ان جي مخالف هئا. پائنا جي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جي اجلاس ۾ به مکيه ٺهراءُ پاس ٿيا.

هڪ ۾ هندوستانیءَ کي ڪانگريس جي زبان مقرر ڪيو ويو. ٻيءَ رت ۾ ڪائونسلن جي ڪاروبار ۾ ميمبرن جي رهبريءَ لاءِ هڪ ڊگهو ٺهراءُ پاس ٿيو. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته ڪن مکيه ڪانگريسين کي شڪ پيدا ٿيڻ لڳا هئا ته ڪي ميمبر سوراڄ پارٽيءَ جي اجازت ۽ منظوريءَ کان سواءِ عهدا وٺندا. تن تي روڪ وجهڻ لاءِ پنڊت موتي لعل نهرو مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سوراڄ پارٽيءَ جي ليڊر هڪ بيان ڪڍيو جنهن ۾ صاف ڄاڻايل

هو ته جيئن سرڪار هيٺ ذڪر ڪيل شرط قبول نه ڪندي، ان وقت تائين سوراج پارٽي ڪوبه عهدو نه وٺندي.

۱- وزير پوري طرح ڪائونسلن سان جوابدار رهندا ۽ نه گورنرن وٽ
۲- قومي تعمير جي ڪمن لاءِ بجيٽ ۾ خاص رقمون رکيون وينديون.

۳- وزيرن کي سندن کاتن جي ڪاروبار تي مڪمل اختيار هوندو. ٻي طرف آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي علي ڳڙھ ۾ سر عبدالرحيم جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو. جنهن ۾ سر علي امام، مسٽر محمد علي جناح، مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، مولانا حسرت موهاني، مسٽر آصف علي، تصدق احمد شيرواني، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سنڌ کي بمبئي علائقي کان علحده ڪرڻ جي رٿ پيش ڪئي جا اتفاق راءِ سان پاس ٿي ويئي.

انهيءَ اجلاس ۾ مسٽر علي امام رٿ پيش ڪئي ته هندوستان کي وڌيڪ سڌارا ڏيڻ لاءِ رائل ڪميشن مقرر ڪئي وڃي.

ان تي مولانا محمد علي جوهر ان ۾ ترميم ڏئي ته هندوستان کي مڪمل سوراج ڏيڻ لاءِ سڀني ڌرين جي گول ميز ڪانفرنس سڏائي وڃي جا ملڪ جو آئين ٺاهي.

مسٽر محمد علي جناح ان ترميم جي مخالف ڪئي، جنهن ڪري اها ترميم پاس ٿي نه سگهي.

سال ۱۹۲۶ع

انهيءَ سال ۾ رائل ڪميشن آف انٽرڪلچر مقرر ٿي. جنهن ساري هندوستان جي زراعت بنسبت جانچ ڪري هڪ تمام وڏي رپورٽ، ڪيترن جلدن تي مشتمل پيش ڪئي اهو معلومات جو انبار آهي.

ساڳي سال ۾ ۸ نومبر تي برٽش سرڪار سر جان سائمن جي چيرمني هيٺ هندوستان کي مليل سڌارن جي تجربن بابت جانچ ڪرڻ ۽ مستقبل ۾ وڌيڪ سڌارن ڏيڻ لاءِ تجويزون پيش ڪرڻ واسطي هڪ انڊيڊ سٽيٽيوري ڪميشن مقرر ڪئي.

جيئن ته ان تي هڪ به هندوستانی ميمبر نه هو ان ڪري ساري

ملڪ ۾ ان جي خلاف اعتراض پيدا ٿي پيا. ليڪن انگريزي حڪومت انهيءَ اختلاف جو ڪوبه لحاظ نه رکي، ان کي تبديل ڪرڻ کان انڪار ڪيو.

”۲- اپريل ۱۹۲۶ع تي ’رڊ ريڊنگ جي جاءِ تي لارڊ ارون هندوستان جو وائسرائي ٿي آيو.“

جلد ئي ڪلڪتہ ۾ هندو مسلم فساد ٿيا، فسادن جو ڪارڻ مسجد جي ٻاهران آريا سماجين طرفان باجو وڃائڻ هو. انهي فسادن ۾ ۴۴ ماڻهو قتل ٿيا ۽ ۵۸۴ زخمي ٿيا.

ان کانپوءِ جلد ئي ٻيو ڀيرو فساد ٿيو جنهن ۾ ۶۶ قتل ٿيا ۽ ۳۱۱ زخمي ٿيا. ۵ مئي ۱۹۲۶ع تي احمدآباد ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جو اجلاس ڪنو ٿيو. جنهن ۾ وزارتن وٺڻ ۽ وٺڻ جي طرفدارن وچ ۾ چٽا پيئي ٿي جنهن ۾ آفيس نه وٺڻ وارن کي ڪاميابي ٿي.

نومبر ۱۹۲۶ع ۾ ساري ملڪ اندر جنرل اليڪشن ٿي گذري جنهن ۾ مدراس ۾ ڪانگريس پارٽيءَ جسٽس پارٽيءَ تي ڪاميابي حاصل ڪئي. سال جي آخر ۾ ۲۶ ڊسمبر ۱۹۲۶ع تي گوهاتي آسام جي شهر ۾ آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانو اجلاس سرينواس اينگر جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو. لارڊ برڪن هيڊ سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا ان اجلاس جي فيصلن جي انتظار ۾ هو. جو انهيءَ اجلاس ۾ حڪومت سان تعاون ۽ مخالفت ڪرڻ وارن جي وچ ۾ فيصلا ٿيڻ وارا هئا.

انهيءَ اجلاس جي موقعي تي سوامي شرڌانند هڪ قومي ڪم ڪندڙ ۽ آريا سماجي ليڊر کي بيماريءَ جي بستري تي هڪ مسلمان عبدالرشيد نالي سان قتل جي ڪرڻ جو واقعو سرزد ٿيو. جنهن هندو مسلمان تعلقات جي ڪشيده فضا کي وڌيڪ خراب ڪري وڌو. سرينواس اينگر جي عالمانه صدارتي خطبہ بعد سوامي جي قتل تي اظهار افسوس جو ٺهراءُ مهاتما گانڌي پيش ڪيو ۽ مولانا محمد علي ان کي ٽيڪو ڏنو.

مهاتما گانڌي جي تقرير نهايت دانشمندانہ هئي هن چيو ته: ”سوامي جو قاتل عبدالرشيد اسان جو هڪ ڀاءُ آهي هن جوش ۾ اچي اهو ڪم ڪيو آهي. آءٌ ان جرم جو جوابدار هن کي ٺهراءُ جي عيوض انهن کي ٺهرائيندس جي هندوستان جي رهاڪن ۾ نفرت ٺهلائي فساد ڪرائين ٿا“ انهيءَ ئي اجلاس ۾ ڪائونسلن جي ڪاروبار بنسبت ڪانگريس

هيٺيون لهراءِ پاس ڪيو:-

(الف) جهمين تائين آل انڊيا ڪانگريس جو اجلاس يا ڪانگريس ڪميٽيءَ طرفان اها راءِ ظاهر نه ڪئي ويئي آهي ته سرڪار ملڪ جي گهرن کي قبول ڪيو آهي تيسين تائين ڪانگريس ميمبرن کي سرڪار سان تعاون نه ڪرڻ گهرجي ۽ نه ڪو سرڪاري عهدو قبولڻ گهرجي. بلڪ مخالفت ۾ رهڻ گهرجي.

(ب) هيٺ واري فقري ت، کي مدنظر رکي جيستائين سرڪار قومي گهرون قبول نه ڪيون هجن يا آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ بي طرح فيصلو نه ڪيو هجي بجيت يا ان جي گهرن کي نڌي ڇڏڻ گهرجي.

(ت) انهن سڀني قانونن جي مسودن کي نڌي ڇڏڻ گهرجي، جنهن جي ڪري ڪاموراشاهيءَ جي طاقت مضبوط ٿيندي هجي.

(ث) اهڙا لهراءِ يا بل پيش ڪيا وڃن يا انهن جي پيڻيائي ڪجي جي قوم جي ترقي ۽ ملڪ جي اقتصادي، زرعي، هنري، تجارتي واڌاري لاءِ ضروري هجن، يا جن مان شخصي تقرير، جماعت سازي ۽ پريس جي آزاديءَ جي حفاظت ٿيندڙ هجي يا جنهن مان ڪاموراشاهيءَ جي طاقت گهٽ ٿيندي هجي.

(ج) هارين جي حقن جي حفاظت، هاريپ جا حق مقرر ڪرڻ ۽ سندن حالت درست ڪرڻ لاءِ ڪانگريس پارٽيءَ کي خاص ڪوشش ڪري قدر مڪمل گهرجن.

(ح) مزدورن جي حقن جي حفاظت لاءِ قدر مڪمل ڪنيا وڃن پوءِ اهي مزدور ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ هجن يا زمين تي مزدور ۽ ڪارخانيدارن، هارين ۽ زميندارن جي وچ ۾ مساوي طور سندن حقن جي حفاظت لاءِ باهمي مصلحت لاءِ انتظام ڪرائجي.

انهيءَ ڪانگريس جي اجلاس ۾ هنگامي قانون سازي جي پاليسيءَ کي ٽنڊيو ويو. هندو مسلم، اتحاد لاءِ ماڻهن کي اپيل ڪئي ويئي، سڪن جي ڪرد واري تحريڪ هيٺ سزاياب ٿيل قيدين جي چوٽڪاري لاءِ گهر ڪئي ويئي.

انهيءَ سال ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جو ۱۸- ساليانو اجلاس دهلي ۾ ۲۹ ڊسمبر تي شيخ عبدالقادر جي صدارت هيٺ ڪيو ٿيو. ان ۾ ڊاڪٽر

محمد اقبال، سر محمد عبدالله، سر رحيم بخش وغيره شامل ٿيا. انهي اجلاس ۾ هيٺيون خاص رٿون پاس ٿيون:-

- (۱) اتر الهندي سرحدي علائقن کي اصلاحات ڏنا وڃن
- (۲) مسٽر جناح هندوستان کي مڪمل خود مختياري ڏيڻ جو ٺهراءُ پيش ڪيو. جنهن ۾ هيٺين ڳالهين جو لحاظ رکڻ لازمي ٺهرايائين:-
- (الف) هر ڪائونسل ۾ اقليت کي ڪافي نمائندگي ڏني وڃي پر انهيءَ ڪري ڪنهن صوبي جي اڪثريت کي اقليت ۾ نه بدلايو وڃي ۽ نه مساوات ۾ آندو وڃي.

(ب) اقليت کي جدا چونڊون ڏنيون وڃن. ليڪن ساڳي وقت کين اختيار هجي ته ڪنهن به موقعي تي هو گڏيل چونڊن جي گهر ڪري سگهن.

(ت) جيڪڏهن ايندڙ صوبن جي نئين سر ورهاست ڪئي وڃي ته ان سان بنگال ۽ پنجاب جي مسلمانن جي اڪثريت کي گهٽائي اقليت نه بنايو وڃي.

(ث) اقليتن جي مذهبي عقيدن جي حفاظت جو آئيني طور بندوبست ٿيل هجي.

(ج) جيڪڏهن ڪنهن به فرقي جا چوڻون حصي ميمبر ڪنهن به تجويز جا سندن مفاد لاءِ نقصان ڪار سمجهي مخالفت ڪن ته ان کي پاس نه ڪيو وڃي.

انهيءَ اجلاس ۾ مسلم ليگ هڪ سينٽرل ڪميٽي مقرر ڪئي ته ٻين هندوستان جي جماعتن سان مشورو ڪري هڪ گڏيل تجويز رائل ڪميشن اڳيان موڪلين.

جناح صاحب انهيءَ ڪانفرنس ۾ تقرير ڪندي انگريزي حڪومت جي پاليسيءَ سان اتفاق ڪيو.

هندن ۽ ڪانگريس جي رويي تي مسلمانن جي خلاف ڄاڻايو. هنن هنن جي گڏيل چونڊن لاءِ اصرار تي نقطه چيني ڪندي، ڪٽنبادا جو مثال پيش ڪري چيو ته اتي جدا چونڊون ڪري، ڪٽنبادا جي رهاڪن جي قوميت کي نقصان ڪونه پهتو آهي.

سال ۱۹۴۷

ان سال مارچ ۾ جڏهن مرڪزي اسيمبليءَ جو اجلاس ڪيو ٿيو ته

ان ۾ پنڊت موتيبل نهره هڪ مهملئيءَ جي رت پيش ڪئي ته سرت چند ربوس مرڪزي اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيل ميمبر کي چوڻو اسيمبليءَ ۾ شريڪ ٿيڻ ڏنو وڃي.

(نوٽ) چونڊن وقت هو جيل ۾ هو ۽ بنگالين کيس پريٽ چونڊي ڇڏيو هو.

انهي ٺهراءَ تي سرڪار کي ۱۳ ووٽن تان شڪست ملي. انهي اجلاس ۾ وينل پاڻي پٽيل کي دوباره مرڪزي اسيمبليءَ جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.

ان سندس پگهار مان (۱۶۵۶) روپيه ماهوار قومي مقصدن تي خرچ ڪرڻ لاءِ مهاتما گانڌيءَ کي ڏيڻا ڪيا. جنهن ان رقم کي چوڪرين جي هاءِ اسڪول بريا ڪرڻ تي خرچ ڪيو.

بابو سباش چندر بوس چار سال جيل ۾ رهي، مئي ۱۹۲۷ع تي آزادي ٿي ملڪي ڪمن ۾ بهرو وٺڻ لڳو.

۳ کان ۷ مئي ۱۹۲۷ع تائين لاهور ۾ سخت هندو مسلم فساد ٿيا، ازانسواءِ بهار، ملتان، بريلي، ناگپور ۾ به فساد ٿيا.

لارڊ ارون مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ۲۹ - آگسٽ ۱۹۲۷ع تي تقرير ڪندي ظاهر ڪيو ته هندو مسلم فسادن ڪري ۲۵۰ ماڻهو قتل ٿيا هئا ۽ ۲۵ ماڻهو زخمي ٿيا هئا.

هن انهيءَ تقرير ۾ ماڻهن کي هندو مسلم اتحاد لاءِ ايبل ڪئي. انهيءَ مقصد لاءِ آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي يونينيٽي ڪانفرنس ۲۷ - آڪٽوبر ۱۹۲۷ع تي دهليءَ ۾ سرنيواس اينگر جي صدارت هيٺ ڪوٺائي. ان ۾ هندو مسلم اتحاد لاءِ ٺهراءَ ذريعي عام ماڻهن کي ايبل ڪئي وئي.

۲۸-۲۹-۳۰ - آڪٽوبر ۱۹۲۷ع تي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ٿي. جنهن ۾ يونينيٽي ڪانفرنس وارو ٺهراءَ بحال ٿيو ۽ ٻيا به ڪيترا ٺهراءَ پاس ٿيا.

نومبر جي آخر ۾ سائمن ڪميشن جي مقرري بابت سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا جو اعلان شايع ٿيو.

جنهن تي ۲۶ - ڊسمبر ۱۹۲۷ع تي آل انڊيا ڪانگريس جي ساليانه

اجلاس مدراس ۾ ڊاڪٽر مختيار احمد انصاري جي صدارت هيٺ هيٺيون
نهرائ پاس ٿيو:-

جيئن ته برٽش حڪومت سائمن ڪميشن جو تقرر هندوستان جي
حق خودارادي جي اصول جي ورڏ ڪيو آهي
ڪانفرنس هن راءِ جي آهي ته هندستان لاءِ عزت ڀريو رستو صرف
اهو آهي ته ڪميشن جو هر مرحلي ۽ صورت ۾ بائڪاٽ ڪيو وڃي خاص
طرح:-

(الف) هي ڪانگريس جو اجلاس هندوستان جي جملي رهاڪن ۽
ڪانگريس ڪميشن کي چٽا ڏئي ته:-

(۱) جڏهن ڪميشن هندوستان ۾ پير پائي ته ان جي مختلف
شهرن ۾ گشت ۾ وڃي ته منظم طور ان جي خلاف مظاهرا ڪيا وڃن.
(۲) اهڙي قسم جي مظاهرن ۽ پرويڱندا جي ذريعي عام راءِ کي
ڪميشن جي بائڪاٽ ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو وڃي.

(۳) هي اجلاس ڪائونسلن جي نان آفيشل ميمبرن، جملي سياسي
ڪارڪنن ۽ مختلف گروهن جي ماڻهن کي اپيل ٿو ڪري ته هو ڪميشن
اڳيان نه ڪي بيان ڏين ۽ نه ڪنهن به قسم جو خانگي حيثيت ۾ يا جماعتي
طور تي تعاون ڪن، ۽ نه ان جي سوشل تقريبن ۾ شرڪت ڪن.
(ب) هي اجلاس ڪائونسلن جي جملي غير سرڪاري ميمبرن کي
اپيل ٿو ڪري ته:

(۱) ته هو ڪنهن به سيلڪٽ ڪاميٽي مقرر ڪرڻ لاءِ ووٽ نه
ڪن ۽ نه ان جي ڪميشن تي ميمبر ٿيڻ قبولين جي سائمن ڪميشن جي
مدد لاءِ مقرر ڪيون وڃن.
(۲) هن ڪميشن جي سلسلي ۾ پئسن جي گهر يا ٻيو ڪو ٺهرا.
ڪائونسلن ۾ پيش ڪيو وڃي ته ان کي ٽڌڻ جي ڪوشش ڪن.

(ت) هي اجلاس قانون ساز اسيمبلي جي غير سرڪاري ميمبرن
کي اپيل ٿو ڪري هو ڪائونسلن جي ميٽنگن ۾ وڃڻ ڇڏي ڏين، سواءِ انهي
حالت جي جو سندن سيٽ خالي ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ ضروري سمجهي وڃي.
يا ڪميشن جي بائڪاٽ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ سندن حاضري
ضروري ڄاڻي وڃي يا وزارت کي ڪيرائڻو هجي، يا ملڪ جي مفاد لاءِ ڪنهن
تجويز کي ٽڌڻ لاءِ ضروري ڄاتو وڃي.

(ت) - هي اجلاس آل انڊيا ورڪنگ ڪميٽيءَ کي اختيار ڏئي ٿو ته ٻين جماعتن يا پارٽين سان گڏجي بائڪاٽ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ وقت بوقت صلاح مشورو ڪري انهن جي مدد ۽ تعاون سان قدم کڻندي رهي. ”
 ٻيا به ڪيئي ٺهراءَ ان اجلاس ۾ پاس ٿيا. جن مان خاص اهو هو ته هندوستان جي خود مختياريءَ جي اصول کي ڪانگريس جي بنيادي مقصدن ۾ داخل ڪيو وڃي.

مسز اينڊي بيسنٽ به انهي ٺهراءَ جي مخالفت نه ڪئي.

ٻيا ٺهراءَ به پاس ٿيا جهڙوڪ

برٽش مال جو بائڪاٽ ڪرڻ، ڏکڻ ۽ اڀرندي افریقا ۾ هندوستانين جي حقن جي حفاظت ڪرڻ، سياسي نظر بندن جي رهائي، انهن مان خاص هئا.

انهي سال مسلم ليگ ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويئي. جنهن جو مختصر احوال ان وقت جي آل انڊيا مسلم ليگ جي جنرل سيڪريٽري ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو جي هيٺين بيان مان ملي سگهندو.

”حڪيم اجمل خان جي جاءِ تي آل انڊيا مسلم ليگ ڪائونسل جي ميٽنگ ڪئي ٿي. جنهن ۾ ۱۲۳ ميمبرن شرڪت ڪئي. ميٽنگ شروع ٿيڻ شرط، پهريائين سرفيروز خان نون سوال اٿاريو ته ڪائونسل جو هي اجلاس ڪهڙي قانون هيٺ ۽ ڪهڙي ضروري ڪم لاءِ سڏايو ويو هو. جنهن تي سيڪريٽري ڊاڪٽر ڪچلو جواب ڏنو ته مدراس ۽ بنگال کان خط آيل هئا ته صدر جي چونڊ تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ ڪائونسل جو اجلاس سڏايو وڃي.“

جنهن تي آل انڊيا مسلم ليگ جي صدر مسٽر محمد علي جناح جي مشوري ۽ اجازت سان هي اجلاس گهرايل هو.

سرفيروز خان جنهن طرز سان گفتگو ڪئي ان تي مولانا محمد علي جوهر سخت اعتراض ورتو. آخر ۾ صدر صاحب ميٽنگ جي اجلاس باقاعدي ۽ ضروري هئڻ جي فائدي ۾ روئنگ ڏني.

ٻن بعد ساليانه اجلاس سڏائڻ تي بحث ٿيو. هڪڙن اجلاس کي لاهور سڏائڻ جي تجويز ڏني ۽ ڪئي پڻ ان کي ڪلڪتي سڏائڻ جو ٺهراءُ ڏنو. وٽن وٽ بعد ڪلڪتي جي فائدي ۾ ۸۴ ۽ لاهور جي فائدي ۾ ۵۴ ويا. تنهنڪري ليگ جو اجلاس ڪلڪتي سڏائڻ جو ٺهراءُ بحال ٿي ويو. ان تي

احتجاج ڪندي سرفيروز خان نون سان گڏ ڊاڪٽر محمد اقبال، مولانا حسرت موهائي ۽ ڪي ٻيا صاحب مڻنگ ڇڏي هليا ويا.

آخر ۲۰- ڊسمبر ۱۹۲۷ع تي ڪلڪتي جي ٽائون هال ۾ مسلم ليگ جو اجلاس سر محمد يعقوب جي صدارت هيٺ ڪيو ويو. ان ۾ مسز ايني پيسنٽ، مسز سروجني ڀندو، ميجر گراهام پول، مسٽر گريٽ، ٽي. سي. گوسوامي، نلني رنجن سرڪار، ايس. سي سرڪار به وزيرن طور شرڪت ڪئي.

ان ۾ سر علي امام تجويز پيش ڪئي ته سائمن ڪميشن جو بائڪاٽ ڪيو وڃي. مولوي تميز الدين (بنگالي) انهي جي مخالفت ڪندي ظاهر ڪيو ته جيڪڏهن مسلمانن سائمن ڪميشن جو بائڪاٽ ڪيو ته انهن جي سياسي حقن جو هندوستان مان هميشه لاءِ جنازو نڪري ويندو.

مولانا محمد علي سر علي امام جي تائيد ڪندي ظاهر ڪيو ته جڏهن هندو به بائڪاٽ ڪن ٿا ته اهڙي حالت ۾ چو عارضي ۽ ٿوري نفعي خاطر مسلمان انگريزن حمايت سر ڪميشن سان شرڪت ڪري، اسلام جي سهڻي نالي تي داغ لڳائين.

مسٽر چاگلماز مريد تائيد ڪندي چيو ته ڪميشن جو بائڪاٽ ڪرڻ، هر سچي مسلمان جو فرض هئڻ گهرجي. هيءَ تجويز پاس ٿي ويئي. ان کان پوءِ مسٽر برڪت علي هيٺين تجويز پيش ڪئي جا به پاس ٿي ويئي.

”آل انڊيا مسلم ليگ جو هي اجلاس ليگ ڪائونسل کي اختيار ٿو ڏئي ته ڪانگريس ۽ ٻين جماعتن سان سمجهوتو ڪرڻ لاءِ هڪ سب ڪميٽي بنائي جا سائمن گڏجي هندوستان جي آئين جو مسودو تيار ڪري، ايندڙ سال مارچ ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس طرفان سڏايل آل پارٽيز ڪنوينشن ۾ شرڪت ڪرڻ جي اجازت ڏئي ٿو ۽ ڪائونسل کي هدايت ٿو ڏئي ته هيٺين مطالبن جو لحاظ رکي ٻين پارٽين سان سمجهوتو ڪيو وڃي.

۱- سنڌ کي بمبئيءَ کاتي کان جدا ڪري علحده صوبو بنائجي.

۲- بلوچستان ۽ صوبو سرحد ۾ سڌارا آندا وڃن.

۳- جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل ٻه مطالبو قبول ڪيا وڃن ۽ هر فرقي

کي آباديءَ جي لحاظ کان اسيمبلي ۾ نمائندگي ڏني وڃي ته پوءِ مسلمان جدا چونڊن جي مطالبي تان هٿ ڪڍڻ لاءِ تيار ٿيندا.

هن تقرير ڪندي ظاهر ڪيو ته ٺهراءَ ذريعي هندن کي باهمي سمجهوتي لاءِ هڪ مخلصانه تجويز ڏئي موقع ميسر ڪري رهيا آهيون اميد ته اهو وجهه هٿان نه وڃائيندا.

مولانا شوڪت علي مسلم ليگ کي اهڙي ٺهراءَ پاس ڪرڻ تي مبارڪباد ڏئي مسز اينڊي بيسنت تقرير ڪندي ظاهر ڪيو ته هن جو ذاتي طرح ان ٺهراءَ سان اتفاق هو. مولانا ابوالڪلام آزاد انهي موقعي تي تقرير ڪندي فرمايو ته لکنو پڪت موجب مسلمانن کي جدا چونڊن جو حق مليو هو. ليڪن جتي هو اڪثريت ۾ آهن اتي کين تعداد موافق نمايندگي ملڻ گهرجي. هن تجويز مطابق پنجن صوبن ۾ مسلمانن کي اڪثريت حاصل ٿيندي ۽ نون صوبن ۾ هندن کي. انهي طرح باهمي ڏي وٺ سان هو وقت بوقت ڪم هلائي سگهندا.

ڪلڪتہ مسلم ليگ اجلاس جي فيصلن پڌڻ بعد لاهور واري مسلم ليگ گروه جي حڪومت سان ساز باز جي منصوبن تي پاڻي ڦري ويو. هنن انهيءَ ڳالهه کي نظر ۾ رکندي لاهور ۾ سندن گروه جي مسلم ليگين جو اجلاس سڏايو.

اهو اجلاس ۲۱- ڊسمبر ۱۹۲۷ع تي اسلاميه ڪاليج جي حبيبيه هال ۾ ڪنو ٿيو.

ان جو افتتاح پنجاب جي گورنر لارڊ هيڊلي ڪيو. ان جي اچڻ تي حاضرين مجلس سندس زنده باد جا خوب نعرا هنيا.

اتي آيل ڊپليگسٽن مان ۲۰۰ صرف پنجاب جا هئا باقي ۵۲ هندوستان جي ٻين صوبن جا هئا. سنڌ مان ٽي ماڻهو شريڪ ٿيا هئا. انهيءَ اجلاس جي مرحبا ڪميٽيءَ جو چيئرمين نواب سر ذوالفقار علي خان هو ۽ اجلاس جي صدارت سر ميان محمد شفيع لاهور جي مشهور وڪيل ڪئي.

ان ۾ مسٽر غزنوي (بنگال) جي تجويز پيش ڪئي ته سائمن ڪميشن جو بائيڪاٽ نه ڪيو وڃي.

مولانا حسرت موهاني ان جي تائيد ڪندي فرمايو ته ڪميشن جو بائيڪاٽ ڪرڻ دانشمندانہ ڪم نه ٿيندو. بهر ائين آهي ته سڀ هندوستانی گڏجي ڪميشن جي سامهون نڪو متفق ٺهراءَ پيش ڪن.

ڊاڪٽر محمد علم ان ٺهراءَ جي مخالفت ڪئي ۽ ترميم پيش ڪئي. راجا غضنفر علي خان انهيءَ جي تائيد ڪئي. سردار اورنگزيب خان ڪميشن سان تعاون ڪرڻ جي راءِ ڏني. تنهن ڪري ڊاڪٽر محمد عالم واري ترميم نامنظور ٿي پيئي ۽ ڪميشن سان تعاون ڪرڻ جو ٺهراءَ پاس ٿي ويو.

ان اجلاس ۾ صوبه سرحد ۽ بلوچستان کي سڌارڻ ملڻ جو ٺهراءَ پاس ٿيو. ازانسواءِ سنڌ کي بمبئي علائقي کان چٽي علحدہ صوبه ڪرڻ جو ٺهراءَ به منظور ٿيو.

انهيءَ اجلاس ۾ ايندڙ سال لاءِ سر محمد شفيع کي انهيءَ مسلم ليگ جو صدر ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال کي ان جو جنرل سيڪريٽري ۽ مولانا حسرت موهانيءَ کي ان جو جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو ويو.

راجا غضنفر علي خان ٻي مسلم ليگ ٺاهڻ جي مخالفت ڪئي. شيخ محمد صادق امرت سري تقرير ڪندي افسوس جو اظهار ڪيو ته هن اجلاس ۾ مسٽر محمد علي جناح، ڊاڪٽر مختار احمد انصاري، مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا محمد علي جوهر ۽ ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، جهڙن سچن ڪارڪنن جي خلاف گستاخانه الفاظ ڪتب آندا ويا آهن.

سال ۱۹۲۸ع

هي سال شروعات کان وٺي سائمن ڪميشن خلاف بائڪاٽ جي جذبات سان ڀريل هو. ليڪن سرڪار عام راءِ جي پرواهه نه ڪئي ۽ ۲ فيبروري ۱۹۲۸ع تي وائسرائي هند تقرير ڪري ظاهر ڪيو ته ڪميشن مرڪزي ۽ صوبائي اسيمبلين کان مشورو ڪري پوءِ پارليامينٽ کي سفارش ڪندي. ”هندوستاني تعاون ڪن يا نه بهتر حال ڪميشن کي انڪوائري ڪري رپورٽ ڪرڻي هئي.“

ڪميشن ۳- فيبروري ۱۹۲۸ع تي ولايت کان بمبئي اچي لٿي. انهيءَ ڏينهن تي ساري هندوستان ۾ هڙتالون ٿيون. مدراس شهر کانسواءِ جتي مظاهرين تي گولي هلائڻ سبب ڪي ماڻهو مئا ۽ ڦٽيا ٻين جاين تي پرامن مظاهرا ٿيا.

گهڻو ڪري عوام جي صحيح نمائندن طرفان، ان جي برخلافي ئي جنهن ۾ ”سائمن موٽي وڃ“ جا نعرا ۽ پوسٽر هنيا ويا.

مدراس جي جسٽس ٻارلي، يوبي جي زميندارن، پنجاب جي سرڪار پرست مسلمانن، سنڌ جي بي غيرت وڏيرن، فرنيئر جي ڪن ملڪن ۽ خانن کان سواءِ ٻين سڀني پارٽين طرفان ان جو بائڪاٽ ٿيو. ۱۱ لاهور ۾ ڪميشن جي خلاف مظاهرو ڪندي پوليس لٽياڙي ڪئي. جنهن ۾ لالا لڄپت راءِ زخمي ٿيو ۽ چوڻ ۾ اچي ٿو ته سندس جلد انتقال جو ڪارڻ به اهي زخمي ٿيا هئا.

گڏيل علائقن ۾ به پوليس سختي ڪئي گهوڙيسوارن لٽ هلائي جنهن ۾ پنڊت جواهرلال کي ڌڪ لڳا.

لکنوءَ جي قيصر باغ ۾ پوليس جي پهرن هيٺ زميندارن جي دعوت تي جڏهن ڪميشن جا ميمبر گڏ ٿيا ته ماڻهن لڙڻ ۽ ڦوڪڻ تي ”هندوستان هندوستانين جو“ ۽ ”سائمن موٽي وڃ“ لکي مجلس مٿان اڇلارايا.

ڪميشن ۲۱- مارچ تي بمبئي ڇڏي گشت ڪرڻ شروع ڪيو. هنن ظاهر ڪيو ته هو مرڪزي ۽ صوبائي اسيمبلي سان مشوري بعد جانچ ڪندا پر ان جو عوام جي رويي تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. جي اسان محض صلاح ڏيڻ نٿا چاهيون.

اسان خود رپورٽ ٺاهڻ ۾ حصو وٺڻ گهرون ٿا.

لاله لڄپت راءِ ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع تي مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ٺهراءُ پيش ڪيو.

”ته ڪميشن جون آئين بابت رٿيل تجويزون هن اسيمبلي کي نامنظور آهن ۽ ان سان هن اسيمبليءَ کي ڪوبه واسطو نه آهي“ ان تي تقرير ڪندي پنڊت موتي لعل نهرو ظاهر ڪيو ته جيستائين ڪميشن تي هندوستانين جو انگريزن سان هڪ جيترو تعداد نه رکيو ويو آهي، ان وقت تائين عوام جو ان سان ڪوبه واسطو نه رهندو.

لالا لڄپت راءِ جو ٺهراءُ ۶۸ ووٽن سان پاس ٿي ويو. ان جي برخلاف سرڪار کي ۶۲ ووٽ مليا.

”سنڌ جو ميمبر سيٺ هرچند راءِ سخت بيمار هوندي پاڻ کي سٽريجر تي ڪٽائي اسيمبليءَ ڏي ويندي وفات ڪري ويو.“

۱۹۲۸ع جا مکيه واقعا سائمن ڪميشن جو گشت، ماڻهن طرفان ان جي مخالفت، آل پارٽيز ڪانفرنس ۽ برڊولي تحريڪ هئا.

مدراس ڪانگريس جي ٺهراءَ مطابق آل پارٽيز ڪانفرنس فيروري ۽ مارچ ۾ دهليءَ ۾ گذ ٿي. جنهن ۾ ٺهراءَ ٿيو ته هندوستان کي مڪمل جوابدار حڪومت جي بنياد تي سرڪار سان گفتگو ڪرڻ گهرجي. فرقي وار سوال جي حل ڪرڻ لاءِ ۲۵ مينگيون ٿيون جن ۾ ٽي حصا سوالن تي فيصلو ٿي ويو. ليڪن ڪيترا اهم سوال رهجي ويا.

آخر ۱۹ مئي ۱۹۲۸ع تي ڊاڪٽر مختار احمد انصاري جي صدارت هيٺ مينگن ۾ هڪ ڪميٽي ملڪ جي آئين جو مسودو تيار ڪرڻ لاءِ پندرت موتي لعل نهرو جي چيئرمين ۽ هيٺ مقرر ڪئي وئي. جنهن کي هدايت ڪئي وئي ته جولائي مهيني کان اڳ اهڙي قسم جو مسودا تيار ڪري ڪانفرنس اڳيان پيش ڪري.

بردولي (گجرات) جي هڪ تعلقي ۾ ڍل وڌائڻ تان عام ماڻهن ۾ ناراضيو پيدا ٿيو هو. جو معاملو وڏي ڍلن کان انڪار ڪرڻ تائين وڃي پهتو. جنهن تي سرڪار زميندارن جون زمينون ضبط ڪري انهن جي جاين تي پٺاڻ آباد ڪرڻ چاهيا.

آخر ۾ سردار وينل پائي پٽيل پريزيڊنٽ مرڪزي اسيمبليءَ جي وچ ۾ پوڻ تي سرڪار طرفان هڪ ڪميشن مقرر ٿي. جنهن صرف ساڍا ڇهه سيڪڙو ڍل وڌائڻ جي سفارش ڪئي ۽ معاملو ٺهي ويو.

دوباره آل پارٽيز ڪانفرنس ۲۸-۲۹-۳۰- اگست ۱۹۲۸ع تي لکنوءَ ۾ نهرو رپورٽ تي غور ڪرڻ لاءِ ڪئي ٿي. ليڪن ان ڪانفرنس ۾ فرقيوار مسئلو حل ٿي نه سگهيو. جنهن ڪري اها رپورٽ جا گهڻي محنت بعد تيار ڪيل هئي آهسته آهسته ٿي سڀني ڌرين کي ناقابل ٿي وئي. ان مسودي ۾ بينڪي راج جي اصول قبول ڪرڻ جي سوال تان ناراض ٿي انڊيپنڊنٽ ليگ نالي جدا جماعت ٺاهي.

انهيءَ سال پبلڪ سيفٽي بل مرڪزي اسيمبلي اڳيان پاس ٿيڻ لاءِ پيش ٿيو.

ووتن ٿيڻ بعد ٻنهي طرفن کي هڪ جيترا ووت مليا. ان تي اسيمبليءَ جي پريزيڊنٽ وينل پائي پٽيل سندس ووت مخالفت جي فائدي ۾ ڏئي بل رد ڪري ڇڏيو.

انهيءَ سال آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانه اجلاس ۲۹ ڊسمبر ۱۹۲۸ع تي ڪلڪتي ۾ پندرت موتيلعل نهرو جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو.

جنهن ۾ بيروني ملڪن جي قوم پرست تحريڪن سان همدردِي ظاهر ڪئي ويئي. جنهن ۾ چين، شام، فلسطين، عراق، مصر وغيره مڪيه هئا.

انهي اجلاس ۾ ڏيهي راجائن کي مشورو ڏنو ويو ته هو سندن رياست ۾ جمهوري سڌارا رائج ڪن ۽ انساني بنيادي حق، عام ماڻهن کي ڏيڻ جو انتظام ڪن. انهيءَ اجلاس ۾ ساڳي سال ۾ وفات ڪيل مڪيه ليڊر جهڙوڪ

حڪيم اجمل خان، لالا لجيت راءِ، لارڊ سنها وغيره جي انتقال تي افسوس جو اظهار ڪيو ويو.

انهيءَ اجلاس ۾ ٺهراءُ پاس ٿيو ته هندوستان کي ۳۱ ڊسمبر ۱۹۲۹ع تائين سوراج ملڻ گهرجي نه ته سول نافرماني ڪئي ويندي.

سوراج بابت نهرو رپورٽ کي بنياد بنائي گهر ڪئي ويئي ٿي. ان تي پنڊت جواهر لعل نهرو ۽ سباش چندريوس ترميم ڏني ته مڪمل سوراج ملڻ گهرجي پر مهاتما گانڌيءَ طرفان ڏنل رٿ ڪامياب ٿي ويئي.

آئينده جي پروگرام بابت ڪانگريس سندس هيٺيون ۱۴ نمبر ٺهراءُ پاس ڪيو:-

”انهي مقرر ڪيل مدي جي درميان ڪانگريس هيٺين ڳالهين ۾ دلچسپي وٺندي رهندي:

(۱) قانون ساز اسيمبلي جي اندر يا ٻاهر ملڪي حالتن جي تقاضا جي مدنظر وديشي ڪپڙي جي بائڪاٽ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪندي. ان سان گڏ هٿ جي ڪتيل سٽ ۽ آئيل ڪٽر کي زور وٺائڻ لاءِ ڪوششون جاري رکندي ايندي.

(۲) قانون ساز اسيمبلي جي اندر يا ٻاهر هر ڪا ڪوشش ڪئي ويندي ته نشي جي جملي شين تي بندش پوي. ان لاءِ نشيدار شين جي دڪانن تي ضرورت آهر، جتي ممڪن ٿي سگهندو پڪيٽنگ ڪرڻ جو انتظام ڪندي.

(۳) ملڪ جي ڪنهن به حصي ۾ عام ماڻهن کي جيڪي خاص تڪليفون هونديون انهي جي دور ڪرائڻ لاءِ بردولي وانگر اهڙا جي ذريعي ڪوشش ڪندي.

(۴) قانون ساز اسيمبليءَ جي ڪانگريسي ميمبرن کي ڪانگريس ڪميٽيءَ جي وقت بوقت جاري ٿيل هدايتن موجب پنهنجو سمورو توجهه

ملڪ جي تعميري مسئلن طرف ڏيڻ جي هدايت ڪئي ويئي.
(۵) ڪانگريس جي ميمبرن کي وڌائجي ۽ مٿن ضابطو رکڻ جو انتظام ڪيو وڃي.

(۶) زالن جي پابدين، سماجي رڪاوٽن کي دور ڪرائي کين ملڪ جي تعميري ڪمن ۾ حصو وٺڻ لاءِ آماده ڪيو وڃي.
(۷) ملڪ مان سوشل خرابيون دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي.

(۸) ڪانگريس جي هندو ميمبر کي اڇوتپڻي گهٽائڻ ۽ انهن جي حالت سڌارڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

(۹) مزدورن کي منظم ڪرڻ، خدمت خلق ڪرڻ، ڳوٺاڻي تعمير جي ڪم ۾ دلچسپي وٺڻ، کاڌيءَ جي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ، گهڻي تعداد ۾ والٽيئر پيدا ڪرڻ گهرجن.

(۱۰) ڪانگريس طرفان ملڪ جي تعميري پروگرام يا عوامي بيداري پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوبه ڪم رٿيو وڃي ته ان لاءِ ڪوشش ڪجي.
مستين ڳالهين جي سرانجامي لاءِ فنڊ ڪٺو ڪرڻ هر هڪ ڪانگريسيءَ جو فرض ٿيندو.

انهيءَ سال جناح صاحب ولايت کان واپس موٽي هندوستان آيو ۽ اچڻ شرط نهرو رپورٽ جي مخالفت شروع ڪيائين. ساڳي وقت سر آغا خان، هندوستانی صوبن جي آزاديءَ لاءِ آواز اٿاريو. ٻنهي ڳالهين ۾ ان سڌيءَ طرح ڳانڍاپو هو.

آل انڊيا مسلم ليگ جو ۲۰- اجلاس ڪلڪتي ۾ راجه محمود آباد جي صدارت هيٺ البرٽ هال ڪلڪتي ۾ ۲۶ ڊسمبر ۱۹۲۸ع تي ڪٿو ٿيو.
جنهن ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، ڊاڪٽر محمد عالم، حاجي عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولوي فضل الحق، مولوي برڪت علي، مسٽر عبدالله بريلوي، سر علي امام، مسٽر تصدق احمد شيرواني، مولوي ظفر علي خان، مولوي اڪرم خان، مولوي تيميزالدين، شيخ محمد صادق امر تسري وغيره شرڪت ڪئي.

ان ۾ سر عبدالرحيم ۽ علي برادرز ڪونه آيا هئا.
ان اجلاس ۾ مسٽر چاڳلا جي رٿ تي آل پارٽيز ڪانفرنس ۾ حصو

ونن لاءِ هيٺين ڪاميٽي مقرر ٿي.

- ۱- راجا صاحب محمود آباد ۲- مسٽر محمد علي جناح ۳- ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو ۴- ايم. سي. ڇاڳلا
- ۵- ملڪ برڪت علي ۶- شيخ عبدالجيد سنڌي ۷- مسٽر مجيب الرحمن ۸- ڊاڪٽر سيد محمود ۹- مولوي ظفر علي خان ۱۰- مولوي اڪرم خان ۱۱- سيٺ يعقوب حسن ۱۲- تصدق احمد شيرواني ۱۳- نواب زاده لياقت علي خان ۱۴- مسٽر عبدالڪريم ۱۵- شاه محمد زبيري ۱۶- چوڌري خليق زمان ۱۷- عبدالله بريلوي ۱۸- غازي عبدالرحمن ۱۹- شيخ حسام الدين ۲۰- سيد قيوم شاه سرحد ۲۱- مسٽر فيض علي آسام ۲۲- مسٽر عزيز الحسن بنگال.

انهي ڪميٽيءَ کي نهرو رپورٽ ۾ ترميمون ڪرڻ لاءِ هدايتون ڏنيون ويون.

سال ۱۹۲۹ع

پهرين جنوري ۱۹۲۹ع تي دهليءَ ۾ آل انڊيا مسلم ڪانفرنس سر آغا خان جي صدارت هيٺ ڪئي ٿي، جنهن ۾ مستقبل جي ائين بنسبت مسلمانن جي حقن بابت ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. جي اڳتي هلي مسلم ليگ پروگرام جو بنياد ٿيا، جنهن ڪري آهسته آهسته ٽي قوم پرست مسلمان مسلم ليگ مان نڪري ويا ۽ مسلم ليگ ۾ رجعت پسند گروهه جي ڪثرت شامل ٿي ويئي.

سال جي اوائل ۾ سائمن ڪميشن صوبائي ۽ مرڪزي اسيمبليين طرفان مقرر ڪيل ڪميشن سان گڏ گشت ڪري پوءِ انڪواري ڪئي. انهيءَ وقت ڌاري هڪ ٻي ڪميٽي سرهار ڪورٽ بٽلر جي چيرمنيءَ هيٺ ذيهي رياستن جي آئيني ۽ سياسي مسئلن بنسبت غور ڪرڻ لاءِ سرفلپ هارنوڪ جي چيرمنيءَ هيٺ هڪ جدا ڪميٽي ڪم ڪري رهي هئي. رياستن واري ڪميٽيءَ سنڌو برٽش پارليامينٽ کي اپريل ۱۹۲۹ع ۾ رپورٽ پيش ڪئي.

”سائمن ڪميشن سندس انڪواري ۱۴- اپريل ۱۹۲۹ع تي پوري ڪري اڃان انگلنڊ سر پهتي ته انگلنڊ جي مٿي مهيني وارين ٽيل نين چونڊن ۾ ڪنسرويتو پارٽيءَ کي شڪست آئي ۽ ان جي جاءِ تي ليبر پارٽيءَ کي

اڪثريت حاصل ٿي. جنهن طرفان وزيراعظم مسٽر مئڪڊونالڊ ۽ سيڪريٽري آف اسٽيس فار انڊيا مسٽر ويجودين مقرر ٿيا. لارڊ اروڻ هندوستان جو وائسري جئن مهينن جي موڪل وٺي، جون مهيني جي آخر ڌاري انگلنڊ ويو. جتي هن نئين حڪومت سان هندوستان جي ايندڙ سڌارن بابت مسورا ڪيا.

انهيءَ سال ۲۰ مارچ ۱۹۲۹ع تي بمبئي، پنجاب ۽ گڏيل علائقن ۾ اي-۱۲۴ قلم هيٺ ڪيترن ماڻهن جي تلاشي وٺي گرفتار ڪيو ويو.

انهن سڀني کي ميرٿ ۾ آڻي متن حڪومت کي ڊاهڻ جي منصوبي جي جرم ۾ ڪيس چالان ڪيو ويو. جو بعد ۾ ميرٿ ڪانسپريسي ڪيس جي نالي سان مشهور ٿيو. ڪانگريس طرفان انهن جي بچاءَ لاءِ ڪميٽي مقرر ڪئي ويئي.

اڳين سال مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سرڪار طرفان پيش ٿيل سڀني بل، جو پريزيڊنٽ جي برخلاف ووٽ ڏيڻ تي رد ٿيو هو سو وري هن سال جنوريءَ ۾ سرڪار طرفان نئي سر پيش ڪيو ويو. پر سردار ويلن پاڻي پٽيل پريزيڊنٽ مرڪزي اسيمبلي هڪ بيان ڏئي ان کي ناجائز ٺهرائي، سرڪار کي مشورو ڏنو ته ان کي موٽائي وٺي. جنهن تي گورنر جنرل ناراض ٿي ٻي ڏينهن تي ان بل کي آرڊيننس ذريعي جاري ڪري ڇڏيو.

مسٽر پٽيل اعتراض ۾ هڪ خط گورنر جنرل کي موڪليو ته انهي قدم کڻڻ سان اوهان ساري مرڪزي اسيمبليءَ جي بي عزتي ڪئي آهي.

جنهن کي گورنر جنرل جي سيڪريٽري جواب ۾ لکي موڪليو ته سندن بي عزتي ڪرڻ جو ڪوبه ارادو ڪونه هو پر لاڄاري حالتن ڪري بل کي آرڊيننس طور رائج ڪيو ويو آهي.

ساڳي سال ۸- اپريل ۱۹۲۹ع تي مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ٽريڊس ڊسپيوٽس بل جنهن وقت زير بحث هو ان وقت وزيرس ڪلري مان ٻه ٻه ٻه گولا سرڪاري بينچن تي اڇلايا ويا. جنهن ڪري ڪن ٿورن ماڻهن کي زخم رسيا.

ساڳي سال ۾ وڏي ڪپڙي جي بائڪاٽ لاءِ هڪ ڪميٽي، مهاڻا گانڌي جي چيرمنيءَ ۽ مسٽر جيراڻي داس دولترام جي سيڪريٽري شپ هيٺ قائم ٿي، زور شور سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. مسٽر جيراڻي داس ان وقت بمبئي ڪائونسل جو ميمبر هو.

هن سارو وقت انهيءَ ڪم ۾ لڳائڻ خاطر ميمبريءَ تان استعيفا

ڏني. انهيءَ سال راجا گوپال آجاريه جي هٿ هيٺ نشيدار شين جي بندش لاءِ هڪ ڪميٽي ٺاهي، جنهن جي ڪوشش سان مدراس، گڏيل علائقن ۽ گجرات ۾ سٺو ڪم ٿي سگهيو.

انهيءَ سال منجهه اڇوتڻي دور ڪرڻ لاءِ ڪانگريس طرفان هڪ ڪميٽي سيٺ جمنالال بجاج جي چيئرمين هيٺ ٺاهي ويئي. جنهن ساري ملڪ جو دورو ڪري وڏين جاتين کي اڇوتڻ سان سٺي برتاءِ ڪرڻ لاءِ سٺو واپو منڊل پيدا ڪيو ۽ اڇوتڻ ۾ سندن حقن جي حفاظت لاءِ ڪوشش ڪرڻ جو مادو پيدا ڪيو.

۲۶ جولائي ۱۹۲۹ع تي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي جو اجلاس الهه آباد ۾ ڪئو ٿيو. جنهن ۾ ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ٺهراءَ جي تائيد ۾ ڪائونسلن جي ڪانگريسي ميمبر کي استعيفا ڏيڻ جو مشورو ڏنو ويو. ”هن سال مزدورن طرفان زبردست هڙتالون ٿيڻ شروع ٿيون جن ۾ بمبئي جي ڪپڙي ملن جي ڏيڍ لک مزدورن، بنگال جي سٽي جي ڪارخانن جي ۲۵ هزار مزدورن، جمشيد پور لوهم جي ڪارخاني جي ٽن هزار مزدورن ۽ ڏکڻ هندوستان ريلوي جي نوڪرن جون استرائڪون قابل ذڪر آهن. هندوستانی شيوا دل هر مهيني جهنڊي جي سلامي ڪرڻ رواج چالوڪيو.“ ان تان ناراض ٿي آگسٽ ڌاري سرڪار هندوستان جي مکيه ڪارڪنن کي گرفتار ڪري جبل ۾ موڪلي ڇڏيو. انهن گرفتار ٿيل ڪارڪن مان سردار منگل سنگهه، ماسٽر تاراسنگهه ۽ مولانا ظفر عليءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

انهيءَ سال ۾ مرڪزي اسيمبليءَ ۾ اڇلايل بمبئي جي سلسلي ۾ ڪيس هلائي سردار ڀڳت سنگهه ۽ مسٽر دت کي جرم ٿيڻ جي سزا ڏني ويئي.

ان کان پوءِ ساڳين ماڻهن تي لاهور جي پوليس آفيسر مسٽر سانڊرس جي قتل جي جرم واقع ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۲۸ع جي سلسلي ۾ ڪيس هلايو ويو.

انگريزن طرفان جيلن ۾ سٺي برتاءِ نه ڪرڻ ڪري جيلن ۾ بڪ هڙتالون شروع ٿي ويون جن ۾ هڪ مسٽر جيتندراناث داس ۽ ٻي ريورنڊوزيا هڪ ٻڌ درويش جا نالا قابل ذڪر آهن. پهرين ۶۴ ڏينهن بعد

۱۲ سيپٽمبر ۱۹۲۹ع تي وفات ڪئي ۽ ٻي ۱۶۴ ڏينهن بعد بڪ هٽال ڪرڻ تي ۱۹ سيپٽمبر ۱۹۲۹ع تي انتقال ڪيو.

انهيءَ سوال تي ۲۸ سيپٽمبر ۱۹۲۹ع آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ سندس لکنوءَ واري ميٽنگ ۾ هڪ ٺهراءَ رستي مٿين ڪارڪنن جي جريت ۽ بهادريءَ کي ساراهڻ بعد آئنده لاءِ قومي ڪارڪنن کي صلاح ڏني ته تمام نازڪ حالتن کان سواءِ بڪ هٽال نه ڪئي وڃي.

انهيءَ سال جون ۾ موڪل تي ويل لارڊ اروڻ ۲۱- آڪٽومبر تي موٽي واپس هندوستان آيو ۽ اچڻ شرط هڪ اعلان جاري ڪيائين. جنهن ۾ هندوستان کي بينڪي راڄ ڏيڻ ۽ سڌارن لاءِ صلاح مصلحت ڪرڻ واسطي، گول ميز ڪانفرنس جا اصول قبول ڪيا ويا هئا.

ان بيان نڪرڻ بعد جلدئي دهليءَ ۾ ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽي، سر تيج بهادر سپرو، پنڊت مدن موهن مالوي ۽ ڊاڪٽر ايني بيسنت گڏ ٿيا جن صلاح مشوري بعد هڪ گڏيل پڌرائي ڪڍي. جنهن ۾ سرڪار سان تعاون ڪرڻ کان اڳ سرڪار طرفان هيٺن ڳالهين بابت صفائي ڪرڻ جي تقاضا ڪئي.

۱- ملڪ ۾ حالتن درست ڪرڻ لاءِ سياسي نظربندن کي رها ڪيو وڃي.

۲- گول ميز ڪانفرنس ۾ ڪانگريس ۽ ٻين مکيه پارٽين کي خاص نمائندگي ڏني وڃي.

۳- گول ميز ڪانفرنس آئين ٺاهڻ لاءِ گڏ ٿيڻ گهرجي ۽ نه صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ.

گانديجيءَ انهيءَ پڌرائي جي سمجهاڻي واسطي هڪ ڊگهو بيان ڏنو. انگلنڊ ۾ پارليامينٽ جي ٻن مکيه پارٽين هر هڪ ليبر ۽ ڪنسرويتو جي وچ ۾ انهيءَ سوال جي حل ڪرڻ تان اختلاف پيدا ٿي پيا. ڪنسرويتو پارٽي مزدور ٿر وزارت جي مٿي ذڪر ڪيل پڌرائيءَ کي تيز قدم سمجھي حڪومت جي خلاف پروپيگنڊا شروع ڪئي. جنهن کان مرعوب ٿي حڪومت انگلنڊ جي عام راءِ جي ڊپ کان پڌرائي ڪئي ته گول ميز ڪانفرنس کي آئين ٺاهڻ جي اختياري ڪانه هوندي. بلڪ اهي اختيار برٽش پارليامينٽ جي هٿ ۾ هوندا. حڪومت پارليامينٽ جي راءِ کانسواءِ ڪنهن به آئين جو وعدو نه ٿي ڪري سگهي.

انهيءَ پڌرائي سبب گڏيل پڌرائي ۾ تقاضا ڪيل مکيه تجويز رد ٿي ويئي ٿي.

انهن حالتن هوندي سال جي آخر ۾ پنڊت جواهر لعل نهرو جي صدارت هيٺ لاهور ۾ ۲۵- ڊسمبر ۱۹۲۹ع تي آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانو اجلاس ڪيو ٿيو. اجلاس جي صدارتي خطبي ۾ پنڊت جي ظاهر ڪيو ته ”حڪومت سندن گهرون پوريون ڪري نه سگهي آهي. تنهن ڪري مجبوراً کين حڪومت جي مخالفت ڪرڻي پوندي.“

وڌيڪ چيائين ته کيس معلوم نه هو ته انهيءَ مخالفت ڪري ڇا ۽ ڪڏهن ڪجهه حاصل ٿي سگهندو. ڪاميابي سندن هٿ ۾ نه هئي. پر ڪاميابي اڪثر انهن کي پئي نصيب ٿي آهي جي جريت سان عملي قدم ڪندا آهن. اها ڊڄڻ ۽ مشڪلاتن کان چرڪڻ وارن کي حاصل نه ٿيندي آهي. کين وڏا جوکا ڪٽڻا هئا.

ڇاڪاڻ ته وڏا مقصد صرف خطرن سان مقابلو ڪرڻ سان ئي حاصل ڪري سگهبا آهن.

انهيءَ اجلاس جو نمايان ٺهراءُ هندوستان جي مڪمل آزادي حاصل ڪرڻ جي تجويز هئي جا ان جي اهميت ڪري سموري هيٺ ڏجي ٿي:-

ڪانگريس جو هي اجلاس وائسراءِ هند جي ۳۱- آڪٽومبر ۱۹۲۹ع واري جاري ڪيل اعلان تي هندوستانی قومي ڪارڪنن طرفان جن ۾ ڪانگريس وارا به شريڪ هئا جاري ڪيل گڏيل پڌرائي کي قبول ڪري ٿي ۽ وائسراءِ هند طرفان سوراج لاءِ رضانامي بابت ڪيل ڪوششن کي ساراهي ٿي.

باوجود ان جي جيڪي وهيو واپريو آهي ان تي غور ڪندي. مهاتما گانڌي، پنڊت موتي لعل نهرو ۽ ٻين جي وائسراءِ سان ڪيل ملاقات وقت گفتگو مان هن نتيجي تي پهتي آهي ته موجوده حالتن هيٺ ڪانگريس جي گول ميز ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ مان ڪوبه فائدو حاصل نه ٿيندو.

تنهنڪري ڪانگريس سندس گذريل سال ڪلڪتي ۾ پاس ڪيل ٺهراءُ کي نظر ۾ رکي ظاهر ٿي ڪري ته ڪانگريس آئين جي پهرين فقري ۾ بيان ڪيل لفظ سوراج جي معنيٰ ”مڪمل آزادي“ سمجهڻ گهرجي. وڌيڪ اهو به ظاهر ٿي ڪري ته ڏنل مدي گذرڻ بعد هاڻ نهرو رپورٽ ۾ ڄاڻايل سڌارن جي تجويز رد سمجهڻ گهرجي ۽ اميد ٿي ظاهر ڪري ته آئنده سڀ

ڪانگريسي مڪمل آزاديءَ جي حصول لاءِ ڪوشش ڪندا. آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ابتدائي قدم طور ڪانگريس جملي قومي ڪارڪنن کي هدايت ٿي ڪري ته آئندي اسيمبلين جي چونڊن ۾ سڌو يا اڻ سڌو حصو نه وٺن ۽ هن وقت اسيمبلين يا ٻين سرڪاري ادارن جي ميمبرن کي هدايت ٿي ڪري ته اهو انهن جاين تان استعيفائون ڏئي ٻاهر نڪري اچن.

هي ڪانگريس جو اجلاس، عوام کي اپيل ٿو ڪري ته ڪانگريس جي تعميري پروگرام کي زور وٺائڻ لاءِ مدد ڪن.

هي اجلاس آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ کي اختيار ٿو ڏئي ته جڏهن به مناسب سمجهي ته سول نافرمانيءَ جو پروگرام بمع ڍلن نه ڏيڻ جي شروع ڪري ڏئي. اهو قدم ڪانگريس جي نظرداريءَ هيٺ ساري ملڪ يا چونڊيل ايراضين ۾ ڪئي سگهن ٿا.

ان اجلاس ۾ ٻيا هينيان مکيه ٺهراءُ پاس ٿيا.

(۱) ايسٽ آفريقا جي هندوستاني باشندن جي حقن جي حفاظت لاءِ مدد ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ٿيو.

(۲) ذيهي رياستن جي راجائن کي اپيل ڪئي ويئي ته هو سندن رياستن ۾ ماڻهن کي بنيادي انساني حق ڏين ۽ رياستن اندر عوام سان جوابدار حڪومت جو سرشتو رائج ڪن.

(۳) هندوستان جي فرقيوار سوال بابت انهيءَ اجلاس ۾ ٺهراءُ ذريعي ڪانگريس، مسلمانن ۽ سڪن کي اهو يقين ڏياريو ته هو ڪابه اهڙي آئيني تجويز قبول نه ڪندا جا کين قبول نه هوندي.

انهيءَ سال آل انڊيا مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس ۲۳ مارچ ۱۹۲۹ع تي دهليءَ ۾ گڏ ٿيو. جنهن ۾ مسلمانن جي تنهي گروهن کي گڏي، هڪ جماعت بنائڻ لاءِ جناح صاحب کي ڪم سونپيو ويو.

هڪ گروه ڪلڪته مسلم ليگ ۽ ٻيو لاهور مسلم ليگ جي نالي سان مشهور هئا.

ٽيو گروه دهلي ۾ سر آغا خان جي صدارت هيٺ ڪئي ٿيل مسلمانن جي ڪانفرنس وارو هو.

اهو ڪائونسل جو اجلاس مسٽر محمد علي جناح جي صدارت هيٺ

ڪنو ٿيو هو جنهن ۾ علي برادران، مولانا ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، نواب اسماعيل خان، مسٽر قدواڻي، سر يامين خان، چوڌري عبدالمتين، حاجي عبدالله هارون، مولانا دائود غزنوي، سيد عبدالله بريلوي، مولوي ڪفايت الله صاحب وغيره شرڪت ڪئي.

انهيءَ اجلاس ۾ نهرو رپورٽ بابت مسلم ليگ جي راءِ هيٺين ٺهراءَ جي ذريعي اظهار ڪئي ويئي:—

”جنهن صورت ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس نهرو رپورٽ کي قطعي طور رد ڪري ڇڏيو آهي، هندو سپيا سندس ٺهراءَ ذريعي چيو آهي ته جيڪڏهن فرقيوار سوالن مان رپورٽ جي هڪ فقري کي به رد ڪيو ويو ته هو رپورٽ جي حمايت کان انڪار ڪندا.“

سڪ ليگ ان کي قبول ٿ کان انڪار ڪيو آهي، غير برهمڻ ۽ اڇوت به ان جي مخالف آهن ۽ جنهن صورت ۾ نهرو رپورٽ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي جملي مطالبن کي قبول نه ڪيو ويو آهي، تنهن ڪري مسلم ليگ به ان کي نٿي قبول ڪري. مسلم ليگ غور ۽ فڪر بعد هن نتيجي تي پهتي آهي ته مسلمان هندوستان جي لاءِ ڪنهن به آئيني تجويز کي قبول نه ڪندا. جيستائين ان ۾ مسلماني حقن جي حفاظت لاءِ هيٺين شرطن کي داخل نه ڪيو ويو آهي.

(۱) هندوستان جو آئين وفاقي طرز جو هوندو.

(۲) هر هڪ صوبي کي صوبائي آئنامي (خود مختياري) هوندي.

(۳) ملڪ جي جملي قانون ساز اسيمبلي ۽ چونڊيل لوڪل باڊيز ۾

اقلتن کي وڌيڪ نمائندگي ڏني ويندي ۽ ڪنهن به صوبي جي اڪثريت کي اقليت يا مساوات ۾ نه بدلايو ويندو.

(۴) مرڪزي اسيمبليءَ ۾ مسلمانن کي نيو حصو نمائندگي ڏني

ويندي.

(۵) جيڪڏهن صوبن جي نئين سر ڦير ڦار ڪئي وڃي ته پنجاب،

سرحد، بنگال جي اڪثريت کي نقصان به پهچايو ويندو.

(۶) مذهبي ۽ تعليمي ادارن جي آزاديءَ جي هر فرق لاءِ حفاظت

هوندي.

(۷) هڪ دفعي ٺهيل آئين ۾ ڪنهن به قسم جي تبديلي نه ڪئي

ويندي.

(۸) مرڪز خواهه صوبن ۾ گهٽ ۾ گهٽ چوٿون حصو وزارتن جو مسلمانن کي ڏنو ويندو.

(۹) ٻين صوبن وانگر سرحد ۽ بلوچستان جي ايراضين سان نوان سڌارا رائج ڪيا ويندا.

(۱۰) مرڪز، صوبن ۽ لوڪلباڊيز جي ملازمتن ۾ مسلمانن کي ڪافي نمائندگي ڏيڻ جو تحفظ قابليت جو لحاظ رکندي آئين ذريعي ڪيو ويندو.

(۱۱) سنڌ کي بمبئي کان علحده ڪري جدا صوبو بنايو ويندو.

(۱۲) آئنده اسيمبلين ۾ ڪوبه بل يا تجويز پاس ٿي نه سگهندو. جيڪڏهن مسلمانن جو ۲ يا ۳ حصو ان کي سندن حقن جي لاءِ نقصان ڪار سمجهي مخالفت ڪندو.

(۱۳) مسلمانن جي تمدن، تهذيب، تعليم، زبان، مذهبي ۽ خيراتي ادارن جي تحفظ ۽ ترقي لاءِ آئين ۾ داخلا ڪئي ويندي.

(۱۴) حڪومت ۽ لوڪل باڊيز ۾ مسلمانن کي ڪافي اسڪالرشپون ڏنيون وينديون.

مسلمان ان وقت تائين گڏيل چونڊن کي قبول نه ڪندا جيستائين سنڌ کي جدا صوبو نه بنايو ويو آهي.

ٻين صوبن وانگر سرحد ۽ بلوچستان کي سڌارا نه ڏنا ويا آهن. صوبن ۾ جتي مسلمان اڪثريت ۾ آهن اتي کين آدمشماريءَ جي لحاظ سان جڳهون نه ڏنيون وڃن ۽ جتي اقليت ۾ آهن اتي سندن لاءِ زياده جڳهيون محفوظ نه ڪيون ويون آهن.

انهيءَ تجويز جو مسودو جيئن ته جناح صاحب تيار ڪيو هو ان ڪري اهو مسودو جناح صاحب جي ۱۴ نقاڻي پروگرام جي نالي سان مشهور ٿي ويو.

(نوٽ) - چوڏهن نقطا آمريڪن پريزيڊنٽ مسٽر ولسن جي ۱۴ نقاڻي تجويز کان اڳي مشهوري حاصل ڪري ويا هئا.

آل انڊيا مسلم ليگ جو مهمل ٿيل اجلاس ۲۰ - مارچ ۱۹۲۹ع تي روشن ٿيڻ ۾ جناح صاحب جي زير صدارت ڪيو ٿيو.

جنهن ۾ هيٺيان مکيه ڪارڪن شريڪ ٿيا:

مولوي محمد يعقوب، مولانا ظفر علي خان، ڊاڪٽر محمد عالم،

مولانا شفيع دائودي، علي برادران، سيٺ حاجي عبدالله هارون، نواب محمد اسماعيل خان، مسٽر تصدق احمد شيرواني، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، مولوي ڪفايت الله صاحب، مولانا ابوالڪلام آزاد، راجا غضنفر علي خان، شيخ محمد صادق، مسٽر آصف علي ۽ ٻيا.

جناب صاحب پنهنجي صدارتي خطي ۾ چيو ته ”سائمن ڪميشن جلد پنهنجو ڪم پورو ڪري پارليامينٽ اڳيان رپورٽ پيش ڪرڻ واري آهي، ٻي طرف نهرو رپورٽ اسان جي اڳيان آهي. مسلمانن کي گڏجي انهي بابت فيصلو ڪرڻ جي ضرورت آهي.“

منهنجي مسودي تجويز بابت چيو وڃي ٿو ته اهي منهنجي ذاتي فڪر ۽ خيال جو نتيجو آهن. ليڪن حقيقت ۾ اهو مسودو مختلف حضرات سان مشورو ڪري تيار ڪيل آهي.

”هاڻي سبجيتڪس ڪميٽيءَ تي ڇڏيل آهن ته ان تي غور ڪري ٺهراءَ جي صورت ۾ پيش ڪري.“

ان کان پوءِ سر محمد يامين ۽ حاجي عبدالله هارون، شفيع پارٽيءَ جي مسلم ليگ گروهه کي اجلاس ۾ دعوت ڏيڻ جو مشورو ڏنو. ان تي انهي گروهه کي شرڪت لاءِ دعوت ڏني ويئي.

جنهن تي هنن ميان شاهنواز خان بارسٽر (ميان محمد شفيع جي نياڻي) جي جاءِ تي گڏ ٿي شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪي شرط موڪليا. جي جناب صاحب قبول نه ڪيا. ان ڪري هو اجلاس ۾ شريڪ ٿي نه سگهيا.

۳۱- مارچ ۱۹۲۹ع تي جناب صاحب واري مسلم ليگ اجلاس جي سبجيتڪس ڪميٽيءَ ۾ اختلاف پئجي ويو جنهن تي سر محمد يعقوب علي برادران مرحوم حڪيم اجمل خان جي جاءِ تي علحده ڪانفرنس ۾ ڪٺا ٿيا.

جتي کين سمجھائڻ لاءِ جناب صاحب وٽن ويو پر سمجهوتو نه ٿي سگهڻ ڪري واپس موٽي آيو.

ان کان پوءِ سبجيتڪس ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ سر محمد شفيع جي موڪليل خط تي بحث ٿيو. جنهن ۾ تقاضا ڪيل هئي ته سر آغا خان جي صدارت هيٺ ڪٺي ٿيل دهلي مسلم ڪانفرنس ۾ پاس ٿيل ٺهراءَ کي قبول ڪيو وڃي.

جناح صاحب ان تي ظاهر ڪيو ته مسلمانن ۾ هن وقت ٽي مختلف رايون جا گروه پيدا ٿي چڪا هئا. هڪڙا نهرو رپورٽ کي قبولڻ جي فائدي ۾ هئا. ٻيا رد ڪرڻ جا حامي هئا، ٽين باهمي مشورو ڪرڻ کان اڳ کي شرط مڃائڻ ٿي گهريا. جنهن تي مسٽر تصدق احمد خان شيرواني ظاهر ڪيو ته اهڙن پوئين گروه جي باغين کي جماعت ۾ ڪابه جڳهه نه ڏيڻ گهرجي. ان ڪري علي برادران ۽ دهلي ڪانفرنس جا ڪي رڪن جلسي مان نڪري ويا ۽ مرحوم حڪيم اجمل خان جي جاءِ تي ڪنا ٿيا جتي جناح صاحب تجويزن تي غور ڪرڻ بعد هنن سبجيتڪس ڪميٽيءَ ۾ هيٺين تجويز بحال ڪئي:-

”هندوستان جي قومي مطالبن کي نظر ۾ رکندي فرقيوارانه اختلافن کي مٽائڻ لاءِ آل انڊيا مسلم ليگ جو هي اجلاس ڪلڪٽه آل پارٽيز ڪانفرنس جي تجويزن کي هيٺين ترميمن جي بنياد تي قبولڻ لاءِ تيار آهي.

(۱) مرڪزي اسيمبلي جي ٻنهي هائوسن ۾ چونڊيل نمائندن ۾ ڪم از ڪم ٽيون حصو مسلمانن کي نمائندگي ڏيڻ گهرجي.

(۲) بنگال ۾ جيڪڏهن بالغن تي راءِ ڪانه ڏنل هجي ته مسلمان ووٽرن جو تعداد سندن آباديءَ جي لحاظ سان مقرر ڪيو وڃي.

(۳) نهرو رپورٽ جي دفع (۳) جي فقري (۱) ۾ ٻين ترميمن کي وڃي. مرڪزي پارليامينٽ کي صرف جنگ يا عام بغاوت جي حالت ۾ صوبائي وزارت يا اسيمبلي کي ختم ڪرڻ جو حق هئڻ گهرجي.

(۴) نهرو رپورٽ جي فقرن نمبر ۱-۲ جي سرن تي نظرثاني ڪري صوبن کي حتي الامكان صوبائي آئو نامي (خود مختيار) ڏيڻ جو داخلو ڪيو وڃي.

(۵) مسلمانن جي ذاتي قانونن ۾ مرڪزي يا صوبائي اسيمبلي کي سندن قبوليت کانسواءِ ترميم ڪرڻ جو حق نه هجي.

جڏهن کليل اجلاس ڪنو ٿيو ته ان ۾ سخت گوڙ ٿي پيو، جنهن ڪري جناح صاحب کي مجبوراً اجلاس کي مهمل ڪرڻو پيو. جنهن ڪري مسلم ليگ مان حال فساد ٿري ويو ليڪن ان ۾ اختلاف اڳي کان به وڌي ويا.

سال ۱۹۳۰ع

۳- جنوري ۱۹۳۰ع تي ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ لاهور

ڪانگريس ۾ ڪائونسلن جي بائڪاٽ واري ٺهراءَ کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ ڪئي ٿي.

جنهن ۾ ۲۶ جنوري کي آزاديءَ جي ڏينهن ملهائڻ واسطي مقرر ڪيو ويو. انهيءَ ٺهراءَ موجب هر سال انهيءَ تاريخ تي هر شهر ۾ گڏ ٿي هيٺيون اعلان پڙهڻو هو.

”هيٺيون ٺهراءَ ڪانگريس ورڪنگ ڪميٽيءَ طرفان ساري ملڪ ۾ انهيءَ ڏينهن تي ميٽنگن ۾ پاس ڪرڻ لاءِ جاري ڪيو ويو آهي:

”اسان جو هن ڳالهه تي ايمان آهي ته هندوستان جي رهاڪن کي پنهنجي ڪهاڻيءَ جي ڦل مان ضروريات زندگي حاصل ڪرڻ واسطي مڪمل سياسي آزادي وٺڻ جو بنيادي حق حاصل آهي.

اسان جو ان ڳالهه ۾ پورو ويساهه آهي ته جيڪا به حڪومت عوام کي سندن انهيءَ حق کان محروم رکندي يا دٻائي محڪوم رکڻ گهرندي تنهن کي بدلائڻ يا ختم ڪرڻ جو ماڻهن کي پورو اختيار حاصل آهي.

برٽش سرڪار هندوستان جي ماڻهن کي نه صرف سندن آزاديءَ جي حق کان محروم رکيو آهي پر سندس حڪومت جو بنياد عوام جي ايڪسپلائيٽيشن (استعمال غرضي) تي رکيو آهي ۽ هندوستان کي اقتصادي، سياسي، ثقافتي ۽ روحاني طرح تباهه ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري اسان فيصلو ٿا ڪريون ته هندوستانين کي برٽش حڪومت سان ناتا ٽوڙڻ گهرجن ۽ مڪمل سوراڄ حاصل ڪرڻ گهرجي.

هندوستان کي اقتصادي طرح تباهه ڪيو ويو آهي، انهيءَ مان سندس پيدائش جي مقابلي ۾ سرڪاري ڍلون تمام گهڻيون ورتيون وڃن ٿيون.

هندوستان جي سراسري پيدائش ۷ ڀيڻا روزانه آهي. سندس ڍلن جو ۲۰ سيڪڙو لٽڻ روپيو ذريعي ۽ ۳۰ سيڪڙو لوڻ تان وصول ڪيو وڃي ٿو. جنهن جو سمورو بار غريبن تي پوي ٿو.

ملڪ جا ست ڪٽڻ ۽ ڪپڙي اٿڻ جا ڳوٺاڻا هنر تباهه ڪيا ويا آهن. جنهن ڪري آبادگارن کي چار مهينا بي روزگار رهڻو پوي ٿو.

هن حڪومت ٻين ملڪن وانگر بي روزگار ماڻهن کي مشغول رکڻ لاءِ ڪنهن به هنري ڪارخاني کولڻ جو انتظام نه ڪيو آهي.

ڪنهن به ڪرينسي کي اهڙي طرح استعمال ۾ آندو وڃي ٿو جو

آبادگارن تي وڌيڪ بوجو پوي ٿو.

بريتن مان تيار ٿيل شيون، اسان جي ٻاهران آمدني جو مکيه جزو بنجي پيون آهن. ڪسٽمس ڊيوٽيءَ مان برٽش سفت کي فائدي ڏيڻ جي بوءِ اچي رهي آهي.

ٽئڪسن کي ماڻهن تان اقتصادي بوجو لاهڻ لاءِ ڪتب نٿو آندو وڃي پر ڳري انتظامي عملي جي پيٽ ڀرڻ لاءِ خرچ ڪيو پيو وڃي. ايڪسچينج کي اهڙيءَ طرح ڦيرايو گهيرايو وڃي جنهن ڪري لکها روپيه زرمبادلي جي حرفت ڪري ملڪ مان ٻاهر هليا وڃن ٿا.

سياسي طرح هندستان جي حالت ايتري قدر ڪڏهن به نه ڪري آهي. جيترو برٽش راج اندر زيون ٿي آهي.

حقيقي طرح عوام کي اختيار ڏيڻ لاءِ ڪوبه قدم نه ڪيو ويو آهي. اسان مان وڏي ڀر وڏو انگريزي حڪم اڳيان نميل رهي ٿي. آزاد راءِ جي اظهار ڪرڻ، آزاد طرح جماعت سازي جي حق کان اسان کي محروم ڪيو ويو آهي. ڪيترا اسانجا وطني پاءُ انهن ڳالهين کان مجبور ٿي جلاوطن رهن ٿا ۽ موٽي گهرن ۾ نٿا اچن. انتظامي لياقتن کي ختم ڪيو پيو وڃي.

عوام کي ننڍين نوڪرين ۽ منشيگيرين تي اڪتفا ڪرڻي پوي ٿو. ثقافتي طرح تعليمي سرشتي کي اسان جي روايتي بنيادن کان هٽائي غلاميءَ جي زنجير ۾ سوڳهي ڪرڻ جي پاليسيءَ تي رٿيو ويو آهي. روحاني طرح اسان کي زوريءَ بي هٿيار بنائي بي همت بنايو ويو آهي. ملڪ ۾ ڌارين لشڪر جي موجودگي، اسان جي قوت مقابلي کي فنا ڪري ڇڏيو آهي. اسان ۾ اهو خيال پيدا ڪيو ويو آهي ته اسان پنهنجي بچاءَ ۽ ڌارين حملي جي مقابلي ڪرڻ جا لائق نه رهيا آهيون بلڪ چورن، ڊاڪن، بد معاشن کان پنهنجي ملڪيت ۽ گهر ٻار بچائي سگهڻ جا لائق نه آهيون.

اسان اهو ماڻهن ۽ خدا جو گناهه ٿا سمجهون ته وڌيڪ وقت تائين هن ظالمانه طريقه حڪومت اڳيان سر نمائيندا رهون. جنهن اسان جي ملڪ تي چو طرفي مصيبت نازل ڪئي آهي.

اسان سمجهون ٿا ته انهيءَ ظلم کان آزاد ٿيڻ جو بهترين ۽ مؤثر رستو اهڙو آهي.

تنهنڪري اسان وعدو ٿا ڪريون ته ان ئي عمل ڪرڻ لاءِ تيار ڪنداسون. پنهنجي سموري مدد برٽش حڪومت کان ڪڍائي وٺنداسون ۽ انهن جي جملي حڪمن ويندي ٽئڪسن ڏيڻ تائين جي پيڪڙي ڪرڻ لاءِ تيار ٿينداسون.

اسان کي يقين ٿي ويو آهي ته اهڙا ڪرڻ کانسواءِ اسان پنهنجي سموري رضاڪارانه مدد هنن کان ڪڍي وٺنداسون ۽ ڏيڻ کان انڪار ڪنداسون ته هن ظالمانه راج جو خاتمو ٿيڻي آهي تنهنڪري اسان صدق دل سان فيصلو ٿا ڪريون ته مڪمل آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪانگريس طرفان وقت بوقت جي حڪم اسان کي ملندا رهندا تن جي خوشيءَ سان بجا آوري ڪنداسون.

ان کان پوءِ جلدئي وائسرائي هند سائين ڪميشن جي رپورٽ بابت هڪ اهڙو بيان ڏنو جنهن ماڻهن جون رهيل اميدون به ختم ڪري ڇڏيون. ان تي مهاتما گانڌي هڪ تقرير ذريعي وائسرائي کان ڪي گهرون ڪيون.

آل انڊيا ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽي ۱۴-۱۵-۱۶ فيبروري ۱۹۳۰ع تي ساڀرمتي ۾ گڏ ٿي ان ۾ مهاتما گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ سول نافرمانِي شروع ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

جنهن موجب مهاتما گانڌي لوڻ ٺاهڻ جي قانون جي پيڇڻ لاءِ پنهنجي آسرم جي رهواسين سان گڏجي ڏانڊي جي ڀر ۾ سمنڊ تي وڃي لوڻ ڪٽڻ وارو هو. هن ٺهراءُ پاس ٿيڻ بعد قانوني انحرافي ڪرڻ کان اڳ گانڌيجي هڪ ڊگهي خط ذريعي وائسرائي هند کي پنهنجي ارادي کان آگاه ڪيو.

جنهن خط ۾ هن سول نافرمانِي ڪرڻ جا مقصد ۽ اهڙا ذريعا ان کي عمل ۾ آڻڻ جا مقصد به ظاهر ڪيا هئا. اهو ليٽر هڪ نوجوان انگريز وائسرائي ڏي ڪٿي ويو جنهن ۾ جواب ۾ وائسرائي کيس لکي موڪليو ته خط پهتو سندس رٿيل سول نافرمانِي جو احوال معلوم ٿيو. اهو امن عامه ۾ خلل وجهندو، وغيره. ان تي وري گانڌي جي بيان ڏنو ته ”مون گوڏن ڀر جهڪي ماني ٽڪري لاءِ وائسرائي کي ستايو پر مانيءَ جي عيوض پٿرن سان جهولي پري وڃي.“

انگريز حڪومت صرف طاقت کي سلام ٿي ڪري تنهنڪري ئي

وائسراءِ طرفان اهڙو جواب مليو آهي. جنهن ۾ امن عامه جو انتظار ڏيکاري ٿو ان جي سرانجامي صرف ماڻهن کي جيلن ۾ وجهڻ ذريعي ڪرڻ چاهي ٿو. هندوستان کي انگريزن وڏو جيل بنائي ڇڏيو آهي. جنهن قانون ذريعي ان جا زنجير مضبوط ٿيندا هجن تنهن کي ٽوڙڻ آءٌ پنهنجو اخلاقي فرض ٿو سمجهان.”

نيٺ رٿيل پروگرام موجب گانڌيجي سندس آشرم جي ساٿين سميت جن جو تعداد ۷۹ هو. مارچ ۱۹۳۰ع تي سول نافرمان ڪرڻ لاءِ ڊانڊي طرف روانو ٿيو. اهو گجرات ۾ سمنڊ جي ڪناري تي هڪ ننڍو ڳوٺ هو جتي لوڻ ٺاهڻ لاءِ قانوني انحرافي ڪرڻ واسطي وڃي رهيو هو. اها ظاهري طرح هڪ لانگوتِي بند فقير جي ساڌن سان گڏ روانگي هئي، ليڪن حقيقي طرح هڪ بلند اخلاق، عظيم الهمت هندوستاني رهنما جي هندوستاني عوام طرفان برنس سرڪار خلاف کليل بغاوت جو اظهار هو. جنهن ۾ آخر هندوستاني عوام کي ڪاميابي حاصل ٿيڻ واري هئي.

سچ ڪوڙ تي غالب ٿيڻ وارو هو، روشني اوندھ تي فتح ڪرڻ، زندگي مردگيءَ تي چانئجي وڃڻ واري هئي.

هن جي رواني ٿيڻ شرط نه صرف ساري هندوستان جو توجهه ان روانگيءَ طرف ڇڪجي ويو. ليڪن ساري دنيا ۾ ان جو آواز پهچي ويو. هڪ طرف انگريز بهادر جي سرڪار سندس اڪيچار هٿيار، لشڪرن پيسي ۽ طاقت سان آراسته ٿيل هئي ته ٻي طرف هڪ ڪمزور بدن لانگوتِي بند ساڌو صرف سچ جي هٿيارن، مضبوط اراده پوئلڳن ۽ حق جي طاقت سان ملبوس هو.

پوءِ ته ”يدخلون في دين الله افواجا“ وارو نظارو هو هر طرف کان هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو انهيءَ ستيا جي سورم جي حرشن ڪرڻ لاءِ قطارون ٻڌيو رستي تي بيهي ويا. بر ۾ بازارون لڳي ويئون. اهو قافلو وڌندو ويو.

آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جو اجلاس نين پيدا ٿيل حالتن تي غور ڪرڻ لاءِ ۲۱ مارچ ۱۹۳۰ع تي احمد آباد ۾ ڪٺو ٿيو جنهن ۾ ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ٺهراءَ جي پٺ پرائي ڪئي ويئي. اتي هيٺيون عهدنامون تيار ڪيو ويو جو هر هڪ ستيا گهريءَ کي پرڻو هو.

”(۱) آءٌ ڪانگريس طرفان هندوستان جي آزاديءَ لاءِ شروع ڪيل

سول نافرمانيءَ جي تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ ڪهران ٿو
(۲) آءٌ ڪانگريس طرفان هلايل مڪمل آزاديءَ جي تحريڪ کي
سڀني صلح جويانه ۽ صحيح طريقن سان حاصل ڪرڻ جي اصول کي صدق دل
سان قبول ڪريان ٿو

(۳) آءٌ انهيءَ راه ۾ جيل يا ٻي هر طرح جي قرباني ڪرڻ ۽ مصيبت
برداشت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.

(۴) جيڪڏهن جيل ۾ ويس ته ڪانگريس کان ان جي عيوض ڪابه
مالي مدد جي گهر نه ڪندس.

(۵) آءٌ تحريڪ جي اڳواڻن جي مڙني حڪمن کي مڃڻ لاءِ تيار
آهيان.

چوويهن ڏينهن جي سفر ڪرڻ کان پوءِ مهانما گانڌي ۵- اپريل
۱۹۳۰ع تي ڊانڊئي پهتو.

انهيءَ ڏينهن لوڻ ٺاهڻ جي قانون کي ٽوڙڻ ڪري گانڌيجيءَ کي
گرفتار ڪري برودا جيل ۾ موڪليو ويو.

۶- اپريل تي ساري هندوستان ۾ سول نافرمانيءَ جي هلچل شروع
ٿي ويئي. گانڌيءَ جي جاءِ تي مسٽر عباس طيب جي اڳواڻ مقرر ٿيو جو به
۱۲- اپريل تي گرفتار ٿيو.

ڪراچيءَ ۾ ان تاريخ سرگس تي بندوقبازي ۾ مسٽر جيرامداس
ڊولترام قنڇي پيو پر سگهوئي ڇاڦ ٿيو.

انهي سلسلي ۾ پشاور ۾ ٿيل گوليبازي، بمبئيءَ جي لائي چارج،
مدراس ۾ سرڪار طرفان اختيار ڪيل سختي، ڪلڪتي جا واقعا وغيره بيان
ڪبا ته وڏو داستان ٿي پوندو.

ماڻهن کي جيلن ۾ موڪلڻ مان سرڪار جڏهن ٽڪجي پيئي ته ڳرا
ڏنڊ وجهڻ ۽ ملڪيتون ضبط ڪرڻ شروع ڪيائون. آخر لنيون هڻي ماڻهن
کي ڇڙو ڇڙ ڪرڻ ۽ ڀڄائڻ تي وڃي اڪتفا ڪيائون.

جا حڪومت سرڪاري قانون جي پيڪڙي تي ناراض ٿي ماڻهن کي
عتاب ڏئي رهي هئي. ساخود قانون هٿ ۾ کڻي ماڻهن کي ڏنڊا هڻي پاڻ قائم
رکن ۾ مشغول ٿي ويئي.

آزاديءَ خاطر لڙندڙ مجاهدن لاءِ قانوني شڪني جرم هئي. سامراج

قائم رکندڙ حڪومت جي قانون شڪني ثواب شمار ٿي ڪئي ويئي. ڏاڍي ۽ هيٺي جي وچ ۾ اهو تفاوت آهي.

سرڪار طرفان سارو سال سختي هلندي رهي ۽ صلح لاءِ ڪوششون به هلنديون آيون.

۱۴- اگست ۱۹۳۰ع تي مسٽر جيڪر ۽ سر سپرو سرڪار طرفان جبل ۾ ڪانگريس ليڊرن سان وڃي مليا پر صلح ٿي ڪونه سگهيو.

ان ڪري ڪانگريس گول ميز ڪانفرنس ۾ ڪانه ويئي.

سال جي آخر ۾ ۱۲- نومبر ۱۹۳۰ع تي لنڊن ۾ سڀني پارٽين جي نمائندن جي ڪانگريس کان سواءِ گول ميز ڪانفرنس ٿي.

جنهن ۾ هندوستان جا ۸۶ نمائندا شريڪ ٿيا. اها ڪانفرنس ۱۹ جنوري ۱۹۳۱ع تائين هلي.

ان ۾ توقع کان وڌيڪ نهايت جوشيليون ۽ آزادانه تقريرون ٿيون.

جن ۾ مولانا محمد علي، سر تيج بهادر سپرو، جيڪر، مهاراجا

اندور جون تقريرون قابل ذڪر آهن.

انهيءَ ڪانفرنس جي نتيجي ۾ هندوستان لاءِ فيڊرل حڪومت جو

اصول قبول ڪيو ويو.

هن سال آل انڊيا مسلم ليگ جو ايڪيهون اجلاس ۲۹- ۳۰ ڊسمبر

۱۹۳۰ع تي اله آباد ۾ ڊاڪٽر محمد اقبال جي زير صدارت ڪيو ٿيو.

استقباله ڪميٽيءَ جو چيرمن مسٽر محمد حسين هو. ان ۾ سنڌ

مان سيٺ حاجي عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ سيٺ طبيب علي

علوي شريڪ ٿيا. ٻيا به ڪيترا قومي ڪارڪن شريڪ ٿيا. ان وچ ۾ قوم

پرست مسلمان مسلم ليگ کان علحده ٿي ويا هئا. تن مان ڪوبه شريڪ

ڪونه ٿيو.

انهيءَ ڪانفرنس جي صدارتي خطبي ۾ ڊاڪٽر محمد اقبال مذهبي

بنياد تي مسلمانن جي جدا ڪانه قوم جو نظريو پيش ڪيو جو اڳتي هلي

پاڪستان جي جواز لاءِ بنيادي نڪتو ٿي ڪم اچڻ لڳو.

انهيءَ اجلاس جي ٺهراون ۾ گول ميز ڪانفرنس ۾ مسلمان

عبيوضين جي خدمتن کي ساراهيو ويو.

سال ۱۹۳۱ع

ڪول ميز ڪانفرنس جو اجلاس ۱۹ جنوري ۱۹۳۱ع تي پورو ٿيو. ان وقت تائين هندوستان ۾ سول نافرمانِي جاري رهي ۽ لنڊن ۾ سياسي ڳالهه ٻولهي ٿيندي رهي. ان اجلاس جي آخر ۾ انگلنڊ جي وزيراعظم مسٽر راسي مئڪڊونالڊ هڪ بيان ڪڍيو، جنهن ۾ هندوستان کي عوام سان جوابدار حڪومت ڏيڻ جو وعدو ڪيل هو.

ان ۾ ڪانگريس کي به آئنده مشورن ۾ شرڪت لاءِ اپيل ڪيل

هئي.

جلدئي ڪانگريس ليڊرن مان ۲۶ جنوري تي گانڌيءَ کي بنا شرط شروطن جي آزاد ڪيو ويو. ان کان پوءِ ٻيا ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر به آزاد ڪيا ويا.

جيئن ته ان وقت ڌاري پنڊت موتي لعل نهرو سخت بيمار هو تنهنڪري سڀني آزادي ٿيل ڪانگريسي ڪارڪن سندس طبع پرسي لاءِ الهه آباد پهتا. اتي ۳۱ جنوري ۽ پهرين فيبروري ۱۹۳۱ع تي ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ٿيندي رهي. جتي وزير اعظم انگلنڊ جي تازي ڏنل بيان سبب پيدا ٿيل حالتن تي غور ڪيو ويو.

گهڻا ڪارڪن اتيئي هئا ته پنڊت موبلعل نهرو ۷ فيبروري ۱۹۳۱ع تي وفات ڪئي. پنڊت جي هڪ اعليٰ قابليت جو وڪيل هو جنهن پنهنجي قابليت ۽ محنت ڪري نه صرف وڪالت ۾ شهرت حاصل ڪئي هئي پر پيسو به خوب ڪمايو هئائين.

جڏهن هن قومي تحريڪ ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو ته پنهنجو عالي شان محل ڪانگريس آفيس لاءِ ڏنائين پوءِ سمورو وقت هو ڪانگريس ۾ مڪيه اڳواڻ ٿي ڪم ڪندو رهيو.

ٻه دفعي ڪانگريس جو پريزيڊنٽ به رهي چڪو هو. هڪ دفعي ۱۹۱۹ع امرتسر واري اجلاس ۾ پيو دفعو ڪلڪتي واري ۱۹۲۸ع جي اجلاس ۾.

مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سوراڄ يارڻيءَ جو ليڊر ۽ نهرو رپورٽ جو لڪندڙ هو. ڪيئي دفعا باوجود نازڪ صحت جي سموري ڪٽنب سميت جيل ۾ ويو هو.

سندس انتقال قوم پرست هندوستان جي ليڊرن ۾ ناقابل تلافِي خال

بيدا ڪيو.

ليڪن سندس خدمت جي صلہ ۾ سندس فرزند پنبت جواهر لعل نهرو جهڙو بي بها مخلص قومي ڪارڪن سندس يادگار قائم رکندو اچي.

جلد ئي ڊاڪٽر سرتيج بهادر سيروءَ مسٽر سرينواس شاستري، مهاتما گانڌي ۽ ٻين ڪانگريس ليڊرن سان مليا. انهن جي مشوري سان گانڌيجي وائسراءِ کي ۱۴ فيبروري تي ملاقات لاءِ خط موڪليو. جنهن جي جواب اچڻ تي هو ۱۷ فيبروري تي وائسراءِ سان وڃي مليو.

بندرهن ڏينهن تائين ڳالهائون هليون. آخر ۴ مارچ ۱۹۳۱ع تي ڪانگريس ۽ سرڪار جي وچ ۾ سمجهوتو ٿيو ڪانگريس طرفان گانڌيجي ۽ حڪومت طرفان لارڊ اروڻ وائسراءِ هند انهيءَ مسودي تي رضامنون ڪيو.

۵ مارچ ۱۹۳۱ع تي گورنمنٽ آف انڊيا طرفان باهمي سمجهوتي جو مسودو چيو جو پوءِ گانڌي اروڻ بئڪٽ جي نالي سان مشهور ٿيو.

انهي رضا نامي مطابق ڪانگريس طرفان سول نافرمانن کي معطل ڪرڻو هو. ۽ ڪانگريس کي گول ميڙ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻي هئي.

سرڪار طرفان سياسي نظربندن کي آزادي ڪرڻو هو ۽ وڌيڪ ڪپڙي جي بائڪاٽ کي نهايت نرمي ۽ رضامنانه طور هلائڻو هو. ان جا جملہ ۲۱ فقرہ هئا جي طوالت جي باعث هتي نٿا ڏجن.

ان کانپوءِ سگهوئي ڪراچيءَ ۾ ۲۸ مارچ ۱۹۳۱ع تي موجوده اسلاميه ڪاليج واري ميدان تي سردار ولي پائي پٽيل جي صدارت هيٺ آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانو اجلاس ڪنو ٿيو. جنهن جو بندوبست مسٽر جمشيد نسروانجي ميهٽا ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي لائق پريزيڊنٽ جي مدد سان سرانجام ٿيو. ان ڪانگريس جي مرحبا ڪميٽيءَ جو چيرمن ڊاڪٽر جوٿرام گدواتي هو.

انهي ڪانگريس اجلاس جي موقعي تي سرڪار سان مساويانه طور سمجهوتو ٿيڻ ڪري ڪانگريس جو وقار وڌيل هو.

ليڪن ٻي طرف ڪي اهڙا واقعا سر زد ٿيا جنهن ڪري سموري خوشي غم ۾ بدلجي ويئي هئي.

پڙهندڙن کي معلوم هوندو ته ”سردار پگت سنگهه، راجا گرو ۽ سک ديو کي مسٽر سانڊرس جي قتل ۾ ڦاسي جي سزا اچي ويل هئي ليڪن

توقع هئي ته جڏهن ته ڪري سرڪار اها ڪهاڻي جنم ٿيپ ڪري ڇڏي پر حڪومت ائين نه ڪيو ۽ عين ڪانگريس اجلاس کان ۵ ڏينهن اڳ ۲۳ - مارچ ۱۹۳۱ع تي کين ڦاسي ڏيئي ڇڏي.

انهي ڪري نوجوان طبقي ۾ جوش ۽ ناراضگي پيدا ٿيل هئا. انهيءَ اجلاس ۾ مولانا محمد علي مرحوم جي گول ميز ڪانفرنس جي موقعي تي انتقال، پندت موتيلعل نهرو ۽ ٻين ليڊرن جي وفاتي تي افسوس جا اظهار پاس ٿيا.

ڀڳت سنگهه وارن جي نظريه هنسا سان اختلاف رکندي، سندن بهادري ۽ سرفروشي جو داد ڏئي افسوس جي اظهار جو ٺهراءُ جو پاس ٿيو. انهيءَ موقع تي ڪانپور ۾ هندو مسلم فساد ٿيڻ ڪري به ڪانگريس اجلاس تي مايوسي ڇانيل هئي. انهيءَ اجلاس ۾ ڪيترائي مکيه ۽ اهم ٺهراءُ پاس ٿيا جي هيت ڏجن ٿا.

(پهريون)

(۱) هن اجلاس ۾ هڪ ٺهراءُ ذريعي گانڌي ارون پڪٽ کي قبول ڪيو ويو ۽ گول ميز ڪانفرنس ۾ وڃڻ لاءِ مهاتما گانڌي کي چونڊيو ويو. ۽ کيس اهو اختيار ڏنو ويو هو ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي پنهنجي صلاحڪار طور پاڻ سان وٺي وڃي سگهيو ٿي.

(۲) انهيءَ اجلاس ۾ سول نافرمان جي سلسلي ۾ قومي ڪارڪنن طرفان برداشت ڪيل تڪليفن کي ساراهي سائن همدردي جو اظهار ڪيو ويو.

(۳) بنارس، ميرزاپور، آگري، ڪانپور ۽ ٻين جاين تي ٿيل هندو مسلم فسادن تي تشویش جو اظهار ڪيو ويو. ان کانسواءِ هيٺين مکيه مسئلن تي ٺهراءُ پاس ڪيا ويا.

(۱) شراب تي بندش (۲) کاڌيءَ کي زور وٺائڻ (۳) وڌيڪي شين جي صلح جويانه بائڪاٽ (۴) سرحدِي صوبي کي ٻين صوبن جهڙا سڏارا ڏيڻ (۵) اوڀر ۽ ڏکڻ افریقا ۾ هندوستانين جي حفاظت جو ٺهراءُ.

سڀ کان مکيه ٺهراءُ هن اجلاس ۾ پندت جواهر لعل نهرو طرفان پيش ڪيل عام ماڻهن جي بنيادي حقن ۽ فرضن بابت پاس ٿيو. جيئن ته اهو نهايت اهم ٺهراءُ آهي ان ڪري اهو سمورو هيت ڏيان

ٿو.

”هن اجلاس جي راءِ آهي ته عوام کي پوريءَ طرح سوراڄ جي معنيٰ سمجھائڻ لاءِ اها نهايت ضروري ٿاڻه آهي ته ڪانگريس جي مستقل پروگرام ۽ پاليسي جي وضاحت ڪئي وڃي. ڪانگريس جو بنيادي مقصد اهو آهي ته سياسي آزاديءَ سان گڏ ڪروڙها ماڻهن کي سرمايه دار جي ايڪسپلائيٽشن کان بچائي اقتصادي آزادي وٺي ڏجي.“

ان ڪري اها صاف طور پڌرو ٿي ڪري ته ملڪ لاءِ جو به آئين تيار ڪيو وڃي ان ۾ هيٺين ڳالهين جو انتظام هئڻ ضروري آهي.

(۱) هندوستان جي هر هڪ شهريءَ کي ملڪ جي قاعدي ۽ اخلاق جو لحاظ رکندي، اظهار راءِ، جماعت سازي، باهمي ملڻ جلڻ ۽ امن سان ڪم ٿيڻ جو حق حاصل هجي.

(۲) هر شهريءَ کي سندس ضمير مطابق مذهب اختيار ڪري، ان جي بيروي ڪرڻ جو امن عامه ۽ اخلاق جو لحاظ رکندي حق هئڻ گهرجي.

(۳) اقليتن جي تهذيب، زبان، رسم الخط جي حفاظت ڪئي ويندي. ساڳيءَ طرح مختلف لساني ايراضين جي اندروني آزادي ۽ حفاظت جو لحاظ رکيو ويندو.

(۴) سڀني شهرين کي بنا تفاوت جاتي، اعتقاد ۽ جنس جي قانون موجب هڪجهڙا حق حاصل هوندا.

(۵) ڪنهن به شهريءَ کي سندس مذهب، جاتي، اعتقاد يا جنس جي بنا تي نوڪري عهدي، واپار يا ٻي ڌنڌي کان محروم نه ڪيو ويندو.

(۶) سڀني شهرين کي حڪومت، لوڪل باڊيز يا وقف وارين ملڪيتن مان تيار ڪيل يا هندنڙ ڪوئن، ٽائون، رستن، اسڪولن ۽ تفريح گاهن کي استعمال ڪرڻ لاءِ هڪجهڙا حق حاصل هوندا.

(۷) هر ڪنهن شهريءَ کي عوامي عيوضن طرفان تيار ڪيل قانونن جو لحاظ رکندي هٿيار رکڻ جو حق هوندو.

(۸) ڪوبه شخص سندس آزادي، جاءِ رهائش ۽ ملڪيت کان ملڪي قانون جي اجازت کان سواءِ محروم نه ڪيو ويندو.

(۹) حڪومت جو رويو مذهبن بنسبت غير جانبدارانہ رهندو.

(۱۰) هر بالغ کي ووٽ جو حق ڏنو ويندو.

(۱۱) مفت ۽ زوريءَ تعليم جو انتظام ڪرڻ حڪومت جو لازمي

فرض هوندو.

(۱۲) حڪومت خطاب نه ڏيندي.

(۱۳) ڦاسيءَ جي سزا بند ڪئي ويندي.

(۱۴) هر هڪ شهري کي هندوستان جي ڪنهن به حصي ۾ گهمڻ،

رهڻ، آباد ٿيڻ، ملڪيت وٺڻ، واپار ۽ ڌنڌي ڪرڻ جو هڪ جهڙو حق حاصل هوندو.

(بيون)

(۱) اقتصادي نظام جو جوڙجڪ، انصاف جي اصولن تي اهڙيءَ

طرح بنايو ويندو جو عوام جو معيار زندگي بهتر ٿي سگهي.

(۲) ڪارخانن جي ملازمن لاءِ قانون ذريعي گذرمعاش جهڙي روز

جو اگهه، ڪم لاءِ صحت مند حالتون، مزدوريءَ لاءِ وقت جي مقرري،

ڪارخانيدارن ۽ مزدورن جي اختلافي مسئلن فيصل ڪرڻ لاءِ مناسب

بندوبست، پوڙهين، بيماري، بي روزگاري جي حالتن ۾ مدد ڪرڻ لاءِ انتظام

ڪرڻ حڪومت جو فرض هوندو.

(۳) مزدورن کي غلامي جهڙي حالتن کان آزاد ڪرائڻ.

(۴) مزدور عورتن جي اميد واري ۽ وڌيڪ وقت وغيره حالتن ۾

حفاظت ۽ بچاءَ جو انتظام ڪرڻ.

(۵) اسڪول وڃڻ جهڙن چوڪرن کي ڪاٺين يا ڪارخانن ۾

ملازمت کان روڪڻ.

(۶) هارين ۽ مزدورن کي سندن حقن جي حفاظت لاءِ جماعت

سازيءَ جي اجازت هئڻ گهرجي.

(۷) زرعي زمين جي مالڪي ۽ محصول جي دستور کي اهڙي طرح

ستارن جو زمين تان ڍلڻ جو بوجو گهٽائي، ننڍن ڪاٺيدارن تان ڍل يا اڀرو

گهٽجي، تمام ٿوري زمين وارن کان ڍل نه ورتي وڃي ۽ ڍلون ايراضي پٽاندر

مقرر ٿين

(۸) وڏن زميندارين تي موت جي ڍل وڌي وڃي.

(۹) لشڪري خرچ کي گهٽائي اڌ تائين آندو وڃي.

(۱۰) سول سروس جي پگهارن کي گهٽائي ۵۰۰ سون روپين تائين

آندو وڃي. ماهرن کانسواءِ ٻين ملازمن جو پگهار به گهٽايو وڃي.

(۱۱) لوڻ تان محصول معاف ڪيو وڃي

(۱۲) مڪاني هنرن کي زور وٺائڻ لاءِ کين نيرف ذريعي ٻاهرين مقابلي کان بچائجي.

(۱۳) علاج کانسواءِ سڀني نشيدار شين تي بندش وجهجي.

(۱۴) سڪي ۽ مٿاستا جا اگهه ملڪي مفاد جي نقطه نظر کان مقرر

ڪيا وڃن

(۱۵) بنيادي هنر ۽ ڪارخانا جهڙوڪ ريلوي، ڪاٽيون، واه، جهاز

راني ۽ آمدرفت جا ٻيا ذريعا حڪومت جي هٿ هيٺ رکيا وڃن.

(۱۶) وياج خوريءَ تي ضابطو رکي آبادگارن کي قرض کان بچاءُ

ڏنو وڃي.

(۱۷) عام ماڻهن کي ملڪي بچاءُ لاءِ لازمي طور جنگي سڪا ڏني

وڃي.

انهي ڪانگريس اجلاس جي موقعي تي ڪراچيءَ ۾ ال انڊيا يوٿ

ليگ ۽ جميعت العلما هند جا به اجلاس ڪٿا ٿيا.

يوٿ ليگ ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو جي صدارت هيٺ ڪئي ٿي.

جميعت العلما هند جي صدارت مولانا ابوالڪلام آزاد ڪئي.

علمائن جو گروه هن وقت تائين مسلم ليگ اندر رجعت پسند طبقي

جو زياده اثر ڏسي ان کان علحده ٿي ڪانگريس ۾ داخل ٿي ويو هو.

۽ هندوستان جي آزاديءَ لاءِ هنن سان دوش بدوش جدوجهد ڪرڻ

لڳو.

سند ۾ جميعت العلما هند جا مکيه ڪارڪن، مولانا محمد صادق

ڪڏي وارو، مولوي محمد صديق ڪڏي وارو، مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۽

سندن ساٿي عالم هئا.

انهيءَ وقت ڌاري سرحد جا خدائي خدمتگار ڪانگريس سان خان

عبدالغفار خان جي اڳواڻي هيٺ شريڪ ٿي چڪا هئا. خان عبدالغفار خان

وڏي گروه سان انهيءَ اجلاس ۾ شريڪ ٿيو، جنهن آزاد طبع مسلمانن تي

سٺو اثر پيدا ڪيو.

اگست ڌاري اڳتي هلي افغان جرگي ڪانگريس جو حصو ٿي ڪم

ڪرڻ شروع ڪيو ۽ خدائي خدمتگار ڪانگريس جا رضاڪار شمار ٿيڻ

لڳا.

باوجود سرڪار سان صلح جي ڪن شرطن جي پورائي نه ٿيڻ

سبب، گانڌيجي گول ميز ڪانفرنس ۾ وڃڻ کان پس و پيش ڪندو رهيو. نيٺ گهڻي ردوبدل بعد گانڌيجي ۲۹ آگسٽ ۱۹۳۱ع بمبئيءَ مان سامونڊي جهاز ذريعي لنڊن ڏانهن گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ روانو ٿي ويو. جتي ڊسمبر جي آخر تائين هو. ان ڪانفرنس ۾ فرقيوار سوال حل ٿي نه سگهيو. جنهنڪري هو دل شڪست ٿي واپس آيو.

جنهن وقت لارڊ ارون سان گانڌيجي سمجهوتو ٿي ڪيو ان وقت ڪانگريس خواه حڪومت جا ڪارڪن ٻن گروهن ۾ وراهيل هئا. ڪانگريس جي هڪ گروه انهيءَ ٺاهه کي حڪومت سان مساويانه سمجهوتو سمجهي ان کي ڪانگريس جي وقار وڌڻ جو باعث ٿي سمجهيو. ليڪن ٻيو گروه اهڙو به هو جنهن شرطن کي عزت ڀريو ۽ فائديمند نه ٿي سمجهيو.

حڪومت ۾ لارڊ ارون جي صلح پسند پاليسيءَ مزدور ڌر وزارت جو رويو انهي ٺاهه جو ڪارڻ هو. ليڪن انگريزي سول سروس وارن ان ٺاهه کي مني کان ناپسند ڪيو هو.

”جڏهن لارڊ ارون ۱۷- اپريل ۱۹۳۱ع تي هندوستان جي گورنر جنرل جي چارج ڇڏي ولايت ويو ۽ ان جي جڳهه تي لارڊ ولنگڊن مقرر ٿيو ته ”سول سروس گروهه موقعي مان فائدو وٺي صلح جي شرطن جي بجا آوري ۾ رندڪون وجهي ڪانگريس انتها پسند گروهه کي وجهه ڏنو ته شرطن جي بجا آوري تي زور ڏئي، گانڌيجيءَ کي ولايت وڃڻ کان روڪين ليڪن ليبر وزارت جي زور ٻوڙ ۽ ڪانگريس جي نرم ڌر جي راءِ کي مد نظر رکي گانڌيجي ولايت ويو هو.“

يوٿن ۽ عملدارن سختيءَ جا طريقا اختيار ڪيا. جهڙوڪ گڏيل علائقن ۾ ڪيترن ڪانگريسي اڳواڻن کي گرفتار ڪيو.

شراب تي صلح جويانه طريقه پڪيٽنگ ڪرڻ (جنهن جي سمجهوتو ۾ اجازت هئي) ۾ رندڪون وڌيون. ڪنگڙي ۽ دهلي ۾ شاگرد ڪارڪنن کان ضمانتون طلب ڪيائون. برڊولي ۾ ڍلن جي ۲۱ لک رپيه وصول ٿيڻ جي باوجود هڪ لک روپين جي بقايا لاءِ سختيءَ جو برتاءُ ورتائون.

ولايت مان موٽڻ کان اڳ ڪانگريس لاءِ حائون ڪافي ناسازڪار بنجي چڪيون هيون. هوڏانهن آل انڊيا مسلم ليگ جو ۲۲- اجلاس دهليءَ ۾ ۲۶- ۲۷- ۲۸ ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي سر ضفرالله خان جي صدارت هيٺ ڪنو

ٿيو جنهن ۾ جناح صاحب جي ۴۴ نقطن کي ڏهرايو ويو.

جناح صاحب ولايت ۾ رهي پيو.

سال جي آخر ۾ اها حالت هئي جو فرقيوارانه مسئلا حل نه ٿي سگهيا هئا. ڪانگريس ۽ برٽش سرڪار جي وچ ۾ ڪشيدگي وڌي ويل هئي ۽ ٿيل سمجهوتو ٽٽڻ کي نزديڪ هو.

سال ۱۹۳۳ع

مهاتما گانڌي جڏهن ولايت کان موٽي بمبئي پهتو ته ڪانگريس ڪارڪنن سندس وڃڻ بعد سرڪار جي اختيار ڪيل روش جو سمورو احوال کيس ٻڌايو سبب چنڊر بوس کيس ڪلڪتي جو احوال ٻڌايو. فرٽيئر ۾ خان عبدالغفار خان ۽ سندس ساٿي گرفتار ٿي چڪا هئا. پنديت جواهر لعل نهرو گرفتار ٿيل هو.

ڪيئي آرڊيننس جاري ٿي چڪا هئا.

مهاتما گانڌي وائسراءِ هند کي خط لکيو ۽ دريافت ڪيائين ته تازي جاري ٿيل آرڊيننس جي معنيٰ اها هئي ڇا ته سرڪار باهمي سمجهوتي موجب دوستانه تعلقات کي ختم ڪرڻ واري هئي؟

لکچر ۾ گانڌيجي کي تسلي بخش جواب نه مليو. ڪانگريس جي ورڪنگ ڪاميٽي آرڊيننس جي ڪم آڻڻ جي طريقي بابت پبلڪ انڪواري جي تقاضا ڪئي. ۽ وزيراعظم انگلستان جي گول ميز ڪانفرنس جي آخر ۾ ڪيل تقرير کي غير تسلي بخش قرار ڏنو.

جڏهن سرڪار مان نا اميد ٿيا ته ڪانگريس وري سول نافرمانِي شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جنهن تي شملہ ڪانگريس جا مڪيه ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا ۽ ڪانگريس جي مختلف ڪميٽين کي بي قانوني جماعتون قرار ڏنو ويو.

ولايت مان واپس اچڻ بعد هندو مسلم ۽ ٻين فرقن جا ڪي مڪيه ڪارڪن مسلم ۾ فرقيوارانه سوال تي سمجهوتو لاءِ هلندا رهيا. مسلمانن جدا چونڊن ۽ مقرر نمائندگي جي سوال تي زور ڏنو. ڪانگريس ۽ هندن طرفان ان کي قبول نه ڪيو ويو.

ان ڪري برٽش سرڪار مجبور ٿي پيئي ۽ وزيراعظم رامسئي مئڪڊونالڊ فرقيوارانه مسئلي تي ۱۷- آگسٽ ۱۹۳۲ع تي فيصلو ڏنو.

ان ۾ مسلمانن، يورپين، سڪن، هندوستان ۽ ڪرستان ۽

انگلو ٽڊين کي جدا چونڊن ۽ جدا عيوضين جو حق ڏيڻو ڪيو. ڪجهه جايون بمبئي علائقي ۾ مرهٽن لاءِ محفوظ ڪيون ويون. اڇوتن کي نه صرف جدا چونڊون ۽ مقرر تعداد عيوضين جو ڏنو ويو پر جنرل سيٽن ۾ به کين اميدوار بيهڻ ۽ ووٽ ڏيڻ جو حق ڏنو ويو. ڪجهه جايون فرقيوار حساب سان عورتن لاءِ به محفوظ ڪيون وئيون. مزدورن، واپارين، ڪارخانيدارن ۽ زميندارن لاءِ خاص جايون مقرر ڪيون ويون. مسلمانن کي ان فيصلي موجب هيٺين طور جدا جدا صوبن ۾ نمايندگي جو حق ڏنو ويو:-

صوبي جو نالو	مسلم آباديءَ جو سيڪڙو	جملهه تعداد جاين جو	مسلمانن لاءِ محفوظ جاين
مدراڻ	۷۰.۹	۲۱۵	۲۹
بمبئي سنڌ	۹۰.۲	۱۷۵	۳۰
ڪانسوا			
بينگال	۵۴.۷	۲۵۰	۱۹
گڏيل علائقا	۱۰۰.۳	۲۲۸	۶۶
پنجاب	۵۷.۰	۱۷۵	۸۶
وجان علائقا	۴۰.۷	۱۱۲	۱۴
آسام	۳۳.۷	۱۰۸	۳۴
سنڌ	۷۰.۷	۱۰	۳۴
صوبو سرحد	۹۱.۸	۵۰	۳۶
بهار اوزيسا	۱۰۰.۸	۱۷۵	۴۲

سڪن جي آبادي پنجاب ۾ ۱۳۰.۲ سيڪڙو هئي پر انهن کي ۳۲ جايون ڏنيون ويون. گانڌيجي اڳي ظاهر ڪيو هو ته جيڪڏهن اڇوتن کي هندن کان الڳ ڪيو ويو ته هو ان جي سخت مخالفت ڪندو، فرقيوار فيصلي ظاهر ٿيڻ بعد هن وزيراعظم انگلنڊ کي خط لکيو ته ان فيصلي جي اڇوتن واري ٽڪري کي تبديل ڪيو وڃي ته ته هو لاچار مرن برت رکنڊو. اتان خاطر خواه جواب نه ملڻ تي هن جيل ۾ ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۳۲ع تي برت شروع ڪيو. جنهن تي جيل کان ٻاهر هندن جي مڪيه ليڊرن، اڇوتن جي مدرن، ٻاڪٽر امبيد ڪو ۽ مسٽر راجا سان گفتگو ڪري، ۲۴ سيپٽمبر

تي هڪ عهدنامو ڪيو جنهن کي پونا پئڪٽ جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ان فيصلي مطابق جنرل جاين مان اڇوتن کي صوبائي اسيمبلي ۾ وڌائي هيٺين طور نمايندگي ڏني ويئي.

بمبئي ۱۵ - پنجاب ۸ - وچان علائقا ۲۰ - آسام ۷ - مدراس ۳۰ - بهارا وريسا ۱۷ - بينگال ۳۰ - گڏيل علائقا ۲۰ - ان موجب گڏيل چونڊون ٿيڻ واريون هيون. انهي چونڊ ۾ اڇوت ووٽر هڪ سيٽ لاءِ چار اميدوار چونڊڻ وارا هئا جن مان وري سڀني ووٽرن کي هڪ اميدوار چونڊڻو هو. اهو دستور ڏهن سالن تائين رهڻ وارو هو.

جڏهن اهو ٺهراءُ برٽش سرڪار کي ٻنهي ڌرين گڏجي پيش ڪيو ته انهي هن پئڪٽ کي قبولي فرقيوارانه فيصلي ۾ ترميم ڪئي. ان کان پوءِ گانڌي جي برت چوڙيو.

گول ميز ڪانفرنس جو ٽيو اجلاس نومبر ۱۹۳۲ع ۾ لنڊن ۾ ڪنو ٿيو. جنهن ۾ هندوستان مان صرف ۴۲ عيوضي شريڪ ٿيا. رياستن ۽ ڪانگريس طرفان ڪوبه عيوضي شامل نه ٿيو.

انهي اجلاس ۾ سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا برٽش حڪومت طرفان بيان ڪري مسلمانن کي مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سوا ٽيٽيه سيڪڙو جايون ڏيڻ صوبه سنڌ ۽ صوبه اوريسا بنائڻ جو اعلان ڪيو.

سال ۱۹۳۳ع

مارچ ۱۹۳۳ع ۾ برٽش سرڪار گول ميز ڪانفرنس جي فيصلن کي نظر ۾ رکي هندوستان جي آئين بابت وائيت پير شايع ڪيو ۽ ظاهر ڪيو ته ان کي پارليامينٽ کي گڏيل سيلڪٽ ڪاميٽي ڏي غور لاءِ ڪلي پوءِ بل جي صورت ۾ پارليامينٽ جي سامهون پيش ڪيو ويندو. اپريل ڌاري هڪ جائنت ڪميٽي دارالعوام ۽ دارالامراجي لارڊ لنٿگو جي چيرمنيءَ هيٺ وائيت پير تي غور ڪرڻ لاءِ مقرر ٿي.

جنهن سگهوئي ڪم شروع ڪيو.

هتي هندوستان ۾ لارڊ ولنڊن، ڪانگريس جي سول نافرمانيءَ واري تحريڪ کي، سختيءَ سان ڪچلڻ شروع ڪيو، باوجود سخت دٻاءُ جي به ٿوري گهڻي هلچل قائم رهندي آئي.

دهليءَ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس ۱۲ مارچ ۱۹۳۳ع تي ميان عبدالعزيز جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو. جنهن ڪائونسل

جي راءِ وٺڻ کان سواءِ مسلم ليگ جي جنرل سيڪريٽري سر محمد يعقوب کي سندس عهدي کان هٽائي ڇڏيو. جو صدر جي فيصلي کي مڃي عهدي کان علحده ٿي ويو.

ليڪن ڪائونسل جي ميمبرن ان کي غير قانوني ۽ خود سرانه قدم سمجهي ڪائونسل جي ميٽنگ ڪوٺائي سر محمد يعقوب ۾ اعتماد جو ٺهراءُ پاس ڪيو ۽ فيصلو ڪيو ته ۲۹ - ۳۰ - اپريل تي ساليانه اجلاس گهرائجي ۽ جناح صاحب کي ولايت مان واپس اچڻ جي درخواست ڪجي.

سيڪريٽري، صدر ميان عبدالعزيز کان اجلاس گهرائڻ جي جڏهن اجازت گهري ته هن اها ڪائونسل جي ٺهراءُ جي باوجود، نامنظور ڪري آل انڊيا مسلم ليگ جو ساليانه اجلاس ڊسمبر تائين ملتوي ڪري ڇڏيو.

جنهن تي ميمبرن درخواست ڏئي ڪونسل جو اجلاس گهرائي ان ۾ ميان عبدالعزيز تي بي اعتماديءَ جو ٺهراءُ پاس ڪيو.

وري ۱۶ - جولائي تي سيد رضا علي جي صدارت هيٺ ڪائونسل جي ميٽنگ ڪئي ٿي. جنهن ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس نومبر ۾ سڏائڻ جي تجويز بحال ٿي. نيٺ مسلم ليگ جو اجلاس نومبر ۾ دهلي ۾ ڪوٺيو.

جنهن ۾ سيد علي امام ۽ سيد حسن امام وغيره قومي ڪارڪنن جي وفات تي افسوس جو اظهار ڪيو ويو.

انهيءَ اجلاس جي صدارت خان بهادر هدايت حسين ڪئي.

جنهن سندس صدارتي خطبي واري تقرير ۾ چيو ته هندن جي موجوده پاليسي ڪري مسلمانن لاءِ سندن چوڏهن نڪاتي پروگرام تي اٿل ٿي بيهڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چاروئي ڪونه رهيو هو. انهيءَ اجلاس ۾ وزيراعظم انگلنڊ جي فرقيوارانه فيصلي جي تائيد ڪئي ويئي. انهيءَ وقت ڌاري مسلمانن جو هيٺيون چار جدا جماعتون ڪم ڪري رهيو هيون.

۱- مسلم ليگ ۲- مسلم ڪانفرنس ۳- خلافت ڪانفرنس ۴-

جميعت العلماء هند سڀ ڪنهن جي پاليسي ۽ پروگرام الڳ هو.

۸ مئي ۱۹۳۳ع تي مهاتما گانڌي وري جيل مان اندر اچائڻ ۽

اڇونن کي حقن ڏيارڻ لاءِ ۲۱ - ڏينهن واسطي برٽ رڪيو جنهن ڪري انگريزي حڪومت کيس آزاد ڪري ڇڏيو.

ٻاهر نڪرڻ بعد هن سول نافرمانيءَ کي عارضي طرح مهمل ڪري. سرڪار کي سياسي نظربندن جي آزاد ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. جنهن کي سرڪار نامنظور ڪيو.

ان کان پوءِ ۱۲ - جولائي ۱۹۳۳ع تي پونہ ۾ ڪانگريس جي جيل کان ٻاهر رهيل ميمبرن جو غير طرحي ميڙ ڪنو ٿيو، جنهن ۾ مهاتما گانڌيءَ کي اختيار ڏنو ويو ته وائسراءِ سان ملي مستقبل ۾ سول نافرماني بند ڪرڻ لاءِ ڪنهن فيصلي تي اچي. ليڪن وائسراءِ هند کيس ملڻ کان انڪار ڪيو.

ان کانپوءِ عام سول نافرماني بند ڪري شخصي سول نافرمانيءَ جي اجازت ڏني ويئي.

جڏهن پهرين آگسٽ تي مهاتما گانڌي ڳوٺن ۾ وڃي گشت ڪرڻ وارو هو ته حڪومت وري کيس گرفتار ڪري جيل ۾ موڪلي ڇڏيو. ان تي وري ساڳي طرح سول نافرماني شروع ٿي. ليڪن ان جو زور گهٽيل هو. مهاتما گانڌيءَ کي کيس هلائي هڪ سال جي سزا ڏني ويئي. وري جيل ۾ مهاتما گانڌي برت رکيو، جڏهن سندس حالت نازڪ ٿي ويئي ته ۲۳ - آگسٽ تي حڪومت کيس آزاد ڪري ڇڏيو.

آزاد ٿيڻ کان پوءِ هن هريجن تحريڪ ذريعي اڇوتن جي حالت سڌارڻ جو ڪم شروع ڪيو.

جلدئي مسز موتيلعل جي بيماري ڪري پندٽ جواهر لعل کي به ۳۰ - آگسٽ ۱۹۳۳ع تي سندس جيل جي مدي پوري ٿيڻ کان ٿورا ڏينهن اڳ آزاد ڪيو ويو.

سارو سال سرڪاري سختيءَ ۽ قومي ورڪرن جي جيل ۾ هئڻ ڪري ڪو خاص نمايان ڪم ڪونه ٿيو. مسلم جي بازار ان ڪري سرد هئي جو مسلم ليگ جو ڪم به اڪثر ڪانگريسي تحريڪ جي رد عمل تي گهٽيو چڙهندو رهيو ٿي.

سال ۱۹۳۴ع

هن سال ۱۶ - جنوري ۱۹۳۴ع تي صوبه بهار ۾ زمين جو سخت زلزلو آيو جنهن ڪري ڪيئي هزار ماڻهو مئا ۽ ڪروڙن روپين جي تباهي ٿي. ٻاهر سياسي ميدان ۾ ڪو خاص ڪم نه ڏسي ٻاهر رهيل ڪانگريس زلزلي ۾ آيل مصيبت زده ماڻهن جي خدمت ۾ پاڻ کي مشغول

رکيو.

دهلي ۾ ۳۱ - مارچ ۱۹۳۴ع تي ڪيترن کانگريسین ڊاڪٽر مختار احمد انصاري جي صدارت هيٺ ڪٺو ٿي فيصلو ڪيو ته اڳي وانگر وري سوراج پارٽيءَ کي زنده ڪري، جيل کان ٻاهر کانگريس اسيمبلي ميمبرن ذريعي آئيني طور ملڪي معاملن ۾ دلچسپي وٺڻ جي اجازت ڏجي.

مستقبل جي اليڪشن لڙڻ لاءِ ٻه اصول مقرر ڪيا ويا. هڪ ڪارن قانونن جي روڪرائڻ جو - ٻيو وائيت پير ۾ مهاتما گانڌيءَ جي گول ميز ڪانفرنس ۾ ڏنل درستين کي بحال ڪرڻ جو.

مهاتما گانڌي گهڻو وقت بهار ۾ گذاريو ٿي - جتي ۲ - اپريل ۱۹۳۴ع تي ڊاڪٽر انصاري، پلو پائي ڊيسائي ۽ ڊاڪٽر بيدن جي وفد سان گڏ کيس مليو. هنن کيس دهلي ۾ سوراج پارٽيءَ کي وري جيارڻ واري ٺهراءَ کان واقف ڪيو.

انهيءَ بابت منجهن ڪجهه وقت خط و ڪتابت هلي. جنهن کان پوءِ، اپريل ۱۹۳۴ ۾ مهاتما گانڌي هڪ بيان ڪڍي سول نافرمانيءَ کي ازخود سسپينڊ ڪري ڇڏيو. سگهوئي ۲ - ۳ مئي ۱۹۳۴ع تي رانجيءَ ۾ کانگريس کي ڪارڪنن جي هڪ ڪانفرنس گڏ ٿي. جنهن ۾ هنن دهلي ڪانفرنس جي ٺهراءَ سوراج پارٽيءَ کي نئين سر زنده ڪرڻ قبول ڪيو. پارٽيءَ جو سڌاريل دستورالعمل پاس ڪيو.

سوراج پارٽي سواءِ اندروني انتظام ۽ پارٽي فنڊن جي نظرداري ڪرڻ جي عام طرح کانگريس جي رهبري هيٺ ڪم ڪرڻ واري هئي.

جنهن کان پوءِ ۱۸ - ۱۹ مئي ۱۹۳۴ع تي آل انڊيا کانگريس ڪميٽيءَ جو اجلاس پاتنا ۾ ڪٺو ٿيو. (نوٽ) - (هتي هي جائز ضروري آهي کانگريس ۽ ان جون سڀئي ڪميٽيون بي قانوني ٺهرايل هيون پر آل انڊيا کانگريس ڪميٽي لسٽ مان رهجي ويل هئي).

انهيءَ اجلاس ۾ سول نافرمانِي کي سسپينڊ ڪرڻ ۽ سوراج پارٽي جيارڻ جا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا هئا.

انهيءَ سال جي ۱۷ - مئي تي پارٽن ۾ سوشلسٽ خيالن رکندڙ قومي ڪارڪنن جو اجلاس آجاريه نرنيدرا ناٿ ديو جي صدارت هيٺ ڪٺو ٿيو جنهن ۾ کانگريس اندر سوشلسٽ پروگرام کي زور وٺائڻ لاءِ تجويزون

سوڄيون ويون.

۱۲- جون ۱۹۳۴ع تي هند سرڪار جملي ڪانگريس ڪميٽين تان بينگال، هندستان شيواڊل ۽ خدائي خدمتگار فرنئيئر کان سواءِ بندش لاهي ڇڏي.

آهسته آهسته ڪري جبلن مان قومي ڪارڪنن کي آزاد ڪيو ويو جي گهڻو ڪري آگسٽ ڌاري آزاد ٿي ويا.

۲۵- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع تي ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ وارڊا ۾ ڪئي ٿي. جنهن ۾ ڪانگريس جي مڪمل سوراج حاصل ڪرڻ جي مقصد جي وضاحت ڪئي ويئي ۽ ڄاڻايو ويو ته سول نافرمانن سسپنڊ ڪرڻ ڪري مقصد ۾ ڦير ڦارڪانه ٿي آهي.

۱۷- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع تي مهاڻا گانڌي بيان ڪڍي ڪانگريس جي ميمبريءَ تان استعيفا ڏني. ليڪن وعدو ڪيو ته هو کين اخلاقي مدد ڏيندو رهندو.

۲۶-۲۷-۲۸ آڪٽومبر ۱۹۳۴ع تي بمبئي آل انڊيا ڪانگريس جو ساليانو اجلاس بابو راجرا پرساد جي صدارت هيٺ ڪٺو ٿيو جتي وائيت پير ۾ ڄاڻايل آئيني تجويزن کي ناقابل قبول ڄاڻائيندي اهو ظاهر ڪيو ويو ته کين صرف اهو آئين قبول پوندو جو هندوستان تي مشتمل آئين ساز اسيمبليءَ ٺاهيو هوندو.

ان ۾ وزيراعظم انگلنڊ جي فرقيوارانه فيصلي تي نقطه چيني ڪئي ويئي.

ڪانگريس جي ساليانو اجلاس کان پوءِ سگهوئي ڪائونسلن جون چونڊون ٿيون جنهن ۾ ڪانگريس گهڻي ڪاميابي حاصل ڪئي. انهيءَ سال پنڊت مدن موهن مالويہ جي اڳواڻي هيٺ هڪ گروهه علحده ٿي سموري فرقيوارانه فيصلي کي ناقابل قبول ڄاڻائي سندس گروهه تي ڪانگريس نيشلسٽ پارٽي نالو رکيو ويو.

سال جي آخر ۾ جناح صاحب جي ولايت کان واپس اچڻ ڪري وري مسلم ليگ ۾ ڪجهه ساهه پيو ۽ چونڊن ۾ ڪيترا اهڙا ميمبر چونڊجي آيا جي آزاد پارٽي سڏائي جناح صاحب جي اڳواڻيءَ هيٺ هلڻ لڳا.

سال جي آخر ۾ ۱۲- ڊسمبر ۱۹۳۴ع تي هندوستان جي سڌارن جو بل جائنٽ پارليامنتري سيلڪٽ ڪميٽي جي سفارش جي بنياد تي برٽش

پارليامينٽ جي اڳيان پيش ڪيو. انگلنڊ جي ڪنسروليٽو پارٽي سرونسن چرچل جي اڳواڻيءَ هيٺ ان جي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي.

سال ۱۹۳۵ع

گذريل سال چونڊون ٿي گذريون. نئين مرڪزي اسيمبلي جو اجلاس ۲۱ - جنوري ۱۹۳۵ع تي دهليءَ ۾ ڪيو ٿيو. ان جي اڳيان پهرين ڏينهن مهملو جي رت آئي ته چون ٿا بابو سرت چندر بوس مرڪزي اسيمبليءَ جي ميمبر کي اجلاس ۾ اچڻ ڏنو وڃي.

(نوٽ) - (اهو چونڊ وقت جيل ۾ هو)

اها رت بحث بعد ۵۸ ميمبرن جي ووٽن سان پاس ٿي ويئي مخالفت ۾ ۵۴ ووٽ ٿيا.

مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس پارٽيءَ جو ليڊر ڀلو پاڻي ڏيسائي هڪ قابل ۽ لائق قومي ڪارڪن ۽ بهترين وڪيل کي چونڊيو ويو. هي پنڊت موتيلعل نهرو وانگر پارٽيءَ جو شان اوچو رکڻ جي ڪوشش ڪندو آيو.

انهيءَ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ خدائي خدمتگاري تان بندش لاهڻ جو ٺهراءُ ۷۴ ووٽن سان پاس ٿي ويو ليڪن حڪومت ان جي پرواهه نه ڪري بندش قائم رکيو آئي.

جائنت پارليامنتري سيلڪٽ ڪميٽيءَ جي رپورٽ جڏهن مرڪزي اسيمبليءَ اڳيان پيش ٿي ته ان جي خلاف ڪانگريس پارٽي هڪ رٿ پيش ڪئي. جنهن تي جناح صاحب هيٺين ترميم پيش ڪئي جا ۷۴ ووٽن سان پاس ٿي ويئي ان جي هڪ ڀاڱي تي سرڪاري پارٽي ووٽ ڪيا ۽ ٻي تي ڪانگريس.

ترميم

(۱) هيءَ اسيمبلي وزيراعظم انگلنڊ جي فرقيوارانه فيصلي کي ٻي ڪنهن مختلف فرقن جي باهمي سمجهوتي ٿيڻ تائين قبول ڪري ٿي.

(۲) هن اسيمبلي جي راءِ موجب صوبائي تجويز غير تسلي بخش ۽ نااميدي پيدا ڪندڙ آهي جو انهيءَ ۾ هيٺيان اعتراض جوڳا فقرا شامل آهن.

۱- ٻئي هائوس جي موجودگي ۲- گورنرن جا غير معمولي ۽ خاص اختيار ۳- پوليس رولس ۴- مخفي پوليس جي کاتي جا قانون.

انهن جي موجودگيءَ ۾ ايگزيڪيوٽو ۽ ليگسليچر جا اختيار ۽

جوابداري بيڪار بنجيو پون.

”جيسٽائين اهي فقيرا نه ڪڍيا ويا آهن ان وقت تائين اهي ڪنهن به هندوستاني کي قبول نه آهن.“

(۲) هي ايوان ان راءِ جو آهي ته آل انڊيا فيڊريشن اسڪيم بنيادي طرح خراب ۽ هندوستاني وٽ ناقابل قبول آهي. تنهن ڪري هي ايوان هند سرڪار معرفت هز مئجسٽري جي حڪومت کي صلاح ٿو ڏي ته انهيءَ اسڪيم کي عمل ۾ نه آڻين ۽ اهڙي ڪوشش ڪن جو هندوستاني جي صلاح مصلحت سان مڪمل جوابدار حڪومت نافذ ٿي سگهي.

انهيءَ اسيمبليءَ ۾ باوجود بنيادي اختلافن جي ڪانگريس ۽ ايگ جي وقتي تعاون ڪري سرڪار کي ڪيتريون شڪستون مليون.

۲۳- جنوري ۱۹۳۵ع تي فرقيوارانه مسئلي تي جناح صاحب صدر آل انڊيا مسلم ليگ ۽ بابو راجندر پرنسڊ صدر آل انڊيا ڪانگريس جي وچ ۾ وري گفتگو شروع ٿي جا پهرين مارج تائين جاري رهي پر ان مان ڪو خاطر خواه نتيجو ڪونه نڪتو.

۳۱- مئي ۱۹۳۵ع تي ڪوئيٽا ۾ زمين جو زلزلو ٿيو جنهن ۾ گهڻي تباهي ٿي. ڪانگريس جي صدر راجندر پرنسڊ اتي وڃي خدمت ڪرڻ لاءِ اجازت گهري پر سرڪار طرفان ڪيس موڪل ڪانه ملي. هن سال ۾ ڪانگريس اندر عهدن وٺڻ ۽ نه وٺڻ جي سوال تي اختلاف هلندو آيو.

هن ئي سال ۾ گورنمنٽ آف انڊيا بل پاس ٿي ۲ جولائي ۱۹۳۵ع تي شاهي منظوري حاصل ڪري، ائڪٽ جي صورت اختيار ڪئي.

انهيءَ پاس ٿيل گورنمنٽ آف انڊيا ائڪٽ ۱۹۳۵ع جا مکيه جزا هيٺيان هئا:-

(۱) مرڪز ۾ برٽش انڊيا ۽ هندوستاني رياستن جي عيوضن جي فيڊرل اسيمبلي بنجڻ واري هئي.

(۲) انهيءَ اسڪيم مطابق هندوستان ۾ هيٺيان گورنرن جا صوبا بنجڻ وارا هئا.

۱- مدراس ۲- بمبئي ۳- بينگال ۴- گڏيل علائقا ۵- پنجاب ۶- بهار ۷- وچان علائقا ۸- آسام ۹- صوبه سرحد ۱۰- صوبه سنڌ ۱۱- اوريسا.

دهلي، اجمير، ڪورگ، بلوچستان، نڪوبار انڊمان چيف

ڪمشنرن جا صوبو مقرر ٿيا.

(۲) صوبن جو مرڪزي حڪومت سان ملڻ لازمي هو. ليڪن رياستن جو شامل ٿيڻ سندن اختيار تي ڇڏيل هو.

(۴) فيڊرل ائڪٽ موجب بچاءَ، مذهبي امور، امور خارجيه، ٽرائبل ايريا جي کاتن جو انتظام گورنر جنرل جي هٿ هيٺ رهڻ وارو هو. باقي کاتا وزيرن جي ماتحت رهڻ وارا هئا. گورنر جنرل انهن جي صلاح سان ڪاروبار هلائڻ وارو هو. وزير اسيمبلي سان جوابدار رهڻ وارا هئا.

(۵) صوبن ۾ وزير اسيمبلي سان جوابدار رهڻا هئا پر ان ۾ صلح ۽ امن قائم رکڻ، مالي حالت درست ڪرڻ اقليتن جا حق سنڀالڻ جا اختيار گورنرن جي هٿ ۾ هئا.

اڳتي هلي ائڪٽ جو ۱ - نمبر جزو رياستن جي شريڪ نه ٿيڻ ڪري عمل ۾ اچي ڪين سگهيو. باقي ۴ ۽ ۵ جزي جا برٽش انڊيا سان واسطو رکندڙ کي کاتا مرڪزي ۽ صوبائي وزارت جي ماتحت رهيا.

باب ٽيون

سنڌ جا لوڪل سياسي مسئلا ۽ حقيقتون

سال ۱۹۲۵ع

۱- سنڌ جي لوڪل سياسي مسئلن ۾ ۱۹۲۵ع جي شروعات کان حصو وٺڻ لڳس. اڳين جلد ۾ ڄاڻائي آيو آهيان ته گذريل سال جي آخر ڌاري حيدرآباد سنڌ تعليمي ڪانفرنس جي موقع تي ڪراچي ضلع جي مکيه زميندارن، سيٺ محمد جعفر خواجہ جو ميرپور بٺوري ۽ ارباب حاجي خميسي ميمڻ ڌڙي وارن سان ڪراچي ضلع زميندارن جي جماعت ٺاهڻ بابت صلاح مشورو ڪيو هوم.

جن ۸- جنوري ۱۹۲۵ع تي دسترڪت لوڪلبورڊ ڪراچي جي سماهي ميٽنگ جي وقت ڪراچي ۾ اچڻ لاء صلاح ڏني هئي. سيٺ ڏيارام مانجهندن واري ۽ سيد مقبول شاه پين واري سان گڏجي لوڪلبورڊ جي ميٽنگ وقت آيل زميندار ميمبرن سان وڃي مليس جتي ضلع جي زميندار ۽ آبادگار طبقي جي حقن جي حفاظت، تنظيم ۽ سڌاري لاء ايسوسيئيشن ٺاهڻ جو ٺهراءُ پاس ڪري هڪ سب ڪميٽي ٺاهي ويئي جا دستورالعمل تيار ڪري لوڪلبورڊ جي ٻي سماهي ميٽنگ جي موقعي تي زميندارن ۽ آبادگارن جي ميڙ ۾ ان کي پاس ڪرائڻ واري هئي. انهيءَ سب ڪميٽي تي چار ميمبر مقرر ٿياسون.

۱- سيٺ محمد جعفر خواجہ ميرپور بٺورو چيرمن

۲- ديوان ننديرام زميندار ڳاڙهو

۳- ديوان هرچندراء زميندار ٺٽہ

۴- سيد غلام مرتضيٰ شاه سن (۱۰) سيڪرٽري

ڪميٽيءَ طرفان ايسوسيئيشن جي دستورالعمل جو مسودو ٺاهي تيار ڪرڻ جو بار مون تي رکيو ويو. مون ان واسطي سيد محمد ڪامل شاه سعيد پور واري ۽ ديوان همت سنگھ ٽنڊه ڊويزن جي زميندار ايسوسيئيشن

جي پريزيڊنٽ سيڪريٽري ۽ ٻين جماعتن جي ڪارڪنن جي مشورهه بعد جماعت جو دستورالعمل تيار ڪيو.

اهو دستورالعمل جو مسوده سب ڪميٽيءَ اڳيان رکي مناسب درستين بعد ۲۰ - اپريل ۱۹۲۵ع تي گهرايل زميندارن ۽ آبادگارن جي ميڙ ۾ پاس ڪرايو.

اهڙي طرح ضلع زميندار ايسوسيئيشن جو بنياد وجهي ان جا عهديدار چونڊيا ويا. ايسوسيئيشن جو صدر - سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول وارو - نائب صدر - هرھڪ خان صاحب خير محمد خان چانڊيو لاڏين

وارو

ٻيو - سيد مقبول شاه ٻين وارو

ٽيون - ديوان هرچندراءِ ٺٽي وارو

جنرل سيڪريٽري - سيٺ محمد جعفر خواجہ ميرپور بنوري وارو

جائنت سيڪريٽري مون ڪي ۽ ديوان ننديرام ڪي چونڊيو ويو

انهيءَ جماعت جي هڪ ورڪنگ ڪميٽي بہ چونڊي ويئي جنهن تي ضلع جا مکيه ماڻهو ميمبر ڪيا ويا هئا.

اهو پهريون دفعو هو جو ڪراچي ضلع جي لوڪلبورڊ ميمبرن ۽ مکيه ماڻهن سان واقفيت ٿي ۽ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو.

ان کان پوءِ سگهوئي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ تعلقہ لوڪلبورڊ جون نيون چونڊون ٿيون. جن تي دوستن جي مسوري سان مون پهرين جون ۱۹۲۵ع تعلقہ لوڪلبورڊ ۽ ۴ جون ۱۹۲۵ع ضلع لوڪلبورڊ جي ميمبريءَ لاءِ نامينشن پير پريا جن ٻنهي جاين تي بنا مقابلي ميمبر چونڊجي ويس.

ان کانپوءِ ۱۷ - آگسٽ ڌاري جڏهن زميندار ايسوسيئيشن جي ميٽنگ لاءِ جا گهڻو ڪري لوڪلبورڊ جي ميننگن جي موقعي تي رڪبي هئي. ڪراچيءَ ويس.

ان وقت لوڪلبورڊ جا نوان ميمبر چونڊجي چڪا هئا هر جاءِ تي نون عهديدارن جي چونڊ جو ذڪر هو.

ضلعي ۾ سيد حاجي عبدالرحيم شاه وڏي دوست رسي، اثر، رسوخ ۽ احترام جو مالڪ هو.

ٺٽي ڊويزن ۾ ضلع جا ڪيترا ماڻهو ٺٽي جي ديوانن جي لاڳيتو طاقت ۾ رهڻ ڪري تبديليءَ جا خواهان هئا.

تنهنڪري وٽس ملاقات مهل اهڙي قسم جو ذڪر نڪتو.

انهن ڏينهن ۾ سندس ڪراچيءَ واري بنگلي جي نئين سر تعمير ٿيڻ ڪري هو سيٺ حاجي ڏوسل ڪتري جڏهن کي ڏاڏا سيٺ به ڪري سڏيندا هئا، وٽ رهندڙ هو. جو مهمان نواز ۽ خوش خلق ماڻهو هو.

ذڪر نڪرڻ تي ٻن ماڻهن جا نالا ديوان شيوارام ڏيوان مل جي جاءِ تي پريزيڊنٽ چونڊڻ لاءِ پيش ٿيا جهڙوڪ مير ايوب خان بارسٽر ۽ مسٽر عبدالرحمن بارسٽر.

راءِ بهادر شيوارام جو ان وقت اهڙو اثر ۽ لاڳاپو هو جو شاه صاحب ڳالهه نه پي مڃي. ڇي مير صاحب نوابي گهر جو فرد ٿي عام ماڻهن سان ميل جول نه ڪندو ۽ نه سندن ڪمن ۾ دلچسپي وٺندو. مسٽر عبدالرحمن وڪيل هئڻ ڪري گهڻو وقت ضلع جي ڪمن لاءِ توجهه ڏئي نه سگهندو وغيره.

گهڻي زور ٻوڏ تي شايد ٿارڻ لاءِ منهنجي طرف اشارو ڪري چيائين ته هي جي بيهي ته شايد سخت ورڪ ڪرڻ ڪري ڪاميابي ٿي پويس.

ان تي مون پنهنجي غير تجربڪاري جو عذر پيش ڪري معافي وٺڻ گهري. اتي ويٺل صاحبن کي جڏهن معلوم ٿيو ته شاه صاحب ديوانن جي پڇر بي ڪنهن لاءِ ڇڏڻ واسطي تيار نه هو. ليڪن ازخود منهنجو نالو ڏنو اٿس ته کيس انهي تي پڪو ڪرڻ لاءِ مونتي زور رکيائون ته هائو ڪريان. مون گهڻن جي بار ٻوڏ ۽ سياسي ڦير گهيرين جي معاملي کان غير واقف هئڻ ڪري هائوڪار ڪئي. وري ٻئي ڏينهن ڪيترا صاحب گڏ ٿيا جن ۾ پير غلام حيدر شاه بلڙي وارو، خانصاحب خير محمد خان چانڊيو (بعد ۾ خانبهادر) سيد مقبول شاه، سيٺ محمد جعفر خواجھ مڪيه هئا.

اتي شاه صاحب جي رايي بابت گفتگو ٿڪتي، انهيءَ وقت شاه صاحب جي راءِ کي ايڏي اهميت هئي جو جملي کڏ ٿيل ماڻهو بحث مباحثي بعد ان راءِ جا ٿيا ته شاه صاحب ديوانن کي بي ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ ڪونه ڇڏي سگهندو. جڏهن ازخود منهنجو نالو ڏنو اٿس ته ان حالت ۾ سڀني کي گڏجي منهنجي ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

شام جو آءٌ مير ايوب خان وٽ ويس ان لاءِ ته کيس پريزيڊنٽيءَ لاءِ تيار ڪريان جو مون کي باوجود مڪيه ميمبرن جي دلچاسي جي شڪ هو

ته منهنجي ننڍي عمر ۽ غير تجربڪاري آڏو اچي چونڊ ۾ رندگ جهندي پر مير صاحب جي ملاقات ٿي نه سگهي جو هو واندو ڪونه هو.

انهيءَ وقت ڌاري ڪائونسل آف اسٽيٽ جو ٽرم پورو ٿي نئين چونڊ ٿيڻ واري هئي. ان جاءِ تي آئربل علي بخش محمد حسين شڪارپور وارو اڳي ميمبر هو. هن جا ٽي پائر سرڪاري نوڪرين ۾ هئا.

خانبهادر نبي بخش، محمد حسين ۽ خانبهادر عبدالقادر اثر وارا ٿي چڪا هئا. پهريون مئنيجر ڪورٽ آف وارڊس هو، جنهن ڪري ڪيترا زميندار سندس زير اثر هئا.

بين ڪامورن سان به سٺو لاڳاپو هون.

ان وقت پير غلام حيدر شاه پلڙيءَ وارو هڪ نوجوان ۽ پر هوس، وڏي خاندان جو فرد، ان جي خلاف اميدوار بيٺو. هن کي وڏي زمينداري هڪ طرف هئي ٻيو وڏي درگاه جو سجاده نشين هئڻ ڪري گهڻي اميد هئي ته سنڌ جا پير، سيد ۽ زميندار هن ڪاموري ۽ سنڌي خاندان جي چٽاڀيٽيءَ ۾ سندس مدد ڪندا. مون کيس مدد ڪرڻ لاءِ گهڻو پاڻ پتوڙيو، سارو مهينو سندس ڪم ۾ مشغول رهيس پر آخر ۾ هن صاحب کي هٿ ڪٽڻو پيو جو ان وقت اڪثر سنڌ جو پير، مير، سيد، زميندار طبقو پست همت ۽ ڪاموري جو موچڙي ڪٺ غلام بنيل هو. سي يڪي بعد ڊيگر واعدا ڪري ڦري ويس.

جڏهن ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي پريزيڊنٽي جي چونڊ نزديڪ آئي ته ان لاءِ چار اميدوار بيٺا هئا.

۱- راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل

۲- مسٽر عبدالرحمن بارسٽر

۳- مير ايوب خان بارسٽر

۴- آئون

پهرين جي مدد ۾ ضلع جا مکيه زميندار ۽ آفيسر هئا.

ٻي جي مدد ٿئي جي ماڻهن ۽ خاص طرح شاه نواز شاه ڪٿي ٿي.

مير صاحب سندس خانداني اثر، ايمانداري، لياقت ۽ تقرير جي فصاحت جي لحاظ ڪري اميدوار بيٺو هو. کيس اميد هئي ته مقابلي ۾ ماڻهو کيس ترجيح ڏيندا. منهنجي مدد ۾ سيد حاجي عبدالرحيم شاه، سيٺ محمد جعفر خواج، ارباب حاجي خميسو ميمڻ ڌڙي وارو، سيد مقبول شاه بين وارو

۽ خانصاحب خير محمد خان ڄاڻيڻ هئا.

ديوان سبوارام رڻو مڻو، آفيسرن ۾ اثر رکندڙ، ماڻهن جا ڪم ڪاريون ڪندڙ ۽ مهمانواز هئڻ ڪري اڪثر زميندارن وٽ پسند پيل هو.

۲۶- آڪٽوبر ۱۹۲۵ع تي پريزيڊنٽي جي چونڊ ٿيڻ واري هئي.

هر ڪنهن پنهنجا اثر هلائڻ شروع ڪيا عین موقع کان به ٿي ڏينهن اڳ منهنجي طرفان پير سيد پلڻ شاه نورائي وارو، سيد محمد سليم شاه سعيد پورو وارو، ميران محمد شاه وغيره مدد ۾ ڪراچي پهچي ويا. ليڪن آخر ۾ حالتن ڦيرو کاڌو. منهنجي مٿي ذڪر ڪيل مکيه پنجن طرفدارن مان پهريان ئي ڦري راءِ بهادر جي طرف ٿي ويا. جنهن ڪري هن کي پريزيڊنٽ ۽ مون کي وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.

انهيءَ موقعي تي ٺٽي جي مسلمانن طرفان سيد محمد زمان شاه رضوي هڪ شهر ذريعي حاجي عبدالرحيم شاه کي اپيل ڪئي ته مسلمانن کي پريزيڊنٽ چونڊائي پر مٿس ان جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو.

وائيس پريزيڊنٽ جو عهدو صرف اعزازي هو. ان کي ڪي خاص اختيار ڪونه هئا.

شاه صاحب حاجي عبدالرحيم شاه، سيٺ محمد جعفر ۽ ارباب حاجي خميسي طرفان حڪم ٿيو ته جاءِ وٺي ڪراچيءَ ۾ رهان ۽ روزانه آفيس ۾ وڃي ڪم ڪندو ڪريان.

وائيس پريزيڊنٽ کي ائڪٽ موجب ڪي به اختيار ڪونه هئا سواءِ پريزيڊنٽ جي غير حاضريءَ ۾ صدارت ڪرڻ جي.

مون کي جدا روم، ڪرسي ۽ ميز ڏنا ويا. جيٺ آفيسر کي حڪم ٿيو ته پڙهڻ لاءِ ڪاغذ مون کي ڏياري موڪلي. جنهن مون کي پراڻا بيڪار فائيل موڪلڻ شروع ڪيا. جي پڙهندو رهيس، اهي اڳي فيصل ٿيل مسئلن بابت هئا.

ماڻهن جو ٻڌو ته هڪ نوجوان مسلمان وائيس پريزيڊنٽ مقرر ٿيو آهي سو بنا جانچ ڪرڻ جي ته مون کي ڪي اختيار مليا هئا يا نه گهڻي تعداد ۾ مون وٽ ڪمن لاءِ اچڻ لڳا.

ماڻهن کي اهو به معلوم هو ته ائون وائيس پريزيڊنٽ حاجي عبدالرحيم شاه ۽ سيٺ محمد جعفر خواجه جي مدد سان ٿيو آهيان سو انهن وٽ به ڪمن لاءِ وڃڻ لڳا. جن وري کين مون ڏي موڪلڻ شروع ڪيو.

مون کي ڇا بعد معلوم ٿيو ته بدلين، مقررين، موقوفين، اسڪالرشين، رستن وغيره ڪمن بابت مون کي ڪوبه اختيار ڪونه ڏنو ويو هو.

تنهن ڪري هر ڳالهه لاءِ چيف آفيسر يا پريزيڊنٽ وٽ سوالِي وڃڻو ٿي پيو.

چيف آفيسر ته صفا رخ نه ڏنو. باقي پريزيڊنٽ صاحب صرف تعلقه مانجهند جي حد جي ڪمن ۾ احوال ڏنو ٿي. جنهن جو آءٌ ۲۹ نومبر ۱۹۲۵ع تي پريزيڊنٽ چونڊيو ويو هوس.

باقي ساري ضلع جي ڪمن ۾ دلچسپي کي هن سندس مستقبل جي اثر رسوخ جي خلاف ٿي سمجهيو. ان ڪري منهنجي معرفت ڪوبه ڪم نٿي ڪرڻ گهريو.

سگهوئي شڪايتون ٿيڻ لڳيون ته آءٌ ڪجهه ڪم نٿو ڪريان، آخر جڏهن ميمبر سماهي ميٽنگ لاءِ ڪراچي آيا ته کين سموري حقيقت کان واقف ڪيو ويو ته مون کي نه ڪي اختيار هئا نه ڪو خاص ڪم هوم. مفت ۾ ڪراچي ويٺو آهيان.

سيٺ محمد جعفر خواجه بورڊ جي نهايت هٿيار ميمبر صلاح ڏني ته صبر کان ڪم وٺي ڪراچيءَ ۾ رهندو آجان ۽ پنهنجي جڳهه کي ميمبرن جي مهمانوازيءَ لاءِ کليل ڇڏي تعلقات وڌائيندو رهان. ان سان گڏ اها صلاح به بيٺي ته لوڪلبورڊ جي موجوده چيف آفيسر (جو ديوانن جو مائٽ هو) کي ڪڍي ڪنهن غير جانبدار مسلمان عملدار کي چيف آفيسر ڪري آڻجي. ان وقت ڪراچي ضلعي جو سياسي اقتدار ديوانن جي هٿ ۾ هو.

راءِ بهادر شيوارام ضلع لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ. ڪراچي ڪلب جو پريزيڊنٽ. ڪراچي بئنڪ جو چيئرمين. ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ميمبر. هڪ ئي وقت هئڻ ڪري آفيسرن وٽ وڏي دست رسي رکندو هو.

سندس سوٽ ديوان هرچند راءِ ٿيڻه ميونسپالٽي ۽ ٿيڻه تعلقه لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ هو.

گهوڙا ٻاري تعلقه لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ ديوان ننديرام سندس گروه جو ميمبر هو. انهن ڏينهن لوڪل باڊيز ۽ اسيمبلي کان ٻاهر مسلمانن جي هڪ جماعت سنڌ محمدن ائسوسيئيشن نالي سان هوندي هئي. جنهن جو مکيه ڪم اهو هو ته گورنرن کي ائبريسون ڏئي، انهن ۾ مسلم آفيسرن ۽

زميندارن جي گهرن کي بستر ڪيو وڃي.
انهيءَ جو صدر سر شاهنواز ڀٽو ۽ جنرل سيڪرٽري خان بهادر ولي محمد حسن علي هئا.
ان ۾ اڪثري اثر رسوخ وارن زميندارن کي شامل ڪيو ويو هو.
مون کي به وائيس پريزيڊنٽ هئڻ ڪري ترغيب ڏني ان جو ميمبر بنايو ويو.

مون کي ياد آهي ته جڏهن ۱۷- ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي بمبئيءَ جو گورنر سنڌ ۾ آيو ته ان کي انڊريس ڏيڻ لاءِ گهڻا زميندار اچي ڪراچيءَ ۾ ڪٺا ٿيا.

ان تاريخ صبح جو گورنر کي انڊريس ڏني ويئي.
ساڳي ڏينهن شام جو ڪمشنر صاحب جي بنگلي (جو انهن ڏينهن ۾ گورنمنٽ هائوس سڏبو هو. اهو انهي ساڳي جاءِ تي هو جتي ان وقت پريزيڊنٽ جو بنگلو آهي) تي ڪيترن زميندارن کي مسٽر هئرسين پرنسپال سنڌ مدرسو بورڊ جي چوڻ تي ڪمشنر صاحب سنڌ مسلم ڪاليج برپا ڪرڻ جي سوال تي غور ڪرڻ لاءِ گهرايو. ڪجهه رقم اڳ ۾ سرڪار طرفان زمينداري ڪاليج لاءِ ڪئي ٿيل هئي باقي به ٽي لک روپيه ڪٺا ڪري مسلم ڪاليج قائم ڪرڻ جو سوال سامهون هو.

گهڻي بحث مباحثي بعد سوال فيصل ٿي نه سگهيو. جو پيسو گڏ ٿي سگهڻ جي اميد ڪانه هئي جي زميندار لکها روپيه آفيسرن جي شڪارن تي خرچ ڪندڙ هئا. تن مسلم تعليم لاءِ پيسو ڏيڻ نه قبول ڪيو. سنڌ ۾ مسلمانن جو هڪ ڪاليج به نه هو ۽ هندن جا ڪيترا ڪاليج اڳ ۾ موجود هئا.

انهي موقعي تي ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ جي مڪيه ميمبرن طرفان هڪ درخواست، مسٽر جيوٿرام چيف آفيسر لوڪلبورڊ کي پيرسن ۽ بيڪار هئڻ ڪري ڪيڏن لاءِ پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ کي بورڊ جي ميٽنگ ۾ رکڻ لاءِ ڏني ويئي.

اهو پهريون دفعو هو جو ديوان شيوارام پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ جي راءِ خلاف مڪيه ميمبرن جي صحيحن سان هڪ درخواست کيس ڏني ويئي.

انهيءَ سال ۾ ۲۳- ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي مون تعلقي لوڪلبورڊ آفيس

مانجهندن مان سن ڪهڙائي ورتي.

۽ سن شهر کان اسٽيشن تائين پڪو رستو ٺهرائڻ جي شروعات ڪير.

۱۹۲۶ع

۸- جنوري ۱۹۲۶ع تي ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي

ميمبرن لاءِ نامينيشن پريا ويا. ۲۲- تاريخ چونڊون نيون
انهيءَ تي آءِ. حاجي عبدالرحيم شاه. خانبهادر ولي محمد حسنعلي.
مولوي فتح محمد سيوهاڻي، سيد مقبول شاه ۽ ٻيا سڪولبورڊ تي ميمبر
چونڊجي آياسون.

اسان خانبهادر ولي محمد حسنعلي کي چيرمن چونڊيو.
انهيءَ زماني ۾ هن وقت ونگر سنڌ اندر چوپايي مال جي تمام
گهڻي چوري ٿيندڙ هئي. ان جي ڪارڻ معلوم ڪرڻ ۽ بند ڪرڻ لاءِ
تجويزون سوچڻ واسطي، بمبئي سرڪار مسٽر نائين جي چيرمنيءَ هيٺ هڪ
ڪميٽي مقرر ڪئي هئي. جنهن تي غير سرڪاري ماڻهن مان سيٺ محمد
جعفر خواجہ، خانبهادر جان محمد خان پٺاڻ، خانبهادر علي حسن خان
هڪڙو، سيد عبدالواحد شاه ڏاڏاڏي، مسٽر آڏارام موريا ميمبر هئا.

ميرزا غلام مصطفيٰ خان شڪارپور وارو ان جو سيڪريٽري هو.
جيئن ته سيٺ محمد جعفر ان تي ميمبر هو. ان ڪري مون به ان ۾ گهڻي
دلچسپي ورتي. شاهدي ڏني ۽ احوال ڏنا. گهڻي جانچ بعد ڪاميٽي
طرفان هڪ رپورٽ پيش ٿي جنهن ۾ سرڪاري ميمبرن جدا رپورٽ ڪئي.
غير سرڪاري ميمبرن مخالف ۾ نوب لکيو.

سرڪاري ميمبرن چوريءَ لاءِ ذميدارن کي جوابدار ٺهرائي، پوليس
جا اختيار ۽ پگهار وڌائڻ جي تجويز پيش ڪئي.
غير سرڪاري ميمبرن پوليس جي رشوت خوريءَ ۽ اڻ لائقين،
ڪورٽ جي تڪليفن وغيره کي ڪارڻ ٺهرائي، جرڳن جي معرفت چوريءَ جي
بند ڪرائڻ جي تجويز ڏني.

آخر اما رپورٽ به ٻين رپورٽن وانگر سرڪاري رڪارڊ جو جزو
ٻنهي داخل دفتر ٿي ويئي

خانبهادر ولي محمد حسنعلي رٽائرڊ ڊيپوٽي ڪليڪٽر هو. سنڌ
بورڊ جو سيڪريٽري هو. تنهن ضلع ۾ تسليم ڪي زور وٺائڻ لاءِ گهڻي

دلچسپي ورتي. تنهن ۾ مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي، حاجي عبدالرحيم شاه، مقبول شاه ۽ آءٌ سندس هر طرح جي مدد ڪرڻ لڳاسون.

انهيءَ عرصي ۾ سن ۾ انگريزي ٽي درجا، زنانو اسڪول، نائيپ اسڪول کولائڻ ۾ ڪامياب ٿيس.

انهيءَ وقت ڌاري محال مانجهندن ۾ آباديءَ لاءِ هڪ درياهي واهي واه ڪارو نالي سان هو ان تي آبادي سڪي ويندي هئي، بارش گهٽ پوڻ سبب سڄي محال جي رهاڪن جي حالت تمام تنگ ٿي ويئي هئي. جنهن جو اثر منهنجي مالي حالت تي به پيو.

ڪراچيءَ ۾ جاءِ وٺي رهڻ، مهمان ڪارائڻ، سياست ۾ حصو وٺڻ خرچ گهرن ٿا.

سکر براج جو ڪم هلندو ڏسي، سڪرنڊ تعلقو ۾ ديهه مارئيءَ اندر هڪ ڦٽل زمين خريد ڪري، ان کي سڌارڻ جو انتظام ڪيم پر زمين ۾ ڊپ گهڻا هئا، پاڻي جو بندوبست ڪونه هو. هاري ٻاهران تقاوي وٺي آيل هئا. انهن جڏهن ڏٺو ته زمين ۾ ڪمائي گهڻي پيدائش گهٽ ٿيڻ واري هئي، سي ڪجهه وقت رهي پڇي ويا، کين ڏنل تقاويءَ جا پيسا به ضايع ٿي ويا.

انهيءَ وقت کان پتو پوڻ لڳو ته سياسي زندگي وڏو خرچ ٿي گهريو ان ۾ ڪوبه ايماندار ماڻهو خلق خدا جي محبت جي جذبي کانسواءِ جتاءُ ڪري نه سگهندو ورنه رواجي ماڻهن کي يا ان مان ٻاهر نڪرڻو پوندو يا نامناسب طريقا اختيار ڪرڻا پوندا.

سنڌ جا اڪثري سياستدان پيسي وارا هئا آءٌ انهن جي مقابلي ۾ گهڻو مسڪين هوس. خلافت ۽ ڪانگريس تحريڪ ۾ ڪيل ڪم وقت سڪيل ڪفايت شعاريءَ جا طريقا ان معاملي ۾ گهڻو ڪار آمد ثابت ٿيا.

شيخ عبدالمجيد صاحب طرفان انهن ڏينهن ۾ سنڌ مسلم يونٽيڪل پارٽيءَ جي تجويز، سڀني سنڌي سياستدانن ۽ عوام جي سامهون الوحيد اخبار ۽ خطن ذريعي پيش ٿي پر زميندار طبقو ان وقت ۾ اهڙو بزدل هو جو ڪنهن به اهڙي سياسي پارٽي ۾ آزاد خيال قومي ڪارڪنن سان گڏجي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه هو ان ڪري اها تجويز پاڻي تڪميل تي پهچي نه سگهي ۽ رهجي ويئي.

هوڏانهن ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ مسٽر جيو ٽرام چيف آفيسر خلاف جا درخواست ميمبرن طرفان پريزيڊنٽ کي ڏني ويئي. ڪجهه

ردوبدل بعد وڃي ڪامياب ٿي. چيف آفيسر استعيفا ڏني. ان جي جاء تي مسٽر فيض محمد ڪمشنر سنڌ جي آفيس مان سينئر مختيارڪار جي گريد واري ماڻهوءَ کي گهرائي رکيو ويو.

اها لوڪلبورڊ ۾ ديوانن جي طاقت ٽوڙڻ لاءِ پهرين ڪاميابي هئي. ان ڪري ڪمزور ميمبرن جو حوصلو بلند ٿيو ۽ مخالف گروه ميمبرن کي آئنده پروگرام مطابق قدم کڻڻ لاءِ همت پيدا ٿي پئي. سگهوئي شيخ عبدالحق ائڊمنسٽريٽو آفيسر جيڪب آباد کي گهرائي، ضلع سڪونبورڊ ڪراچيءَ ۾ رکيو ويو. چيف آفيسر جي همدردي ڪري اسان جي گهڻي همت افزائي ٿي.

انهيءَ سال ۾ سيٺ محمد جعفر خواجه جي مدد سان لوڪلبورڊ اندر هڪ مخالف گروه ٺاهيو ويو. لوڪلبورڊ ميٽنگن جي موقعي تي ميمبرن کي پاڻ وٽ رهائي صلاح مصلحت سان ڪم ڪرڻ لڳاسون پر اڃان تائين ڪثرت تعداد ميمبرن جو ڊڄڻو هئڻ ڪري ڪلئي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

آءٌ اڳي ذڪر ڪري آيو آهيان ته مسلمان ميمبرن، مير ايوب خان ۽ مسٽر عبدالرحمن قابل ۽ لائق ميمبر هئا.

مير صاحب لوڪلبورڊ ميٽنگن ۾ باقاعدي ايندو هو. ايجنڊا پڙهي ڪونه ايندو هو. سرڪاري نامزد ميمبر ڪري، اڪثر ٻين سرڪاري ووٽرن سان گڏ، پريزيڊنٽ جي طرفداري ڪندو هو.

پريزيڊنٽ مخالفت کي ڏسي سرڪاري عملدارن کي راضي رکي زميندار ميمبر کي هيسائي ڪم ڪڍڻ ٿي چاهيو.

اڪثر زميندار عملدارن اڳيان اهڙا هٿا جهڙيون بگهڙن اڳيان بڪريون. ان وقت ضلع لوڪلبورڊ ۾ چار ڊپوٽي ڪليڪٽر ايڪس آفيسو ميمبر هئا. ٻيا چار آنرري ميجسٽريٽ ۽ سرڪار پرست ميمبر به سرڪار طرفان نامزد ٿيل هئا. جن پريزيڊنٽ تي آفيسرن جو رضامنڊو ڏسي ان کي مدد ڏيئي ڪئي.

زميندار ميمبرن کي اهڙي ماحول هيٺ مخالفت ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو پي لڳو. مسٽر عبدالرحمن بارسٽر، باهمت آزاد خيال ميمبر هو پر لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ ۾ ناڪامياب ٿيڻ ڪري دل شڪسته ٿي. پنهنجي وڪالت جي ڌنڌي ۾ مشغول ٿي ويو. اڪثر ميٽنگن ۾ ڪونه ايندو هو، پر جي آيو

ٿي ته گهٽ دلچسپي ٿي ورتائين.

اٺون ۾ مخالف گروه ۾ سيٺ محمد جعفر خواجہ، آءِ. سيد مقبول شاہ هئاسون. آهسته آهسته ڪري سيد حاجي عبدالرحيم شاہ، خانصاحب خير محمد خان چانڊيه ۽ ارباب خميسه ميمڻ جي به همدردي حاصل ڪئي سون. هاڻ اها ضرورت محسوس ٿي ته عملدارن جي مقابلي لاءِ ٻن لائق بارسٽر ميمبرن جي همدردي حاصل ڪجي. ان لاءِ سيٺ صاحب ۽ مون هڪ ٻه ڏينهن ميٽنگ کان اڳ اچي مير صاحب ۽ مسٽر عبدالرحمن کي ملي حقيقتون ٻڌائي مخالف ٺهراڻن لاءِ مدد وٺڻ شروع ڪئي.

ان تجويز آفيسرن جي پريزيڊنٽ جي کلي طرفداريءَ ۾ رنڊڪ وجهي ڇڏي ۽ بزدل زميندار ميمبرن ۾ به جان وڌي. نتيجي ۾ راءِ بهادر، مخالف ڌر جي ٺهراڻن اڳيان ڪجهه نمڻ لڳو. ميمبرن جا گهڻا شخصي ڪم ڪرڻ لڳو. پر مسٽر هرچندراءِ راءِ بهادر جي سوٽ کان ٺٽي جا ماڻهو گهڻا شاڪي هئا. جيئن ته ڪراچي ايندي ضلع جا ميمبر ٺٽي مان ننگهندا هئا ان ڪري ٺٽي جي عام ماڻهن جي مخالفت انهن تي گهڻو اثر ٿي وڌو. آخر نتيجو اهو نڪتو ته جيئن اسان جي مخالفت وڌندي ويئي تيئن ميمبرن جي شخصي تقاضائن ۾ اضافو ٿيندو ويو جن کي پوري ڪرڻ، راءِ بهادر لاءِ ناممڪن ٿي پيو.

هن سال گهوڙا باري تعلقہ لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ، ديوان ننديرام کي سندس هارين مان ڪنهن بندوق هٿي ماري ڇڏيو. ان ڪري سندس خالي ٿيل جاءِ تي ديوان هرچندراءِ چونڊجي ويو. جنهن ڪري ٻن تعلقن، هڪ ميونسپالٽي جي پريزيڊنٽ هئڻ ڪري هن جي طاقت وڌي ويئي پر دسمنيءَ ۾ به واڌارو ٿيو.

ديوان هرچندراءِ راءِ بهادر جي سوٽ ۽ چالاڪ ميمبر هئڻ سبب، بورڊ جي پيسن جو گهڻو حصو سندس تعلقن ۾ صرف ڪرڻ لڳو. انهيءَ ڪري وڏو اثر ۽ رسوخ پيدا ڪري ويو. انهيءَ کي ڏسي ٺٽي شهر جي معززن جو هڪ گروه سندس مخالفت ڪرڻ لاءِ پيدا ٿي پيو جن ۾ مکيه ماڻهو. سيٺ محمد رجب شفيعائي، سيد شاهنواز شاہ، محمد عثمان سومرو، محمد سومار وزن ڪش ۽ حاجي پير محمد عقيلي هئا.

سيٺ محمد رجب جي جاءِ ۾ ڪو ٺٽي ڪم اچڻ لڳي. هو مهمباننواز

ڪيترا ضلع جا مکيه ماڻهو وٽس اچي رهندا هئا. سندس جاء تي سدائين محفل لڳي بيٺي هوندي هئي.

سيٺ محمد جعفر آءِ به اڪثر ٿڌ وڃڻ وقت وٽس رهندا هئاسون. هنن جذبن ڏٺو ته ضلع لوڪلبورڊ ۾ اسان مخالف گروهه ٿي ڪم ڪري رهيا هئاسون ته اسان جا مددگار ٿي بيٺا.

انهيءَ سال محال مانجهندن ۾ آباديءَ لاءِ پاڻيءَ جي تنگي. بارش جي گهٽتائيءَ ڪري، پيدا ٿيل حالات جي مدنظر، محال مانجهندن ۾ زميندار ۽ آبادگار ائسوسيئيشن جي شاخ، سيٺ ڏيارام ريجوهمل مانجهندن واري جي پريزيڊنٽيءَ هيٺ کولي ويئي. جنهن انهي ڏس ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

ساڳي سال جي آخر ۾ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جون نيون چونڊون ٿيڻ واريون هيون. مون ڪوٽڙي ڊويزن ۾ چڱا ووٽ داخل ڪرايا. ڪيترن دوستن جي صلاح هئي ته آءٌ به ڪائونسل لاءِ اميدوار بيهان.

۱۸ تاريخ ۱۹۲۶ع سيپٽمبر تي نامينيشن پريا ويا. ڪراچي ضلع لاءِ ٻه جايون هيون پير غلام حيدر شاه بلڙي واري، خانصاحب فضل محمد لغاري ۽ مون پير پريا. ڏسڻ ۾ آيو ته بلوچن کي ڪافي ووٽ ملڻ جو امڪان هو. پير غلام حيدر شاه ۽ منهنجي وچ ۾ مقابلو ٿيڻ وارو هو. پارٽيون ڪونه هيون شخصي ٽڪيٽ تي اميدوار بيٺا ٿي. پير صاحب سان دوستي هئڻ ڪري، مون هٿ ڪنيو. تنهنڪري هي ٻئي بنا مخالفت جي ميمبر چونڊجي ويا.

مون بمبئي ڪائونسل لاءِ زميندارن واري سيٽ واسطي، سيد محمد ڪامل شاه سعيد پور واري کي مدد ڪئي. هن جو موتي پدرانہ شفقت جو هٿ هوندو هو. مرڪزي اسيمبليءَ ۾ زميندارن طرفان ڀرنسپال صاحب سنگهه شاهين ۽ سردار واحد بخش خان ڀٽو اميدوار بيٺا.

رئيس فقير بخش خان ڪاچيءَ جو سردار واحد بخش خان سان دوستانہ رستو هو ان ڪري منهنجا به هن سان دوستانہ تعلقات ٿي ويل هئا. تنهنڪري مون ان کي مدد ڪئي.

مرڪزي اسيمبليءَ ۾ عام ووٽر طرفان سيٺ حاجي عبدالله هارون اميدوار بيٺو هو. ان سان خلافت جي ڏينهن کان دوستانہ تعلقات هئا. ان ڪري مون ان کي مدد ڪئي. ان وقت لياقت ۽ پارٽين جي عيوض شخصي

تعلقن ۽ چون چائن تي ووٽ ڏيڻ جو دستور عام هو.

انهن چونڊن وقت پير علي محمد شاه راشدي، سندس خاندان جي ”انجمن راشدي“ نالي جماعت ٺاهي هئي. جنهن طرفان اخبار الراشد به ڪيندا هئا. هن جماعت طرفان ڪيترا اميدوار بيهاريا پر سر شاهنواز شاه ڀٽ ۽ محمد ايوب کهڙو وغيره زميندارن وٽ پيسي، آفيسري اثر، لڳ لاڳاپو گهڻو هئڻ ڪري، هو اليڪشن ۾ ڪامياب ٿي ويا، ۽ انجمن راشديه جا اميدوار ناڪامياب ٿيا.

انهيءَ سال ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ اسان جي مخالف پارٽي طرفان گهوڙا ٻاري ۽ ٺٽي تعلقن ۾ ديوان هرچندراءِ طرفان بي انداز خرچ ڪرڻ جي باوجود، ڪم پوري نه ٿيڻ ڪري ۽ گهوڙين جي شڪايت تي جانچ انڪواري ڪميٽيءَ جي گهر تي جا منظور ٿي ويئي.

ڪميٽي هيٺين ميمبرن تي مشتمل هئي.

۱- سيد غلام مرتضيٰ شاه (آءِ) چيرمين

۲- مير ايوب خان - ميمبر

۳- سيٺ محمد - جعفر خواجہ - ميمبر

۴- سيد مقبول شاه - ميمبر

اسان حقيقتون گڏ ڪرڻ شروع ڪيون پر جنهن صورت ۾ انهيءَ ڪميٽي جو عملي طرح ڪم ٻئي سال ۾ شروع ٿيو، ان ڪري ان بابت اڳتي ذڪر ڪبو.

انهيءَ سال شيخ عبدالمجيد صاحب ۲۵- آڪٽومبر ۱۹۲۶ع تي سنڌ جي نو مسلم شيخن جي اقتصادي، اخلاقي، تعليمي حالت درست ڪرڻ لاءِ هڪ ڪانفرنس سڏائي، جنهن ۾ مون ۽ ٻين سماجي ڪارڪن شرڪت ڪئي.

سال ۱۹۲۷ع

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته آءٌ نه صرف ضلع لوڪلبورڊ جو وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو هوس، بلڪ تعلقه لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ به هوس. ضلع لوڪلبورڊ ۾ ديوانن جي قائم ٿيل اقتدار کي ٽوڙڻ لاءِ مخالف گروه ٺاهي ڪم ڪري رهيو هوس ته ٻي طرف محال مانجهندن ۾، ڳوٺن جي سڌاري ۽ تعمير جي ڪم ۾ مشغول هوس.

انهيءَ واسطي مون جو پهريون ڪم ڪيو سو اهو هو ته منهنجي

جد بزرگوار شاه حيدر عليه رحمت جي ساليانه ميلي (عرس) جي موقعي تي تعليمي ۽ تنظيمي ڪانفرنس گهراڻي ٻاهران آيل حضرات جي صلاح ۽ مشوري سان هڪ پروگرام تيار ڪرايم.

اهو ميلي ۶-۷ فيبروري ۱۹۲۷ع مطابق ۲-۴ شعبان ۱۳۴۵ھ تي ٿيو. جنهن ۾ ٻاهرين مان شيخ عبدالمجيد سنڌي مولانا محمد صادق ڪڏي واري، مولوي فتح محمد صاحب آيل هئا.

محال جا گهڻو ڪري سڀئي ماڻهو آيل هئا.

انهيءَ موقعي تي هيٺين مسئلن تي غور ڪيو ويو:

۱- محال مانجهندن جي مسلمانن جي ديني ۽ دنياوي تنظيم ڪهڙي

طرح ڪئي وڃي؟

۲- عام ماڻهن مان بد رسمون ۽ فضول خرچي ڪيئن بند ڪجن؟

۳- پوئيس ۽ ڪورٽن جي خرچن مان ماڻهن جي جان ڪيئن آزاد

ڪئي وڃي؟

۴- باهمي تڪرارن ۽ جهڳڙن کي امينن جي ذريعي فيصل ڪرايو

وڃي؟

۵- محال مانجهندن جي غريب عوام جي اقتصادي بهتريءَ لاءِ

تجويزون رٿڻ.

۶- محال مانجهندن جي غريب عوام جي اخلاقي اصلاح ۽ تعليمي

ترقي لاءِ رٿون رٿڻ.

انهيءَ اجلاس ۾ هيٺيان ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

(۱) هي اجلاس بمبئي سرڪار جو توجهه ڇڪائي ٿو ته محال

مانجهندن جي زمينن لاءِ آباديءَ واسطي پاڻيءَ جي پوري انتظام نه هئڻ

ڪري، ڪيتري زمين غير آباد پئي آهي ۽ باقي زمين واهن ۾ پاڻي پوري نه هئڻ

ڪري سڪيو وڃي. تنهنڪري سرڪار کي عرض ٿو ڪري ته سرڪار منچر

جي ڍنڍ مان ڊرينج ذريعي پاڻي ميسر ڪري ڏي يا دريا تي مشينون لڳرائي

پاڻي جو انتظام ڪري.

(۲) محال مانجهندن جي مسلمانن جي هڪ جماعت برپا ڪجي.

جنهن جون شاخون هر هڪ ڳوٺ ۾ کولجن. اهو ڪم هيٺين ڪميٽيءَ جي

سپرد ڪيو ويو.

۱- سيد مقبول شاه ۲- رئيس فقير بخش ڪاڇي ۳- وڏيرو الهڏنو

- مانجهند ۴- سيد علي اڪبر شاه ٺيٺا ۵- سيد غلام مرتضيٰ شاه (۱۱)
- (۳) مسلمانن ۾ تجارت لاءِ دلچسپي پيدا ڪرڻ واسطي مکيه ماڻهن کي اڀيل ڪئي ويئي.
- (۴)- ڳوٺن ۾ مردانه، زنانہ، شينہ اسڪول، انگريزي ڪلاس ۽ مذهبي مدرسن کولائڻ لاءِ ڪم منهنجي سپرد ڪيو ويو.
- (۵) شادين غمين، بيمارن جي موقعن تان خراب رسمن ڪڍڻ لاءِ پرچار ڪرڻ جو پروگرام رٿيو ويو ۽ فضول خرچين، زيورن، لباس جي سادگي لاءِ تجويزون سوچيون وئيون.
- (۶) ميربحرن جي حالتن درست ڪرڻ لاءِ جماعتون ٺاهي، کين مڃي پلي جا مقاطعا وٺي ڏيڻ يا بڻائي جو پنجن حصو ڪرائڻ لاءِ ٺهراءُ پاس ٿيو.
- (۷) چوپايو مال چاريندڙن کي منظم ڪري، پبلن ۾ چاري، رشوت ۽ چوريءَ جي آزار کان بچڻ لاءِ تجويزون سوچيون وئيون.
- هن سال تعلقي جي ڳوٺن ۾ گشت ڪري، رٿيل پروگرام موجب ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ويو.
- ٻي طرف ضلع جي سياست جي اها حالت هئي ته مخالفت گروهه زياده طاقتور بنجي چڪو هو جنهن ڪري ورڪنگ ڪميٽيءَ تي اڪثريت انهيءَ گروهه جي ٿي ويئي.
- ورڪنگ ڪميٽيءَ تي هيٺيان ميمبر چونڊيا:
- (۱) راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل ايڪس آفيسو
- (۲) غلام مرتضيٰ شاه
- (۳) سيد مقبول شاه
- (۴) سيٺ محمد جعفر خواجہ
- (۵) مسٽر اله بخش خان گبول
- (۶) مسٽر عبدالرحمن بارسٽر
- (۷) مير ايوب خان بارسٽر
- (۸) راءِ صاحب مينارام اجيت سنگھ
- ۲۴- اپريل ۱۹۲۷ع تي ڪراچيءَ ۾ سنڌ محمدن ائسوسيئشن جي ميٽنگ گڏ ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي جدائيءَ لاءِ تجويزون سوچيون ويئون.
- ڪراچيءَ مان تاريخ ۲۵- اپريل ۱۹۲۷ع تي آءِ لوڪلبورڊ ڪميٽيءَ جي ميمبرن کي ساڻ ڪري، گهوڙا باري ۽ ٺٽه تعلقن ۾ جاچ ڪرڻ لاءِ ويس.

جتي هر هنڌ وڃي ڪم ڏنو ويو. امانتي طرح ٿيل ڪم جي مسٽر رول وارن مزدورن کان جانچ ڪري بيان ورتا ويا. جنهن مان معلوم ٿيو ته ڪيترن ماڻهن جي نالي ڪوڙا مسٽرول پري پيسا کاڌل هئا. اڌ لک کن کان مٿي خرچ ٿيڻ جي باوجود به ڪم اڏورو رهيل هو. بيڪار پليون (موريون) ٻڌايل هيون جن آمدرفت جو ڪم نه ٿي ڏنو.

موٽڻ تي مسٽر شامداس اوورسيئر کي سسپينڊ ڪري پيو ماڻهو چارج ۾ رکڻ ۽ انهي غبن واسطي ۾ سمورن جوابدارن تي قانوني قدم کڻڻ لاءِ بورڊ کي رپورٽ ڪئي ويئي.

جيئن ته تعلقہ لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ مسٽر هرچندراءِ راءِ بهادر شيوارام جو عزيز هو. قانوني قدم کڻڻ ڪري سندن بي عزتي ۽ نقصان ٿئي ها ان ڪري هنن ساري رپورٽ کي بيڪار بناڻڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن ۾ سرڪاري عملدارن جي کين مدد هئي.

کين انجنيري کاتي وارن سٺي ڪم جو سرٽيفڪيٽ ڏنو ۽ ڪليڪٽر ضلع رپورٽ کي ذاتي دسمني جو ڪارڻ ٺهرائي، داخل دفتر ڪرڻ گهريو. ساڙو سال انهيءَ جهڳڙي ۾ گذريو.

ان ۾ قاضي عبدالرحمن ايڊيٽر الوحيد ڪامورن جي چوڻ تي الوحيد اخبار ذريعي راءِ بهادر جي مدد ڪئي.

۹- جون ۱۹۲۷ع تي سن شهر جي مسلمانن کي گهرائي ميلي جي موقعي تي ٿيل ٺهرائن موجب هيٺان فيصلا ڪرايا ويا.

۱- شاديءَ جي موقعي تي سڀني وقتن تي پنجن ڏيڳين کان مٿي کاڌو نه رڌيو.

۲- ختم جي موقعي تي ڪابه کاڌي جي ضيافت نه ڪئي ويندي.

۳- موت جي موقعي تي سواءِ رواجي قرآن خواني بعد ختم جي، جنهن ۾ ۱۱ ماڻهن کان مٿي ماڻهو نه هوندا. ڪوبه خرچ نه ڪيو ويندو.

۴- شادين جي موقعي تي راڳيندڙن کي گهرائي، پيسا ڏيڻ جي دستور کي بند ڪيو ويندو.

۵- شاديءَ جي موقعي تي گهرن ۾ ماني موڪلڻ جو دستور بند ڪيو ويو. هر ڪو چئي ۾ اچي ماني کائڻ وارو هو.

۶- حجام، مڱهاري وغيره جي گهور لاءِ ۴- آنن کان مٿي رقم نه ڏيڻ جو ٺهراءُ ٿيو. ڪپڙن جي ڏيپ کي محدود ڪيو ويو.

جامع مسجد سن ۾ پارسي عربي مدرسو مولوي محمد صالح پنوهر دادو واري جي هٿ هيٺ ڪولايو ويو. ٻاهران آيل چوڪرن جي طعنام ۽ رهائش جو انتظام ڪيو ويو.

انهي سال ۱۹ جولائي تي لوڪل سيلف ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ پوني ويس. اتي ڪيترن ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

جنهن جو تفصيلوار ذڪر دائري جي باب مان معلوم ٿي سگهندو. انهي سال جي نومبر ۾ وائسراءِ هند سنڌ ۾ آيو ان کي سنڌ محمدن ائسوسيئشن طرفان اڳڀريس ۾ سنڌي مسلمانن (ڪامورن ۽ زميندارن) جي شڪايتن کان آگاه ڪيو ويو.

II - ۱۱ - ۱۹۲۷ع تي امير امان الله خان افغانستان جو بادشاهه ولايت وڃڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ آيو ان جي وڏي مرحبا ٿي. گانڌي گارڊن (راڻي جي باغ) ۾ کيس اعليٰ پيماني تي سنڌ ۽ ڪراچي جي شهرين طرفان دعوت ڏني ويئي.

اهو سڀ انهي ڪري ٿيو ته هن انگريزن جي اثر کان سندس ملڪ آزاد ڪيو هو ۽ ملڪ ۾ سڌارا آڻڻ شروع ڪيا هئا.

افغانستان جا رهاڪو ٻنهي پيل هئا جي مذهب جي نالي برغلجي سگهيا ٿي. تن کي ملن ذريعي انگريزن سندس ولايت جي سفر واري عرصي ۾ برغلائي ڪافي بدنام ڪري ڇڏيو. ان ۾ ملاشور بازار گهڻو حصو ورتو. تاريخ شاهد آهي ته هٿيار سياستدانن مذهب کي سندن ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ رانديڪو ڪري پي ڪتب آندو آهي.

سال ۱۹۲۸ع

گذريل سال وانگر شاهه حيدر عليه رحمت جي عرس جي موقعي تي محال مانجهندن جي تنظيمي ۽ تعليمي ڪانفرنس جو ٻيو اجلاس ۲۸-۲۹ جنوري تي گهرايو ويو.

جتي مڪاني ماڻهن کانسواءِ ٻاهريان ماڻهو، هيٺين نالن وارا اچي شريڪ ٿيا

(۱) مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي (۲) مولوي محمد عثمان صاحب دهلوي (۳) سيدميان پير شاهه سجاده درگاره قلندر شهباز سيوهاڻي (۴) مسٽر حاتم علوي (۵) سيد ميان پير شاهه صاحب محرابپور (۶) سيد ميران محمد شاهه - حيدرآبادي (۷) مسٽر شيخ عبدالحق ائڊمنسٽريٽو آفيسر

سڪولبورڊ ڪراچي (۹) شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌي (۱۰) سيٺ طيب علي علوي (۱۱) سيد شاهنواز شاه - نٿو (۱۲) وڏيره محمد عثمان سومرو - نٿو (۱۳) مسٽر ح. الدين بخاري وغيره

انڊس ۾ محال مانجهندن جي ترقي لاءِ رٿون سوچيون ويئون. ٺهراءُ پاس ڪيا ويا.

ميرزا قليچ بيگ صاحب جي نالي تي هڪ وڏي ٺهرايل دروازي جو افتتاح ڪيو ويو. انهي جو تفصيلوار احوال ڏاڙيءَ جي باب مان ملي سگهندو.

ميرزا صاحب پاڻ ڪثرت نفسيءَ ڪري شريڪ نه ٿيو. هي پهريون دفعو هو جڏهن سنڌ ۾ هڪ اديب جي قدر افزائيءَ لاءِ ڪنهن عمارت تي نالو رکيو ويو هجي. سال جو اول ضلع لوڪلبورڊ جي اختلافن، تعلقه مانجهندن جي تنظيم جي ڪمن ۾ صرف ٿيو.

جولائي کان لوڪلبورڊ جي نين چونڊن جي تياري ٿيڻ لڳي، گذريل ٽي سال مخالفت ۾ رهڻ ۽ تعلقه لوڪلبورڊ جي برباديءَ جي سبب چڱو تجربو پرائي چڪو هوس. ضلع جي مکيه ڪارڪنن جون هاڻ مون ۾ اميدون هيون. انهن طرفان مون کي ديوان شيوارام جي مقابلي ۾ کڙي ڪرڻ جون تياريون ٿيون.

البت سرڪاري ميمبرن، ڪمزور زميندارن، آفيسرن جي دست اندازي جو گهڻو خطرو هو.

انهيءَ عرصي اندر ضلع جي باهمت ڪارڪنن سيٺ محمد جعفر خواجه کي لغاري پروڇن ۽ آفيسرن ڪيسن ۾ اٽڪائي آئنده لوڪلبورڊ ۾ اميدوار بيهارڻ کان رنڊڪ وجهي ڇڏي هئي. چونڊن کي نزديڪ ڏسي، پنهنجي طرفدار ميمبرن جو تعداد وڌائڻ لاءِ تياري ڪئي ويئي. محال مانجهندن جي تڪ مان، جتان آئون بنا مخالفت جي اميدوار چونڊجي ايندو هوس، مون پنهنجي کاتي جي زمين بدلائي سيٺ طيب علي علويءَ جو نالو ورتڻ جي لسٽ ۾ داخل ڪرائي ڇڏيو هو. نامينيشن پير ۳۱ جولائي تي پريا ويا. آءٌ جهرڪڻ جي تڪ مان اميدوار بڻيس. مقبول شاه ڪوٽڙي تڪ مان ۽ سيٺ طيب علي علويءَ کي مانجهندن تڪ مان اميدوار بيهاريو ويو. اهڙي طرح ساري ضلعي ۾ اسان ۽ ديوانن، طرفان اميدوار بيهي ويا. ديوانن طيب علي خلاف رئيس فقير بخش خان

ڪاڇيءَ کي اميدوار بيهاريو.

اڳئين جلد ۾ ٻڌائي آيو هوس ته ڪيئن آفيسرن کيس ۱۱۰ قلم ۾ سزاياب ڪرايو هو. هاڻ ديوانن کيس دلاسو ڏنو ته هو کيس آفيسرن سان ٺاهي، رڪارڊ ٺيڪ ڪرائي ڇڏيندا، ان ڪري هو بيهي رهيو پر اسان مان تعلقات اهڙا گهاٽا هئس جو مجبور ڪري کيس هٿ ڪٽايو ويو.

جهرڪن مان منهنجي خلاف ۾ ان علام محمد خان جاکري کي ديوانن اميدوار بيهاريو پر ان کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس.

۱۱- سيپٽمبر ۱۹۲۸ع ڌاري ساري ضلعي جي چونڊن جو نتيجو

ماهر ٿيو. اول ۾ ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ ٽي اميدوار بيٺا.

۱- راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل ۲- سيد شاهنواز شاه - ۳- آءِ

گهوئي مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي ۽ ٻين دوستن جي وچ ۾ پوڻ ڪري سيد شاهنواز شاه ۽ منهنجي وچ ۾ سمجهوتو ٿي ويو. هن کي ضلع ڪولبورڊ جي چيرمني تي چونڊائڻ جي وعدو ڏئي هٿ ڪٽايو ويو. باقي آءِ ۽ راءِ بهادر اميدوار وڃي رهياسون.

۲۲- آڪٽوبر ۱۹۲۸ع تي ضلع لوڪلبورڊ اڳواڻي بورڊ جي

يٽنگ ٿي. راءِ بهادر شيوارام. قاضي عبدالرحمن ايڊيٽر الوحيد کي سندس ڪيل خدمتن جي عيوض ۾ چيف آفيسر چونڊائڻ لاءِ نالو پيش ڪيو. مير بوب خان ۽ حاجي عبدالرحيم شاه وغيره سندس راءِ بهادر سان ڪيل مدد ڪري خلاف هئا پر مولوي فتح محمد صاحب ۽ شيخ صاحب عبدالحميد جي زڪري، مون کيس مدد ڪئي. آفيسر اڳ ۾ منجهانس راضي هئا، تنهن ڪري چيف آفيسر چونڊجي ويو.

آخر ۱۲ نومبر ۱۹۲۸ع تي پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ ٿي، ان ۾ آءِ ضلع لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ چونڊجي ويس. ان بابت تفصيل ڏاڙهيءَ جي اب مان معلوم ٿي سگهندو.

وائيس پريزيڊنٽ مسٽر الهه بخش گبول چونڊيو. افسوس اهو هو ضلعي جو نهايت برجستو ڪارڪن سيٺ محمد جعفر خواجہ مسٽر گيسن ڪليڪٽر ڪراچيءَ جي دشمني سبب نئين بورڊ لاءِ ميمبر چونڊجي نه سگهيو.

چونڊجڻ بعد مون، محال مانجهندن جي ڳوٺ سڌار تحريڪ جي ائري کي وسيع ڪري ساري ضلع ۾ رائج ڪرڻ شروع ڪيو.

سال ۱۹۲۹

ڪراچي ضلعي اندر ڳوٺ سڌار تحريڪ شروع ڪرڻ لاءِ جنوريءَ جي پهرين تاريخ، مون هڪ خط مسٽر جمشيد ميهٽا ۽ ٻين هيٺين مڪيه ملڪي ڪارڪنن کي موڪليو.

۱- سوامي گووند آنند ۲- مسٽر رستم ڪي سڌوا ۳- خان بهادر ولي محمد حسيني ۴- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۵- راءِ صاحب ميثارام اجيت سنگهه ۶- سيد حاجي عبدالرحيم شاه ۷- مسٽر نارائنداس آنند جي بيچر ۸- مسٽر تاج محمد مئيجر ڪڏه ڀٽيم خان ۹- سيٺ حاجي عبدالله هارون ۱۰- مسٽر غلام علي ڇاڳلا ۱۱- مسٽر حاتم علوي ۱۲- بابا مير محمد بلوچ ۱۳- مسٽر تارا چند لالوئي ۱۴- جهانگير پٽڪي ۱۵- مسٽر چينمل پرسرام ۱۶- ڊاڪٽر عمرين محمد دائود پٽو ۱۷- مس پگت ۱۸- مسٽر پرماتند پريزيدنٽ ٽم ميونسپالٽي ۽ ڪي واسطيدار آفيسر.

جهڙوڪ- مسٽر چانڊومل موٽچند- ڊي سي ٽم، ميرزا منوجهر بيگ ڊي. سي شاهيندر، مسٽر محمد حافظ ڊي. سي. ڪوٽڙي، شيخ عبدالحق انڊمنسٽريٽو آفيسر سڪولبورڊ ڪراچي لوڪلبورڊ، مسٽر گدوائڻ انڊمنسٽريٽو آفيسر ڪراچي ميونسپالٽي ۽ ٻيا.

”منهنجي گهڻي وقت کان خواهش پي رهي آهي ته ڳوٺن جي سڌاري لاءِ ڪي تجويزون رٿي، قومي ڪارڪنن جي مدد سان ڪو قدم کڻجي.

ڳوٺن ۾ تعليم جي گهٽتائي، تندرستي ۽ صحت جي واڌاري جو انتظام نه هئڻ، ڳوٺن جي گهرن، گهٽين وغيره جو غير سينٽري هئڻ، رستو جي زبون حالي، زالن جي ڪسمپرسن، هارين، مالدارن، مزدورن جي غربت وغيره اهڙا مسئلا آهن جن ملڪ جي هر گهٽگهري جو توجهه لهڻو.

هن وقت جڏهن ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيدنٽي منهنجي هٿ ۾ آئي آهي ته ان جهوني تمنا کي پوري ڪرڻ واسطي ضلع اندر قدم کڻڻ چاهيان ٿو. جنهن لاءِ مون کي اوهان جهڙن تجربڪار ۽ قومي ڪارڪنن جي مدد مشوري جي ضرورت آهي. ان واسطي هيٺ ذڪر ڪيل ڳالهين بابت اوهان جو مشورن جي ضرورت محسوس ڪري، هي خط موڪليان ٿو. اميد اٿم ته اوهان مفيد تجويزون موڪلڻ جي نوازش فرمائيندا.

اوهان جي جواب اچڻ تي ضلع جي مڪيه ڪارڪنن جي ڪانفرنس ڪوٺائي پروگرام ٺاهي ڪم شروع ڪبو.

- ۱- ڳوٺن ۾ زالن کي ڪهرن جي صفائي، ٻارن جي تربيت، ويم جي نون طريقن سيکارڻ لاءِ تجويزون سوچڻ.
 - ۲- هرين کي منظم ڪري سندن اقتصادي ۽ سماجي حالت بهتر بنائڻ لاءِ رٿون رٿڻ.
 - ۳- مالدارن کي منظم ڪري سندن اقتصادي ۽ سماجي حالت بهتر بنائڻ لاءِ رٿون رٿڻ.
 - ۴- ميربحرن کي منظم ڪري سندن اقتصادي ۽ سماجي حالت بهتر بنائڻ لاءِ رٿون رٿڻ.
 - ۵- ڳوٺن کي بهتر بنائڻ لاءِ پنهنجي نظام ذريعي ڪم ڪرڻ.
 - ۶- ڳوٺاڻن کي ٻاهرين دنيا سان روشناس ڪرڻ لاءِ نشري انتظام جو بندوبست.
 - ۷- چوڀائي مال جي سڌاري، واڌاري ۽ حفاظت لاءِ تدبيرون سوچڻ.
 - ۸- سماجي برابري جهڙوڪ ننڍين جي شادين، فضول خرچي، رسم، رواجن دور ڪرڻ لاءِ بندوبست ڪرڻ.
 - ۹- ڳوٺ ۾ رستن، اسڪولن، مسافر خانن، ڪوهن، اسپتالن ۽ تفريح گاهن لاءِ تجويزون ٺاهڻ.
 - ۱۰- مڪاني ۽ ڊيسي هنرن کي زور وٺائڻ.
 - ۱۱- ڪواپريٽو تحريڪ ذريعي ڳوٺاڻن جي مالي مدد ڪرڻ جو انتظام ڪرڻ.
 - ۱۲- نشيدار شين جي ٺاهڻ جي بندش لاءِ ڪوشش ڪرڻ.
- انهيءَ خط جو ڪيترن کان جواب نه آيو. ليڪن ڪيترا اهڙا صاحب هئا جن خط کي بچاءُ هڪ نوجوان جي غير عملي تجويزن جو مسودو سمجهي رڌي توڪري ۾ اچي ڇڏي جي. منهنجي همت افزائي ڪري مفيد مشورهه ڏنا.
- جن مان مکيه ۱- مسٽر جمشيد نسروانجي ۲- خان بهادر ولي محمد حسنعلي ۳- شيخ عبدالحق ۴- سوامي گووند آنند ۵- حاجي عبدالله هارون ۶- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۷- مس ڀڳت ۸- مسٽر چيئمل پرسرام ۹- مسٽر رستم سڌوا ۱۰- حاجي عبدالرحيم شاه ۱۱- سيٺ محمد جعفر خواجہ ۽ جهانگير پتڪي هئا.
- انهن خطن ۾ ڏنل مشورن کي مختصر طرح پيش ڪرڻ لاءِ به جدا

ڪتاب جي ضرورت ٿيندي. تههنگري ان جو بيان ڪرڻ ضروري نٿو سمجهان. ليڪن انهيءَ بنياد تي هڪ ايجنڊا تيار ڪري ۹- فيبروري ۱۹۲۹ع تي پنهنجي بنگلي تي هڪ ميٽنگ گهرائيم، جنهن ۾ ۴۰ کن مکيه قومي ڪارڪنن شرڪت ڪئي. انهيءَ ميٽنگ جي ايجنڊا تي رکيل تجويزن جو تفصيل ڊائري جي باب مان معلوم ٿي سگهندو. ان ميٽنگ ۾ هڪ ”گوناڻي تعمير جي جماعت“ جو بنياد وڌو ويو. مسٽر جمشيد ميهٽا کي ان جو چيئرمين چونڊيو ويو ۽ مون کي ان جو سيڪريٽري ڪيائون. سڀني آيل صاحبن سندن مدد جو وعدو ڪيو.

ان کان پوءِ هميشه وانگر سن ۾ شاه حيدر عليه رحمت جي ميلي جي موقعي تي سيد ولي محمد شاه سيوهاڻيءَ جي صدارت هيٺ تنظيمي ڪانفرنس جو اجلاس ڪنو ٿيو. جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. ساليانه ڪم جي رپورٽ پيش ڪئي ويئي، ايندڙ سال لاءِ ڪم جو پروگرام ٺاهيو ويو. تفصيل ڊائريءَ جي باب مان ملي سگهندو.

۲۱- جنوري ۱۹۲۹ع تي ضلع لوڪلبورڊ حيدرآباد جي پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ هئي، ان تي هڪ ٻه ڏينهن اڳ سيد ميران محمد شاه جي مدد لاءِ ويس، جتي پريزيڊنٽ ميران محمد شاه ۽ وائيس پريزيڊنٽ مسٽر چوهمزل چونڊيا.

سگهوئي پير بقادار شاه مٽيارين وارو ضلع لوڪلبورڊ اسڪولبورڊ حيدرآباد جو چيئرمين چونڊيو.

سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”بندي جي من ۾ هيڪڙي خالق جي بي.“ هيٺ آءُ انهن سياسي سازشن جو ذڪر ڪندس جن جي ڪري گوناڻي پروگرام جو ڪم روڪجي پيو ۽ منهنجي لوڪلبورڊ پريزيڊنٽيءَ جو دور مشڪلاتن جي منهن ۾ اچي ويو. انهيءَ ڳالهه تي روشني وجهڻ لاءِ ذرا تفصيلوار سرگذشت جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

مٿي لکي آيو آهيان ته ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ سيد شاهنواز شاه ٺٽي وارو به اميدوار هو. قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ خانصاحب اله بخش خان گبول سندس دوست هئا. هي ٽيئي وري مسٽر ڊسٽرڪٽ ڪراچي ضلع جي ڪليڪٽر جي پرنسپل اسٽنٽ جا سنگتي هئا.

مسٽر ڊسٽرڪٽ هڪ هشيار ۽ يارويس عملدار هئڻ ڪري، ڪليڪٽر

مسٽر گيسن جو خاص پيارو هو. ان ڪري هن جو ضلع ڪراچي جي آفيسرن ۽ زميندارن تي اثر هوندو هو.

پهرين هن گروه طرفان ڪوشش ٿي ته شاهنواز شاه کي پريزيدنٽ چونڊايو وڃي. ليڪن سيد حاجي عبدالرحيم شاه ۽ ٻيا مکيه ميمبر منهنجي فائدي ۾ هئا.

راء بهادر شيوارام ۽ مسٽر ڊسلاوا جو ڪن ڳالهين تان اختلاف ٿي پيو هو. هنن کي ڊپ هو ته جي شاهنواز شاه لاءِ هروڀرو ڪوشش ڪندا ته وري راء بهادر چونڊجي ويندو، ان ڪري مجبور ٿي منهنجي مدد ڪيائون.

قاضي عبدالرحمن کي پنهنجي علم، هشياري، آفيسرن ۾ دست رسي، ڪيترن ميمبرن سان سنگت ڪري، ويساهه وٺيل هو ته منهنجي انگريزي علم جي گهٽتائي، پيسه جي ڪوتاهي، ڪامورن سان ڪانگريسي خيالن ڪري اختلاف ڪري، هو ساري ڪاروبار تي حاوي ٿي ويندو ۽ آءٌ سندس هٿ ۾ رانديڪو ٿي لوڪلبورڊ جو ڪم هلائيندو رهندس.

سيد شاهنواز شاه جي والد سيد نجف علي شاه، وفاتيءَ وقت چڱو پيسو ۽ آباد زمين ورثي ۾ ڇڏي هئي. شاهنواز شاه تعليم ۾ مون کان زياده پڙهيل هو. هو وڏين سڏن سان سياسي ميدان ۾ داخل ٿيو هو. اسڪولبورڊ جي چيرمنيءَ هيٺ سندس مستقبل جي ترقيءَ لاءِ ڏاڪو شمار ڪري ڪم ڪرڻ لڳو هو.

انهي نقط نگاه کان هن هڪ وڏو بنگلو سيٺ آدم سومارجو عمدي باغ سان ڪرايه تي وٺي منجهس عمده فرنيچر وجهي، ڊاج ڪار رکي ڪراچيءَ ۾ رهڻ شروع ڪيو.

قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر به وٽس رهندو هو. خانصاحب گبول صبح شام اتي ايندو هو. منهنجي جڳهه سندن ڀر ۾ هئي. مون کي ڪونه هوم. شاهنواز شاه وانگر خرچ ڪري نٿي سگهيس.

مون سائن دوستانه تعلقات رکڻ گهريا، ليڪن طبيعتن جا لاڙا ۽ مذاج مختلف هئڻ ڪري اهي تعلق گهڻا نٿي نه سگهيا.

هنن جو ڪراچي ڪلب، آفيسرن جي دوستي، عيش عشرت ۽ کاڌي بيتي طرف زياده لاڙو هو.

آءٌ صوفيانه طبيعت جو ماڻهو. سادي زندگي بسر ڪرڻ تي هريل، کاڌي بيتي ۽ عياشيءَ کان پري، گنيپرائي ڏي مائل، خيالاتي ماحول کان

ڪونه ڪندڙ، مسٽر جمشيد ميهتا، غلام علي جاڳلا، مولوي فتح محمد سيوهاڻي، شيخ عبدالمجيد ۽ حاتم علوي جهڙن مخلص ۽ لائق بزرگن جي صحبت ۽ مجلسن جو هيراک هوس. صرف لوڪنبورڊ جي تعنقات ۽ وقفي مصحن خاطر هن سان تعاقبات قائم رکيو آيس.

وڌيڪ احوال ڊائريءَ جي باب ۾ ذڪر ڪيل ڪن مجلسن جي ذڪر مان معلوم ٿي سگهندو.

آءٌ روزانو آفيس ۾ وڃڻ لڳس، بگيءَ ۾ چڙهي اتي ويندو هوس. چيف آفيسر صاحب ڊاج مونڙ ۾ چڙهي ايندو هو. ڪجهه وقت واندو وهڻ بعد ٻه چار ڪاغذ چيف آفيسر ملاحظي لاءِ موڪليندو هو. باقي سمورو ڪم پاڻ نيڪال ڪندو هو. جن ته ائون صغير پريزيڊنٽ هوس هو ريجنٽ (سربراھ) چيف آفيسر هو.

راء بهادر شيوارام جي ڏينهن ۾ سارو انتظامي ڪاروبار پريزيڊنٽ هلائيندو هو. چيف آفيسر سيڪرٽري طور ڪم ڪندو هو.

قاضي صاحب عهدن بدليڻ بعد اهو رخ اختيار ڪيو ته چيف آفيسر، مکيه انتظامي آفيسر هو. پريزيڊنٽ جو صرف لوڪبورڊ ميٽنگن سان واسطي رکندڙ ڳالهين سان واسطي هو.

انهيءَ روش اختيار ڪرڻ لاءِ سندس تعليمي لياقت، آفيسرن جي دوستي ۽ هٿيار ميمبرن جي پشت ڪارڻ بنيا هئا.

ميمبر ۽ عام ماڻهو اڳين دستور موجب پريزيڊنٽ وٽ ايندا هئا. جڏهن کين چيف آفيسر ڏي موڪليندو هوس ته هو کين ذهن نشين ڪندو هو ته اختيار سندس هٿ ۾ هئا. پريزيڊنٽ جي معرفت وٽس اچڻ ۾ ڪوبه فائدو ڪونه هو. مون انهن سڀني ڳالهين تي ابتدا ۾ صبر کان ڪم ورتو. مقرر يون، موقوف يون، بدليون وغيره ڳالهيون، سڀ سياسي اقتدار لاءِ ڪار آمد هيون.

مون کي ڳوٺاڻي تعمير جو جنون دماغ ۾ ويهي ويو هو، ان ڪري انهي ڪم ۾ مشغول رهڻ غنيمت ڄاتم. ليڪن بدقسمتيءَ سان انهي جي تعبير جدا ڪئي ٿي.

هن ان تحريڪ اندر منهنجي اقتدار جو وڏڻ ڏٺو ٿي.

سياست ۾ گهڙڻ لاءِ منهنجا ۽ هن گروه جا مختلف نظريا هئا.

منهنجو ان مان خدمت خلق ۽ روحاني ترقي مقصد هو، هن جو ذاتي اقتدار ۽ مادي ترقي مقصد هو. انهيءَ نظرياتي تصادم ڪي معاملو درست

۾ جي عيوض ويو ويتر منجهندو.

هنن منهنجي تجويزن کي بي عمل. سستي شهرت حاصل ڪرڻ جو ريعو سمجهيو ٿي. ان ڪري آفيسرن کي ذهن نشين ڪيائون ته اهو يوگرام ڪانگريس جي ڳوٺاڻي تعمير جو جزو هو. جنهن جو اصل مقصد، نوام سان لاڳاپا پيدا ڪري انگريزن جي مخالفت ڪرڻ هو.

چي اهي ڪلڪٽ ڪانگريس ۾ پاس ٿيل ٺهراءَ جو حصو هئا، جن ماڻهن جي مدد سان مون ڪم ڪرڻ گهريو ٿي تن مان گهڻو حصو به ڪانگريس ڪارڪن جو هو. چيف آفيسر، ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ريزيڊنٽ کي ڪائونسل جي اسپيڪر وانگر صرف وقتي صدارت ڪرڻ ۽ ٺهي سان واسطي رکندڙ معاملن جو اختيار ڏيڻ ٿي گهريو. لوڪلبورڊ ايڪٽ موجب پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ جو مکيه ايگزيڪيوٽو عملدار هو، ڪلبورڊ ۾ راءِ بهادر جي ڏينهن ۽ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي پريزيڊنٽن جا شال اڪين اڳيان هئڻ. ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ايڪس آفيسو ميمبر به وس.

آءٌ قاضي صاحب کي اڳي کان وڌيڪ اختيار ڏيڻ لاءِ تيار هوس پر وان تي رضامنڊ نه ٿيو. هن لوڪلبورڊ جو مختيار ڪل ٿي رهڻ گهريو ٿي. يٺ آهسته آهسته ٿي شڪر رنجي پيدا ٿيڻ لڳي. مون ڪجهه مصلحت ۽ ڪجهه تعلقن ڪري معاملي کي وڌائڻ نٿي گهريو پر هر ڳالهه جي حد ڇنڊي آهي. آخر دوستن ۽ بزرگن جي صلاح مشوري بعد مون ڪجهه ڏند ڪيڪارڻ شروع ڪيا.

آفيس ۾ حڪم موڪليم ته پريزيڊنٽ جي نالي ۾ ايندڙ ٽپال موٽڻي موڪلي وڃي. ان تي چيف آفيسر ناراض ٿي ننڍا وڏا ويندي ڍڪن تي رٿن سوڌا ڪاغذ موٽڻي موڪلڻ لڳو. ٻي طرف، آفيسرن، ميمبرن ۽ وسن وٽ شڪايت ڪرڻ لڳو ته پريزيڊنٽ هن کان سڀ ڪم ڪسي ڇڏيو هي. هاڻ بهتر اهو ٿيندو ته ڪو ڪلارڪ رکي ڪم هلائي، هيڏي پگهار اري چيف آفيسر رکڻ جي ضرورت نه هئي.

سيد شاهنواز شاه کي مون پاڻ ڏي چڪڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي ر هو نوجوان، پيسي وارو، مستقبل جا خواب ڏسندڙ، رنگين صحبت جو شائق هئڻ ڪري پنهنجي سياسي رقيب، خشڪ طبع، سادو ۽ آفيسرن وٽ اڀرندڙ پيل ماڻهوءَ سان پلو اٽڪائڻ لاءِ تيار نه هو. تنهنڪري انهيءَ صحبت

جي چار ۾ ڦاٿو رهيو. اڳتي هلي کيس انهي لاءِ وڏي قيمت ڏيڻي پئي.
شاه صاحب نجف علي شاه جو جڏيل نقد پيسو ۽ ساليانو پيدائش
ڪراچيءَ جي رنگين صحبت جي تڙاڙن جو بوجو گهڻو وقت برداشت ڪر
نه سگهيا. انهيءَ جو احوال اڳتي ايندو. پر ان وقت شاه صاحب نه ٻڌو.

مارچ جي آخر ڌاري حالت اها وڃي پئي ته ديهاتي پروگرام
لوڪلبورڊ ڪاروبار ۾ چيف آفيسر، سندس دوستن ۽ آفيسرن جي عدم تعاون
گهڻيون رنڊون وجهي ڇڏيون هيون.

مارچ ۾ ٿيندڙ سماجي لوڪلبورڊ جي ميٽنگ ۾ ان جو ڪليو اظہار
ٿيو. ۱۰- تاريخ اپريل ۱۹۲۹ع کان مون ضلع جي گشت جو لنڊو پروگرام
رکيو. جنهن مان منهنجو مقصد، ضلع جي رستن، ڪوهن، مسافر خانن
سڪولن، ڳوٺن، عوام جي اقتصادي، معاشرتي حالت معلوم ڪرڻ، عوام
تائين ڳوٺاڻي هنجل جو پيغام پهچائڻ ۽ سائن رابطا قائم ڪرڻ هو.

قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر ۽ سندس سنگتي مخالف ٿي چڪا ه
تن انهيءَ گشت کي منهنجي عوام ۾ مقبوليت جو پيش خيم سمجهي، ان ا
ناڪام بنائڻ لاءِ سٺون سٺ شروع ڪيون. عام ماڻهن جي واقفيت، وق
جي پابنديءَ خاطر پروگرام ۾ ڏينهن وار فصل ڪارگذاريءَ جو ذڪر ڪ
هو.

لوڪلبورڊ عمارتن تپاس. ماڻهن سان ملاقات ڪرڻ، ڳوٺن
وڃڻ، رستا ڏسڻ، ميٽنگن وغيره جو ڪلاڪ وار ذڪر ڪيل هو.

هن گروه ڪليڪٽر ڪراچي مسٽر گيسن (جو خودسر ۽ بددم
انگريز عملدارن مان هو) تي ذهن نشين ڪيو ته خودڪليڪٽر يا ڪمڻ
به اهڙا تفصيلوار پروگرام نه ڪيندا آهن سواءِ گورنر ۽ وائيسراءِ ج
منهنجي اهڙي پروگرام ڪيڏن مان ڳوٺاڻن تي اثر ۽ رعب وهارڻ جو مطا
هو.

اڙانسواءِ گشت ۾ ميٽنگون ۽ جلسا ڪرڻ مان ڪانگريس -
پرچار مقصد هوم، مسٽر گيسن دٻاءُ ۾ تشدد جي پاليسيءَ کان مشهور ه
هو انهن عملدارن مان هو، جن آزاد خيال هندوستانين کي هيساڻي انهن م
آزاديءَ ۾ روح فنا ڪرڻ پنهنجو بيشو ڪري رکيو هو.

سرواڻيءَ ۾ ڪانگريس ۾ مٿان سختي، سب محمد جعفر خواجہ
۽ سندس ڪارنامن جا ڪي مثال هئا.

ان جڏهن پروگرام ڏٺو ته سخت مشتمل ٿي ويو.
مثال خاطر پروگرام مان هڪ تاريخ جو نڪر پيس ڪجي ٿو:
۱۰- تاريخ اپريل - ۱۹۲۹ع.

”صبح جو ۹ بج ڪراچيءَ مان نڪري ابراهيم حيدريءَ پهچيو-
۱۰ کان ۱۱ بجي تائين ڳوٺ ۾ رهي ماڻهن سان احوال ڪري حالتن جو جائزو وٺي. اتان نڪري ريڙهي ڳوٺ ۾ ۱۱ کان ۱۲ بجي تائين رهيو. اتي لوڪلبورڊ عمارتون ڏسي- مڪاني مير بحرن جا احوال وٺي. ڳوٺ جي حالت ڏسي ۽ ڏسي ۱ بجي لانڍي پهچي اتي ڌرمساله، بنگلہ، فارم، ڪوھ ڏسي ماني کائي، آرام ڪري ۴ بج شام جو نڪري رستا عمارتون ڏسندو، ملير ۾ آسو هندو ڳوٺ جي سڪول ۾ منعقد ٿيل جلسي ۾ ڊائلاگ ڏسي. عام ماڻهن کي خطاب ڪيو.“

پوءِ ماڻهن کان سندن شڪايتن ۽ گهرجن جا حالات معلوم ڪري، موتي اچي لانڍي جي لوڪلبورڊ بنگلي ۾ ماني کائي آرام ڪيو“
اهڙي طرح ساري مهيني لاءِ پروگرام ٺهيل هو.
گشت ۾ مون سان ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ اورسپر مسٽر نارائنداس، ڊويزنل اورسپر مسٽر هاسومل، سڪولن جو سپر وائيزر مسٽر عبدالرسول سومرو ۽ ٻيا عملي جا ماڻهو هئا.

پبلڪ جي قومي ڪارڪنن مان مسٽر حاتم علوي هو.
جلسن جو انتظام عام ماڻهن ۽ اسڪول ماسترن ٿي ڪيو، رٿ هئي ته اهڙن جلسن تي ٿيندڙ خرچ جو اڌ خرچ عام ماڻهو ڇندي مان ڪندا، باقي رقم لوڪلبورڊ طرفان ڏني ويندي. جنهن لاءِ ضلع لوڪلبورڊ ٺهراءَ ذريعي ۷۰۰ روپيا منظور ڪيا هئا.
آفيسرن جي گشت وقت اهو دستور هوندو آهي ته ننڍي عملي ۽ دفتر، مڏي جو خرچ امپريست اڪائونٽ مان ڪري پوءِ بل ٺاهي پيسا وٺي ان جو پورا ٿو ڪيو ويندو آهي. حقيقت ۾ امپريست اڪائونٽ رکڻ جو مقصد ٿي اهو هوندو آهي.

ڊسٽرڪٽ اورسپر هميشه جي دستور موجب اڪائونٽنٽ، چيف آفيسر ۽ پريزيڊنٽ جي اجازت سان امپريست اڪائونٽ مان پيسا پاڻ سان کنيا. ليڪن چيف آفيسر، منهنجي گشت ۾ وڃڻ بعد پويان ڪليڪٽر کي وڃي چيو ته بي قانوني طور پريزيڊنٽ گشت لاءِ پيسا کڻائي ويو آهي.

ان تي شهرت ڪرڻ لاءِ ڪليڪٽر سندس پرسنل اسسٽنٽ کي لوڪلبورڊ آفيسر ۾ جانچ لاءِ موڪليو. چيف آفيسر کيس بيان ڏنو ته امپريست اڪائونٽ جا پيسا ڪٿل آهن جي پريزيڊنٽ بنا اجازت جي ڪٽائي ويو آهي، ڇڻ ته چيف آفيسر عملدار هو ۽ پريزيڊنٽ زبردست هو. ڪليڪٽر صاحب سخت ڪاوڙيو. ان گشت ۾ مونڏي ليٽر لکي موڪليو:

" ته اوهان بيقاعدي پيسا لوڪلبورڊ آفيس مان ڪٽائي ويا آهيو اهي يڪدم موتائي موڪليو ۽ گشت يڪدم بند ڪريو جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ان جو دائرو لوڪلبورڊ جي مقصدن کان ٻاهر ۽ سرڪاري پاليسيءَ جي خلاف هو. ڪراچي اچي مون سان ملو" بي طرف مخالف گروه افواه ڦهلائڻ شروع ڪيا ته شاه صاحب ڪانگريس ۾ ڀرچار ڪري ٿو ۽ لوڪلبورڊ جا پيسا بي قاعدي ڪٽي ويو آهي. ان ڪري ڪليڪٽر صاحب ڪاوڙجي کيس جيل ۾ وجهندو وغيره. آءٌ گشت ڪندي جڏهن ٺٽي پهتس ته ڪليڪٽر جو ليٽر به اچي مون کي پهتو ۽ شاهنواز شاه طرفان ڦهلايل افواهن، دوستن کي انتظار ۾ وجهي ڇڏيو هو.

منصوب ساز مائهن جو اهو پراڻو حربو آهي ته غلط افواه ڦهلائي، مخالفن کي هيسائين. آءٌ عمر ۾ ننڍو هوس، لوڪلبورڊ جو چيف آفيسر مخالف هو. آفيسر مخالف هئا. ڪليڪٽر کي لوڪلبورڊ ايڪٽ ۽ ضلع عملدار هئڻ ڪري ڪيترا اختيار هئا.

ڪانگريس تحريڪ هلندڙ هئي ان جي آڙ ۾ هو ڪجهه به ڪري سگهيو ٿي. سندس انتقامي جذبو ۽ آزاد خيال ڪارڪنن لاءِ نفرت زبان زد عام هيون.

ان ڳالهه مون کي ڳوڙهي غور ۾ وجهي ڇڏيو، هڪ طرف ڳوٺ سڌار هلچل جو خيال، عوام سان تعلقات بيڊا ڪرڻ جي خواهش، ڳوٺن جي معلومات حاصل ڪرڻ جو جذبو ڪم ڪري رهيو هو.

بي طرف منتقسم مزاج عملدار جي مخالفت، چيف آفيسر ۽ سندس دوستن جي سازش جو ڊپ سامهون هو. ٻه راهي تي هوس يا ته مخالف جي سازش کان پاڻ بچائڻ لاءِ سرتسلیم خم ڪريان يا توکيل ڪري

مشڪلاتن کي منهن ڏيئي، جنهن مشن سان گشت شروع ڪيو هوم. ان کي پورو ڪريان.

اتي مون سان ٻيو ڪوبه ماڻهو صلاح وٺڻ جي لائق حاتم علويءَ کانسواءِ ڪونه هو. مڪاني زميندارن کان صلاح وٺڻ بيڪار هئي جو هنن کي عملدارن جي مخالفت ڪرڻ جي سٽي ڪانه پيل هئي. خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ ۽ ڪانگريس جي ڪائونسلن ۽ لوڪلباڊيز ۾ گهڙي ڪم ڪرڻ بعد مون ارادو ڪيو هو ته ڳوٺ سڌار هلچل واسطي آفيسرن جي همدردِي حاصل ڪري ڳوٺن ۾ ڪم ڪندس.

انهي ڪري فيبروريءَ جي ميسنگن ۾ ضلع جي ٽنهي ڊپوٽي ڪليڪٽرن کي گهرايو هوم ۽ پنهنجي هر ڪاروائي ۽ تجويز کان ضلع جي عملدارن کي واقف ڪندو رهندو هوس.

مسٽر برائون ڊپوٽي ڪمشنر ضلع گرگائون جو ڳوٺ سڌارڪ هلچل بابت لکيل ڪتاب منهنجي نظر مان گذريو هو. مون سمجهيو هو ته ان وانگر هتي به آفيسر منهنجي مدد ڪندا تنهن ڪري ان طرف کان مخالفت جو مون کي خواب خيال به ڪونه هو. ليڪن هتي همت افزائي جي عيوض مخالفت ٿي. انهن حالتن ۾ فيصلو ڪرڻو هوم ته ڪهڙو رستو اختيار ڪريان. آخر حاتم جي مشوري سان ڪليڪٽر کي لکي موڪليم ”ته امپريست اڪائونٽ جا پيسا پاڻ سان رکڻ ضلع عملدارن جي دستور موجب بي قاعدي نه هئا پر جنهن صورت ۾ اوهان اعتراض ٿا ڪريو ته اهي پيسا آفيس ۾ موٽائي موڪلجن ٿا.“

پر آءُ گشت بند نه ڪندس. ان کي پورو ڪرڻ بعد اوهان کي اچي ملندس.

ٽئي مان حاتم صاحب ڳوٺائي تڪليفن ڪري موٽي ڳوٺ ويو. ان جي عيوض مولوي عبدالڪريم چشتي شڪارپور وارو ساڻ ڪنيم.

هن وقت تائين نٿو - ڊويزن جي چئن تعلقن، ڪراچي، ميرپور ساڪرو، گهوڙاباري ۽ ٽٽي جو گشت پورو ڪري چڪو هوس. جنهن جو مفصل احوال ڊاٽريءَ جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

هتي ڪراچي ضلع جي ڳوٺائي زندگي، مالي حالت، صحت، تعليم ۽ مڪاني هنرن بابت ۱۹۲۹ع جي وقت جو احوال پيش ڪريان ٿو.

* ٺٽه ڊويزن *

* آدمشماري اٽڪل *

- ۱- ڪراچي تعلق ۴۰۰۰۰ - ۲- ميرپور ساڪرو تعلق ۳۵۰۰۰ -
۳- گهوڙا ٻاري تعلق ۲۵۰۰۰ - ۴- ٺٽه تعلق ۸۰۰۰۰ -

ڳوٺن جي حالت نهايت خراب هئي، اڪثر گهر ڪڪن جي جهوپڙن يا ڪچين لاندِين جا ٺهيل هئا. گهڻين ۽ گهرن اڳيان، مٽي، پاڻ، گندگيءَ جا ڍير لڳا پيا هوندا هئا.

ماڻهن جا ڪپڙا ڦاٽل ۽ ميرا هئا. منهن لٽل هئڻ ۽ بيمارين ۾ ورتل هئا. سندن کاڌو ڳاڙهن چانورن جي رڱي ماني يا لسي، کير سان هئي. سندن پيشو زراعت کانسواءِ فراسيون ۽ توبرا ٺاهڻ، ٽڌا ۽ پڪا جوڙڻ، مڇي مارڻ، مال ڌارڻ هئا. زميندارن جي حالت ڪجهه بهتر هئي پر آباديءَ لاءِ پاڻي جي پوري انتظام نه هئڻ ڪري، اهي به ڏٽرجي ويا هئا جنهن ڪري مالي مشڪلاتن ۾ غلطان هئا. چوپايي مال جي چوري عام هئي، ڪامورن جي رشوت، رسائي ۽ ظلم جون شڪايتون عام هيون.

پوءِ شاه بندر ڊويزن جي گشت تي ويسر ان جا انگ اکر هيٺيان

هئا.

شاه بندر ڊويزن

نمبر	تعلق	جملي ڳوٺ	لوڪل بورڊ اسڪول	ملا اسڪول	سينيٽري ڪميٽيون	اسڪولن کانسواءِ ڳوٺ
۱.	سجاول	۱۳۰	۱۰	۱	۱	۱۱۹
۲.	ميرپور بٺورو	۱۶۲	۱۳	۷	۸	۱۴۳
۳.	جاتي	۳۷	۰۷	۴	۲	۰۲۶
۴.	شاهبندر	۴۰	۱۴	۵	۴	۰۲۱
ٽوٽل		۶۷۰	۴۴	۱۷	۱۵	۳۰۹

آدمشماري اٽڪل

- ۱- سجاول ۳۲۰۰۰ - ۲- ميرپور بٺورو ۳۵۰۰۰ -
۳- جاتي ۲۷۰۰۰ - ۴- شاه بندر ۳۰۰۰۰ -

ڳوٺن جي حالت ساڳي هئي. البت سجاول ۽ ميرپوري بٺوري تعلقن ۾ آبادي زياده هئڻ ڪري. ماڻهن جي مالي حالت ذرا بهتر ۽ پڪن ڳوٺن جو تعداد زياده هو.

اهو گشت ۲۸ - اپريل ۱۹۲۹ع تي پورو ڪري ڪراچي ۾ پهتس. ٻي ڏينهن ۲۹ - اپريل تي ڪليڪٽر ڪراچي جي لکڻ مطابق کيس ملڻ ويس.

هن شرافت کي ڇڏي پڇيو ته ڇو آيو آهين؟ جڏهن مون توکي لکيو ته ڪونه آئين. هاڻ توهان گفتگو ڪرڻ نٿو گهران.

پهريون دفعو اهڙي ذليل طبع انگريز سان واسطو پيو هوم. خلافت تحريڪ جي زماني ۾ انگريزي حڪومت جي مخالفت ڪرڻ جي باوجود به مسٽر ٿامس ۽ هيسن ڪمشنرن کي ملندو هوس. دل ۾ ڇا به هوندو هون هو نهايت مهذب نموني سان پيش ايندا هئا. هن وقت ته حڪومت جي مخالفت به ڪانه ڪئي هيم. ڳوٺ سڌارڪ تحريڪ جي ڪم سان ڳوٺن ۾ ويو هوس.

آءٌ ضلع جو چونڊيل پريزيڊنٽ هوس. جنهن پنهنجي پاليسي بدلائي، عملدارن جي مدد ۽ همدرديءَ سان ڳوٺاڻي تعمير جو ڪم ڪرڻ گهريو ٿي. سندس رويي پنهنجي طبيعت تي هڪ عجيب رد عمل پيدا ڪيو ٻاهر نڪرڻ بعد سارو احوال دوستن سان ڪيم. ان بعد فيصلو ڪيم ته هن ڪليڪٽر سان ڪوبه لاڳاپو نه رکبو. انهيءَ ساري ڪارگذاريءَ لاءِ ڪليڪٽر ۽ چيف آفيسر ۽ سندس دوست جوابدار هئا.

اڻڪٽ موجب لوڪلبورڊ ڪاروبار مٿان نظرداريءَ جا ڪي اختيار ڪليڪٽر کي هوندا هئا جي اڪثر غير معمولي حالتن ۾ ڪم آڻتا هئن. ليڪن گيس صاحب جي ٿيڏين اکين ۾ هر شيءِ ٿيڏي تي نظر آئي. تنهن ڪري هي پنهنجي مخالف گروه جو حامي بنجي پيو.

انهيءَ وقت کان وٺي، سارو لوڪلبورڊ پريزيڊنٽي جو عرصي باوجود رات ڏينهن بي لوث خدمت ڪرڻ ۽ پنهنجي ٿوري پيدائش کي صرف ڪرڻ جي، هڪ منظم سازش ۽ مخالفت جو شڪار ٿيڻ لڳس.

ڳوٺ سڌار تحريڪ بابت سارا رٿيل پروگرام رنججي پيا. هر وقت مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو ٿي پيو. پر ان هوندي به همت نه هاري حالتن کي منهن ڏيندو آيس.

۱۲- مٿي مهيني ڌاري اختلاف وڌي ويا هئا، جن جو پڙادو ٻڌي سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ واري هڪ خط موڪليو اهو هيٺ ان ۲حوال تي روشني وجهڻ لاءِ ڏيان ٿو:

”من از بيگان گان هرگز نه نالم

که باماه رچم کرد آن آشنا کرد

اوهان کي خدائي عطا ڪيل استقلال جي مبارڪ هجي. ٻيو ڪو هجي ها ته هيتري چڪتاڻ تي هوند بزدل ٿي پوي ها. اميد ته اوهان انهن مڙني تڪيلفن کان لنگهي وڃي پار پوندا، انهيءَ ۾ اوهان کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ شايد خدائي خواهش آهي. دشمنن جا منهن اميد ته سياهه ٿيندا. وڏو چار پکڙيل هو، هي خارمفيلان آهن انهن جو ذڪر نه ڪبو. اوهان کي سج جي سندري مضبوط ڪيو آهي جو روزبروز مضبوط ٿيندو ويندو.

ان کان پوءِ ڪوٽڙي ڊويزن جو گشت شروع ڪري پورو ڪيم. اهڙي طرح ڪليڪٽر ۽ سندس حوارين جي پرواهه نه ڪري سارو ضلع گهمي. ڳوٺ سڌارڪ هلچل جو پيغام، ضلع جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائي، عام ماڻهن سان سڌا تعلقات قائم ڪري، ضلع جي ٽڪري ٽڪري جي حال کان واقف ٿيس.

ان ڪليڪٽر جي ملاقات کان پوءِ منهنجي تقريرن ۾ باوجود محتاط هئڻ جي تلخي پريل هوندي هئي. آفيسرن جي تعاون جو آسرو ختم ٿي چڪو هو.

انهيءَ وقت هڪ خط تاريخ ۲۶ جون ۱۹۲۹ع تي ڳوٺ لڪيم. اهو منهنجي ان وقت جي دلي تاثرات جي آئينه طور هيٺ پيش ڪريان ٿو: ”ڳوٺ کان گهڻو وقت ٻاهر رهڻ ڪري ائين نه سمجهڻ گهرجي ته عزيز خوبش، ڳوٺ راج وسري ويا اٿم. پر هتي ملڪي خدمت جي جنون ۾ مشغول رهڻ ڪري خط پٽ ڪونه لکيو اٿم.

جيتوڻيڪ حالت اها آهي ته هتي خدمت جي عيوض مورڳو دشمنين جو شڪار بنڻو پيو اٿم. عوام ۾ بيداري ڪانه آئي آهي. وڻن ريون سڀ ٻوٽ ڪاريون آهن.

ليڪن انهيءَ ڪري دل شڪستو يا ناراض نه ٿيو آهيان. تاريخ اهڙن مثالن سان ڀري پئي آهي. امير امان الله جو مثال اکين اڳيان آهي. حافظ انهيءَ کي نظر ۾ رکي چيو آهي:

”نيسٽ درين قوم خدا يا مددي

يا سيرم گوهر خود رانجريدار دگر“

انهن رندڪن ۽ مشڪلاتن هوندي به مون ان وقت پاڻ کي سماجي، ثقافتي، اقتصادي ۽ لوڪلباديز جي ڪمن ۾ اهڙو مشغول ڪري ڇڏيو هو، جنهن جو اندازو هيٺين مشغولين جي لسٽ مان يڻجي سگهندو:

(۱) ضلع لوڪلبورڊ جي جملي ڪاميٽين ۾ حصو وٺڻ ۽ آفيسرن ۽ آفيس عملي جي عذر تعاون ۽ رندڪن کي منهن ڏيڻ.

(۲) ڪراچي ميونسپالٽي جي اڪثري ڪيٽنگن ۾ حاضر رهڻ جي هفت ۾ ٻه دفع ٽينديون هيون.

(۳) ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي گارڊن ۽ ميوزم ڪميٽيءَ ۾ ميمبر طور دلچسپي وٺڻ.

(۴) فري ميسن ٿي، ان جي ڪاروبار مان واقفيت حاصل ڪرڻ.

(۵) سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي مکيه ڊائريڪٽر طور انجي

جملي ڪميٽين ۾ ڪم ڪرڻ.

(۶) ملير ڪوآپريٽو سوسائٽين جهڙوڪ- ڪريڊٽ، سيد ۽ سيل

سوسائٽين ۾ ملير جي آبادگارن کي، سندن مالي مشڪلاتن کان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ ڪم ڪرڻ

(۷) ڪراچي ضلع جي ڳوٺ سڌارڪ هلچل جي سيڪريٽريءَ طور

تحريڪ جي پيغام کي ڳوٺن تائين پهچائڻ.

(۸) ضلع ڪراچيءَ جي زميندار ۾ آبادگار ائسوسيئيشن جي

سيڪريٽري جون خدمتون ادا ڪرڻ.

(۹) ٽيسافڪل سوسائٽيءَ ۾ داخل ٿي، ان جي مختلف شاخن پوٽ

ليگ، ايسوٽيرڪ سيڪشن ڪوميسنري ذريعي جي معلومات وسيع ڪرڻ.

(۱۰) ڪوآپريٽو تحريڪ کي ڳوٺن تائين پهچائڻ ۽ اقتصادي سروي

ڪرڻ لاءِ ڪراچي ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ جنهن جو چيرمين مسٽر جمشيد ميهتا هو، جو سيڪريٽري ٿي ڪم ڪرڻ.

(۱۱) سنڌ ۽ بمبئي ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽن ۾ ميمبر طور ڪم

ڪرڻ.

(۱۲) انجمن ترقي اردو جي مئنيجنگ ڪميٽيءَ تي اردوءَ کي زور

ونائڻ لاءِ ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ.

- (۱۳) سنڌ مينز ائسوسيئيشن ۾ دلچسپي وٺي، ان جي ميمبر ۽ صدر جي حيثيت ۾ ڪم ڪرڻ.
- (۱۴) سنڌ مدرسي بورڊ تي ڪم ڪرڻ.
- (۱۵) مدرسو هاشميه سجاوڻ جي نرسني طور ڪم ڪرڻ.
- (۱۶) سنڌ محمدن ائسوسيئيشن ۾ ميمبر طور ڪم ڪرڻ.
- (۱۷) ڪانگريس ڪميٽي سن جو پريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪرڻ.
- (۱۸) مسلم جيمخانو ڪراچيءَ جو ميمبر ٿي رهڻ.
- (۱۹) ايڊاريو بلائينڊ وئيلفيئر ائسوسيئيشن تي ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ.

انهي وقت ڌاري ڪيترا اهڙا مسئلا هئا جن بابت حڪومت تائين مسلمانن جي آواز پهچائڻ جي ضرورت محسوس ٿي ڪئي ويئي. هندن جي ترجماني لاءِ سنڌ آيزور اخبار موجود هئي. ڊيلي گزيٽ حڪومت جو طرف ٿي پيش ڪيو. ان ڪري ۸ جولائي تي علام آءِ آءِ قاضيءَ جي جاءِ تي مسلمانن جي اخبار کولڻ لاءِ ميٽنگ گڏ ٿي پر سرمايي نه هئڻ ڪري، اهو سوال حل ٿي نه سگهيو.

انهيءَ وقت ڌاري، چند قومي ڪارڪنن طرفان ڪوششون ٿي رهيو هيون ته مسلمانن جي هڪ سياسي جماعت قائم ڪجي. اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته اهڙي هڪ ڪوشش شيخ عبدالمجيد طرفان به ٿي هئي پر زميندار طبقه جي آزاد خيال سياستدانن سان گڏجي ڪم ڪرڻ جي ڊپ کان اها ڪامياب نه ٿي سگهي هئي. جولائي ۾ وري بابا مير محمد بلوچ ميٽنگ گهرائي پر اها به سنڌ جي زميندار مسلمانن جي نه اچڻ ڪري ڪامياب ٿي نه سگهي.

جولائي جي آخر ۾ مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي کي عرض ڪيم ته مسجدن ۾ پراڻي قسم جي خطبن جي عيوض ڪي نئين قسم جا خطبا تيار ڪري.

هن صاحب انهيءَ ڪم جي سرانجاميءَ جو وعدو ڪيو پر عدم فرستيءَ ڪري، ان وقت اهو ڪم پورو ڪري نه سگهيو.

انهيءَ وقت ۾ خان بهادر عظيم خان سنڌ ڪآپريٽو ڪاتي ۾ ڊپٽي رجسٽرار ٿي ڪم ڪري رهيو هو. هن صاحب کي ڪوآپريٽو تحريڪ کي زور وٺائڻ جو جنون سر ۾ سمايل هو. ان ڪري هو مشنريءَ جي طرح رات

ڏينهن، ننڍ ڦٽائي ان ڪم ۾ مشغول ٿي رهيو. هن سنڌ ۾ ڪنهن به ڪارڪن کي، جو سندس نظر ۾ انهي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ ڪارآمد ٿي سگهيو ٿي، ملي حرص ڏيارڻ ۾ ڪوتاهه نه ڪئي.

مسٽر جمشيد ميهتا جي مدد سان هن سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي هئي. اهڙي طرح زمينداري بئنڪون، سينٽرل بئنڪ جون برانچون، ڪوآپريٽو سوسائٽين جو چار، سنڌ ۾ پکيڙي ڇڏيو هئائين.

هو يارويس، مهل سر ڪم ايندڙ، مخلص ۽ ايماندار آفيسر هو. هن کي جڏهن خبر پيئي ته آءُ هڪ نوجوان، محنتي ڪارڪن هوس ته هن مون کي سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو ڊائريڪٽر ٿيڻ لاءِ چيو. سگهوئي مون کي ان تي چونڊايائين. ان وقت بئنڪ جو چيئرمين مسٽر جمشيد ميهتا هو. ليڪن بورڊ تي اڪثريت هندو ڊائريڪٽرن جي هئي. مسلمانن کي ان طرف گهٽ توجهه هو. ان وقت وياڄ تي قرض ڏيندڙ اڪثري هندو هئا ۽ قرضي مسلمان آبادگار هئا.

هي ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ بئنڪون، آبادگارن جي مدد لاءِ برپا ڪيل هيون. آبادگارن جو وڏو حصو هندن جي قرضن ۾ ڦاٿل هو. بئنڪ جي پاليسي باوجود مسٽر جمشيد ۽ خانبهادر عظيم خان جي ڪوششن جي، ڊائريڪٽرن آبادگارن جي فائدي لاءِ نٿي هلائي. جي ڊپازٽون هندن جون هيون ان ڪري انهن جي حفاظت جي تقاضا هئي ته قرض ٻاهراڙي ۾ ڇڏا ڏجن ۽ جيڪڏهن ڪو سال پوک ٺيڪ نه ٿئي ته به زوريءَ وصوليون ڪجن وغيره. عنقريب سکر براج کڻ واريو هو. هن بئنڪ کي سنڌ جي آبادگار طبقي لاءِ وڏو اهم ڀاڙ ادا ڪرڻو هو. ان ڪري هن مون سان مشورو ڪيو ته ان تي ڪارگر مسلمان ڊائريڪٽر چونڊائجن. ان لاءِ خاتم علوي، خانبهادر کهڙي، ميران محمد شاه، خانبهادر غلام نبي شاه، سيد نور محمد شاه، ميرزا فرخ بيگ، خانبهادر الهه بخش، شيخ غلام محمد شڪارپور وغيره کي آهستي ڪري بئنڪ تي آڻڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو جو ٻن سالن جي اندر مڪمل ڪرڻو هو. ازانسواءِ هڪ غير هندو مئنيجر رکڻو هو.

جيئن ته لياقت وارو مسلمان مئنيجر ملڻ مشڪل هو، ان ڪري مسٽر ڊنشا دستور کي آندو ويو.

خانبهادر تجربڪار، ديرينو ڪارڪن هو. سو پروگرام کي آهستي

آهسته مظاهري سان پوري ڪرڻ جي فائدي ۾ هو پر آءُ ان کي جلد عمل ۾ آڻڻ جي فائدي ۾ هوس. ان جو مختصر احوال ڏاڙيءَ جي باب مان ملي سگهندو.

انهيءَ طرح ساري ڪوآپريٽو تحريڪ کي درست ڪري آبادگار طبقه جي عيوضين جي اثر هيٺ آندو ويو.

ڪراچيءَ کي پاڇي، ميوه، گاه وغيره پهچائڻ جو ڪم ملير جي زمين تي ڏنو. وڏيل ضرورتن جي مطابق پاڻي مشين جي ذريعي مهيا ڪرڻ ۽ سڌريل بچن ۽ روزمره جي خرچن لاءِ آبادگارن کي قرضن جي ضرورت هئي. هن کان اڳ اهي پيسا هنن کي واپارين کان ملندا هئا. جي وياج هڪ طرف وٺندا هئن ۽ اگهن ۾ چوٽ ٻي طرف ڏيندا هئن. انهيءَ تڪليف کي دور ڪرڻ لاءِ خان بهادر عظيم خان ۽ مسٽر جمشيد ميهتا ملير ايراضيءَ لاءِ ٽي سوسائٽيون، هر هڪ ڪريڊٽ سوسائٽي، سيد سوسائٽي، سيل سوسائٽي برپا ڪرايون هيون. جن ذريع تي هڪ لک رپيه بئنڪ جا انهن سوسائٽين ۾ سڙايا ويا هئا. پهرين مهياڀاري لڙائي جي وقت ۾ اگهن جي چڙهڻ ۽ خرچن جي وڌڻ، ٻه ٽي سال سنن فصلن تي ڪري، آبادگارن جي حالت بهتر ٿي ويئي هئي. جنهن ڪري سندن رهڻي ڪرڻي جو خرچ وڌي ويل هو. ليڪن سگهوئي اگهن جي لهڻ، فصلن جي خراب ٿيڻ ڪري هنن جا قرض بقايائن ۾ رهجي ويا.

بئنڪ جي شهري ڊپازٽ وارن عيوضين جي تقاضا هئي ته ڪيئن به ڪري قرض وصول ڪجن، جا ڳالهه زمينن کي سستي دامن ۾ نيلا ڪرڻ کانسواءِ پوري ٿي نه ٿي سگهي.

خان بهادر عظيم خان جو رايو هو ته اهي قرض آهسته آهسته ڪري وصول ڪجن.

ڪيسر اميد هئي ته ٻه ٽي فصل سٺا ٿين، ۽ اگهن جي سڌرڻ ڪري اهي قرض سهوليت سان لهي ويندا، هن کي ڊپ هو ته جي اها ياليسي نه اختيار ڪئي ويئي ته ڪراچيءَ جي پرواري سموري زمين غير آبادگار طبقه جي هئڻ ۾ اچي ويندي، هن مون کي آماده ڪيو ته انهن سوسائٽين جي ڪم تي بئنڪ طرفان نظرداري ڪندو رهان.

اهڙيءَ طرح سان سهوليت وارين قسطن ۾ قرض وصول ڪرڻ جي تجويز بئنڪ کان منظور ڪرائي سگهيا سون.

ليڪن آبادگارن جي فصل کي سڀر سوسائي معرفت. ستن ڪهن ۾ نيڪال ڪرائڻ. ڀت وارن آبادگارن جي همت افزائي ڪرڻ ۽ فغول خرچ ۽ ڪپڻ جي سخت نگراني ڪرڻ. منهنجي وقت تي ڪهنو ٻار وڏو ٻر اهو ٻر داشت ڪرڻو پيم.

اهو سڀ ڪم آنرري طور ڪرتو ٿيو ٿي. آگسٽ ڌاري ضلع ۾ سخت ٻوڏون ۽ برساتون پيئون ان ڪري گهڻو وقت ڳوٺ ۾ رهيس.

آڪٽومبر ڌاري وري ڪراچي ۾ اچي حسب معمول ڪمن ۾ مشغول ٿيس.

لوڪلبورڊ ۾ اختلاف گهڻو وڌي ويا هئا، هڪ طرف سرڪاري آفيسر، چيف آفيسر، شاهنواز شاه، خانصاحب گبول ۽ ٻيا هئا. ٻي طرف آءِ هوس، جيتوڻيڪ آزاد خيال ميمبر جهڙوڪ حاجي عبدالرحيم شاه ۽ مسٽر طبيب علي وغيره جي همدردي مون سان هئي پر اهي مشغول ماڻهو هئا. آفيسر جي طرف کان ڪليو ڪلايو رند ڪن، معاملي کي ڪافي پيچيده بنائي ڇڏيو هو. هيٺ مثال طور ڪي ڳالهيون پيس ڪريان ٿو، جنهن مان مخالفت جي اندازي جو پتو بڻجي سگهندو.

(۱) سيد شاهنواز شاه چيرمين نوڪلبورڊ اسڪولبورڊ، سن جي زناني اسڪول جي مساوڙ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. جي اهو پريزيڊنٽ جو ڳوٺ هئڻ ڪري ان کي ڏيڻ گهرجي. گهر واري مالڪ کي اهڙو خط لکي موڪليائين، جنهن جي آڌار تي هن دعويٰ ڪري مساوڙ جا پيسا مون کان پرائي ورتا.

(۲) چيف آفيسر ڪليڪٽر جي حڪم جي بهاني تي ڪست ۾ ڪيل جنسن تي لوڪلبورڊ طرفان منظور ڪيل پيسن ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ويچارا ماسٽر جن اهو خرچ ڪيو هو نهايت تنگ ٿيا. نن ائڊمنسٽريٽو آفيسر کي لکي موڪليو ته ڪين اهي پيسا ڏنا وڃن.

ان تي چيرمين اسڪولبورڊ ميان شاهنواز شاه سندس گروم جي چرچ تي مونکي خط لکي موڪليو ته ”اهي پيسا اوهان پنهنجي جيب مان ڀري ڏيو جو اهي جلسا اوهان پنهنجي صدارت ۽ سستي مستطهري لاءِ سڏايا هئا. جي اوهان اهي پيسا يڪدم نه ڀري ڏيندا ته ڪليڪٽر صاحب کي، اوهان جي اهڙي هلٽ لاءِ ڌيان ڇڪايو ويندو.“

(۲) لوڪلبورڊ اڳيان ٺهراءَ آندا ويا ته پريزيڊنٽ جي بنڪلي تان ٽيليفون ڪٽائي وڃي. ضلع ڪراچيءَ جي ڪسٽ جو پاڙو پتو پريزيڊنٽ کان پرايو وڃي جو ڪسٽ سرڪار جي خلاف هو وغيره.

(۴) اهڙا نوٽ آڊٽ رپورٽ ۾ ڪرايا ويا ته پريزيڊنٽ کي ٽيليفون نه هجي. سندس ڪسٽ جو مقصد، لوڪلبورڊ مقصدن کان ٻاهر هو. ان ڪري پتو پاڙو هن کان موٽايو وڃي. آينده سندس ڪسٽ تي بندش وڌي وڃي. وغيره

ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ رسنن جي ٺاهڻ، مرامت ۽ جاين جي تعمير ۽ مرامت تي ساليانه لکهارويي خرچ ٿيندا هئا. انهيءَ خرچ ۾ سرڪار طرفان به ڪافي گرانٽ منڊي هئي. ليڪن اوريٽرن ڪانسواءِ، ڪوبه ڪواليفائيڊ انجنيئر انهن جي نظرداري نه ڪونه هو گهڻي وقت کان سرڪار طرفان گهر ٿيندي رهي ته انجنيئر رکجي. راءِ بهادر ناريندو آيو.

منهنجي زماني ۾ وري ٽين سرڪار طرفان تقاضا ٿي ته انجنيئر رکو نه ته گرانٽ بند ڪئي ويندي.

چيف آفيسر ۽ سندس گروهه طرفان ان جي مخالفت ٿي. هنن نٿي چاهيو ته آفيس تي سندن هڪ مٿي ٿي پوي ۽ ضلع جي ڪاروبار ۾ ٻيو ڪو ڏٺق آفيسر اچي ساڻن شريڪ ٿئي.

لاچار مٿان سرڪار مان زور يوڻ تي درخواستون گهرائڻ تي رضامندي ٿيا

ليڪن انهيءَ چونڊ لاءِ هڪ اهڙي سب ڪاميٽي، آفيسرن جي اثر ڪري مقرر ڪيائون جن تي سرڪار ڌر جي اڪثريت هئي. ان جا ميمبر هيٺيان هئا:

- ۱- پريزيڊنٽ ۲- خانصاحب گبول ۳- خانصاحب نور نبي ڊپٽي ڪليڪٽر ساه بندر ۴- ميرزا منوچهر بيگ ڊپٽي ڪليڪٽر ته
- ۵- خانبهادر ماما (سرڪاري نامزد ميمبر) ۶- راءِ صاحب مينارام (سپر ڪري ميمبر) انهيءَ مان معلوم ٿيندو ته ڪليڪٽر جي اڌار تي چيف آفيسر جو گروهه بورڊ ۾ طاقتور ٿي چڪو هو.
- هاڻ هن گروهه طرفان اها ڪوشش رهي ته انجنيئر سندن هٿ ٺوڪيو مائٽو رکيو وڃي. هو چيف آفيسر سان گڏجي ڪم ڪري ۽ منهنجي پروگرام ۾ رند ڪون وجهندو رهي.

انهيءَ سبب ڪميٽي ۲۱ - آڪٽومبر ۱۹۲۹ع تي هيٺيان چار نالا بورڊ کي انجنير مقرر ڪرڻ لاءِ سفارش ڪئي.

(۱) چوڌري ميران بخش اولڪ پنجاڻي (خانصاحب نورڻيءَ جو سفارشي)

(۲) برجور جي مانڪ شامانا (بمبئي) (خانبهادر آدرشير ماما جو سفارشي)

(۳) ايرڪ پئٽرڪ سڪريناز (بمبئي) (مسٽر ڊسلوا پرنسل اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو سفارشي)

(۴) محمد هاشم گزدر (سنڌي) (بهترين سنڌيافت ۽ تجربو ڪار) حاجي مير محمد بلوچ جو سفارشي)

نومبر مهيني ۾ انهيءَ گروه طرفان ڪوشش ٿي ته بورڊ ۾ هڪ نالو موڪلي. مسٽر گزدر جو نالو ڪڍيو وڃي پر مون رولنگ ڏئي سندن انهيءَ ڪوشش کي بيڪار بنائي ڇڏيو.

انهي مهيني ۾ بمبئيءَ جو گورنر ڪراچيءَ ۾ آيو. ان کي ڪياماڙيءَ مرحبا ڪرڻ لاءِ. پريزيڊنٽ ميوئنسپالٽي، لوڪلبورڊ ۽ پورٽ ٽرسٽ جي چيرمن کي ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر سان گڏ حاضر رهڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو.

ميوئنسپالٽي، لوڪلبورڊ، سنڌ محمدن ائسوسيئيشن طرفان ڪيس ائڊريسون ڏياريون ويون. انهيءَ سال ۾ باوجود بيشمار رنڊڪ جي ڳوٺ سڌار هلچل جو پيغام ڳوٺن تائين پهچائڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي ويئي. ڳوٺن ۾ مڪاني دايڻ کي ويم لاءِ ٽي بيت ڏيڻ واسطي مس پڪٽ کي گرانٽ ڏئي بندوبست ڪيو ويو.

عملدارن جي عيوض قومي ڪارڪنن جي مدد سان ڳوٺاڻي تحريڪ فلائينڊو رهيس. اڳي آفيس کان ٻاهر مخالفت جو تجربو حاصل ٿي چڪو هوم. هاڻ آفيس ۾ رهي مخالفت کي منهن ڏيڻ جو تجربو پرائڻ لڳس.

سال ۱۹۳۰ع

هن سال به باوجود مخالفت جي ساڳي جوش خروش سان رٿيل پروگرام موجب ڪم ڪرڻ شروع ڪيم.

۶ - جنوري ۱۹۳۰ع تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جنرل باڊيءَ اڳيان جنير جي مقرر ڪرڻ جو سوال پيش ٿيو. سرڪاري ميمبرن ۽ چيف آفيسر گروه جي مخالفت جي باوجود. مسٽر محمد هاشم گزدر کي انجنير چونڊائڻ

۾ ڪامياب ٿيس. ٻي ڏينهن هن کي ڪم جي ڇارج ڏياري.

منهنجون سڌايل مختلف ڪانفرنسون ۸ جنوريءَ کان شروع ٿيون.

۸-۹ جنوري تي خالفڌنه هال ڪراچيءَ ۾ سنڌ لوڪلباڊيز

ڪانفرنس سنڌي رهي جنهن لوڪلباڊيز بنسبت ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا ۽ سنڌ لوڪلباڊيز اسوسيئشن جو بنياد وڌو ويو.

۱۰- جنوري تي ڪراچي ضلع جي ڪوآپريٽو تحريڪ سان

دلچسپي وٺندڙ ماڻهن جي ڪانفرنس مسٽر درگداس آڏواڻيءَ جي صدارت

هيٺ ٿيا سافيڪل هال ۾ ڪئي ٿي. جنهن ۾ ڪراچي ضلع ڪوآپريٽو

انسٽيٽيوٽ ٺاهي ويئي. جنهن جو پريزيڊنٽ مسٽر جمشيد ميهٽا کي چونڊيو

ويو ۽ سيڪريٽري مون کي ۽ جائيٽ سيڪريٽري مسٽر هاسي مل مير چنداڻي

کي چونڊيو ويو.

انهيءَ طرفان ضلع ۾ ڪوآپريٽو تحريڪ کي پکيڙڻ، ڳوٺن جي

اقتصادي سروي ڪرڻ ۽ ڳوٺاڻن جي مالي حالت سڌارڻ لاءِ تجويزون رٿيون

ويئون. جنهن جو مفصل احوال دائريءَ جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

۱۱- جنوري تي ڪراچي ضلع جي مالدارن جي ڪانفرنس، بابا

مير محمد بلوچ جي صدارت هيٺ ٿيا سافيڪل هال ڪراچيءَ ۾ ڪئي ٿي.

جتي مون ضلع جي جوابدار مال ڌاريندڙن جي تڪليفن ۽ مشڪلاتن تي روشني

وجهي. سندن حقن جي حفاظت، مال جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ڪراچي ضلع

مالدار اسوسيئيشن ٺاهڻ جي تجويز پيش ڪئي. جنهن جي دستور العمل

ٺاهڻ وڌيڪ لاءِ مفصل احوال دائريءَ جي باب مان معلوم ٿيندو. ان ۾ ڪيترا

پراءَ به پاس ٿيا.

مسٽر محمد هاشم گزدر جي انجنير مقرر ٿيڻ ڪري. مسٽر ڊسٽو

ٽريٽمنٽ سسٽم ڪليڪٽر ڪراچي، چيف آفيسر قاضي عبدالرحمن،

واسٽر ۽ سمندر، ميمبر سڀ ناراض ٿيا هئا.

هن گڏجي انهي مقرر، جي رد ڪرائڻ لاءِ سازش سني.

هڪ طرف چيف آفيسر منهنجي (پريزيڊنٽ) منظوريءَ کان سواءِ

هيڏوڪو منٽ لکي وڃي ڪليڪٽر کي ڏنا. ٻي طرف گزدر جي منظوريءَ جا

ڪاغذ مٿي سرڪار ڏي موڪلڻ ۾ ڀرتو ٿي. ان وچ ۾ مسٽر گيسن ڪليڪٽر

جنهن جي جوابدارن جو ڪم ڪي گهٽ وڌ ڳالهينون ٻڌائي، ان کان هڪ

جواب ڏنو. جنهن ۾ هن لکيو ته مسٽر گزدر جهڙي سرڪاري

نوڪريءَ مان ڊسمس ٿيل ماڻهوءَ کي مون بورڊ جي ميمبرن کان حقيقتون لکائي، برغلائي انجنير چونڊايو آهي. تنهنڪري هو بورڊ جي ٺهراءَ کي ايڪٽ موجب خاص اختيار هيٺ سسپنڊ ڪري ٿو ۽ حڪم ڪري ٿو ته اهو سوال وري بورڊ جي اڳيان دوباره غور لاءِ پيش ڪيو وڃي.

ان بعد هن ضلع جي ڊيپوٽي ڪليڪٽرن کي (جي بورڊ جا ايڪس آفيسو ميمبر هئا) گهرائي حڪم ڪيو ته هڪ درخواست بورڊ جي ميٽنگ سڏائڻ لاءِ مونڏي صحيحون وجهي موڪلين، جنهن ۾ گذر جي مقرري جي ٺهراءَ کي رد ڪرائين. کين اڳي به هدايتون ڪيائين ته ضلع ۾ گشت ڪري زميندار ميمبرن کي لالچ يا خوف ذريعي انهيءَ ٺهراءَ جي رد ڪرڻ لاءِ تيار ڪن. کين اهو به حڪم هو ته جي ميمبر سندن چوڻ نه ڪن تن کي ڪليڪٽر جي پرسنل اسسٽنٽ يا خود وٽس حاضر ڪن ته هو کين نيڪ ڪندا.

انهيءَ وقت لوڪلبورڊ جا سرڪاري عملدار ميمبر هيٺيان هئا:

(۱) خانصاحب نور نبي خان ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿيو.

(۲) ميرزا منوچهر بيگ ڊيپوٽي ڪليڪٽر شاه بندر.

(۳) مسٽر محمد حافظ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي.

(۴) مسٽر سي جي ڊيپوٽي ڪليڪٽر ڪراچي.

مسٽر حافظ جي حد ۾، ٽي ميمبر هئاسون. هڪ آءِ- ٻيو مسٽر

طيب علي علوي، ٽيو سيد مقبول شاه جي ٺيڻي آفيشل اثر کان ٻاهر هئاسون. پر هن سرڪاري عملدار هوندي به مخالفت ڪرڻ ۾ شرافت جا ليڪا نه لنگهيا.

باقي بن مسلمان ڊيپوٽي ڪليڪٽرن (جي مسلمان ۽ سنڌي ڪامورن جي حقن جي حفاظت جا نعرا هڻندا هئا) سندس انگريز آقا کي رضامند ڪرڻ خاطر، شرافت جا ليڪا لنگهيا. ميمبرن جي حدن ۾ منزلون ڪري، لالچ ۽ دڙڪن ذريعي سندن پاس ڪيل ٺهراءَ جي رد ڪرڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي.

ڪليڪٽر صاحب ان حد تائين ويو جو بمبئي سرڪار طرفان ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي رستن جي مرمت لاءِ ٿيل گرانٽ ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائين.

انهيءَ بابت مون بمبئي ڪائونسل جي سنڌي ميمبرن کي اطلاع

ڪيو، جن مان ڪيترا ضلع لوڪلبورڊ جا پريزيڊنٽ هئا.

جهڙوڪ- سر شاهنواز ڀٽو، سيد ميران محمد شاه، خان بهادر اله بخش سومرو، خان بهادر غلام نبي شاه، ضلع لوڪلبورڊن جا پريزيڊنٽ هئا. خان بهادر کهڙو لوڪلبورڊ جو مڪيه ميمبر هو.

ازانسواءِ بابا مير محمد بلوچ بمبئي ڪائونسل جو ميمبر هو. تن سڀني کي ڪليڪٽر طرفان ورتل روش پسند نه آئي. بمبئي ڪائونسل جو بجيٽ اجلاس هلندڙ هو. ان ۾ هنن خوب احتجاج ڪيو. جنهن تي وزير لوڪل سينف گورنمينٽ تار ڪري گرانٽ اسان کي وٺائي ڏني.

انهيءَ ڳالهه ڪليڪٽر جي انتقامي جذبي کي پاڻ زور وٺايو.

۲۹- مارچ ۱۹۳۰ع تي سرڪاري ميمبرن جي عرضداشت،

تجنيير جي مقرريءَ جي سوال تي دوباره غور ڪرڻ لاءِ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو اجلاس ڪوٺايو.

انهن سارن مشڪلاتن ۽ رنڊڪن، منهنجي ڳوٺ سڌار تحريڪ جي ڪمن ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪئي. هتي ڪجهه ذڪر صرف ان لاءِ پيش ٿو ڪريان ته عين الوقت جڏهن سرڪاري عملدار، ڳوٺ ڳوٺ ۾ منزل ڪري، ميمبرن کي برخلاف بنائي رهيا هئا ته ساڳي وقت آءٌ پنهنجي ڪم ۾ همت هارڻ کان سواءِ مشغول رهيو هوس.

مارچ مهيني ۾ انهي سلسلي جا ڪي مثال هيٺ پيش ڪريان ٿو:

(۱) ڳوٺ سڌار هلچل لاءِ ڳوٺن جي اقتصادي سروي ڪرائڻ ۽

ڪوآپريٽو تحريڪ جو پرچار ڪرڻ لاءِ ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ ڪراچي طرفان قاضي عبدالحق موريائي کي مقرر ڪيو ويو.

(۲) انهيءَ کي اول ۾ ڪراچي تعلقي جي ٽن مڪيه مياڻن، ڪڏو،

ابراهيم حيدري، ريزمي جي مهاڻن ۽ پيرين جي تعداد، سال ۾ مرندڙ مڇي جي تخميني، نيڪال جي طريقن، مڇيءَ جي قسمن، ان جي قيمت ۽ ان سان واسطي رکندڙ ڳالهين جي سروي ڪرڻ جو ڪم سپرد ڪيو ويو.

انهيءَ سلسلي ۾ هن ڪجهه ابتدائي انگ اکر گذ ڪرڻ بعد اسان

کي صلاح ڏني ته ابراهيم حيدريءَ ۾ منزل ڪري، اتي جي رهاڪن کي ان ڪم ۾ دلچسپي ڏيارڻ لاءِ حرص ڏياريو وڃي.

ان تي ۶ مارچ ۱۹۳۰ع تي آءٌ، مسٽر جيئمل پرسرام، مسٽر حاتم

علوي، مسٽر دستور ڊنشا، مسٽر هاسومل مير چنداڻي ابراهيم حيدري ويا

سون.

اتي ميربحرن کي سستي اگهن تي واپارين وٽ مڇي قرض عيوض وڃڻ کان بچائڻ، وغيره لاءِ ڪوآپريٽو سوسائٽي ٻريا ڪرڻ جي تجويز رڻي ويئي.

جنهن ۾ ڪوآپريٽو ايڪٽ جي خامين ڪري کي دشواربون پيش آيون. جهڙوڪ رچن ۽ پيرين جي ضمانت تي قرض ڏيڻ غير تسلي بخش سمجهيا ٿي ويا.

ان لاءِ خانبهادر عظيم خان ۽ مسٽر جمشيد ميهتا سان صلاح مصلحت ڪرڻ لاءِ سوال مهمل ڪيو ويو.

(۳) قاضي عبدالحق کي ڪراچي تعلقي ۾ رهندڙ مالدارن، ان جي مال، پيدا ٿيندڙ ڪير جي مقدار، نيڪال جي ذريعن، ڪراچي ۾ ڪير جي ڪاٻي، اگهن وغيره جي سروي ۽ مالدارن جي ڪير سٺي اگهه ۾ نيڪال ڪرڻ، مال جي سڌاري، مال جي چاري، گاهه جي انتظام وغيره بابت اسڪيم تيار ڪرڻ جو ڪم رکيو ويو. جا سروي رپورٽ هن ڪئي.

ان ۾ ڪوآپريٽو، انٽريڪچرل، ميونسپالٽي ۽ سرڪار جي مدد سان ڪراچي شهر ۾ سٺي ڪير مهيا ڪرڻ جي تجويز ڏني ويئي هئي.

ان لاءِ مشنري، تنظيم ۾ گهڻي خرچ جي ضرورت هئي جا سرڪار جي مدد کانسواءِ سرانجامه ٻين مشڪل هئي. ڪراچي ميونسپالٽي ۽ ٽي ڪانگريس جو قبضو هو. ڪانگريس ۽ حڪومت جي اختلاف سبب، سرڪاري مدد جو امڪان گهٽ هو. صرف ڪوآپريٽو کاتي وسيلي اهو مسئلو حل ٿي نه سگهي ها.

ان لاءِ چراگاهن، گاهه جي چاري جي انتظام، وڏن ڪئٽل فارمن ٺهرائڻ، خانگي مالدارن کي سمجهائي، هڪ بيجنسي ذريعي ڪير وڪڻڻ، ڪير وٺي مشين ذريعي مڪڻ، گيهه، چيز وغيره ٺاهي وڪرو ڪرڻ، اسان جي طاقت کان ٻاهر هو. ان ڪري اها تجويز به پاڻي ۾ تڪميل تي پهچي نه سگهي.

(۴) ٻوٽن ۾ زالن کي گهرن جي صفائي، ٻارن جي نياچ، ويڙ جي سهوليت، سٺي کاڌي ٺاهڻ، ڪپڙن سبڻ، ڀرت ڀرڻ، مڪاني گهرو هنرن کي زور وٺائڻ لاءِ، ڪراچي ضلعي واسطي هڪ جماعت وومينس ويلفيئر ائسوسيئيشن نالي ٺاهي ويئي.

جنهن جي پريزيڊنٽ مسز هومي ميهتا ۽ سيڪريٽري مس رڪمڻي

آڏواڻي (پوءِ مسز پرماتند آڏواڻي) هيون.

ان لاءِ هڪ وڏو پروگرام تيار ڪيو ويو جيڪو لينٽرن ذريعي مکيه ڪارڪن عورتون ڳوٺن ۾ وڃي زالن کي تقريرون ڪري کين هدايتون ڪن. ۽ اتي جي مڪاني تڪليفن کان واقفيت حاصل ڪن. پوءِ ڪا تجويز تيار ڪري لوڪلبورڊ، سرڪار ۽ همدرد پيسه وارن ماڻهن جي مدد سان. زالن جي تڪليفن کي دور ڪن. ليڪن اڳتي هلي هيون تڪليفون پيش آيون. مسلمان عورتون اڪثري پردي ۾ هئڻ ڪري ان لاءِ موزون ٿي ڪين ٿي سگهيون باقي پارسي ۽ هندو عورتون ان ڪم ۾ دلچسپي وٺي رهيون هيون.

انهن جي گشت ۾ رهائڻ ۽ سفر جي خرچ جو انتظام نه ڪري سگهياسون ٿي پر اهڙين همدرد زالن جو پيدا ڪرڻ مشڪل مسئلو ٿي پيو ٿي، جي ڳوٺن ۾ وڃي ڪم ڪرڻ جي تڪليف ڳوارا ڪن. پارسي عورتون سنڌي زبان نه ڄاڻن ڪري ٻاهر وڃڻ لاءِ موزون نه هيون نوجوان تعليم يافته هندو ڇوڪريون ٻاهر وڃڻ لاءِ تيار ٿيون ٿي پر انهن جا مائٽ کين ٻاهر جي مسافرين جي تڪليف ۽ مسلمانن جي وچ ۾ اڪيلو موڪلڻ لاءِ رضامند نه هئا.

آخر ۾ حيدرآباد جي ڪرشنجن مشنري جي مکيه ڪارڪن مس پگٽ ۽ وارڊ کي گرانٽ ڏئي مڪاني ڊاين کي ويم بابت سمجهاڻيون ڏيڻ، صحت ۽ صفائيءَ جي هدايت ڏيارڻ جو انتظام ڪري سگهيس پر ان ۾ ڪليڪٽر طرفان مخالفت ڪئي ويئي جو ان هر انهي ڳالهه ۾ جا منهنجي معرفت ٿي ٿي، مخالفت ٿي ڪئي.

(5) قاضي عبدالخالق کي مٿي ذڪر ڪيل مڃي ۽ کير جي سروي ڪرڻ کان پوءِ ڳوٺن ۾ مڪاني هنرن جي سروي ۽ ڳوٺ سڌار هليجڻ جي پرچار لاءِ ميجڪ لينٽرن ڏئي ضلع ۾ موڪليو ويو جنهن نهايت عمد هيونرپورٽون موڪلڻ شروع ڪيون.

مڪاني هنرن جو تفصيل، پيداوار، انهن جي سڌاري لاءِ تجويزون ڳوٺن ۾ ٿيندڙ ميلا- ان تي ايندڙ ماڻهن جو تعداد، انهن موقعن تي ٿيندڙ واپار جا تفصيل، ڳوٺاڻن جي گذر معاش جي طريقن، اقتصادي سروي، تندرستي ۽ ٻين ڳالهين لاءِ تفصيلوار احوال ۽ رپورٽون موڪليون ويئون. تجربي بعد اڳتي هلي معلوم ٿيڻ لڳو ته ڳوٺاڻي احوال جو معلوم

ڪرڻ ايڏو مشڪل مسئلو ڪونه هو. جهڙو انهن مشڪلاتن کي حل ڪرڻ جو سوال هو. ان لاءِ هڪ پلئنگ ڪميٽي جو قيام لازمي هو. جنهن لاءِ سرڪاري مدد. ڪثير پيسا ۽ اڪيچار ماهرن جي ضرورت هئي. انهيءَ وقت سرڪار غير ملڪي هئي. جنهن جو توجهه طرف ڇڪجي نٿي سگهيو. ازانسواءِ مڪاني آفيسرن جي مخالفت اسان جي سمورين تجويزن مٿان پائي ڦيري ٿي ڇڏيو.

حڪومت جو هيڊ ڪوارٽر بمبئيءَ ۾ هو. وزير ٻارهيڻ مهينن ۾ هڪ دفعو به مس ايندا هئا. سي هڪ ٻن مڪيه شهرن جو دورو ڪري دعوتون کائي ويندا هئا.

بمبئي ڪائونسل ۾ ويل سنڌي ميمبر پنهنجي ذاتي ڪمن ۽ لقبن وغيره وٺڻ ۾ مشغول هئا ازانسواءِ ڪائونسلن جا وزير، ميمبرن سان جوابدار نه بنيا هئا.

بمبئي علائقي ۾ سنڌي ميمبر اقليت ۾ هئا. اتي جي ماڻهن کي هتي جي مشڪلاتن جو پتو ڪونه هو. اهو ملڪ پارس تي آباد ٿيندڙ هو. هتي واهن تي آبادي ٿيندڙ هئي.

جڏهن ڪڙيه ۾ ٻاڻي نه هئڻ جو ذڪر ٿيندو هو ته چوندا هئا ته ”ڪڙيه“ ڪهڙي شي آهي؟

اتي جي ماڻهن ۾ سياسي بيداري زياده هئي. سنڌ جا اڪثر ميمبر سرڪار سان ووت ڪندڙ هئا. تنهن ڪري اتي جي چونڊيل ميمبرن جي همدردي وڃائي وينا هئا. انهن حالتن کي نظر ۾ رکن، بمبئيءَ کان سنڌ جي جدائيءَ جو احساس، ملڪ جي سمجهدار طبقي ۾ پيدا ٿيڻ لڳو هو.

شيخ عبدالمجيد سنڌي آل انڊيا جماعتن ۾ انهي مسئلي جي لاءِ ڪوشش ڪري رهيو هو سنڌ ۾ مسٽر جمشيد ميهتا، چيئمنل پرسرام، مسٽر سدواي ۽ ٻين ان ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هئي.

انهيءَ مهيني ۾ ڊاڪٽر لالچند لالواڻي، سوامي گووند آنند، مهراج لوڪرام شرما ۽ وشنو شرما، هاسارام ٻمناڻي جي ڪوششن سان ڪراچيءَ ۾ هڪ نوجوان سيا جي ڪانفرنس ڊاڪٽر سيف الدين ڪيلو جي صدارت هيٺ ڪوٺائي ويئي. ان جو نهايت شاندار سرگس نڪتو. شام جد خالقڏنه هال ۾ اجلاس ڪيو ٿيو. ان ۾ مسٽر چيئمنل پرسرام ۽ مون کي به تقرير ڪرڻ لاءِ چيو ويو.

مسٽر چينمل پرسرام براج جون زمينون هارين ۾ سهوليت وارن قسطن تي ڏيڻ جي تجويز پيش ڪئي. مون ان جي تائيد ۾ تقرير ڪئي. انهيءَ شام جو ڊاڪٽر صاحب ۽ ٻين ڪانگريسن کي پنهنجي بنگلي تي دعوت تي گهرايم، ان مان منهنجي رد عمل جو پتو پئجي سگهي ٿو ته نه صرف ڪانگريس بلڪ ان جي گرم ڌر پوٽ ليگ ۾ حصو وٺي رهيو هوس.

انهن ڏينهن ۾ ڪراچي ميونسپالٽيءَ چونڊون ٿيڻ واريون هيون. جنهن لاءِ ڪيئي اميدوار بيهڻ واسطي تيار ٿي ويا هئا، خرچ ۽ تڪليف کان بچڻ لاءِ ڪراچيءَ جي مکيه ڪارڪنن جي ڪراچي ائڪيڊمي هال ۾ خانصاحب بابو فضل الاهي جي صدارت هيٺ هڪ ميٽنگ ڪئي ٿي. آءٌ به حاضر هوس.

ڪيترن صاحبن جي تقريرن بعد هڪ امين بورڊ مقرر ٿيو ته اهو مسلمان اميدوارن کان درخواستون گهرائي، اميدوار چونڊي بيهاري. انهيءَ بورڊ تي هيٺيان ميمبر منتخب ٿيا.

- ۱- خانصاحب بابو فضل الاهي. چيرمين
- ۲- سيد غلام مرتضيٰ شاه (آءٌ)
- ۳- خانصاحب عاليجاه عليڏنه علي محمد خواجہ
- ۴- مسٽر نبي بخش محمد پناه
- ۵- حڪيم مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي
- ۶- مولوي محمد صديق صاحب معلم ڪڏه
- ۷- قاضي عبدالرحمن

انهيءَ بورڊ جي آفيس الوحيد پريس ۾ ڪئي ويئي، اميدوارن کان بورڊ درخواست گهرايو. ۱۵ جاين لاءِ ۳۰ کن درخواستون آيون گهڻين ميٽنگن بعد بورڊ سندس چونڊيل اميدوارن جا نالا هڪ پبلڪ ميٽنگ ۾ ظاهر ڪيا پر صلح ٿي نه سگهيو. انهيءَ ۾ مکيه ٻه گروه هئا. هڪ حاجي عبدالله هارون جو گروه ۽ ٻيو شيخ عبدالمجيد جو گروه. هر ڪو بي ڌر تي اتحاد ٽوڙڻ جو الزام مڙهڻ لڳو.

جڏهن ۸- اپريل ۱۹۳۰ع تي نامينيشن پير پريا ويا ته مسلمانن طرفان ۱۵ جاين لاءِ ۴۵- اميدوار بيهي رهيا.

ٻارئين پنهنجا اميدوار بنا مخالفت جي چونڊي موڪليا. مسلمانن ۽ هندن جي جاين تي خوب رساڪشي ٿي. نتيجي ۾ ڪي بهترين ڪارڪن

شڪست کائي ويا. جهڙوڪ قاضي خدا بخش صاحب. درگداس آڏواڻي. سوامي گووند آنند.

انهيءَ وقت ڌاري ڪن سياسي ڪارڪنن طرفان صحيح سياسي تعليم ڏيڻ واسطي هڪ نيشنل ڪلب يونين قائم ڪئي ويئي. جنهن ۾ کاڌي تي گڏ ٿي. مختلف مضمونن تي تقريرن ڪرڻ يا مضمون پڙهڻ جو دستور وڌو ويو.

۱۸- مارچ تي اهڙي هڪ ميٽنگ ۾ مسٽر هوشنگ ڊنشا، چينمل پرسرام، حاتم علوي وغيره ڪنا ٿياسون. اتي مسٽر جتي مل ٿڌائي سکر براج جي زمين جي ورهاست تي هڪ عالمانه مضمون پڙهيو.

مهيني جي آخر ۾ ۲۹- تاريخ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي سماجي ميٽنگ، آفيسرن طرفان موڪليل درخواست مسٽر محمد هاشم گزدر جي مقرري تي دوباره غور ڪرڻ لاءِ ڪليڪٽر جي ڪچهري هال ۾ گڏ ٿي ان ۾ هڪ رٿ مسٽر سي جڊ ڊيوٽي ڪليڪٽر ڪراچيءَ طرفان پيش ٿي ته: ”مسٽر گزدر جي مقرري جي ٺهراءَ کي رد ڪجي“

انهيءَ ٺهراءَ جي بي قاعدي هجڻ جو آفيسل گروه کي اڳ ۾ پتو هو، ڇاڪاڻ ته لوڪلبورڊ ائڪٽ موجب ڪوبه ٺهراءَ ٽن مهينن کان اڳ سواءِ خاص انهي مقصد سان گهرايل ميٽنگ جي ۲ يا ۳ حصن وٽن کانسواءِ رد ٿي نٿي سگهيو.

ان ڪري هنن سندن غلطي محسوس ڪندي ٻيا به ڪيترا ٺهراءَ پيش ڪيا.

ڊيوٽي ڪليڪٽرن سندن حد جي اڪثر ميمبرن کي بڪرين وانگر ڪاهي، جدا پنهنجي ڀر ۾ اچي وهاريو. ميمبرن جا منهن ٽٽل هئا، رڳو ٻه مهينا اڳ ۾ هن پاڻ ٺهراءَ ڪري مسٽر گزدر کي انجنير مقرر ڪيو هو. هاڻ آفيسرن کان ڊجي لاجار ٿي برخلاف ووٽ ڏيڻ لاءِ اچي ڪنا ٿيا هئا.

گزدر صاحب هڪ سنڌي لائق مسلمان هو. سندس ڏوهه ٻيو ڪوبه ڪونه هو سواءِ ان جي جو مسٽر گيسن ڪليڪٽر ڪراچي، ان جو مخالف هو ۽ چيف آفيسر ان جي مقرريءَ کي سندس هڪ هٿي ٿيڻ جي برابر ئي سمجهيو. اهو نظارو ڏسڻ وٺان هو.

زندگيءَ ۾ پهريون دفع وڏسٽن وائسٽن مقرر ماڻهن جي اخلاقي ڪمزوريءَ جو مظاهرو پنهنجي سامهون آيو هو. آءٌ اڳي لکي آيو آهيان ته زميندار طبقي جي ائسوسيئيشن ڪيڏن

اميدن آسرن سان سندن ذريعي عوام جي حالت بهتر بنائڻ لاءِ ٺاهي هيم. هن گروهه ۾ سنڌ جي نهايت شاندار روايات جي خاندان جا فرد شامل هئا. جي مهماننوازي، سام ڪڙو، بهادري ۽ همت، فضيلت ۽ خدمت خلق جي صفتن جا مالڪ ٿي گذريا هئا پر وقت جي گذرڻ ڪري اهو طبقو اڏو هيٺ ڪري ذليل ٿي چڪو هو جو هر قسم جون خاميون، منجهن گهر ڪري ويئون هيون. خود غرضي، باهم دشمني، لالچ، بزدلي، شخصي بداخلاقي، ظلم وغيره جون عادتون منجهن ويهي ويئون هيون. اڄوڪي واقعي مون ۾ اڏو رد عمل پيدا ڪيو جو انهيءَ ڪلاس جي سنڌي جون سڀ اميدون ختم ٿي ويئون ۽ معلوم ٿي ويو ته هي طبقو زوال پذير ٿي چڪو هو. ٿوري وقت ۾ ختم ٿيڻ وارو هو.

ڪليڪٽر صاحب هڪ پراڻي بمبئي سرڪار جي سرڪيولر جي ڪاپي ميمبرن جي اطلاع لاءِ ڏياري موڪلي جنهن ۾ ڄاڻايل هو ته ”بمبئي سرڪار مسٽر گزدر کي نوڪريءَ مان ڊسچارج ڪيو هو ۽ کيس سرڪاري نوڪري ۾ نه رکڻ جو حڪم ڪيو هو“

هن کي بچوبي معلوم هو ته نوڪري ڏيڻ جي نوڪري سرڪاري نوڪري نه هئي ته به سندس مقصد کي هتي ڏيڻ ۽ ميمبرن تي رعب ڄمائڻ لاءِ اهو طريقو استعمال ڪيو ويو. ميٽڪ جي ڪاروائي شروع ڪرڻ سان ڪليڪٽر جو مونکي موڪليل خط ۽ بمبئي سرڪار جو سرڪيولر پڙهي ٻڌائڻ بعد مون انهي سلسلي ۾ مليل سٺي لهرائون کي سلسليوار بورڊ اڳيان پيش ڪيو.

ٺهراءُ ڪم وڌيڪ ساڳي قسم جا هئڻ ڪري، مسٽر جذ واري ٺهراءُ کي اصل ٺهراءُ قرار ڏيئي باقي تجويزن کي ترميمن جي صورت ۾ پيش ڪيم. ان ۾ هڪ ترميم اها هئي ته مسٽر گزدر جي مقرري ساڳي طرح بحال رکي وڃي، ٻي اها هئي ته هن کي حال سسٽم ڪري بمبئي سرڪار کان سندس منظوري حاصل ڪرڻ بعد رکيو وڃي. ٻيون سڀ ترميمون ڪم وڌيڪ ساڳي قسم جون مسٽر گزدر کي ڪيڏن بابت هيون.

مون آخري ترميم ته گزدر کي رکجي. ٻي ترميم ته ”کيس سسٽم ڪري بمبئي سرڪار کان منظوري گهرائي رکڻ“ جي هڪ ٻين جي سامهون رکي بورڊ کان راءِ طلب ڪئي. آفيسرن جو ايترو اثر هو جو اڳي سندس مفريءَ لاءِ ووٽ ڏيندڙ ۲۴- ميمبرن مان صرف ٽن آخري ترميم لاءِ ووٽ

ڪيا، ٻيا سڀ مخالف ويا. تنهنڪري کيس سسٽين ڪري بمبئي سرڪار کان منظور وٺڻ واري ترميم ڪجي ويئي.

آفيسرن کي اميد هئي انهيءَ تجويز کي ٻين جي سامهون رکيو ويندو ۽ آخر ۾ سندس بنيادي ٺهراءُ پاس ڪرائي ڇڏيندا، پر مون ان کانپوءِ ٻين ٺهراون کي بي قاعدي ٺهراڻي رولنگ ڏئي رد ڪري ڇڏيو. آفيسرن جڏهن ڏٺو ته سندن ساري محنت منهنجي رولنگ بيمڪار بنائي ٿي ڇڏي ته غصي ۾ اچي ميز تي مڪون هڻڻ لڳا، جي رولنگ بي قاعدي هئي. وغيره.

مون ميٽنگ مهمل ڪري هال بند ڪرائي ڇڏيو ۽ چيو مان ته رولنگ کي ڪورٽ ۾ وڃي چئلينج ڪري سگهو ٿا. ڪليڪٽر هر ۱۵ منٽن بعد ٽيليفون تي سندس آفيسرن کان ميٽنگ جو احوال دريافت ڪري رهيو هو، تنهن کي جڏهن اهو اطلاع مليو ته يڪدم ليئر لکي موڪليائين ته بورڊ جي ڪاروائي يڪدم کيس موڪلي وڃي.

گذريل دفعي جي تجربي ڪري هن دفعي مون ڪاروائي پاڻ هلائي، چيف آفيسر کي ڪوبه ڪاغذ هٿ ۾ نه ڏنو.

اتان نڪري جاءِ تي اچي ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي چيف آفيسر مسٽر راما سڀا آير ۽ ٻن ٽن مکيه وڪيلن جي صلاح سان ڪاروائي لکي شام ڌاري ڪليڪٽر کي ڏياري موڪلي، ان ساري ڪارگذاريءَ ڪري ڪليڪٽر چئو ٿي پيو ۽ چوائي موڪليائين ته شايد توکي جيل ۾ وڃڻ جي خواهش آهي، آءٌ خوف وڃائي چڪو هوس. ساڳي ماڻهوءَ هٿ مون جواب ڏياري موڪليس ته ”تون مون کي پريزيڊنٽيءَ تان لاهي جيل ۾ موڪلي سگهين ٿو، پر اسان فيصلو ڪري چڪا آهيون ته انگريزي سلطنت کي هندوستان مان ملڪ نيڪالي ڏيون.“

سگهوئي ٺهراءُ موجب مسٽر گزدر جي مقرريءَ جي منظوريءَ لاءِ بمبئي سرڪار کي درخواست موڪلي ويئي.

اپريل مهيني ۾ مهاتما گانڌي جي لوڻ قاعدي ٽوڙڻ لاءِ ڊانڊي ڏي روانگي ٿي، هتي سنڌ ۾ به سول نافرمانن جي تحريڪ شروع ٿي، ان ۾ جيتوڻيڪ ڪثرت تعداد هندن جو هو ليڪن ڪيترن قوم پرست مسلمانن جي همدردي انهيءَ تحريڪ سان هئي جهڙوڪ- مولوي محمد صديق کڏو، مولوي فتح محمد سيوهاڻي، ڊاڪٽر محمد سعيد، مسٽر حاتم علوي، آءٌ وغيره

افيسرن جي دشمني ايتري قدر وڌي ويئي جو قديم وقت کان ڪراچي ضلع ۾ ڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ايڪس آفيسو ميمبر رهندو آيو. ان کي هن دفعي رد ڪري ڇڏيو ويو.

هن مهيني ۾ مسٽر ڊنشا دستوري کي سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي جنرل مئنيجري جي چارج ڏياري ويئي. جنهن جي مقرري اڳي سال ۾ ئي هئي پر ڪيترن رنڊڪن ڪري هاڻ چارج ورتائين.

۱۳ - اپريل ۱۹۳۰ع تي نيتو جيئي ۽ رامباغ ۾ هزارين ماڻهو سول نافرماني ڪرڻ لاءِ اچي ڪٺا ٿيا. ان وقت سرڪار ڪجهه نه ڪڇيو. پوءِ ۱۶ - تاريخ تي ڊاڪٽر چوڻرام گدواڻي، نارائنداس ملڪاڻي، ڊاڪٽر تارا چند لالواڻي، سوامي ڪرشنا نند، وشنو شرما، مٺي لال وياس ۽ سوامي گووند آنند کي گرفتار ڪيو ويو.

جنهن جي احتجاج ۾ ماڻهن سرگس ڪڍيو. جنهن کي چڙو چڙ ڪرڻ لاءِ گولي هلائي ويئي. ان ۾ مسٽر جيرامداس دولترام زخمي ٿيو. سنڌ جو ڪمشنر مسٽر نامس ان جي طبع پرسي لاءِ اسپتال ۾ ويو ۽ اظهار افسوس ڪيائين.

۱۷ - مئي ۱۹۳۰ع کان ڪراچي ضلعي جو گشت مسٽر چينمل پرسرام، مولوي عبدالحق، هاسي مل مير چنداڻيءَ سان گڏ ڪيو ويو، جنهن ۾ اڳي وانگر هر هنڌ جلسا ٿيندا رهيا. جن ۾ نشيدار شين جي بندش، ديسي ڪپڙي جي پرچار، ڪوآپريٽو تحريڪ جي زور وٺائڻ، ڳوٺ سڌار هليجڻ تي تقريرون ڪندا رهياسون.

هن دفعي آفيسرن ڪجهه نه ڪڇيو. کين خبر هئي ته سندن لکڻي جي پرواهه ڪرڻ وارا ڪونه هئاسون. انهيءَ اسان جي گشت کي مڪاني اخبارن نهايت شهرت ڏني.

ان جي پوري ڪرڻ بعد ڪليڪٽر طرفان لوڪلبورڊ جي چيف آفيسر کي گشت ۾ روانو ڪيو ويو.

جنهن جي ميٽنگن ۾ قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر، انگريزن جي ثنا خواني، ڪانگريس جي ڳلا ۾ تقريرون ڪيون، جن کي سرڪاري اخبار ڊيلي گزيٽ وڏين سرخين سان ڇپيو. چيف آفيسر کي اهڙو بي باڪ ڪيو ويو هو، جو منهنجي اجازت وٺڻ کان سواءِ بورڊ جي پگهاردار نوڪر هنن جي باوجود انگريزن جي دلالي ۾ گشت ڪرڻ ويو.

انهيءَ ڳالهه قوم پرست مسلمانن ۾ نهايت جوش پيدا ڪيو. حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي هڪ کليل خط قاضي عبدالرحمن جي نالي اخبارن ۾ شايع ڪرايو جو پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هيٺ ڏيان ٿو. ”قاضي صاحب توکي دسترڪت لوڪلبورڊ جو تنخواه دار نوڪر هئڻ ڪري هي ذليل طريقو انگريزن جي دلاليءَ جو اختيار نه ڪرڻ گهريو هو. توکي ياد هوندو ته جڏهن تون قومي تحريڪ ۾ ڪم ڪندي جيل ۾ ويو هئين ته مون جهڙي خاموش طبع شاعر به تنهنجي تعريف ۾ ڪيترو شعر چيو هو. جنهن ۾ مون تنهنجي ساراه سان گڏ توکي صبر جي تلقين ڪئي هئي.“

اڄ تنهنجي هن ڦڙتيءَ تي شعر نٿو لکان پر پنهنجي جذبات جو اظهار نثر ذريعي ڪريان ٿو.
پيارا قاضي صاحب

تون بورڊ جو تنخواه دار ملازم آهين، تنهن ڪري اهڙين حرڪتن کان باز اچ، توکي انگريزن جي طرفداريءَ ۾ سياسي ڪمن ۾ حصو وٺڻو هجي ته نوڪري ڇڏي پوءِ اهو ڪم ڪر. سرڪار توکي انهن ميٽنگن ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني آهي ڇا؟ توکي خبر آهي ته سيد غلام مرتضلي شاه پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ جو آئري قومي ڪم ڪندڙ هو. جڏهن هن ڳوٺ سڌار هلچل لاءِ گشت ڪري تقريرون ڪيون ته تنهنجي آقا انگريز عملدارن، ان جي مخالفت ڪئي هئي. ايتري قدر ويا جو گشت جي ڀيٽي پاڙي واپس ڪرڻ ۽ بورڊ طرفان منظور ڪيل جلسن جي خرچ ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن لاءِ عام ماڻهو ائين چئي رهيا ته تنهنجي سازش هئي. ڇا اسڪولن ۾ جلسا ڪري، انگريزن جي ساراه ۾ قميصا ڳارائڻ تنهنجي فرائض ۾ داخل آهي؟ ڇا ٻين نوڪلبورڊن جا چيف آفيسر به ائين ڪن ٿا؟ ڇا اهي امن سيا جون ميٽنگون ڪرڻ لاءِ توکي لوڪلبورڊ کان تنخواه ملي ٿي؟ تو پريزيڊنٽ کان اجازت نه ورتي آهي.

جيڪڏهن توکي قوم پرستن طرفان انگريزن جي مخالفت تي درد ٿئي ٿو ته پوءِ موڪل وٺي وڃي سرڪاري خرچ تي اهي حرڪتون ڪر. اءُ عام ماڻهن کي صلاح ڏيندس ته هو قاضيءَ کي سندس ميٽنگن ۾ بلاخوف جي چئي ڏين ته اهو ڪم ٺيڪ نه آهي پر جي هو عملدارن جي سختي ۽ انتظام کان خائف هجن ته ميٽنگن ۾ نه وڃن.

کين معلوم هئڻ گهرجي ته چيف آفيسر سندن حاڪم نه آهي پر بگهاردار نوڪر آهي.

حڪيم فتح محمد ۲ - جون ۱۹۳۰ع

اڳي ٻڌايل آهي ته ڳوٺ سڌار هلچل جي پروگرام ۾ ميربحرن، مالدارن ۽ هارين جون جماعتون ٺاهي انهن جي حقن جي حفاظت، مالي، سماجي، تعليمي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جو فيصلو داخل هو.

ميربحرن ۽ مالدارن جون جماعتون بنجي چڪيون هيون، هاڻي هارين جي جماعت ٺاهڻي هئي، جنهن لاءِ انهيءَ تحريڪ جي همدرد ڪارڪنن جي صلاح سان اهو طئي ڪيو ويو ته پهرين ساري سنڌ جي جماعت ٺاهجي پوءِ ان جون شاخون ضلعن ۽ ڳوٺن ۾ ٻريا ڪجن.

ٿر پارڪر ضلع ۾ اڳيئي هڪ مخلص ڪارڪن جو گروهه انهيءَ ڌڻ ۾ ڪم ڪندڙ هو.

جن مان مکيه مولوي عبدالله خان لغاري، مصري خان خاصخيلي ۽ ميان فقير محمد مگريو هئا. انهن جي صلاح سان ميرپور خاص ۾ هڪ هاري ڪانفرنس سڏائي ويئي. جنهن جي صدارت مسٽر جمشيد ميهتا کي ڪرڻي هئي ۽ مرحبا ڪاميٽيءَ جي چيرمين جون خدمات مونکي ادا ڪرڻيون هيون.

ان لاءِ ۱۲ - جولائي ۱۹۳۰ع تي ڪانفرنس جي تاريخ مقرر ٿي. آس ياس مان هزارين ماڻهن کي ان ۾ شرڪت لاءِ ڏيورو ڏياريو ويو.

ڪراچيءَ مان ان تاريخ تي مسٽر جمشيد ميهتا، شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌي، پرنسيپال گوکلي انجنيئرنگ ڪاليج ڪراچي، ڪامريڊ عبدالقادر بلوچ، مسٽر چينمل پرسرام، مسٽر لالچند امر ڏنومل ۽ ٻيا گڏجي ان ۾ شريڪ ٿياسون. اجلاس مسافر خاني جي اندروني ميدان ۾ ڪٺو ٿيو. پنهنجي مرحبائي خطبي کان پوءِ مسٽر جمشيد ميهتا صدارتي خطبو پڙهيو. ان ۾ ڪيترائي ٺهراءَ پاس ٿيا، جن جو تفصيل ڊائري جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

مڪيه ٺهراءَ سنڌ هاري جماعت قائم ڪرڻ جو هو. جنهن جا سال لاءِ هيٺيان عهديدار چونڊيا ويا.

پريزيڊنٽ - پرنسيپال گوکلي

سيڪريٽري ٿي چونڊيا - (۱) چينمل پرسرام (۲) شيخ عبدالمجيد

سنڌي (۳) سيد غلام مرتضيٰ شاه (اٺون).

ان جماعت جو دستور العمل ٺاهي، ان کي پوريءَ طرح منظم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ ڪين گهٽايو ويو، پر ٿوري وقت کان پوءِ اها جماعت ذرا ڪمزور ٿي ويئي جنهن کي اڳتي هلي، مسٽر حيدر بخش جتوئي، قاضي فيض محمد، غلام محمد لغاري، عبدالقادر بلوچ، عبدالخالق آزاد وغيره روح ڦوڪيو، جنهن جون اڄ ڪلهه سنڌ هاري ڪميٽيءَ جي نالي سان ساري صوبي ۾ شاخون آهن.

انهيءَ سال جولائي جي آخر ۾ بمبئي ڪائونسل جون نيشنل چونڊيون ٿي واريون هيون مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي، مولوي محمد صادق صاحب ڪڏهه، مسٽر طيب علي عتويءَ ۽ ٻين دوستن جي صلاح سان ڪراچيءَ ضلع مان شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌيءَ کي اميدوار بيهاريو ويو. ان لاءِ مون هيٺيون اشتهار ڇپائي عمارن جي تعداد ۾ ضلع ڪراچي اندر ورهايو:-

جناب هن!

”ڪراچي ضلع جي رهاڪن کي ڪنٽريون ٿي مشڪلاتون درپيش آهن. هي ضلعو سنڌ ۾ پوئتي پيل ايراضيءَ مان هڪ آهي. هيٺيان مسئلا حل طلب آهن.

(۱) سکر براج چالو ٿيڻ کانپوءِ هن ضلعي ۾ پاڻيءَ جي ڪوتاهي ٿيندي. ان لاءِ ڪراچي ضلع لاءِ جدا براج يا نوان واھ ڪوٺائڻ يا ضلع جي ماڻهن کي سکر براج تي زمين ڏيڻ جو انتظام ڪرڻ
(۲) گذريل سال بارش ۽ ٻوڏن ڪري فصل کي نقصان پهچڻ سبب ڍن ۽ تقوين جي مهلت جو سوال.

(۳) ضلع ۾ عام تعليم لاءِ پورو انتظام نه هجڻ ڪري، وڌيڪ سرڪاري گرانٽ حاصل ڪرڻ.

(۴) رستن، کوهن، مسافر خانن لاءِ گرانٽون حاصل ڪرڻ.

(۵) زميندار ۽ آبادگار طبقي جي سڪايتن کي سرڪار تائين پهچائڻ.

(۶) بي روزگاري دور ڪرڻ لاءِ بندوبست ڪرڻ.

(۷) مالدارن ۽ ميربحرن جي انهن دور ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

اهي ۽ ٻيا اهڙا سوال حل ٿي سگهندا. جيڪڏهن ڪو بي ڊيو، قابل ۽ خدمت خلق جو جذب رکندڙ قومي ڪارڪن بمبئي ڪائونسل ۾ چونڊي

موڪلجي. ضلع جي مکيه ماڻهن جي صلاح سان شيخ عبدالمجيد کي ڪراچي ضلع طرفان اميدوار بيهاريو ويو آهي. شيخ صاحب جي شخصيت کان هرڪو واقف آهي. سندس ئي ڪوشش ڪري الوحيد جا ڪالمر عوام جي شڪايتن درج ڪرڻ لاءِ کليل رهن ٿا. ان لاءِ اوهان کي عرض ڪندس ته پنهنجا ووٽ شيخ صاحب کي ڏيئي ڪامياب ڪرائيندا.

غلام مرتضيٰ.

چونڊ ۱۰- سيپٽمبر تي هئي. کيس چونڊائڻ لاءِ ساري ضلع ۾ حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ، مسٽر طيب علي علوي، سان گڏ دورو ڪيو ويو. اليڪشن وقت عجيب غريب ماڻهن سان منڻ جو موقعو مليو، انهن مان هڪ سيد شاه محمد شاه دريا خان سوهي جو ويٺل هو. هو دور انديش، نيڪ نمازي مذهبي خيال جو بزرگ هو. هن جا ميريور بنوري جي خواجن زميندارن سان زمين جي ڳالهين تان ڪي اختلاف هئا.

ازالنسواءِ ان وقت ڪنهن مذهبي ملڻ طرفان خواجن خلاف عجيبي تعصب وهاريڻ هئا.

هن صاحب پهرين سوال پڇيو ته خواجن وٽ ووتن لاءِ ويا آهيو. جواب ۾ کيس ٻڌايو ويو ته اڃا ڪونه ويا آهيو. پوءِ گفتگو ڪندي ظاهر ڪيائين ته ڪتابن لکيو آهي ”ته خوجا شيطان جي اولاد مان پيدا ٿيل آهن“

ووتن لاءِ آيل هئاسون. ڪچيوسون ڪونه پر ذرا ڪل آئي. ان تي ڪاوڙجي ويو چيائين ته جي اعتبار نٿو اچيو ته ڪٿي اڃان ڪتاب؟ مناظرو ڪندا؟ اسان ڇپ ٿي وياسون اهڙي ماڻهو سان بحث ڪرڻ مان فائدو ڪونه هو.

خبر نه آهي جي هو پاڪستان ٺهڻ وقت جيئرو هجي ها ته جناح صاحب جي مسلمانن جي قائداعظم پير بنسبت سندس ڪهڙا تاثرات ٿين ها؟

بي طرف حيدرآباد ضلعي ۾ ميران محمد شاه جي مدد لاءِ ڳوٺ ڳوٺ ۾ ويڙو پيو.

جنهن لاءِ هالن تعلقي ۾ پٽ شاه، مٽياري، هالا، سعدآباد، اڏيري

لعل جا دورا ڪرڻا پيا.

سعيدپور ۾ سيد محمد ڪامل شاه وٽ ميران محمد شاه لاءِ وفد وٺي وياسون ليڪن هن صاف جواب ڏنو ته هن مسٽر نور محمد وڪيل کي وعده ڪري اميدوار بيهاريو هو تنهن ڪري ٻي ڪنهن کي مدد ڪري نه سگهندو. تڪڙ وارن سيدن جي اليڪشن ۾ کيس مدد گهربل هئي، ان تان هٿ ڪڍيائين.

پر وعدي تان ڪين مڙيو.

مون ان جي باوجود ڇاڇا محمد ڪامل شاه سان سندس چونڊ ۾ مدد ڪئي، جو هو لائق، ڪارائتو، باهميت ماڻهو هو. ازانسواءِ هن جي مون سان اولاد وانگر محبت هئي ۽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي چونڊن ۾ هن مون سان مدد ڪئي هئي.

انهن چونڊن ۾ ڪراچي ضلعي مان شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ پير غلام حيدر شاه بلڙيءَ وارو ميمبر چونڊجي ويا.

حيدرآباد ضلع مان ميران محمد شاه، مسٽر نور محمد ۽ مير بنده علي خان ميمبر چونڊيا.

۱۵ - سيپٽمبر تي زميندارن جي چونڊ تي ان ۾ محمد ڪامل شاه ميمبر چونڊيو. ڪراچي شهر مان حاجي مير محمد بلوچ ميمبر چونڊيو.

لاڙڪاڻي مان - سر شاهنواز ڀٽو، خانبهادر محمد ايوب ڪهڙو ۽ سردار واحد بخش ڀٽو ميمبر چونڊيا.

سکر مان - خانبهادر الهه بخش سومرو، پير رسول بخش شاه چونڊيا.

جيڪب آباد مان - شير محمد خان بھراڻي،
ٿرپارڪر مان - خانبهادر غلام نبي شاه.

نواب شاه مان - چار جان محمد خان جوڻيجو ميمبر چونڊجي آيا
اهڙي طرح ساري سنڌ مان ٿوري رد بدل سان گهڻو ڪري ساڳيا ماڻهو چونڊجي آيا.

انهيءَ سيپٽمبر مهيني ۾ سنڌ جي سرڪاري عملدارن جي مخالفت جي باوجود مسٽر محمد هاشم گذرڻ کي ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۾ انجنير مقرر ڪرڻ جي منظوري بمبئي سرڪار کان ملي.
اها رواجي ڳالهه هئي پر مڪاني آفيسل طقي جي مخالفت هوندي،

منظوري جي ملڻ اهميت وارو هو. اها آفيسل طبقي مان قومي ڪارڪنن جي پهرين فتح هئي. ان جو اندازو سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ واري مونڏي موڪليل هينن خط مان پئجي سگهندو:-

”شيخ عبدالمجيد جي بمبئي ڪائونسل ۾ عظيم ڪاميابيءَ جون لک لک مبارڪون هجنو.“

حقيقت ۾ اها ڪاميابي اوهان صاحبن جي ڪوششن جو نتيجو آهي خدا صاحب جا بيشمار احسان آهن جنهن غريب طبقي جي عيوضيءَ کي فتح حاصل ڪرائي. زماني سابق کان حق جي فتح ۾ غريب ئي حصو وٺندا آهن. وري فتح به اها جنهن جو خواب خيال به نه هو. دوباره مسٽر محمد هاشم گزدر جي ڪاميابيءَ ۾ (حق جي فتح ۽ ڪاموري ڪلاس جي شڪست سبب) خدا صاحب جي فيض جي پالوت ئي آهي. اسان کي شاڪر رهڻ گهرجي

(سيد حاجي، عبدالرحيم شاه)

خانبهادر عظيم خان جو ذڪر ڪري آيو آهيان ته هو خاص دوستن مان ٿي ويو هو. ان سندس لکيل خط ۲۲- سيپٽمبر ۱۹۲۰ع تي ميران محمد شاه، شيخ عبدالمجيد ۽ مسٽر گزدر جي ڪاميابيءَ تي مبارڪ ڏيندي لکيو ته: ”اهو سڀ اوهان جي نيڪ نيتي جو ڪارڻ آهي“

انهيءَ وقت ۾ باوجود ڪثير سياسي مشغولين جي رمضان جو مهينو، ڳوٺ رهي عبادت ۽ مطالعي ۾ صرف ڪندو هوس.

حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ وارو برهيزگار، عابد ۽ مذهبي خيالن جو ماڻهو هو. انهي لکي موڪليو ته عبادت لاءِ گوشه نشين ٿيڻ ليڪ آهي پر اوهان جيڪا خلق جي خدمت ڪري رهيا آهيو سا به عبادت آهي. ان ڪري اوهان جهڙن ماڻهن لاءِ انهن ڳالهين جي ضرورت نه آهي پر انهي ڏينهن ۾ مون تي مذهبي خيال ايترو گهرو ويٺل هو جو باوجود انهيءَ هدايت جي، ڳوٺ رهي عبادت ڪرڻ لڳس.

انهن ڏينهن ۾ جناح صاحب پير صاحب پاڳاري جي ڪيس لاءِ سنڌ ۾ آيل هو. اتان گوا ميل ڪانفرنس لاءِ وڃڻ وارو هو.

صلاح بيني نه ڪيس ڄاڻن ته گهراڻي سنڌ جي جدائيءَ لاءِ عرض ڪيو وڃي ۽ سندس وڏي دعوت به ڪئي وڃي.

ان لاءِ ۲۰- تاريخ سيپٽمبر ۱۹۲۰ع تي مون پنهنجي بنگلي تي ۵ بجي

شام جو کيس ڄاڻن جي دعوت تي گهرايو۔ جنهن مجلس ۾ علامہ آء آء قاضي، سيد ميران محمد شاه، خانبھادر محمد ايوب گھڙو۔ ختم علوي شريڪ ٿيا.

جتي هن ان سوال ۾ دلچسپي وٺڻ جو وعدو ڪيو. وڌيڪ چيائين ته سر شاهنواز پٽ کي ليڪ ڪجو متان هو حڪومت جي اشاري تي مخالفت نه ڪري.

جهڙيءَ طرح صوبه بمبئي طرفان سائمن ڪميشن کي مدد ڪرڻ واري ڪميٽيءَ تي سنڌ جي جدائي جي مخالفت ڪئي اٿس. ٻي ڏينهن مون، سينٽ حاجي عبدالله هارون ۽ خانبھادر ڪهڙي گڏجي ڪارلٽن هوٽل ۾ جناح صاحب کي وڏي ڊنر ڏني، جنهن ۾ ڪيترا سياستدان ۽ آفيسر گهرايا ويا هئا.

اتي ڪهڙي صاحب سندس تقرير ۾ جناح صاحب کي سنڌ جي ماڻهن طرفان سنڌ جي بمبئي کان علحده ڪرڻ لاءِ اڀيل ڪندي عرض ڪيو ته گول ميز ڪانفرنس ۾ ان سوال جي گهر ڪري. انهيءَ ڏينهن سر شاهنواز خان پٽي کي گانڌي گارڊن ۾ سردار واحد بخش پٽي طرفان وڏو اٺ هوم ڏنو ويو. ٻي ڏينهن سڀئي جهاز ۾ چڙهي گول ڪانفرنس لاءِ روانا ٿيا.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۾ حالتن ڦيرو ورتا. سيد شاهنواز شاه جو قاضي عبدالرحمن جي گروه جو مکيه ڪارڪن هو. جنهن جي انهي مقابلي ۾ ادا ڪيل پارٽ جو ڪجهه ذڪر اڳي ئي چڪو آهي. تنهن جا پيسا گهٽ ٿيڻ ڪري، سندس سنگت رخ بدلائي ڇڏيو هو.

۲۰۔ سپٽمبر ۱۹۳۰ع تي سندس لوڪلبورڊ اسڪولبورڊ جي چيرمين شپ تي بي اعتباريءَ جو ٺهراءُ پاس ڪري ان کان استعيفا جي گهر ڪيائون۔ جنهن تي مجبور ٿي، هن مون کان مدد جي تقاضا ڪئي، مون ميمبرن کي سمجهاڻي کيس چيرمين ٿي رهڻ لاءِ مدد ڪئي.

مسٽر محمد هاشم گزدر جي انجنير ٿي اچڻ تي ضلع لوڪلبورڊ جا ٻه مکيه ڪم هٿ ۾ کنيا ويا.

۱۔ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين پڪي موٽر جي رستي ٺهرائڻ جو

ڪم

(نوٽ)۔ انهن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين موٽر ذريعي اچڻ جو رستو ليڪ نه هو، اڪثر آمدرفت ريل گاڏي ذريعي ٿيندي هئي.

۲- ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ سڪولبورڊ جون عمارتون
ٺهرائڻ .

(نوٽ) - انهن ڏينهن ۾ اهي ٻئي آفيسون مسهواڙ جي جاين ۾
هنديون هيون، انهيءَ لاءِ پهرين ڪراچي ڪوٽڙي رستي لاءِ سروي ڪرڻ
واسطي عملو رکي، آڪٽومبر ۾ پراجيڪٽ ٺهرائڻ شروع ڪيو ويو.
۽ لوڪلبورڊ آفيسن ٺهرائڻ لاءِ پلاٽ وٺڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي،
ليڪن باوجود گهڻين ڪوششن جي ٻيو پلاٽ ملي نه سگهيو ان ڪري
لوڪلبورڊ جي رجمنڊ ڪرائفورڊ وٽنري اسپتال بندر روڊ جي وسيع پلاٽ
مان هڪ ٽڪرو چونڊي اتي عمارتن ٺهرائڻ لاءِ پلٽڻ ۽ اسٽيمٽون ٺهرائڻ
شروع ڪيون ويئون. ڪليڪٽر کان اهڙي منظوري ورتي ويئي.

انهيءَ وقت سنڌ ۾ هڪ نئين ضلع جي ٺاهڻ جي تجويز هلي رهي
هئي. عملدارن ڪوٽڙي ڊويزن کي ڪراچي ضلع مان ڪڍڻ جي سفارش ڪئي
هئي، ان مان سندن مقصد اهو هو ته منهنجي ڊويزن ڪراچي ضلع کان علحده
هجن ڪري ڪراچي ضلع ۾ هو پنهنجا چاڙهو چونڊائي سگهندا.
انهيءَ تجويز جي اسان جي طرفان سخت مخالفت ڪئي ويئي، پر
آفيسر نيٺ سندن سازش ۾ ڪامياب ٿي ويا.

ڊسمبر جي ۲۴- ۲۵ تاريخ هميشه وانگر سن ۾ شاه حيدر عليه
ممٺ جي سالياني ميلبي تي محال مانجهندن جي تنظيمي ڪانفرنس ڪئي
ٿي، جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

هن سال ۾ سن ڪانگريس ڪميٽيءَ طرفان ڪيترا رضاڪار سول
ناظرمان ڪري جيل ۾ ويا، جن مان مکيه ڊاڪٽر بوهمل، ڊاڪٽر تلومل
ڏيروائي، شيخ محمد ذڪريا هئا انهيءَ ڪاميٽيءَ جو پريزيڊنٽ آءِ هوس
سال ۱۹۳۱ع

مون هن سال جنوري جي اول ۾ چيف ڪنسروليٽر آف فاريٽس سنڌ
مسٽر گلبرٽ کي ملي ضلعي ڪراچيءَ جي مالدار ايسوسيئيشن طرفان انهن جي
شڪايت کي پيش ڪيو.

سگهوئي، جنوري ۱۹۳۱ع تي جيڪب آباد ۾ هارس شو (گهوڙن
جي نما) جي موقعي تي خانبهادر الهه بخش سومرو طرفان گهرايل ٻن
ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ ويس، جتي سنڌ جا مکيه ڪارڪن آيل هئا.
هڪ ڪانفرنس سياسي مسئلن بنسبت گهرايل هئي، جنهن ۾ سنڌ

بنسبت مختلف سياسي مسئلن تي غور ڪري ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. اها ڪانفرنس سيٺ حاجي عبدالله هارون جي پي ڪانفرنس لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽن ۽ چيف آفيسرن جي هئي. جنهن ۾ لوڪلبورڊ سوالن سان واسطو رکندڙ مسئلن تي غور ڪري ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

ان موقع تي ڪمشنر صاحب جي درٻار به هئي جتي وزير تي ڪاروائي ڏسڻ جو موقع مليو. اتي عجيب نظارو هو. هڪ پلٽ فارم ٺهرايو ويو هو. جنهن تي ڪمشنر صاحب ۽ آفيسر ويٺل هئا. ان جي هيٺ سامهون رکيل ڪرسي تي زميندار ويٺل هئا.

جيڪي زميندار ڪمشنر کان آفريڻ نام وٺڻ ويا ٿي سي جتي لاهي، اڳتي وڌي، جهڪي سلام ڪري آفريڻ نامي وٺڻ بعد ساڳي طرف منهن ڪندي پوئتي موٽي اچي سندن ڪرسي تي ويٺا ٿي.

انهن ۾ هزارن ايڪڙن جا مالڪ زميندار، ڪيئي لک ساليان پيدائش وارا سندن قومن جا سردار به اچي ٿي ويا. اهو سڀ انڪري ٿيو ٿي جو اتي فرنٽيئر ريگيوليشن لاڳو هئڻ ڪري، ضلع عملدار کي اختيار هو ته بنا ڪيس هلائڻ جي ڪنهن به ماڻهوءَ جي جيل ۾ موڪلي سگهي. ان تي ڪنهن ڪورٽ کي دست اندازي ڪرڻ جو اختيار ڪونه هو.

جيئن راجن ۾ ڪيترا فساد، خون پيا ٿين ۽ اڪثر قبيلن ۽ سردارن جا هڪ ٻين سان اختلاف ٿين ٿا تنهن ڪري هن قانون ڪري ضلع آفيسرن کي ملڪ جو مالڪ بنايو ويو هو ته ان جي آڌار تي هو ڪنهن به شريف ماڻهوءَ جي پڳ لاهي ٿي سگهيو.

هن کي ڪارو قانون سڏيو ٿي ويو. ان جي رد ڪرائڻ لاءِ سياسي ڪانفرنس ۾ ٺهراءَ پاس ڪيو ويو. پر اها ڪهڙي خبر هئي ته ۳۲ سالن گذرڻ بعد پاڪستان جي مسلمان حڪومت، جا پڻ کي اسلامي قانون جو رکيل سڏائڻ جي هام هڻي رهي آهي سا ان کي ساري مغربي پاڪستان سان لاڳو ڪري ڇڏيندي، وڌيڪ احوال ڏاڙهي جي باب مان ملي سگهندو.

۱۵ - جنوري ۱۹۳۱ع تي مسٽر حاتم علوي، مسٽر هرچندراءَ

ٺهرايم، رئيس مزار خان ملڪاڻي بلوچ سان گڏجي لوڪل سيلف گورنمنٽ ڪانفرنس لاءِ سامونڊي جهاز واسنا ۾ چڙهي بمبئي ڏي روانا ٿياسون.

بمبئي ۾ آيو لو هٽل ۾ رهڻ ٿيو ۱۸ - ۱۹ لوڪل سيلف گورنمنٽ

ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ بعد مسٽر حاتم ۽ هرچندراءَ سان گڏ ابوجيل ۾

اڃي هفتو کن رهي. دلوارا مندر ۽ ٻيون مکيه جايون ڏٺيون سون. هن سال رمضان جو مهينو ڪراچيءَ ۾ گذاريم. روزن نمازن سان گڏ سياسي مشغولين کي به نه ڇڏيم.

ان وقت ڌاري باوجود آفيسرن جي مخالفت کي منهن ڏيڻ، رات ڏينهن ننڊ ڦٽائي خدمت خلق ۾ مشغول رهڻ. خرچ ڪري ملڪيت تي گهڻو بوجو وجهڻ، ڪيترن ادارن ۽ جماعتن ذريعي ڪم ڪرڻ جي، منهنجي طريقه ڪار بنسبت دوستن ۾ بد دلي پيدا ٿي ويئي هئي. جنهن جا اسباب پيش ڪرڻ کان اڳ ان جا چند مثال هيٺ پيش ڪريان ٿو، انهيءَ عوام جي بي قدري، دوستن جي ناراضگيءَ مان پتو پئجي سگهندو ته سياسي زندگي اهڙو مشغلو آهي، جنهن ۾ نه عيوضي جي اميد نه شاباس جو توقع رکڻو آهي.

جنهن ۾ يا خود مطلب، بي اصول ۽ لالچي ماڻهو گذاري سگهن ٿا يا محبت انساني ۽ درد دل رکندڙ ماڻهو رواجي ماڻهن جي اتي جاءِ نه آهي.

”اتان جاءِ نهن ڪنهن دي اوڻ دي
ريءَ عشق بنا لئي پاوڻ دي“ (بديل)

ان وقت مولوي فتح محمد صاحب مسوهاڻي، جو منهنجو سرپرست همدرد ٿي رهيو هو، ان هڪ خط لکيو. ان جا ٽڪرا هيٺ ڏجن ٿا:-

”قاضي عبدالرحمن ڪڏهه مدرسي جي گرانٽ ۽ اسڪالرشپن بابت نهايت ناجائز طريقا اختيار ڪري رهيو آهي.

ميران محمد شاه نور چشم محمد اڪبر جي مخالفت ڪري رهيو آهي، اوهان بي توجهي اختيار ڪئي آهي. پر اوهان ۾ اڃان اميد اٿم ته طبيعت سالم هئڻ ڪري قديم لاڳاپا نه وساريندا“

اهڙي ماڻهوءَ کان اهڙو شڪايت وارو خط اچڻ، منهنجي حساس دل لاءِ نهايت گران هو ”مون نهايت ادب سان کيس يقين ڏياريو ته باوجود ڪثرت ڪاروبار جي آءٌ قديم دوستن جو در نه مٽيندس.“

جنهن جي جواب به لکي موڪليائين ته ”اوهان جي مهربانين، عنايتن، قربن ۽ عزتن سان پيريل خط پهتو رب سلامت رکندو. اوهانجي اخلاق محسنين مان اهڙو توقع هو“

حاجي عبدالرحيم شاه ٦٦- جنوري ١٩٣١ع تي هڪ ڊگهي خط ۾ نهايت شائسته نموني ۾ نقط چيني ڪندي لکي ٿو ته: ”بمبئي ڪانفرنس ۾ اوهان اهڙن ميمبرن کي وٺي ويا جي پوري سنڌي ڄاڻندڙ به نه هئا (رئيس

مزار خان ڏي اشارو (جڏهن مخالف اوهان تي نقط چيني ڪن ٿا ته ارمان ٿئي ٿو. زمينداري ائسوسيئشن جي جنرل سيڪرٽري جا فرض پوري طرح ادا نه پيا ڪريو. شايد ضلعن جي جدا ٿيڻ ڪري هن ضلع جي ڪم مان دلچسپي ڪڍي ڇڏي اٿو. وغيره ”

اڳي جيڪڏهن کيس ڪو سياسي جماعت ۾ شامل ٿيڻ لاءِ لکندو هو ته مون کي لکندو هو ته اوهان صلاح ڏيو. هاڻ سنڌ جي مستقبل لاءِ سياسي جماعت ٺاهڻ واسطي جڏهن کيس لکيم ته جواب موڪليائين ” ته ملڪ ۾ گهڻيون جماعتون پيئون ٺهن. هن وقت فيصلو ڪري نه سگهيو. ”

سيد ميان مقبول شاه بين وارو اهو ماڻهو هو جنهن مون کي حرص ڏياري، لوڪلبورڊ ۾ بيهاريو ۽ پريزيڊنٽ چونڊائڻ ۾ مدد ڪئي. تنهن ننڍين ننڍين ڳالهين جهڙوڪ سندن ڳوٺ جي ڊڪ منشن جي مقررين، بدلين، ڪمپائونڊرن ڊاڪٽرن جي بدلين وغيره تان ناراض ٿيڻ شروع ڪيو. هو هاڻ رسي مون وٽ مهمان ٿي رهڻ جي بجاءِ بين جاين تي رهڻ لڳو. هڪ خط ۾ لکيائين ته ” اسٽيشن تي اوهان لهي بيٺا، آءُ اوهان سان گاڏيءَ مان لهي ملڻ لاءِ وڌيس. پر اوهان توجهه نه ڏنو. وري گاڏيءَ ۾ چڙهي ويا. هاڻ اوهان کي وڌن ماڻهن، انگريزي تعليم يافتہ دوستن جي ملاقاتن کان ڪٿي فرصت آهي، جو اسان جهڙن پراڻن سنڌي خوانده دوستن جي سنگت پسند اچيو ”

رئيس فقير بخش خان ڪاڇي انهن ماڻهن مان، جنهن لوڪلبورڊ کان اڳ منهنجي تربيت ۽ لاڳاپن وڌائڻ ۾ خاص دلچسپي ورتي هئي. سو سندس چيڙاڪ طبيعت موجب وڌيڪ خفا ٿيل ڏسڻ ۾ آيو.

ڪراچي آل انڊيا ڪانگريس جي اجلاس لاءِ ان کي ڪراچي وٺي آيس. هاڻ ڪفايت شعاري سبب بنگلو ڇڏي ننڍي جاءِ سعيد منزل جي ڀر ۾ رهيل هوس. جنهن ۾ ٽي ڪمرا هئا.

هو راجائو ماڻهو هو. هميشه اٺ ڏهه نوڪر وٽس ڪچهري ۾ ويٺل هوندا هئا. چلم رکي هوندي هئي.

ان وقت ڪراچيءَ ۾ شهري آداب کان واقف ٿيڻ ڪري مون مناسب سمجهيو ته کيس خلاصو روم ڏيان ته کيس به خلاصگائي ملندي ۽ مون وٽ ايندڙ سياستدانن کي ڳالهه ڪرڻ ۾ به سهوليت ٿيندي. پر هو ان کي سندس هٿڪ سمجهي ڪاوڙجي جاءِ ڇڏي ويو هليو.

اهي چند مثال آهن جن مان آءٌ اندازو لڳائي سگهيس ته مخالفت ڪي ڇڏي، پنهنجن ڪي به راضي رکي نه سگهيو آهيان.

رواجي طرح سياسي زندگيءَ ۾ ڪيئي ماڻهو ڪڏهن راضي ڪڏهن ناراض ٿيندا رهن ٿا، جن سڀني کي راضي رکڻ مشڪل مسئلو ٿيو پوي. ليڪن مون جهڙي ماڻهوءَ لاءِ ذاتي دوستن جي ناراضگي غور ۽ فڪر لاءِ مواد ٿي پيدا ڪيو.

انهيءَ ڪري پيدا ٿيل حالات تي روشني وجهڻ لاءِ ناظرين معاف ڪندا جيڪڏهن آءٌ ذاتي ڪهاڻي ٻڌايان.

جنهن قومي خدمت جي جوش ۽ خروش، ملڪي تعمير جي نيڪ خواهشن ۽ ارادن سان هن سياسي صحرا ۾ پير پاتو هوم، تنهن سفر ۾ ڪيتريون ئي مالي، علمي، سياسي طبعي ۽ عملي مشڪلاتون سامهون آيون هيڻ:

”عشق ٿي آسان پائيم، نيٺ ٿيو اوکو اديون“

گذر جو سمورو سهارو زرعي زمين جي پيدائش تي هو، زمين جا ٻه حصا بارش تي هئا جي سالن جا سال بارش نه پوڻ، يا گهٽ پوڻ يا گهڻي پوڻ ڪري سٺي پيدائش نه ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو سٺو سال ٿيو ٿي ته اڳهه لهي وڃڻ ڪري پيدائش گهٽ ٿيندي هئي.

اسانجي حد ۾ هڪ ڪاري واه نالي درياهي واه هو جو سدائين فصل جي پڇڻ کان اڳ سُڪي ويندو هو. ڪڇي جي زمين دريا پاڻي ويل هو. سڪرند طرف واري زمين سڌريل نه هئڻ ڪري پيدائش واري نه هئي، پوئتان پاءُ، نه عزيز سمورو ڪم وڃي ڪمدارن تي پيو.

آءٌ سمورو وقت سياسي ڪمن ۾ مشغول هوس.

ڪراچي شهر ۾ بنگلو، موٽر، رڪن مهماننوازي ڪرڻ، منهنجي طاقت کان ٻاهر هو. شاهنواز شاه جهڙي وڏي زميندار، ماڻهائي ڇڏيل ملڪيت واري ماڻهوءَ جو به شهري زندگي ڏيڻو ڪڍائي ڇڏيو. آءٌ ڇا هوس! البت خلافت ۽ ڪانگريس تحريڪن جي اثر ڪري مون ۾ فضول خرچي ڪانه هئي. سادو کاڌو، سادو ڪپڙو پائيندو هوس. عيشر عشرت کان پري هوس ته به ڪافي خرچ ٿيندو هو. گهر ۾ وڏيون حيات هونديون هيون. گيهه، کير، اناج ۽ گهرو خرچ جي ڪفايت ۽ وڏن جي ڇڏيل ملڪيت مان بي منهنجي ڪراچيءَ جي خرچ جو پورائو ٿيو.

ليڪن چوڻي اهي ته کاڌي کوه به کنيون وڃن. سو اها حالت ڪهڻو وقت جڻاءُ ڪري نه سگهي. وڏيون پقيون به يڪي بعد ڊيگر هي دنيا ڇڏي ويئون. پيدائش جا ذريعي تنگ ٿيندا ڏسي بنگلي کي ڇڏي ننڍي فلٽ ۾ رهڻ لڳس. موٽر کي نيڪال ڪري ڇڏيم ڪراچيءَ ۾ اچڻ تي پابندي وڌي. ان ڪري خرچ گهڻو گهٽجي ويو.

ٻي طرف آءُ اڳي ٻڌائي آيو آهيان ته سنڌي، پارسي، عربي ۽ انگريزي مان آڏو ڳاڙو واقف هوس، جنهن زندگيءَ ۾ گهڙيو هوس ان ۾ انگريزي جنرل معلومات جي گهڻي ضرورت هئي.

ڳوٺ ۾ هوس ته ڪتابن جو مطالعو به ڪندو هوس، ليڪن شهري زندگيءَ ۾ رات ڏينهن هل هلاڻ سبب مطالعي لاءِ وقت به ٿورو ملندو هو.

طبيعت جي اها حالت هئي جو دير هضم ۽ ٻي وقتي کاڌي باوجود جوانيءَ جي صحت تي خراب اثر وجهي ڇڏيا هئا.

ڪم هٿ ۾ گهڻا ڪيم. ان ۾ وقت، پيسي ۽ علم جي ڪوتاهي، سياسي رقيبن، سرڪاري عملدارن جي رڪاوٽن گهڻيون مشڪلاتون وجهي ڇڏيون هيون.

مون گهڻن ڪمن ۾ هٿ هڪ نه تعميري پروگرام جي نقطه نگاهه کان وڌو هو ٻيو ته منهنجي سيمابي طبيعت جي تقاضا به اها هئي. مسٽر جمشيد جي صبح کان شام تائين مسغولي منهنجي لاءِ مشعل راهه هئي پر اها خبر ڪانه رکيم ته مسٽر جمشيد جي پيدائش جو ذريعو واپار، ڪارخانا ۽ جايون، اهڙي مستقل ڪثير اخراجات جو بوجو برداشت ڪري سگهيون ٿي.

هو شهر جو رهاڪو هو. سندس تعليم ۽ تجربو مون کان وڌيڪ هو. ان جا ميمبر زياده بيدار ۽ آفيسري ائرن کان ٻاهر هئا. ازانسواءِ هو جوش کان هوش وڌيڪ ڪم آڻيندڙ هو.

منهنجا زميندار ميمبر بزدل ۽ آفيسرن کان ڊڄڻ وارو هئا.

چيف آفيسر ۽ سندس گروهه جي منظم سازش جو مقابلو ڪرڻو هو. جيئن دائره سياست وڌندو ويو ته معلوم ٿيڻ لڳو ته ايتري ڳالهين کي هڪ وقت منهن ڏيڻ مشڪل ٿي پيو هو ۽ دوست احباب شڪايت ڪرڻ لڳا هئا.

جيئن هڪ مسڪين عورت محمود غزنويءَ کي چيو هو ته ايترو ملڪ پاڻ وٽ رک جو سنڀالي سگهين. تيئن اهي به اشارو ڏيڻ لڳا.

۱۱- فيبروريءَ تي مون هڪ خط ڪراچيءَ جي قومي ڪارڪنن کي لکيو ته ڪانگريس جي ساليانه اجلاس جي موقعي تي سنڌ جي سوالن تي غور ڪرڻ لاءِ، هڪ جاءِ تي گڏ ٿي صلاح مشورو ڪجي پر سنڌ جا سوال انڊيا سوالن سان گڏيل پيا هئا. جنهن ڪري انهن جا پوئلڳ صوبه وار جدا سمجهوتو ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هئا. اهڙو تجربو مسٽر سي آر داس ڪيو هو.

اهو به ناڪامياب ٿيو هو، هن منهنجي سڏايل ميٽنگ ۾ مکيه قومي ڪارڪنن دلچسپي نه ورتي. تنهن ڪري ڪجهه نه ڪري سگهياسون. فيبروريءَ جي آخر ۾ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي آدمشماري جا ڪچا انگ اکر ظاهر ٿيا. جن موجب

هندو - ۱۱۰۰۰ - مسلمان - ۷۳۰۰۰ هزار ۽ ٻيا فرقا ۹۰۰۰ ٿيا.

جملہ آبادي (۱۹۲۰۰۰) هڪ لک ٻيا نوي هزار ٿي.

ڪراچيءَ ۾ ۲۷ مارچ ۱۹۳۱ع کان آل انڊيا ڪانگريس جو ۴۵- ساليانه اجلاس سردار ونڀ پائي پٽيل جي صدارت هيٺ ڪيو ٿيو. ان ۾ حصو ورتو.

خان عبدالغفار خان سندس سرخپوش جماعت سان ان ۾ شامل ٿيو. ان سان انهيءَ موقعي تي واقفيت ٿي. انهي ڪانگريس جي مرحبا ڪميٽيءَ جو چيرمين ڊاڪٽر چوڻرام هو.

انتظام ۽ خوراڪ ڪميٽيءَ جو چيرمن مسٽر غلام علي ڄاڳلا هو. والنٽيئر جو ڪيپٽن مسٽر سندناس عيدن مل ۽ خزانچي سيٺ ايسرداس ورنڊمل هئا. جنرل سيڪريٽري مسٽر رستم سدوا ۽ تاراچند لالوٽي هئا. موجوده اسلام آباد ڪالوني واري زمين تي عيوضين جي رهائش لاءِ جهوپڙيون ٺهرايل هيون.

مسٽر جيرامداس دولترام ۽ مسٽر جمشيد ميهٽا ساري ڪاروبار جي مٿان هئا.

ٻه ڏينهن سبجيڪٽس ڪميٽيءَ ۾ ٻه ڏينهن کليل اجلاس هليا. وڌيڪ احوال ٻئي باب ڏنل آهي.

جمعيت العلماء هند جي اجلاس جو به ان باب ۾ ذڪر ڪري آيو آهيان.

انهيءَ سال ۱۴- جولاءِ ۱۹۳۱ع کان پوءِ نوڪل سيلف ڪانفرنس

لاءِ ڪهڻا سنڌي ميمبر وياسون. جتي به ڏينهن رهي پوءِ مسٽر گزدر، حاجي عبدالرحيم شاهه ۽ سندس مئنيجر سيد مهر علي شاه سان گڏ حيدرآباد دکن ويس. جتي ڪجهه وقت رهي گزدر صاحب موٽي سنڌ ۾ آيو. باقي اسان تي اورنگ آباد آگره، دهلي، پانيپٽ، سرهند، لاهور، راولپنڊي، مري، ڪشمير جا مختلف مڪان گهمي آگسٽ جي آخر ڌاري ڪراچي پهتاسون. انهيءَ سڀني سفر جي دوران ۾ ڪيترن مکيه تاريخي جڳهن کي ڏٺو ويو. مکيه ماڻهن سان ملاقاتون ٿيون. جن مان خواجه حسن نظامي، شيخ عبدالله ڪشميري، بخشي غلام محمد، قابل ذڪر بزرگ هئا. ان بابت وڌيڪ احوال ڊائريءَ جي باب مان ملندو.

هندوستان جي گشت مان موٽي آيس ته ان وقت سنڌ جي جدائي جي هلچل زور سان هلندڙ هئي. هندن جو گهڻو حصو ان کي بمبئي کان جدا ڪرڻ جي خلاف هو.

جن ۾ مهاسيا جا ليڊر ۽ ڪي ڪانگريسي ڪارڪن متحد هئا، ليڪن ڪيترا غير مسلم ڪارڪن جهڙوڪ جمشيد ميهتا، چينمل پرسرام، رستم سدوا، پروفيسر پٽيجا، انهيءَ جي جدا ڪرڻ ۾ حصو وٺڻ لڳا.

۱۵- آگسٽ ۱۹۳۱ع تي مسٽر سدوا بيان ۾ چيو ته سيٺ هرچندرا ۽ وشنداس مکيه ڪانگريسي ليڊر به سنڌ جي جدائي جي فائدي ۾ هو.

۵- سيپٽمبر ۱۹۳۱ع تي مائيلس ارون جي چيرمنيءَ هيٺ سنڌ جي جدا صوبي ٿيڻ جي حالت ۾ سندس مالي حالت تي انگوري ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ پهتي. ان جي اڳيان خانبهادر ڪهڙي، خانبهادر الهه بخش ۽ حاجي عبدالله هارون، برنسپال گوکلي فائدي ۾ بيان ڏنا. ديوان پوڄسنگ، پروفيسر چيلاڻي، ڊاڪٽر هنگورائي مخالفت ۾ شاهديون ڏنيون انهي سال ۾ ضلعن جي ڦيرگهير لاءِ لکپڙهه هلي، لاڙڪاڻي ۽ ڪراچي ضلعن مان نئين ضلع بڻائڻ جي تجويز سرڪار اڳيان هئي.

سرڪاري عملدارن ۱۹۲۵ع کان وٺي اها ڪوشش پئي ڪئي، جنهن کي نظر ۾ رکي سيد مقبول شاهه ۽ راءِ بهادر روشنداس ضلع لوڪلبورڊ مان ان جي خلاف ٺهراءُ پاس ڪرايو هو.

هاڻ به تعلقه لوڪلبورڊ ڪوٽڙي ۽ مانجهندن اهڙا ٺهراءُ پاس ڪيا. انهي سلسلي ۾ دادو ۽ سيوهڻ کي ضلع جي هيڊڪوارٽر بنائڻ تان

اختلاف پيدا ٿيو. سيوهڻ کي ضلع جي هيڊ ڪوارٽر ڪرڻ لاءِ سيد ميان ولي محمد شاه، مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۽ ڪن سيوهاڻي ديوانن ڪوشش ورتي. هنن جو چوڻ هو ته سيوهڻ تاريخي شهر ۽ قلندر شهباز جي درگاه ڪري، خاص سياحت رکندڙ شهر هو.

سيد سرڪاري عملدار دادوءَ جي فائدي ۾ هئا. سندن چوڻ هو دادو جو شهر وڌندڙ ڀر ۾ ڪشادا ميدان رکندڙ ۽ واپار جو مرڪز هو. سيوهڻ شهر ڦٽي ويو هو. آخر فيصلو سرڪاري عملدارن جي خواهش مطابق دادو جي فائدي ۾ ٿيو. اسان انهيءَ ساري تجويز جي مخالفت ۾ هئاسون، پر ڇا ٿي ڪري سگهياسون؟

ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ جي ٽرم کي ٽي سال گذري چڪا هئا. ليڪن ضلعن جي ڦير ڦار ڪري ساري سنڌ جي لوڪلبورڊ چونڊن کي مڪمل ڪيو ويو هو. ڪراچي ضلع جي تعمير لاءِ گهڻيون تجويزون رٿيون هوم پر سرڪاري عملدارن ۽ چيف آفيسر گروه جي مخالفت ڪري، انهن جي سرانجاميءَ ۾ رند ڪون بڻجي ويئون هيون.

انهن مان مکيه هيٺيون هيون:-

- (۱) ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ اسڪولبورڊ جون آفيسون ٺهرائڻ.
- (۲) ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين موٽر هلڻ جهڙو پڪو رستو ٺهرائڻ.

(۳) جهوڪ کان شاه بندر تائين پڪو رستو ٺهرائڻ.

(۴) سجاول کان جاتي ۽ اتان لڪپت تائين رستو ٺهرائڻ.

(۵) سجاول ۾ مئٽرني هوم ۽ هاڻي اسڪول ٺهرائڻ.

(۶) لوئر سنڌ براج ٺهرائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

(۷) بگهاڙ واه تي بهارن جي نزديڪ ريگيوليئر ٺهرائڻ لاءِ لکڙاه

ڪرڻ.

(۸) ميرپورساڪري کان ڪيٽي بندر ۽ گاڙهيءَ کان ٺٽي تائين پڪا

رستا ٺهرائڻ.

(۹) ضلع جي مالدارن، مڪاني هنر وارن، ميربحرن جي حقن جي

حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

(۱۰) ڪوهن، اسڪولن، مسافرخانن جي گهڻي تعداد ۾ تعمير

ڪرائڻ، انهيءَ بابت ورتل ڪوششن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو

(۱) ضلع لوڪلبورڊ آفيسون:-

انهيءَ لاءِ ۱۹۲۸ع ۾ پريزيڊنٽ ٽين بعد يڪدم سوال هٿ ۾ کنيو ويو. اول قدم اهو هو ته آفيس ڪليڪٽر جي دفتر مان ٻاهر ڪڍي مسواڙي جاءِ ۾ آندي ويئي. سال ۾ بلات وٺي جاءِ ٺهرائڻ ۾ گذري ويا. آخر جانورن واري اسپتال ۾ چمبڊ ڪرافورڊ لوڪلبورڊ ڊسپينسريءَ جي پٽ تي جاءِ ٺهرائڻ لاءِ تجويز تيار ڪرايم.

پوءِ ٽينڊر گهرائي، ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ کان منظور ڪرائي جاءِ جي تعمير جو ڪم مقاطعدار کان شروع ڪرايم. مسٽر گيسن ۽ سندس حواري ڪي اوجھو خيال آيو ته اهو ڪم جي. ايم. سيد جي ايامڪاريءَ ۾ سرانجام ٿيڻ کان روڪيو وڃي. ان تي هڪ درخواست آفيسرن طرفان ڪن ميمبرن کان صحيحون وٺي مونکي ڏني ويئي ته ڪم بند ڪرايان ۽ ڪليڪٽر به اهڙو ليٽر لکيو.

هن وقت ڌاري اهڙين سازشن جي مقابلي ڪرڻ جو عادي ٿي ويو هوس مون درخواست روننگ ڏئي بي قاعدي ٺهرائي ڇڏي. ڪليڪٽر جي منع نامي جي پرواهه نه ڪري جاءِ تعمير ڪرائي مڪمل ڪري ڇڏي. آخر ۾ جڏهن نئين بلڊنگ جو افتتاح ڪيو ويو ته ڪليڪٽر، چيف آفيسر ۽ سندن حواري ميمبرن طرفان ان جو بائڪاٽ ڪيو ويو. آخر ۾ مون ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي افتتاح جو مثال سامهون رکي، مختلف مذهبن جي عالمن جي دعا سان ان جو افتتاح ڪرايو.

مفصل احوال ڊائريءَ جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

انهيءَ کي ڏسي ڪليڪٽر صاحب مقاطعدار کي بيسن ڏيڻ ۾ رنڊ ڪون وڌيون پر سڀني مشڪلاتن کي منهن ڏئي لنگهي وڃي پار پياسون.

(۲) ڪراچيءَ کان ڪوٽڙي وارو رستو:-

انهي رستي جي سروي مسٽر محمد هاشم گزدر چارج وٺڻ بعد يڪدم شروع ڪرائي، ڪليڪٽر ان ۾ رنڊ ڪ وڌي پر ان جي پرواهه نه ڪري پراجيڪٽ تيار ڪرائي، خاص گرانٽ لاءِ گزدر کي بمبئي سرڪار ڏي موڪليو ويو. هيٺين ڪامورن جي مخالفت جي باوجود، ان لاءِ منظوري ورتي ويئي. آخر ۾ اهو سمورو رستو پراونشل روڊ ڪرائي سرڪار جي حوالي ڪرايو ويو.

(۳) جھوڪ کان شاه بندر تائين رستو:-

انهيءَ رستي تي مٽي وجهي مٽي ڪرائڻ جو ڪم شروع ڪرايو ويو، بمبئي سرڪار کي ان رستي جي پراونشل لسٽ تي آڻڻ لاءِ لکيڙهه ڪئي ويئي، جو منهنجي لوڪلبورڊ ٿرم ۾ آفيسرن جي مخالفت ڪري، پراونشل لسٽ تي نه آيو. ليڪن ڪجهه وقت کانپوءِ نيٺ اهو رستو لسٽ تي آندو ويو.

(۴) سجاوڪ کان جاتي ۽ اتان لکپت تائين رستو:-

هن رستي ٺاهڻ جي رت تڏهن رهي ويئي جڏهن مسٽر چينمل پرسرام سان مئي ۱۹۳۰ع ۾ ضلع جو گشت ڪيو ويو هو. ڪڇ ملڪ جي زبان ۽ روايت سنڌ سان مليل هئا، اڳي هي ٽڪرو سنڌ سان مليل هو، جنهن کي پهريان غلام شاه ڪلهوڙي ڪڇ جي راجا سان مخالفت ڪري سنڌو دريا جو پاڻي، ٻنڌ ڪري ويران ڪيو ان کانپوءِ ۱۸۰۹ع ۾ ڌرتيءَ جي زلزلي وپتر جاتي ۽ لکپت جي وچ واري حصي کي صحرا بنائي جدا ڪري ڇڏيو.

جاتيءَ جو واپار اڃان تائين ڪڇ سان ان رستي هلندڙ هو، پر صحرائي رند ڪن ڪري وڏي ٺٽي سگهيو.

تنهن ڪري ان رستي لاءِ اسڪيم ٺهرائي ۽ ڪڇ جي رياستي حڪومت سان لکيڙهه ڪئي ويئي. ليڪن منهنجي ٿرم جي اندر فيصلو نه ٿي سگهڻ ڪري اهو معاملو اتي ئي رهجي ويو، سنڌ جي جدا ٿيڻ بعد ان سوال تي مڪاني سياسي اختلافن، وزارت جي ڦيرين گهيرين، آل انڊيا آئيني سوالن جي ڪري غور ٿي نه سگهيو.

پاڪستان بنجڻ بعد ڪڇ سنڌ کان جدا ٿي هندوستان ۾ وڃڻ ڪري اسانجو پراڻو خواب شرمندہ تعبير ٿيڻ کان رهجي ويو ممڪن آهي غيب جي پردي ۾ ڪجهه لڪل هجي ۽ اهو حصو موتي اچي وري سنڌ سان ملي، ڪنهن کي ان راز جي خبر آهي؟

(۵) سجاوڪ ۾ مئٽرنٽي هوم ۽ هاڻي اسڪول:-

هي تجويزون منهنجي لوڪلبورڊ ٿرم ۾ پوريون نه ٿي سگهيون، ان کانپوءِ مڪمل ٿيون.

(۶) لوئر سنڌ براج لاءِ ڪوشش:-

زميندار ۽ آبادگار جماعت طرفان، اخبارن ذريعي، آفيسرن سان

وفدن ۾ مليء بمبئي گورنر کي روبرو ملي عرضداشت ڪرڻ سان لوئر سنڌ براج لاء ڪوشش ڪندا رهياسون. جنهن جو ان وقت سواءِ دلاسن جي ٻيو ڪو نتيجو نه نڪتو، ليڪن سنڌ جدا ٿيڻ بعد اها تجويز نيٺ پايم ٽڪميل کي وڃي پهتي. جنهن تجويز لاءِ ڏه سال اڳي ڪوشش ڪيل هئي.

(۷) **بگهاڙ واه تي ريگيوليتور:-**

ان جي ضرورت به گشت وقت معلوم ٿي ان لاءِ گهر زميندار ائسوسيئشن طرفان ڪئي ويئي، جا سگهوئي منظور ٿي.

(۸) پوين ٽن تجويزن بابت اڃان تائين گهڻو ڪجهه ٿي ڪين سگهيو آهي.

انهي وقت ڌاري ڪراچي ضلع ۾ زمينداري بئنڪ ٺاهڻ لاءِ خان بهادر عظيم خان جي مدد سان ڪوشش ڪئي ويئي جا نيٺ حيدرآباد ۾ لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي نالي سان برپا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿياسون. ان جو احوال ڊائري جي باب مان ملندو.

هيترو سارو وقت ڪراچي ۾ مختلف جاين تي مسواڙي جڳهن تي رهندو هوس ان وقت مسٽر طيب عني علوي ڪمشنر سنڌ سان لکپڙه ڪري مسلم هائوسنگ سوسائٽيءَ لاءِ هڪ ٽڪرو زمين جو منظور ڪرايو جنهن جي منظوري ۲- نومبر ۱۹۳۱ع تي ملي.

مسٽر حاتم علوي سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. ان جي صلاح سان ٻه هزار روپيه پلاٽ لاءِ ڊپازٽ بياريم. سگهوئي پلاٽ ملڻ بعد پنهنجو بنگلو ٺهرائڻ شروع ڪيم جو ٻن سالن بعد ۱۹۳۳ع جي وچ ڌاري ٺهي راس ٿيو.

ان وقت پيسي نه هئڻ ڪري بئنڪ مان قرض کڻي جاءِ ٺهرائي ويئي جو قرض گهڻي وقت کانپوءِ ادا ڪري سگهيس.

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان سيد شاهنواز شاه کي دوست بنائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي هيم پر هو قاضي عبدالرحمن وغيره جي محبت ۾ قاسمي وڃڻ ڪري مونکي پنهنجو رقيب سمجهي، مخالفت ڪرڻ لڳو هو. ٻن ٽن سالن ۾ حالتن ڦيرو ڪاڌو. سندس اڳيان دوست مخالف ٿيڻ ڪري، هن دوستيءَ جو هٿ ڊگهيو هو.

۲۲- **آڪٽوبر ۱۹۱۳ع** تي هڪ خط لکيائين جو هيٺ ڏجي ٿو.

”آئون اوهانکي ملڻ لاءِ آيس پر ڪونه هئا، منهنجي تڪليفن جو دور شروع ٿي ويو آهي. مونکي اميد آهي ته اوهان جي مدد ۽ همدرديءَ سان انهن

مان لنگهي پار پوندس، دعا گهرندا.

منهنجي مکيه غلطي اها هئي ته هن ساري عرصي ۾ مونکي اها ڳالهه محسوس نه ٿي ته اوهان خيرخواهيءَ جا پتلا آهيو.

مونکي اهو عقل نه هو جو باوجود عمر ۾ ننڍي هئڻ جي خدا سائين اوهان کي عطا ڪيو آهي ته ته حالتون هن حد تي نه رسن ها، مونکي نهايت ارمان آهي ته مون اوهان جي دوستانه تعاون جي هٿ جهلڻ کان انڪار پي ڪيو آهي، هاڻ جڏهن حالتن ڦيرو کاڌو آهي ته دماغ درست ٿيو اٿم. اوهان جي مدد، دوستي ۽ رهبري جو خواستگار ٿيو آهيان.

اوهان منهنجي عين ڏي نظر نه ڪندا، جي گهڻا آهن، آءٌ سڄيءَ دوستيءَ جو ڳولائو آهيان جا دنياوي مطلبين کانسواءِ ڪن روحاني بنيادن تي ٻڌل هجي، وغيره.

سگهوئي ملاقات ٿي. مالي مشڪلاتن مان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ بئنڪ کان ڪيس قرض وٺائي ڏنو ويو، جنهن مان مشين خريد ڪري زمين سڌارڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ پراڻا قرض به ادا ڪيائين.

ٻيا مکيه مخالف قاضي عبدالرحمن ۽ ميان محمد عثمان سومرو هئا، پر سندن مخالفت جي باوجود مون ساڻن انتقامي طريقو اختيار نه ڪيو ۽ اخلاقي معيارن کي هٿ مان نه ڇڏيو. انهيءَ منهنجي پاليسيءَ کي ڪي منهنجا دوست ڪمزوريءَ ۽ بزدليءَ سان تعبير ڪرڻ لڳا هئا، ان جو اندازو مسٽر محمد هاشم گزدر جي هيٺين خط ۱۶ - ڊسمبر ۱۹۲۱ع مان پئجي سگهندو:-

”قاضي عبدالرحمن، سرڪاري عملدارن جي اشاري تي اوهان جي هر طرح مخالفت ڪري رهيو آهي پر اوهان ڦلهڙي ۽ ڪمزور پاليسي اختيار ڪيو آجو. اوهان کي مضبوط ٿيڻ گهرجي.“

اڳتي هلي پڙهندڙن کي معلوم ٿيندو ته ڪيئن نه انهيءَ پاليسيءَ آخر ۾ قاضي عبدالرحمن کي نادام ڪري منهنجي ساٿ ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو. ليڪن ان ۾ ذرا دير ٿي، شاهنواز شاه جلد آيو، قاضي دير سان آيو پر ٻئي مخالفن مان ڦري موافق ٿي پيا، ان مان اندازو ڪري سگهيو ته سياسي زندگيءَ ۾ دوستيون ۽ دشمنيون حالتن، ضرورتن، وقتي تقاضائن مطابق پيوڻ بدليون آهن تنهنڪري قديم سنڌي جوڻي موجب ته ”وڙهندي اهو ڪريو جو پرچندي مهل آڏو نه اچي“ جي پاليسي زياده موزون آهي.

سال ۱۹۳۲ع

سکر براج جو ڪم ورهن کان بي هنيو ۽ ڪروڙ روپيه کاڌا هٽائين، سو نيٺ ٺهي راس ٿيو ۽ ان جي ڪوٺڻ جو مهورت ۱۳ جنوري ۱۹۳۲ع تي سکر ۾ وائسراءِ هنڌ لارڊ ولنڊگڊن ڪيو. سنڌ جي مکيه ماڻهن کي ان موقعي تي گهرايو ويو هو.

آءٌ ۽ ميران محمد شاه گڏجي هڪ ڏينهن لاءِ اتي وياسون. ڪيترا ماڻهو آيل هئا جن سان ملاقات جو موقعو مليو.

انهيءَ سال آءٌ، ميران محمد شاه ۽ حاتم علوي گڏجي بمبئيءَ ۾ لوڪل سيلف گورنمنٽ ڪانفرنس لاءِ ۱۸ فيبروري ۱۹۳۲ع تي وياسون. هفتو کن اتي رهيس اڀولو هوٽل ۾ رهياسون.

ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ چيف آفيسر قاضي عبدالرحمن مسٽر گيسن ڪليڪٽر ڪراچي جي استاري تي مخالفت ڪندو آيو. ان کي دور ڪرڻ لاءِ ڪراچي لوڪلبورڊ ۾ چيف آفيسر ۽ انجنير جي پوسٽ گڏي، اتي مسٽر گذر کي رکڻ ۽ قاضي عبدالرحمن کي اسڪولبورڊ جو ايڊمنسٽر آفيسر ڪري موڪلڻ جي تجويز مسٽر هوڊ ڪليڪٽر ڪراچي جي مشوري سان رٿي ويئي.

مسٽر هوڊ هڪ شريف، سمجهدار ۽ قابل انگريز عملدار هو. مسٽر گيسن وانگر پرمتيزو، ذليل ذهني ۽ انتقامي جذبي رکندڙ نه هو. هن ان تجويز کي لوڪلبورڊ جي ڪاروبار کي چڱيءَ طرح هنڌ لاءِ مفيد سمجهيو پر مسٽر گيسن جو ان وقت ائڪٽنگ ڪمشنر ٿي ڪم ڪري رهيو هو، تنهن سندن ان ڳالهه کي ذاتي عزت ۽ وقار جو سوال سمجهي قاضيءَ جي حمايت ڪئي.

آخر اهو سوال ۳۱- مارچ ۱۹۳۲ع تي لوڪلبورڊ جي ميننگ اڳيان پيش ٿيو. ڪليڪٽر آفيسرن کي هڪ قسم جو حڪم ڪيو، ڪمشنر گهراڻي بي طرح سمجهايو. جي مجبور ٿي پيا جن آخر ۾ ڪمشنر جو حڪم مڃي ٺهراءَ جي مخالفت ڪئي پر ٺهراءَ ته به پاس ٿي ويو.

۲۳-۱۹۳۲ع تي ڪراچي لوڪلبورڊ اسڪولبورڊ به اهو ٺهراءَ پاس ڪيو. پوءِ اهو ٺهراءَ بمبئي سرڪار ڏي منظوري لاءِ موڪليو ويو. حڪومت فائدي ۾ لکيو. ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر فائدي ۾ لکيو، ڪمشنر پرنسپل لکيو. ڪجهه وقت تائين اڪيڙهه هندي رهي پر ڪمشنر جي شخصي ذمت.

اندازيءَ ڪري سرڪار منظوري نه ڏئي.

۱۸ - اپريل ۱۹۳۲ع تي ڪراچيءَ ۾ خالقِ زندگي هال منجهه شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي صدارت هيٺ، سنڌ آزاد ڪانفرنس جو اجلاس ڪيو. جنهن ۾ ڪيترائي ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. مزحيا ڪميٽيءَ جو چيئرمين آءِ هوس.

۱۸ کان ۲۲ جون ۱۹۳۲ع تائين سيد ميران محمد شاه پريزدنٽ ضلع لوڪلبورڊ حيدرآباد جي ڪوشش سان پٽ شاهه تي شاهه عبداللطيف عليه رحمت جي ميلي جي موقعي تي هيٺين ڪانفرنس ۽ نمائش جو انتظام ٿيو:-

- ۱- انگريڪلچر شو ۲- سوديشي بازار
 - ۳- سنڌ هنري نمائش ۴- ڪوآپريٽو ڪانفرنس
 - ۵- راڳ جي مجلس ۽ ادبي ڪانفرنس ۶- زميندارن جي ڪانفرنس
 - ۷- صوفي سماجم ۽ روح رهاڻ.
- انهيءَ ڪم ۾ مسٽر منگهارام ٽهلراماڻي، جينمل پرسرام، جاموٽ محمد علي شاه، مخدوم ميان غلام حيدر صاحب، ۽ مون کيس پوريءَ طرح مدد ڪئي. ڪراچيءَ کان پهريون دفعو ڪيترا مرد ۽ عورتون ان مجلس ۾ شريڪ ٿيا. ڪرار جي ڍنڍ جي ڪناري تي تنهن ۾ رهڻ جو انتظام ڪيو ويو هو.

پير پٺاين ابتدا ۾ ڪن غلط فهمين ڪري مخالفت ڪئي پر سگهوئي رضامنڊ ٿي ويا. ان کان پوءِ آهسته آهسته ٿي اهو ساليانہ ميڙ وڌي، موجوده ثقافتي مرڪز ۽ ادبي ڪانفرنس جي درجي تائين پهتو آهي. سگهوئي لوڪلبورڊ جي نين چونڊن ٿيڻ جون تياريون ٿيڻ لڳيون. مسٽر محمد هاشم گزدر، جو ان وقت ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو انچيف ۽ منهنجو دست راست ۽ مددگار ٿي ڪم ڪري رهيو هو. ان ۽ ٻين دوستن جي راءِ هئي ته نئين دادو ضلع ۾ اسان جي ڊويزن وڃڻ ڪري ڪراچيءَ ضلع جي باقي رهيل حصي تي مسٽر گبسڻ جي چاڙهڻ جو قبضو ٿيندو ويو. انهيءَ ڳالهه کي روڪڻ لاءِ آءٌ ڪراچي ضلع ۾ به ميمبر رهندو اچان. قانون ڏٺو ويو ته ٻنهي ضلعن ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو ميمبر رهي سگهيس ٿي. البت منهنجي وقت ۽ خرچ تي وڌيڪ بوجو پوڻ جو امڪان هو. دوستن جي رضامنديءَ خاطر اهو برداشت ڪرڻ قبوليم.

حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ واري سندس زمين جو ٽڪر منهنجي نالي ڪري ڍل پياري ووتڻ ۾ نالي لڪائڻ جو ذمون ڪنيو. ليڪن سرڪاري گروه طرفان محمد عثمان سومري اعتراض اٿاريو ته آءٌ ٻي ضلع جو رهاڪو آهيان، تنهن ڪري منهنجو ووتڻ جي لسٽ ۾ نالو نه پوڻ گهرجي پر نيٺ ووت داخل ٿي ويو.

۱۹۳۲ع جو گهڻو حصو خانبهادر عظيم خان جي چوڻ تي ڪواپريٽو تحريڪ جي ڪمن ۾ صرف ڪندو رهيس. جنهن جو وڌيڪ احوال دائريءَ جي باب مان پئجي سگهندو.

پهرين سيپٽمبر ۱۹۳۳ع تي ائسوسيئيشن جي ميٽنگ خانبهادر ولي محمد حسيني سيڪريٽريءَ جي بنگلي تي سڏائي. جنهن ۾ سنڌ جي جدائيءَ لاءِ حيدرآباد ۾ سنڌ آزاد ڪانفرنس سڏائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ٻين سوالن تي به ٺهراءُ پاس ٿيا.

ساڳي سال سيپٽمبر جي ٻي تاريخ بمبئي ڪواپريٽو انسٽيٽيوٽ جي ميٽنگ لاءِ بمبئي ۾ هفتي کن لاءِ ويس.

ساڳي سال ۾ مون کي تياسافيڪل سوسائٽي جي پوٽ لاج جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو، ليڪن سمورو ڪاروبار ٺهراڻي هلائيندو رهيو.

انهي سال ۱۵-۱۶ نومبر ۱۹۳۶ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ علامه يوسف عليءَ جي صدارت هيٺ سنڌ آزاد ڪانفرنس جو اجلاس هو. مسٽر هال حيدرآباد ۾ ڪنو ٿيو. جنهن ۾ ساري سنڌ کان مکيه ماڻهو اچي شريڪ ٿيا.

اتي سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ لاءِ جدوجهد هلائڻ لاءِ پروگرام ٺاهيو ويو ۽ ٺهراءُ پاس ڪيا ويا. آزاد سنڌ نالي جماعت برپا ڪئي ويئي، جنهن جو صدر سر شاهنواز خان پٽو ۽ جنرل سيڪريٽري سيد ميران محمد شاه چونڊيا ويا.

انهيءَ ڪانفرنس حاجي عبدالله هارون کي ۱۶-۱۷ نومبر ۱۹۳۲ع ۾ ڊيلي گزيٽ اخبار ۾ ڇپيل ڪاروائي دهلي موڪلڻ جو انتظام ڪيو ويو. هن صاحب مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سنڌ جي جدائي بابت ڪي سوال پڇيا. انهن جا جواب ڪجهه قدر تسلي بخش ملتا.

انهيءَ سال جي آخر ۾ ۶-ڊسمبر ۱۹۳۲ع تي شيخ عبدالمجيد، اله آباد يونيٽي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ويو پر انهي ڪانفرنس مان ڪو

نتيجو ڪونه نڪتو.

سال ۱۹۳۳ع

هن سال ۾ ۱۲ جنوري ۱۹۳۳ع تي سنڌ جي جدائيءَ جو ڏينهن ساري سنڌ ۾ ملهايو ويو. جلسا ٿيا- ٺهراءَ پاس ٿيا. انهيءَ مهيني ۾، ضلع لوڪلبورڊن جي چونڊن لاءِ هر هنڌ ڪم شروع ٿي ويو.

ڪوٽڙي تعلقي مان آءٌ ۽ رئيس فقير بخش خان ڪاڇي، دادو ضلع لوڪلبورڊ تي بنا مخالفت جي چونڊجي وياسون. وڌيڪ جاءِ نه هئڻ ڪري سيد مقبول شاه ميمبر چونڊجي نه سگهيو. ڪوٽڙي تعلقو جي ٽي جاءِ لاءِ ڇاڪر خان شورهه ۽ مٽياري جي سيد حاجي علي اصغر شاه جي وچ ۾ مقابلو ٿيو. شورا قوم جا ووٽ گهڻا هئڻ ڪري وڏيرو ڇاڪر خان چونڊجي ويو. آءٌ دوستن جي اصرار تي ڪراچي ضلع جي جهرڪن واري تڪ مان اميدوار بڻيس. انهيءَ تڪ مان ۱۹۲۸ع ۾ به اميدوار بيهي ڪامياب ٿيو هوس.

اڳي دفعي ٺٽي جي ديوانن، ميان غلام محمد خان ڇاڪري کي اميدوار بيهاريو هو. هن دفعي محمد عثمان سومري ۽ قاضي عبدالرحمن آفيسرن جي اشاري ۽ مدد سان ارباب ولي محمد ٻيهر اميدوار بيهاريو ويو. جيئن ته اهو صاحب مڪاني اثر وارو ماڻهو هو. راجن جي صلاح ۽ مدد سان اميدوار بڻيو هو ان ڪري مقابلو شدت وٺي ويو.

آءٌ ضلع لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ رهي چڪو هوس. ملڪي سياست ۾ خاصو حصو ورتو هوم هڪ گمنام وڏيري جي مقابلي ۾ شڪست کائڻ وڏي بي عزتيءَ جو باعث بنجي ها.

عام ماڻهن ۾ تميز ڪانه هئي. اها شڪست بيلڪ جي طرفدارن جي شمار ڪرڻ ۾ اچي ها ۽ ڪاميابي آفيسر طبقي جي ڄاڻڻ ۾ اچي ها. ان ڪري سارو جنوري مهينو اتي رهي سخت ڪوشش ڪيم. ٻه مڪاني اثرن جو ميمبر کي ڪٽو به سوراخ ڪري نه سگهيس.

ن. ليڪسرن ۾ جن صاحبن پنهنجي مدد ڪئي تن مان مکيه هيٺيان

۱- پير سيد محمد باقر شاه جيلاني، ٿاڻو بولاخان ۲- ملڪ شير دل خان، ڪوٽڙي

۳- سيد محمد ڪامل سعيد پور ۴- پير سيد محمد مهدي شاه جهنڊي وارو

۵- سيد پير غلام حسين شاه ٻال ٻوڇڙا ۶- پير غلام نبي شاه صديقي بڪيرا

۷- سيد حاجي عبدالڪريم شاه ٽڪڙ وارو ۸- سيد ميران محمد شاه حيدرآباد ۽ سندس والد سيد زين العابدين شاه

۹- سيد حاجي قنبر علي شاه ٽڪڙ

۱۰- رئيس گل محمد خان لغاري سجاول ۱۱- سيد حاجي اميد علي

شاه شال

ظاهري سڀ ڪوششون بيڪار ڏسڻ ۾ آيون. آخر وقت تي ملڪ شيردل خان ۽ پير محمد باقر شاه ٽنڊي حافظ شاه ۾ وڃي ارباب سليمان دل کي ٺاهي سندس دوستن سيد امير شاه سميت پنهنجي مدد لاءِ آماده ڪيو.

انهي طرح سان دل راج ٺهڻ ڪري راجن جي اتحاد جي ديوار ٽٽي پئي. باقي به ڪافي ڊپ هو. ان کي ختم ڪرڻ جو سهرو سيد حاجي عبدالڪريم شاه جي سرتي پيو. جنهن ميان عبدالرحيم صاحب درس ملاڪاتيار جي بزرگ (جو ۲۰ سالن کان پنهنجي لوڙهي جي حد کان ٻاهر نه نڪتو هو. جنهن ۾ هن طرف جي ماڻهن جو سخت اعتقاد هو) کي چاڙهي شال ۾ آندو. ان جي اچڻ سان ميان ولي محمد کي پنهنجي ڪاميابيءَ ۾ شڪ پيو. ازانسواءِ چوطرف جي ست ستاءُ ڪري مجبور ٿي هٿ ڪٽڻ تي راضي ٿيو. کيس اليڪشن جي ڪم تي آيل خرچ ٻري ڏنو ويو.

جيئن ته هٿ ڪٽڻ جو وقت پورو ٿي چڪو هو. ان ڪري ۷ فيبروري ۱۹۳۳ع تي اليڪشن جي ڏينهن آيل ووٽرن کي ماني ڪارائي ووت ڏيڻ کانسواءِ واپس ڪيو ويو.

انهن مان صرف ۴۸- ووٽرن کان ووت ڏياريا ويا. جن پنهنجا ووت کليءَ طرح پولنگ آفيسرن جي رضامنديءَ سان ۲۲- ووت مون کي ۱۶- ميان ولي محمد کي ڏنا.

اهڙيءَ طرح ان اليڪشن ۾ ڪاميابي حاصل ٿي.

هي رواجي لوڪلبورڊ چونڊ نه هئي پر سموري حڪومت جي اثرن

جو مقابلو ڪرڻو هو. تنهنڪري ان لاءِ اهڙي ڊڪ ڊوڙ ڪئي ويئي، جهڙي اسيمبليءَ جي اليڪشن لاءِ ڪجي ها. لوڪلبورڊ چونڊون پوريون ٿيڻ بعد پريزيڊنٽيءَ جي لاءِ ڊڪ ڊوڙ ٿيڻ لڳي، اسانجي طرفان صرف مهر علي شاه، سيد حاجي عبدالرحيم شاه جي اثر ڪري اميدوار بيهي سگهي ها، پر هو آفيسرن جي خوف کان اميدوار نه بيٺو ازانسواءِ سرڪاري نامزد ميمبر به هو.

۲۳- جنوري ۱۹۳۳ع تي حيدرآباد ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد ضلعن ۾ باهمي سمجهوتي سان لوڪلبورڊ جون چونڊون ڪرائڻ لاءِ حاجي عبدالرحيم شاه هڪ ميٽنگ سڏائي، پر مخالف ڌرين ان ۾ نه آيون، تنهن ڪري سمجهوتو ٿي ڪين سگهيو.

وڏيري محمد عثمان سومري منهنجي ۱۹۲۸ع جي پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ ۾ مدد ڪئي هئي، هو هروڀرو آفيسرن جو پوئلڳ ڪونه هو پر چونڊ کان پوءِ سگهوئي. مخالف گروه ۾ شامل ٿي ان جو سرگروه ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. ان جا مکيه هيٺيان ڪارڻ هئا:

۱- محمد سوماروزن ڪش جو دوست هو. جو لوڪلبورڊ مقاطعن ڪري، قاضي عبدالرحمن جي دوستيءَ ۾ اچي ويو هو.
۲- ميان امام بخش خان ڳاهو، محمد عثمان جو دوست هو. قاضي عبدالرحمن هشار، آفيسرن ۾ مقبول هئڻ ڪري، هن تي اثر ڪري ويو هو، تنهن ڪري ان جي لاڳاپي کي به ان ۾ دخل هو.

۳- ڪيترن ئي وارن سيدن جي وڏيري محمد عثمان سومري سان مخالفت هئي. مون کي سيدن جي مدد ملڻ ڪري هن تي اثر ويهي ويو هو ته منهنجو اثر وڌڻ، اڻ سڌيءَ طرح سيدن جي اثر وڌڻ جي برابر هو. هن ساري پريزيڊنٽيءَ جي وقت ۾ مخالفت ڪئي، ويندي هن دفعي لوڪلبورڊ جي ميمبريءَ جي لاءِ اميدوار بيهاريو هئائين.

پر جڏهن هن ڏٺو ته باوجود سندس ڪوششن جي آءُ تڪ مان ڪامياب ٿي ويس ته هن اهو رويو بدلي مخالفت ڌري ڪئي.

۸- فيبروري ۱۹۳۳ع تي محمد عثمان سومري جهرڪن جي چونڊ جي ٻئي ڏينهن منهنجي سيٺ محمد رجب شفيعائي ڏي لکيل خط جي جواب ۾ لکيو ته:-

”اوهان جو سيٺ محمد رجب ڏي لکيل خط نظر مان گذريو،

منهنجا خيال هاڻ بدليا آهن. حقيقت ۾ امير امان الله خان ۽ جي. ايمر. سيد جو سياست ۾ ڏوھ اھو آھي تہ ھو وقت کان اڳ تڪڙو قدم کڻڻ ڪري مخالفت جا نشانا بنيا آهن، ورنہ سندن نيتن ۽ ارادن ۾ ڪابه خامي نہ آھي. اڄ کان وٺي مونکي پنهنجو نيازمنڊ ڪري سمجھندا

۷- اپريل ۱۹۳۳ع تي ڪراچيءَ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي نئين بلڊنگ جو مهورت ڪيو ويو. وڌيڪ احوال ڊائريءَ جي باب ۾ ملندو.

مون ۱۱- تاريخ اپريل ۱۹۳۳ع تي رٽائرنگ پريزيڊنٽ جي حيثيت ۾ نئين پريزيڊنٽ لاءِ چونڊ ڪرائي، جنهن ۾ خان بهادر اله بخش خان گبول بنا تڪليف جي پريزيڊنٽ ٿي ويو. اها آفیشل طبقي جي مڪمل فتح هئي. اتان دادو ضلع جي لوڪلبورڊ پريزيڊنٽ جي چونڊ لاءِ وڃڻ ٿيو. انهيءَ لاءِ تي اميدوار هئاسون.

۱- خان بهادر محمد پريل ڪلهوڙو ۲- مسٽر يار محمد جوڻيجو ۳- آءِ. ڪوٽڙي ڊويزن جا صرف ۷- ميمبر هئا ٻيا سڀ دادو ميهڙ جي طرف جا هئا. جن سان اڳي واقفيت ڪانه هئي، ان طرف به اثر وارا ماڻهو خان بهادر ڪلهوڙو ۽ مسٽر يار محمد جوڻيجو اميدوار هئا. مسٽر يار محمد بڙهيل، رلڻو ملڻو، مهل سر ماڻهن کي ڪم ايندڙ هو پر خان بهادر ڪلهوڙي واريون خاصيتون منجهس ڪونه هيون.

هن وٽ پيسو جام هو، آفيسرن ۽ ميمبرن تي خرچ ڪري سگهيو ٿي، نئين ضلع ٿيڻ بعد ساري ضلع ۾ آفيسرن، گورنر ۽ ڪمشنر جي رسائي ڪرڻ، پارٽيون ڏيڻ، موٽر گشت لاءِ ڏيڻ، سندن حڪم جو تابعدار ٿي هلڻ ۾ هو يڪتا هو.

ميهڙ تعلقه ۾ اصل جا مکيه زميندار جتوئي، ٿپيا ۽ مهيسر هئا. پر انهن مان وڏا گذر ڪري وڃڻ ڪري، باقي ننڍا وڃي بچيا هئا تن کان هي زور وٺي ويو هو.

هيءُ ضلع به آفيسرن جي دٻاءُ هيٺ هو. ”ضلع جو ڪليڪٽر راءِ بهادر جگت سنگ آئل مل، هڪ شريف، صوفي منش، ٿيا ..

سافٽ ۽ يارويس عملدار هو. درازن ۽ ٿپيا سافي جي تعلق ڪري مونکي اميد هئي. ته هو اليڪشن ۾ دست اندازي نہ ڪندو. پر سنڌيءَ ۾ چوڻي مشهور آهي ته ”ڪامورو نہ دوست، اوجھري نہ گوشت“ هي پنهنجو

جدا ڪلاس رکڻ ٿا.

انهن جي زندگيءَ جو ڪوڊ ٿي علحده آهي. ڳالهيون ڪهڙيون به ڪن. ليڪن هنن جو طريقو محدود ۽ خود مطلبيءَ تي ٻڌل رهي ٿو. ”هيءُ مون وٽ ڳوٺ اچي مهمان ٿي نڪندو هو، صوفيان، اخلاقي گفتگو ٿيندي هئي پر هن اليڪشن ۾ خانبهادر ڪلهوڙي کي مدد ڪئي. ان جا هيٺيان سبب هئا:

۱- ڪمشنر مسٽر گيسن منهنجي مخالف هو. تنهنڪري منهنجي چونڊجڻ ڪري ان جي ناراضگي جو خوف هوس.

۲- خانبهادر پيسو خرچ ڪندڙ ۽ جي حضور هو. انهن سببن ڪري آخر ۾ خانبهادر ڪلهوڙي سان سمجهوتو ڪري وائيس پريزيڊنٽ ٿي رهڻ قبول ڪيم.

مونکي خيال هو ته جيڪڏهن پنهنجي مرضي موافق مسٽر ٺهراڻي کي چيف آفيسر مقرر ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس ته لوڪلبورڊ جو ڪاروبار بغير پريزيڊنٽ ٿيڻ جي سهوليت سان حسب منشا سرانجام ڪرائي سگهندس.

مسٽر منگهارام ٺهراڻي، همدرد، خدمت خلق جو جذبو رکندڙ، قابل ۽ اعتبار جوڳو ماڻهو هو.

ازانسواءِ سنڌ جي جدائيءَ جو اعلان ٿي چڪو هو. سنڌ اسيمبليءَ جو چوندون به ٿيڻ واريون هيون. اءُ لوڪلبورڊ دائري کان نڪري، اسيمبليءَ ۾ وڃڻ جو ارادو ڪري چڪو هوس. لوڪلبورڊ ۾ صرف نئي ضلع جي ماڻهن سان واقفيت پيدا ڪرڻ لاءِ داخل ٿيو هوس.

اليڪشن گذرڻ کانپوءِ خانبهادر جو رويو ڪجهه وقت تائين ٺيڪ رهيو. جنهن جو ثبوت هن مونکي ۳- اپريل تي ڳوٺ دعوت تي گهرائي تعلقات وڌائڻ سان ڏنو.

نيڪن ٿوري وقت ۾ راءِ بهادر جگت سنگ هن کان هڪ آرڊر ڪرايو، جنهن ۾ هن ڪراچي ۽ دادو ضلع جدا ٿيڻ وقت، مون جيڪو لوڪلبورڊ عملي جي بدلين جو آرڊر ڪيو هو انکي روڪيو هو.

هن آرڊر کي رد ڪرڻ مهل مون کان پڇيو ته ڪونه. راءِ بهادر سندس عزيز کي چيف آفيسر مقرر ڪرڻ جو هن کان وعدو ورتو. انهيءَ مان مونکي معلوم ٿي ويو.

جتي آفيسل طبقي جو سوال هوندو هي هميشه سندن ساٿ ڏيندو ايندو ۽ جنهن صورت آفيسرن سان منهنجو اختلاف هلندو آيو ٿي، تنهنڪري اهڙين حالتن ۾ هن تي ڀروسو رکي نه ٿي سگهيس.

حيدرآباد ضلع ۾ به تبديلي ٿي. ۲۵- مارچ ۱۹۳۳ع تي اليڪشن ۾ مير قائم خان، ميران محمد شاه کي پريزيڊنٽيءَ ۾ شڪست ڏيئي پريزيڊنٽ چونڊجي ويو هو.

ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ سڪولبورڊ ۾ محمد عثمان سومرو چيئرمين چونڊجي ويو.

ڪانگريس تحريڪ کي دٻائڻ لاءِ لارڊ ولنڊن، جا سختي اختيار ڪئي هئي، ان جي اثر هيٺ هر هنڌ ڪاموراشاهي زور وٺڻ لڳي، هر جڳهه تي سندن هٿ ٺوڪيا ماڻهو چونڊجڻ لڳا.

ڪراچي ضلع ۾ خانبهادر انهم بخش گبول کي ضلع لوڪلبورڊ تي پريزيڊنٽ چونڊائڻ بعد مسٽر گيسن سندس پراڻي انتقام وٺڻ خاطر ان کان اهو قدم کڻايو هو ته ۱۳ جون ۱۹۳۳ع تي مسٽر گزدر کي نوڪريءَ کان ڪڍي، کيس هڪ مهيني جو پگهار نوٽيس جي عيوض ۾ ڏيارين.

مهر علي شاه شڪست جو تاب نه سهي، مسوريءَ ۾ سندس تندرستيءَ جي درست ڪرڻ خاطر وڃي رهيو هو، ان وقت آفيسرن جي دست اندازيءَ ڪري ضلع لوڪلبورڊ جو جيڪو حال هو، ان جي جهلڪ مهر علي شاه جي مسوريءَ مان لکيل خط مان ملي سگهندي:—

”اوهان مونکي محمد هاشم گزدر کي مدد ڪرڻ لاءِ راءِ صاحب مينارام کي چوڻ واسطي لکيو آهي. پر راءِ صاحب کي چوڻ بيڪار آهي. ڏسڻ ۾ شريف آهي پر آفيسرن جو ٻانهن ٻڌو بيٺي آهي. اڃان محمد عثمان سومرو ڪجهه همت ڪري سگهي ٿو.“

لوڪلبورڊ جو ڪاروبار، عملدارن جي دست اندازيءَ ڪري بدمعاشن ۽ لوفرن جي هٿ ۾ اچي ويو آهي. ڀلي هو پنهنجيون من مانيون ڪن. آءٌ ڇاڪري سگهان ٿو؟ پنهنجي تندرستي نيڪ ڪرڻ ۾ مشغول آهيان (۹- آگسٽ ۱۹۳۳ع) ٻن مهينن کانپوءِ راءِ بهادر جڳت سنگهه نوڪريءَ مان رٽائرڊ ڪري ويو.

ڪامورن جو اثر سندن ايامڪاريءَ تائين محدود ٿئي ٿو. هن جي وڃڻ کانپوءِ خانبهادر ڪلهوڙي ڦيرو کاڌو ۽ ٺهراڻيءَ کي دلاسو ڏئي وڃي

باليشاهه ۾ پنهنجي ڪم ۾ رکيائين. سگهوئي دسترڪت لوڪلبورڊ وارو کيس چيف آفيسري تي مقرر ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو. راءِ بهادر کانپوءِ دادو جو ڪليڪٽر صاحبزاده سردار محمد خان مقرر ٿيو.

هو رچ چڱو مئٽرس هو. عزت واري گهراڻي جو فرد ۽ ڪم آزار شخص هو. خانبهادر محمد پريل ٽهلاماڻي کي باليشاهه ۾ پاڻ وٽ وهاري، لوڪلبورڊ ۽ شخصي ڪم ڪار ڪرائيندو رهيو، ليڪن اندران اندر سازش ڪندو رهيو.

ايتري قدر جو لوڪلبورڊ جي ٺهراءُ جي باوجود گورمينٽ کي ان جي مقرري جي خلاف لکيائين ۽ ڪليڪٽر کي هڪ مخفي ليٽر لکيائين. جنهن ۾ چيف آفيسر ۽ انجنير جي عهدي کي ٽوڙي ٻه عهدا گهٽ پگهار جا قائم ڪرڻ جي منظوري گهريائين.

ڪمشنر گيسن وٽ ته منهنجو نالو هر ڳالهه ۾ خطري جو نشان هو. ان کي ذهن نشين ڪيو ويو هو ته ٽهلاماڻي ڪانگريسي ۽ جي. ايم. سيد جو دوست هو. سيد ضلع تي پنهنجو سياسي تسلط ڄماڻ لاءِ ان کي چيف آفيسر ڪرائڻ گهريو ٿي.

ڪراچي ضلع ۾ سيپٽمبر ۱۹۳۳ع تي مسٽر محمد هاشم گذر جو سوال ضلع لوڪلبورڊ اڳيان دوباره غور لاءِ آيو پر مسٽر گيسن ۽ ان جي حواري ٽولي جي اثر ڪري، هن لاءِ ڪجهه نه ٿي سگهيو. آخر مسٽر گذر نوڪريءَ تان آسرو لاهي آرڪيٽيڪٽ ٿي شهر ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. سگهوئي سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ کيس پنهنجو صلاحڪار آرڪيٽيڪٽ مقرر ڪيو. مسٽر گذر قابل، يار ويس، باهمٿ شخص هو. بورڊ لاءِ انجو وجود مفيد هو. ليڪن مسٽر گيسن ۽ انجي حوارين جي خيال ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي. هن کي بورڊ جي نوڪريءَ کان ٻاهر ڪڍي سزا ڏئي رهيا هئا، پر پرده غيب پٺيان ڪجهه ٻيو راز چيل هو.

۲۶- ڊسمبر ۱۹۳۳ع تي حاجي مير محمد بلوچ سندس هم

قوم بزرگ وفات ڪئي. جنهن ڪري بمبئي ڪائونسل جي ميمبري جي جاءِ خالي ٿي. ان لاءِ هي اميدوار بيٺو. ٿوري وقت کانپوءِ هي ڪامياب ٿي ويو. چوندا آهن بندي جي من ۾ هڪڙي صاحب جي من ۾ ٻي - اهو ساڳو گذر صاحب سنڌ وزارت ۽ پاڪستان جي ڊپٽي اسپيڪر جي وڏن عهدن تي رهيو

هو.

انهيءَ جو مخالف مسٽر گبسڻ گورنري کان محروم ٿي واپس وڃي وطن پهتو. انهيءَ جا حواري نامعلوم زندگيءَ ۾ رهجي ويا. دادو ضلع ۾ خانبهادر ۽ محمد پربل کي هٿيو بنائي، آفیشل طبقه مسٽر نهلراماڻي خلاف سازش ڪندو رهيو، هن جو ڏوھ صرف اهو هو ته هو هندو ۽ منهنجو دوست هو. منهنجو ڏوھ اهو هو ته آءٌ انگريزي سامراج جو مخالف هوس ۽ لوڪلباديز کي آفيسرن جي اثر کان ڪڍي، عوام جي عيوضين جي ماتحت ڪرڻ جو حامي ۽ ڳوٺن جي سڌاري ۽ عوام ۾ سياسي شعور پيدا ڪرڻ جو خواهشمند هوس.

سردار محمد خان ڪليڪٽر دادو جي بدلي ٿيڻ بعد، خانبهادر نور نبي ڪليڪٽر ٿي آيو. اهو اهو ساڳيو ماڻهو هو، جنهن سندس آقا، گبسڻ جي رضامنديءَ خاطر ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي مسٽر گذر کي ڪڍڻ لاءِ ميمبرن کي ٺاهڻ جي ڪوشش ڪئي.

هن ظاهر ڌاري ٺيڪ رکي. مون وٽ منزل ڪري ڇانهه پيڻ، اٺڻ وهڻ، ملاقات ۾ رخ سنڌو ڏيکارين. اندر رڌو پيو هوس. ازانسواءِ گبسڻ جي هوندي ڪيئن ٿي مون سان سنڌو هلي سگهيو؟

ان بابت اڳتي هلي پڙهندڙن کي سمورو حال معلوم ٿيندو.

انهيءَ وقت ڌاري لنڊن ۾ جائنٽ پارليامينٽري ڪميٽيءَ اڳيان سنڌ جي جدائيءَ بابت شاهدي ڏيڻ لاءِ پريزيڊنٽ سنڌ محمدن اسوسيئشن کي خط آيو ته اوڏانهن ڪو عيوضي موڪليو وڃي. لنڊن وڃڻ لاءِ ٽي چٽا ڪارائتا هئا.

۱- خانبهادر محمد ايوب کهڙو، ۲- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۳- ميران محمد شاه.

خانبهادر کهڙي سنڌ جدائي تي هڪ ڪتاب انگريزي ۾ لکرائي ورهايو هو ۽ ان بابت هلچل ۾ سرگرم بهرو وٺندڙ رهيو ٿي.

شيخ صاحب ته ابتدا کان ان تجويز جو روح روان هو، آل انڊيا جماعتن، مسلم ليگ خلافت ڪانفرنس، ڪانگريس، آل پارٽيز ڪنوينشن اڳيان انهي سوال کي پيش ڪرڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي ڪانه ڪئي هئائين.

الوحيد اخبار جا ڪالم جا سندس زير اهتمام هلندي هئي. انهيءَ هلچل جي فائدي لاءِ وقف ڪري ڇڏيا هئائين.

سيد ابراهيم محمد شاه جنهن بمبئي ڪائونسل طرفان ساڻن ڪميشن کي مدد ڪرڻ لاءِ جا ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، تي اختلافي نوٽ ۾، سنڌ جي جدائيءَ جي حمايت ڪئي هئي. سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري هو.

آخر ان چونڊ لاءِ ۲۲- مئي ۱۹۳۳ع تي لاڙڪاڻو ۾ سر شاهنواز خان پٽي جي صدارت ۾ سنڌ محمدن ائسوسيئيشن جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ خانبهادر ڪهڙي کي ولايت ۾ شاهدي ڏيڻ لاءِ چونڊيو ويو. شيخ صاحب ۽ ميران محمد شاه زياده موزون ٿين ها پر انهن جو خرچ پين کي پرڻو پوي ها. قوم ۾ اها بيداري ڪانه هئي جو چنڊو ڪري، بهترين نمائندا چونڊي موڪلي، تنهنڪري خانبهادر ڪهڙو ولايت ويو. اڃان تائين پيسيءَ ذاتي اثر رسوخ کي سنڌي سياست ۾ گهڻي اهميت حاصل آهي.

قومي خدمت، لياقت ۽ سياسي اخلاق هميشه شمار ۾ ڪونه پيا آندا وڃن.

دادو ضلع ۾ زميندارن جي باڻي، ڍلن وغيره جا سوال حل طلب هئا. ان لاءِ کين صلاح ڏيئي ۲۳- جولاءِ ۱۹۳۳ع تي خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙي جي جاءِ تي ميٽنگ سڏائي ٺهرا، پاس ڪيا ويا ۽ زميندار ۽ آبادگار اسوسيئيشن جو بنياد وڌو ويو. پر اها هلي نه سگهي.

ڊسمبر ڌاري جدا سنڌ جي حڪومتي انتظام هلائڻ لاءِ مسٽر ڊو (بعد ۾ سر) جي چيرمنيءَ هيٺ هڪ ڪميٽي مقرر ٿي. خانبهادر ڪهڙو به ان جو ميمبر هو. منهنجي بنگليءَ خانبهادر ڪهڙي جي هوٽل واري ڪمري ۾ انهي ڪميٽيءَ اکيان بيس ڪرڻ لاءِ مسلمانن جي حقوق بنسبت تجويزون ٿينديون رهيون. سيڪريٽريٽ ٺهي هئي، سڀ ڪنهن کاتي جا عملدار مقرر ٿيا هئا. خرچ جو خيال رکڻو هو، سي سڀ سوال زير ويچار هئا. هن وقت ڌاري مون سنڌ جي ٻين ضلعن جي سياست ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو هو. ان وقت نواب شاه ضلع ۾ به طاقتور گروهه هئا. هڪ خانبهادر امام بخش خان جتوئي جو گروهه هو. ٻيو خان صاحب حاجي گل محمد خان ڪيڙي جو.

ٻنهي گروهن جي اختلافن ڪري لوڪلبورڊ چونڊ ۾ ميرزا فرخ بيگ کي هندو لوڪلبورڊ پريزيڊنسيءَ مان ڪڍائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا، ان جي جاءِ

تي رئيس رسول بخش خان انڙ، ڪيڙن جي مدد سان چونڊجي ويو. انهي ڳالهه کي مدنظر رکي نواب شاه ضلع جا مکيه زميندار نواب شاه شهر جي جامع مسجد ۾ منهنجي صدارت هيٺ ۱۷- ڊسمبر ۱۹۳۳ع تي گڏ ٿيا. ٻنهي گروهن جي سمجهوتي لاءِ ڪوشش هلي، ڪيڙا ۽ جتوئي پاڻ ۾ عزيز هئا پر خانگي ڳالهين تان سندن اختلاف وڌي، ساري ضلع جي سياست تي اثر انداز ٿي ويا هئا. ان لاءِ ڪيتريون نشستون ٿيون. عارضي طرح کي فيصلو ٿيا، ليڪن انهيءَ مان ڪوبه پائدار صلح ٿي ڪونه سگهيو.

اهو صلح ڪيئن ٿي سگهيو ٿي، جڏهن سندن ساري سياست جو مدار شخصن جي ذاتي اقتدار ۽ گروهه مفاد تي مبني هو. وڌيڪ احوال دائريءَ جي باب مان ملي سگهندو.

سال ۱۹۳۴ع

هن سال جي ابتدا ۾ ڪراچي ضلع جي مڪاني لوڪلبورڊ سياست ۾ تبديلي آئي. شاهنواز شاه اڳيئي قاضي عبدالرحمن کان علحيدو ٿي چڪو هو. هاڻ وڏيرو محمد عثمان سومرو به ان جي مخالف ٿي ويو. ان جو مکيه ڪارڻ قاضي عبدالرحمن جو، محمد سومار وزن ڪش جا پيسا کائي وڃڻ هو.

جنهن تي محمد عثمان سومرو مونکي ۲۳ فيبروري ۱۹۳۴ع تي هڪ خط لکيو ته

”۹-۱۰-۱۱- مارچ ۱۹۳۴ع تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ

ڪراچي جون ميٽنگون رکيل آهن. انهيءَ ۾ قاضي عبدالرحمن کي نوڪري مان خارج ڪرڻ جو سوال به رکيل آهي. اڏهان مهرباني ڪري اچي اسان کي مدد ڪريو. متان هو آفيسرن جي مدد سان چنڊ جڏائي وڃي“
۷- تاريخ مارچ تي ڪراچي لوڪلبورڊ ميٽنگن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ پهتس.

هن وقت ميمبرن جي اڪثريت قاضي صاحب جي ڪارنامن ڪري، سندس مخالف ٿي ويل هئي ان ۾ منهنجو هٿ ڪونه هو. البت ميمبرن کي منهنجي رهنمائي ۽ مدد جي ضرورت محسوس پئي ٿي.

هنن کي پڪو پروسو هو ته جنهن ماڻهوءَ منهنجي پريزيڊنسيءَ جي سموري دور ۾ آفيسرن جو ايڇنٽ ٿي مخالفت ڪئي هئي، جو مسٽر گزدر جي مقرريءَ جي خلاف هو ۽ سندس ڪڍائڻ جو ڪارڻ بنيم، جنهن لوڪلبورڊ

جو پگهاردار نوڪر ٿي انگريزن جي ساراھ ۾ گشت ڪري تقريرون ڪيون هيون. جو اخلاقي معيار کان ڪريل هو. تنهن جي مخالفت ۾ آءٌ ضرور مدد ڪندس.

آءٌ اها ھام ڪونه ٿو هٿان ته منهنجي سياسي پاليسيءَ جو سمورو مدار سدائين اصولن ۽ اخلاقي بنيادن تي بي رهيو هو ۽ ان ۾ شخصي تعصبات کي ڪوبه دخل ڪونه هو. ڪوبه انسان مڪمل نه آهي.

ليڪن هي ڳالهه چوڻ ۾ زيادتي نه ٿيندي ته درد دل ۾ محبت انساني کي مون هٿن مان نه ڇڏڻ جي حتي الامکان ڪوشش پي ڪئي آهي. خدمت خلق، اصول ۽ همت جيڪڏهن منهنجا ساٿي رهيا آهن ته انهن جو ڪارڻ به مٿيون ڳالهيون هيون.

قاضي بيشڪ برو پران کي نوڪريءَ مان ڪڍڻ جا مقصد ڪهڙا

هئا؟

محمد سومار وزن ڪش جا پيسا ڪاٺڻ!

ان ماڻهوءَ کي سدائين هن پي نوازيو هو. ان جي عيوض ۾ سندس سنگت پئي قاضي صاحب جي پيڙائي ڪئي جا درحقيقت آفيسل طبقه جي مدد هئي. ان وقت هن کي اصول ۽ لوڪلبورڊ جي فائدي جو خيال ڪونه آيو، هن وقت آيو هو. اهي سڀ ڳالهيون منهنجي سر ۾ چڪر هڻي رهيو هيون.

۷- تاريخ شام جو مسٽر حاتم طيب جي جاءِ تي کين ملڻ ويس.

بيگم طيب جي لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي ميمبريائي هئي لوڪل پالٽيڪس ۾ حصو وٺندي هئي. مون سان سٺا تعلقات هئس. بيگم صاحبہ مون کان پڇيو ته قاضي عبدالرحمن کي لوڪلبورڊ مان ڪڍڻ جو سوال لوڪلبورڊ ۾ اچڻ وارو آهي ڇا؟ مون کيس ٻڌايو ته انهي لاءِ ميمبرن مونکي خط لکيا آهن، ڏسڻ ۾ اچن ٿا ته سندس دوست به برخلاف ٿي ويا اٿس. تنهن ڪري شايد اهو ٺهراءُ پاس ٿي وڃي. عين انهيءَ وقت تي اتفاق سان يا اڳي مقرر ڪيل انجام تي قاضي عبدالرحمن به اچي نڪتو.

ان تي بيگم صاحبہ مون کي چيو ته هن غريب کي ڇو ٿا بيروزگار بنايو. مون کيس ٻڌايو ته هن جي گناهن جو وڏو چٽو آهي هن دفع سندس دوستن طرفان تحريڪ شروع ٿي آهي

مون کي صرف ٻڌندڙ پيڙيءَ کي لت هڻڻ جو ڪم ڪرڻو پوندو. ان تي قاضي صاحب اکين ۾ پاڻي آڻي چيو ته شاه صاحب منهنجا گناهه بيشڪ

ڪهڻا آهن پر شاه نواز شاه ۽ محمد عثمان سومرو به مون سان انهي گناهن ۾ ڪم وٺڻ شريڪ هئا. جيڪڏهن منهنجي رحمدم طبيعت، انهن کي معاف ڪري سگهي ٿي ته مونتي ڇو نه رحم اچڻ گهرجي، منهنجي گناهن خاطر منهنجي اولاد کي، مون کي بيروزگار بنائي سزا نه ڏيو.

مون کي هن جي ڳوڙهن، سندس ٻارن جي گذر معاش، انساني همدرد جي جذبه ڇڪ ڏني. مون دوستن جي پيڻ کان سواءِ عين جنگ جي وقت ڪڍي هٿيار ڇڏيا. کيس چيم ته مون توکي بخش ڪيو آئنده درست ٿي هليج. هن دفعي آءٌ تنهنجي مخالفت نه ڪندس، هن يڪدم وڃي اها ڳالهه مشهور ڪئي ته شاه صاحب کي مون ٺاهي ڇڏيو آهي، هو مخالفت نه ڪندو. اها ڳالهه ٻڌي ڪيترا ميمبر مون وٽ پهچندا آيا ۽ پڇا ڪيائون ته اها ڳالهه ڪيتري قدر درست هئي. هنن کي اعتبار نه پيو. جڏهن مون ان ڳالهه جي تصديق ڪئي ته جملي دوست ۽ ٻيا ميمبر نهايت ناراض ٿيا. آفيسر ۽ ٻيا ڪمزور ميمبر اڳيئي قاضي صاحب جي فائدي ۾ هئا. منهنجي اڳواڻيءَ کان سواءِ اهو ٺهراءُ پاس ٿيڻ مشڪل هو.

هو چوڻ لڳا ته بيمڪار اڳواڻ آهن. مخالف تنهنجي ڪمزورين مان فائدي وٺي عين موقع تي توکي ڀرو ڪري ڇڏيو آهي. اها حقيقت هئي. ان کان انڪار ڪري نه ٿي سگهيس پر دل دماغ تي فتح پائي ويل هئي، ڇا ٿي ڪري سگهيس. قاضي صاحب ان دفعي بچي ويو.

مون کي اميد هئي قاضي صاحب بدليل حالتن مان سبق وٺي، پنهنجي سموري رويي کي درست ڪندو پر هن ائين نه ڪيو هو رڳو وڌيڪ آفيسرن جي اثر هيٺ ڪم ڪندو رهيو.

جنهن ڪري سندس مخالفت گهٽجڻ بدران وڌندي ويئي. قاضي صاحب جي دشمني جو شڪار ميان محمد هاشم گذر بمبئي ڪائونسل جو ميمبر بنجي چڪو هو. محمد عثمان سومرو لوڪيورڊ جو باهت ميمبر مخالف ٿي چڪو هو. جنهن جو پٽن سان خاص رستو هو. سر شاهنواز لوڪل سيلف گورنمنٽ کاتي جو وزير بنجي چڪو هو. سنڌ جي جدائي ۽ نون سڌارن جي اعلان ڪري آفيسرن جو اثر گهٽجڻ لڳو هو.

ميمبرن ۽ عام ماڻهن جا حوصلا وڌي چڪا هئا. ليڪن قاضي صاحب راه راست تي نه آيو. نيٺ محمد عثمان سومرو تنگ ٿي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ٽيلر وٽ قاضي جي خلاف هڪ درخواست ڪئي. جنهن ۾ مٿس

ڪيئي الزام مڙهيل هئا، ان تي سرڪار مسٽر گور والا هڪ ايماندار ۽ سينئر آئي سي آفيسر کي انڪواري ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. جنهن انڪواري ڪرڻ بعد هن کي سسپينڊ ڪري، ڪيس هلائڻ جي رپورٽ ڪئي. ليڪن ان سموري ڳالهه کي لٽي مٽي ڪرڻ لاءِ قاضي صاحب سندس دوست آفيسرن جي معرفت لوڪلبورڊ ۾ ٺهراءُ آڻي نئين سر انڪواري ڪرڻ لاءِ، لوڪلبورڊ طرفان هڪ ڪميٽي مقرر ڪرائي. جنهن تي هيٺيان ميمبر منتخب ٿيا.

(۱) خان بهادر انهن بخش خان گبول - پريزيڊنٽ لوڪلبورڊ.

(۲) مسٽر ٽوبن ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿر.

(۲) مسٽر نور محمد طوطل ڊيپوٽي ڪليڪٽر شاه بندر.

(۴) جي. ڀر. سيد. (آءِ) اڳوڻو پريزيڊنٽ.

(۵) راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل.

(۶) سيد مهر علي شاه بخاري.

(۷) سيٺ محمد جعفر خواجہ.

جيئن ته اڃان تائين مسٽر گيسن سنڌ جو ڪمشنر هو، جو قاضي صاحب جو شفيق هو. آغا غلام حسين ان جو جنرل اسسٽنٽ به ان ڪري سندس حامي هو. تنهن ڪري گبول صاحب ۽ ٻه آفيسر سندس فائدي ۾ ويا. باقي چئن ميمبرن قاضي صاحب مٿان مسٽر گور والا جي جانچ ڪيل رپورٽ جي تائيد ڪئي.

هن تي مقاطعدارن کان ٺڳي ڪري پيسا کائڻ، ڪوڙيون ڊائريون ڀري ڀتو پاڙو وصول ڪرڻ جون چارجون ثابت ٿيل هيون. ليڪن وري به ان کي آفيسر. مسٽر گيسن جي چوڻ تي بجائڻ جي ڪوشش ڪئي. انگريز قومن. سندس بلند اخلاقي. همت ۽ اصولن جي پيرويءَ ڪري دنيا جي مهذب قومن مان شمار ٿيندي هئي. انهي ڪري هو اڌ دنيا تي قابض ٿي ويا.

ليڪن جڏهن انهي ۾ مسٽر گيسن جهڙا فرد پيدا ٿيا ته هنن جو ستارو به غروب ٿيڻ کي نزديڪ آيو.

مسٽر گيسن باوجود ايترو ثابتين ۽ جانچن جي آخر وقت تائين قاضيءَ کي بجائڻ جي ڪوشش ڪندو آيو.

جڏهن لوڪلبورڊ اڳيان ڪميٽيءَ جو رپورٽ پيش ٿي ته وري

افيسرن زور وڌو ته انهي ساري معاملي کي ختم ڪري ڇڏيائين. ليڪن ڪثرت سان اڪثريت واري رپورٽ بحال ٿي ويئي.

قاضي صاحب کي سسپنڊ ڪري ڪيس هلائڻ جو بورڊ ٺهراءُ پاس ڪيو. ليڪن مسٽر گيسن سنڌ جي جدائيءَ تائين ان مسئلي کي اينگهائيندو رهيو. ان کان پوءِ قاضيءَ کي لوڪلبورڊ مان رخصت ملي.

هر حڪومت جي مضبوطي ۽ ترقيءَ جو باعث ايماندار، لائق ۽ خدمت خلق جو جذبو رکندڙ عملدار ٿين ٿا. حڪومتون تباهه به انهن جي رشوت خوري، فرعونيت، ظلم ۽ استبداد ڪري ٿين ٿيون. انگريزي حڪومت جي مضبوطي به انهن جي ذريعي ٿي ۽ انهن جي زوال جو ڪارڻ به اهيئي بنيا. هن سال ۾ سنڌ جي جدائي جو سوال قطعي طور فيصل ٿي ويو هو.

ٻي سال ۾ نين چونڊن لاءِ تياريون ٿيڻ واريون هيون. هن وقت تائين سنڌ مان ڪائونسلن ۾ جيڪي ميمبر بي چونڊيا هئا تن اڪثريت اهڙن ماڻهن جي هئي جي وڏا زميندار، بيسه وارا، ذاتي اثر رسوخ رکندڙ ۽ ڪامورن جا پوئلڳ هئا.

شخصي ٽڪيٽن تي چونڊيا ٿي، شخصي اقتدار ۽ مفاد لاءِ ڪم ڪيائون ٿي. بمبئي ڪائونسل ۾ سندن حڪومت سان ملي قوم پرست پارٽين جي مخالفت ڪين بدنام ڪري ڇڏيو هو. انهي مصيبت کان بچڻ لاءِ قوم پرست ۽ خادم ملڪ افراد طرفان اها ڪوشش هلندڙ هئي ته آئنده چونڊون ڪن اصولن جي بنياد تي ٺهيل سياسي پارٽين طرفان لڙيون وڃن.

ووٽرن جي سامهون پارٽين طرفان پروگرام پيش ڪيو وڃي، جن جي آڌار تي هو کين چونڊي موڪلين، آئنده لاءِ اهو انهي آڌار تي هر ميمبر جي ڪارگذاريءَ تي فيصلو ڪري ووٽ ڏين. انهيءَ مقصد کي نظر ۾ رکي مون ڪن دوستن جي صلاح سان هڪ تجويز تيار ڪري سنڌ جي مکيه ڪارڪنن کي پنهنجي بنگلي تي ڪراچيءَ ۾ ۱۲ - جون ۱۹۲۴ع تي گهرايو.

ان ميٽنگ جي صدارت سر شاهنواز ڀٽي ڪئي، جنهن ۾ هيٺيان ڪارڪن شريڪ ٿيا:

- ۱- سر شاهنواز ڀٽي ۲- جاموٽ سيد محمد علي شاه ۳- خانبهادر الله بخش سومرو ۴- سيد ميران محمد شاه ۵- مسٽر حاتم علوي ۶- حاجي مولا بخش سومرو ۷- پير بقادر شاه ۸- سيد شاهنواز شاه ۹- خانبهادر چاڪر خان سهريائي ۱۰- سيد محمد علي شاه ڊپري وارو ۱۱-

جي. ايم. سيد (آءِ)

ٻن ڏينهن جي ڪاروائيءَ بعد ان ۾ دستور العمل پاس ٿيو ۽ عارضي عهديدار چونڊيا ويا.

۱- سر شاهنواز خان ڀٽو- ليڊر- ۲- خانبهادر اله بخش سومرو ۽ ميران محمد شاه ڊيپوٽي ليڊر چونڊيا ويا- مسٽر حاتم علوي کي سيڪريٽري ۽ مون کي جائنٽ سيڪريٽري چونڊيو ويو. پارٽي جو نالو سنڌ پيپلس پارٽي رکيو ويو وڌيڪ تفصيل دائري جي باب مان ملندو.

مرڪزي اسيمبليءَ جون چونڊون نومبر ۾ ٿيڻ واريون هيون. ڪيترن دوستن جي راءِ ٿي ته پيپلس پارٽيءَ لاءِ زمين هموار ڪرڻ واسطي آزمودي لاءِ انهي گروه جي طاقت جو اندازو ڪرڻ لاءِ نبي بخش خان ڀٽي کي اميدوار بيهارجي.

آخر اليڪشن جو ڪم شروع ٿيو. ٻن جائين لاءِ ٽي اميدوار بيٺا ۱- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۲- حاجي عبدالله هارون ۳- نبي بخش خان ڀٽو. پهريان ٻه اميدوار زياده لائق ۽ قومي ڪارڪن هئا. نبي بخش خان ڀٽي جي لياقت ٻي ڪا به نه هئي سواءِ ان جي جو سردار واحد بخش خان ڀٽو جو ڀاءُ هو جنهن جواني ۾ وفات ڪرڻ جي باوجود وڏو دائره شخصي دوستن جو ڇڏيو هو. ۽ سر شاهنواز خان ڀٽي جو عزيز هو جنهن کي زميندار طبقه جو عيوضي ۽ غير فرقيوارانه ذهينت جو ليڊر سمجهيو ٿي ويو.

جيتوڻيڪ هڪ سياسي پارٽي ٺهي چڪي هئي پر سنڌ جي سياست ان وقت ٽن گروهن ۾ ورهايل هئي ۱- گروه عوام جي نمائندگي ٿي ڪئي جنهن جو اڳواڻ شيخ عبدالمجيد هو ۲- ٻي گروه ڪاموره ڪلاس ۽ تاجر طبقي جي نمائندگي ٿي هئي جنهن جو اڳواڻ سر غلام حسين هو. ۳- گروه آبادگار ۽ زميندار طبقي جي نمائندگي ٿي ڪئي جنهن جو اڳواڻ سر شاهنواز ڀٽو هو.

پهرين گروهه شيخ صاحب جي مدد ٿي ڪئي جن ۾ خلافت جا ڪارڪن. پڙهيل ۽ هينون ڪامورو ڪلاس هو.

ٻي گروهه مسٽر نبي بخش خان ڀٽي کي مدد ٿي ڏني- ان ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو، خانبهادر اله بخش سومرو، سيد ميران محمد شاه، مسٽر محمد هاشم گزدر، خانبهادر غلام نبي شاه، مخدوم صاحب هالا، نواب شاه جا سيد، آءِ. محمد عثمان سومرو حاجي عبدالرحيم شاه ۽ ٻيا

هٿاسون.

ڪم وراهي ڪنڻو ويو. اڀر سنڌ جو ذمون خانبهادر اله بخش ڪنڻو
۽ لوئر سنڌ جي ڪم جي چارج مون ورتي. سيپٽمبر، آڪٽومبر ۽ نومبر جا
مهينا آءٌ حيدرآباد جي آفيس جي چارج ۽ گشت ۾ رهيس.

۱۵- آڪٽومبر ۱۹۳۴ع تي نامينيشن پير پريا ۱۴- نومبر تي

چونڊ ٿي.

۱۷- تاريخ نتيجا ظاهر ٿيا- جنهن ۾ ووٽ هيٺين طرح مليا:

نبي بخش خان پٽو	حاجي عبدالله هارون	شيخ عبدالمجيد
۹۳۲۸	۹۱۱۱	۶۲۲۸

ضلع وار تفصيل دائريءَ مان ملندو- نتيجو هيٺين طرح هو ته:

جيڪب آباد ۽ سکر ۾ جملہ رڪارڊ ٿيل ووٽن مان پتي ڪي ۱۳۳۰
ووٽ مليا ۽ سندس مخالف ڪي ۳۹۵۲ ووٽ مليا. ان مان نتيجو اهو ٿي نڪتو
انهي ٻنهي ضلعن ۾ خانبهادر اله بخش ۽ پٽن جو اثر چوٿون حصو مس هو.
لاڙڪاڻو ضلع ۾ خانبهادر ڪهڙي ۽ عام ماڻهن جا ووٽ گڏي ۲۴۳۲
ٿيا ۽ رڳو پتي ڪي ۲۸۳۸ ووٽ مليا. يعني ٻنهي اميدوارن جي طاقت کان
گهٽا.

انهيءَ جو مکيه سبب سردار واحد بخش جي شخصي رهائي هئي.
پتي خاندان جو اثر اميدوار ضلعي جا هوڻ هئا. ليڪن باوجود ان جي ڌارين
لاءِ ڪهڙي وارا تقريباً اڌو اڌ ووٽ کڻي ويا.

لوئر سنڌ جتي پٽن جو ذاتي اثر تمام گهٽ هو. اتي پتي ڪي ۵۱۶۰
ووٽ مليا. حاجي عبدالله هارون ڪي ۵۳۷۵ مليا ۽ شيخ صاحب ڪي ۳۷۷۹
ووٽ مليا. انهيءَ ليڪشن مان اندازو ٿي ويو ته ان وقت ڌاري عام ماڻهن ۾
بيداري چوٿين حصي کان به گهٽ هئي. جنهن جو اندازو شيخ صاحب جي
ووٽن مان پئجي سگهيو.

سر پٽو گروه ۽ سر غلام حسين گروه ڪم ويبش اڌو اڌ وڃي بيٺا.
ان محنت ۽ ليڪشن مان آئنده جي شخصي طاقت جي توازن جو پتو پئجي
ويو.

انهي وقت ۾ دادو ضلع ۾ خانبهادر محمد پربل ڪلهوڙو وڏي طاقت
وارو ٿي پيو هو.

ان جا ڪارڊ هيٺيان هئا:

۱- ضلع ٺوڪڙ جي ميننگن وقت اڪثر ميمبرن کي پاڻ وٽ رهائي ماني ڪارائيندو هو. نه صرف ايترو پر هر ميننگ جي موقع تي سڙها ماڻهن کي ترغيب ڏيئي ڪمن يا تماشو ڏسڻ جي ارادي سان گهرائيندو هو. سڀني جي کاڌي جو انتظام خانهدار طرفان ٿيندو هو.

۲- ڊڪ منشيگريون. سڪالرشپون. بيلدار. ماسترن جون جايون هو ميمبرن کي راضي رکڻ لاءِ سندن چوڻ موجب ڏيندو هو. جي جايون گهٽ ٿي پونديون هيون ته نيون پيدا ڪري يا نوڪريءَ وارن کي ڪڍي يا موڪل وٺائي به ميمبرن جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو.

۳- آفيسرن جي رسائي، دعوتون، ويندي گهر سوڌو خرچ، موٽر سواريءَ لاءِ ڏيڻ ۾ هو ماهر هو. انهيءَ ڪري هو بورڊ ۾ اهڙو طاقتور ٿي ويو هو جو سندس اختيار ڪيل پاليسي يا ڪنيل قدم جي مخالفت لاءِ ڪنهن کي مجال ڪانه هئي.

ميان يار محمد جوڻيجو وڪالت جي ڪم ۾ مشغول هئڻ ۽ مخالفت جي فن ۾ ماهر نه هئڻ ڪري ڀرو ٿي ويل هو.

خانهدار مون کي هر طرح راضي رکڻ جي ڪوشش ڪئي. لکي موڪليندو هو ته ڊڪ منشي وغيره جي وراهست ۾ اوهان جي حصي ۾ هيٺيون جايون آهن، ماڻهو موڪليو ته رڪان، ليڪن مون نه سندس ها ۾ ها ملائي، نه ان مال غنيمت مان حصو ورتو.

ضلع جي ترقي ۽ سڌاري طرف هن جو ڪوبه توجهه نه هو. سندس ذاتي بيسي ۽ ٺوڪڙ بورڊ کي هن سندس شخصي اقتدار وڌائڻ لاءِ ڪتب آڻڻ جو رويو اختيار ڪيو.

مون سندس ضلع جي سڌاري ۽ ٺوڪڙ بورڊ جي ڪاروبار کي غلط نموني هلائڻ بابت توجهه ڇڪايو. هي ڳالهون کيس پسند نه آيون. هن جڏهن ڏٺو ته لفظي خوشامد ۽ چند جاين تي منهنجا سفارشي ماڻهو رکڻ جو طريقو مون کي رضامند رکڻ لاءِ بيڪار ثابت ٿيو هو ته هن ٺهراڻيءَ تي سختي ڪرڻ ۽ بي پرواهي ڏيکارڻ جو رستو اختيار ڪيو. ضلع آفيسرن جي ٽيڪ- مسٽر کيسن جي سهاري، ميمبرن جي رضامنديءَ سندس دماغ ۾ ڪهنهه پري ڇڏيو.

آخر حالتون برداشت ٿيڻ کان ٻاهر لڳيون. حيف آفيسر ۽ منهنجي

مشوري ان تي ڪوبه اثر نه ڪيو. مسٽر تاراچند اڪائونٽن جي چوڻ تي هن غلط ڪم ڪرڻ شروع ڪيا. شاگردن کي ڏنل سڪالرشپون بنا سبب جي بند ڪري حند ماڻهن کي خوش ڪرڻ لاءِ ٻين کي ڏيڻ شروع ڪيون ويئون. ڪوڙا مسٽرول پري انهن جا پيسا آفيسرن جي دعوتن ۽ رساين تي خرچ ڪرڻ لڳو. آخر ميمبرن جي مهمانوازيءَ جو ڪم به لوڪلبورڊ فندس مان ٿيڻ لڳو، ڍڪ منشي ٻن مهينن لاءِ رکي وري ڪڍي ٻيا رکيا ويندا هئا. آخر تنگ ٿي مون هن کان ڪي سوال پڇيا. جن جي جواب ڏيڻ کان انڪار ڪيائين.

مون جهڙي حزب مخالف جي تجربڪار ماڻهوءَ لاءِ اهو چئلينج هو. ان تي مون مخالف ميمبرن کي منظم ڪري باقاعدي باز پرس شروع ڪئي.

ڪلهوڙو صاحب ناراض ٿيو ۽ ڪليڪٽر خان بهادر نور نبي ان جي طرفداري شروع ڪئي. پر آءٌ گيسن جهڙي عملدار جو ناراضيو برداشت ڪري سگهيو هوس، هي انهيءَ جي سامهون ڪا چيڻيت رکندڙ نه هئا. ازانسواءِ هٿ پاڪ نه هين.

ميان يار محمد جوڻيجو اڳ ۾ مخالف هو هن جڏهن مخالفت ٿيندي ڏٺي ته اچي شريڪ ٿيو.

ڪوٽڙي ۽ سيوهڻ تعلقن جا ميمبر اڳ ۾ مون سان ٻڌل هئا. نتيجو اهو نڪتو ته مٿس انهن الزامن جي جانچ ڪرڻ لاءِ لوڪلبورڊ طرفان هڪ انڪواري ڪميٽي مقرر ٿي. ان تي ٻه ڊپيوٽي ڪليڪٽر، آءٌ، مسٽر نجم الدين ڍڪي ٻيا ميمبر هئاسون. ان جي نتيجي ۾ ڪيتريون چارجون ثابت ٿيون. ان تي ڪليڪٽر گهڻو ناراض ٿيو. هو ايتري قدر ٿي پيو جو منهنجي غير حاضريءَ ۾ مخنيارڪار موڪلي، ٽن سون ڏن ۾ منهنجي بنگلي کي سيل مهر ڪرائي نيلام ڪرڻ جو حڪم ڪڍيائين.

ان ساري معاملي ۾ هڪ سرڪاري عملدار مسٽر اڏارام ڊيپوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي همت ۽ ان آزادانه طور اسان سان انهيءَ ڪميٽيءَ جي جانچ ۾ مدد ڪئي. آخر رپورٽ سرڪار ڏي موڪلي ويئي. ڪليڪٽر لاچار ٿي ڪاغذ مٽي موڪليا.

جيتوڻيڪ ان لاءِ نه ڪميٽي رپورٽ ڪئي هئي نه وٽس ڪا ثابتي

هئي. پر جي. ايم. سيد جي دوستيءَ ۽ ڪانگريسي هئڻ جي چارج مڙهي مٿي رپوٽ ڪيائين. مسٽر گيسن ڪمشنر سنڌ لاءِ اهي ٻه چارجون ڪافي هيون. تنهن به ان جي پٺڀرائي ڪئي.

جڏهن ڪاغذ مٿي بمبئي سرڪار ۾ ويا. اتي سر شاهنواز خان پٽو وزير لوڪل سيلف گورمينٽ هو. پر هو سمورو سيڪريٽريٽ جي هٿ ۾ هو. ان ڪري ان به خانبهادر ڪلهوڙي سان گڏ چيف آفيسريءَ تان مسٽر ٽهلاماڻيءَ جي خارج ڪرڻ جو حڪم ڪيو.

سال ۱۹۳۵ع

هي سال پنجن مکيه مشغولين ۾ مصروف رهيس

- ۱- لوڪلبورڊ دادو ۾ خانبهادر محمد بربيل ڪلهوڙي جي مخالفت ۽ ٽهلاماڻي جي بچاءَ ۾ ڪم ڪيو ويو.
- ۲- ڪوآپريٽو جي ڪمن ۾ دلچسپي ورتي ويئي.
- ۳- مسٽر ڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي ۾ قاضي عبدالرحمن تي انڪواري بابت وڌيڪ قدم کنيا ويا.
- ۴- سياسي جماعت ٺاهڻ لاءِ ڪوششون
- ۵- سنڌ جي مستقبل جي اليڪشن لاءِ تياريون ۽ مکيه ماڻهن سان تعلقات وڌائڻ

۱- لوڪلبورڊ دادو:-

خانبهادر ڪلهوڙي خلاف انڪواري مٿي وڃي چڪي هئي. لوڪلبورڊ ۾ باوجود آفيشل مدد جي هو اڪثريت وڃائي ويٺو هو. حد کان وڌيڪ بي قاعدگين ڪري خود آفيسر به مجبور ٿي پيا ته بي جا طرفداريءَ ۾ پاڻ بدنام نه ٿين. ڪاموري جي دوستي مطلب سان هوندي آهي. جڏهن کين معلوم ٿيندو آهي ته ڪو ماڻهو سندن لاءِ ڪارآمد ٿيڻ جي عيوض هڪ بوجو ٿي پيو آهي ته بازاري عورت وانگر رخ بدلائڻ ۾ دير ٿي نه ڪندا آهن.

خانبهادر نور نبي خان جڏهن ڏٺو ته ڪلهوڙي صاحب کي بچائي نٿو سگهي ته ان سان گڏ ٽهلاماڻي کي بنا سبب جي ڏوهاري ٺهرائي رپورٽ ڪيائين. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته خانبهادر ڪلهوڙي سان گڏ ٽهلاماڻي کي نوڪريءَ کان خارج ٿيڻ جو بمبئي سرڪار آرڊر ڪڍيو. ليڪن چوڻ آهي ته ”بندي جي من ۾ هڪڙي خالق جي ٻي“ وانگر هو ۲۶- اگست ۱۹۳۵ع تي بدلي ٿي ويو. ان جي جاءِ تي مسٽر بي. ڪي. پٽيل ڪليڪٽر

آيو.

ان کي جڏهن اها حقيقت معلوم ٿي ته هن ٽهلامائي کي مدد ڪرڻ ضروري ڄاتو.

۴- سيپٽمبر ۱۹۳۵ع تي سرڪار جي حڪم مطابق خان بهادر ڪلهوڙو ڇهن مهينن جي موڪل تي ويو. رواجي طرح وائيس پريزيڊنٽ هئڻ ڪري مون کي پريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪرڻو هو. ليڪن آفيسرن يا ميمبرن تي ذهن نشين ڪرڻ لاءِ ته خان بهادر جي مخالفت ڪن اصولن موجب ۽ پبلڪ جي ڀلي خاطر ڪئي هيم ۽ نه پريزيڊنٽي هٿ ڪرڻ لاءِ. مون ڪلهوڙي جي بورڊ کان موڪل جي درخواست منظور ڪرائي. پنهنجي وائيس پريزيڊنٽيءَ جي استعيفا ڏني. ان کان پوءِ خان بهادر يار محمد جوڻيجي کي وائيس پريزيڊنٽ چونڊايو. جنهن ڪري هو بورڊ جو ائڪٽنگ پريزيڊنٽ ٿي سمورو ڪاروبار هلائڻ لڳو.

۱۶- نومبر ۱۹۳۵ع تي بمبئي سرڪار جو آرڊر مسٽر ٽهلامائيءَ کي نوڪري کان خارج ٿيڻ بابت پهتو. انهيءَ تي آءٌ ٻي ڏينهن سموري حقيقت سر شاهنواز ڀٽو وزير لوڪل سيلف گورنمنٽ کي ٻڌائڻ لاءِ بمبئيءَ ڏانهن ويس. سر شاهنواز خان ڀٽو پيپلس پارٽيءَ جي ليڊر رهو. جنهن جي ڪوٺائيندڙ ۽ روح روان آءٌ هوس.

پارٽيءَ جي لحاظ کان شيخ عبدالمجيد ۽ حاجي عبدالله هارون جهڙن ماڻهن جي مخالفت ڪري نبي بخش خان ڀٽي جي ڪاميابي لاءِ ڪوشش ڪئي هيم. ازانسواءِ سردار واحد بخش خان ڀٽي جي ڪري ساڻس دوستانه تعلقات هئا. مون کي قوي اميد هئي ته سارو قصو ٻڌي، انصاف موجب فيصلي ڪرڻ لاءِ مدد ڪندو. پر هن مون کي ذهن منٿن کان وڌيڪ وقت نه ڏنو ۽ چيائين ته غلط يا صحيح عملدارن جي خلاف هو ڪوبه فيصلو ڪري نٿو سگهي.

ان سموري معاملي مون کي هن بنسبت ويٺل اعتقاد ۾ گهڻو ڦيرو آندو.

ڇا هي عوام جو عيوضي هو يا ڪامورن جو؟ آفيس جي ڪرسيءَ ۾ وهڻ بعد، هن جو دماغ ايترو خراب ٿي ويو هو جو سنڌ کان ڪهي آيل دوست کي ٻڌو ان ٻڌو ڪري ۱۰ منٽن ۾ واپس ڪري ڇڏيائين.

اها ڳالهه مون ميران محمد شاه سان ڪئي، ان کي مسٽر نور محمد

وڪيل سان سر غلام حسين جي دوستانه تعلقات هئڻ ڪري مجبوراً ڀٽي صاحب جي پٺيان هئڻ جو شوق هو. ان جڏهن ڏٺو ته ان جو نتيجو ڀٽي صاحب جي گروه لاءِ ٺيڪ نه ٿيندو ته کيس وڃي مليو ۽ حقيقت پيش ڪيائين.

ڀٽي صاحب، ڏهن منٽن ۾ مون کي واپس ڪرڻ لاءِ طبيعت ٺيڪ نه هئڻ جو عذر پيش ڪيو. ليڪن وري ساڳي ڳالهه دهرائي ته ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر جي سفارش کان سواءِ هو ان تجويز تي غور به نه ڪري سگهندو. مون ان وقت لوڪل سيلف گورنمينٽ جي انگريز سيڪريٽري سان ملاقات ڪري حقيقت پيش ڪئي هئي. ان چيو ته ٽهلامائيءَ جي درخواست سموري حقيقت سان کيس موڪلي وڃي، هو انصاف ڪندو.

ان وقت خانبهادر يار محمد خان پريزيڊنٽ ٿي چڪو هو. خانبهادر نور نبي ڪليڪٽر وڃي چڪو هو. ڪليڪٽر مسٽر پٽيل هو. ڪمشنر گيسن صاحب موڪل تي ويل هو.

حالتون اهڙيون بنيون جو لوڪلبورڊ يڪراءِ ٽهلامائي کي بي قصور ٺهراڻي کيس رڪن جي سفارش ڪئي. ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر ان جي پٺياري ڪئي.

سيڪريٽريءَ صاحب ٽهلامائي جي فائدي ۾ گورنر کان اپيل فيصل ڪرائي موڪلي ڇڏي. سر شاهنواز ڀٽي ۾ باوجود ڪيترين خاصيتن جي هيءَ ڪمزوري هئي ته هو آفيسرن اڳيان ڪجهه ڪونه هو. ظاهري دوستيءَ جي باوجود، سندس دوستيءَ تي اعتبار رکڻ بي سود هو.

ڪامورن وانگر هو انصاف يا دوستي خاطر ڪوبه اهڙو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه هو جنهن سان کيس نقصان جو انديشو هجي.

۲۳- ڊسمبر ۱۹۳۸ع تي خانبهادر ڪلهوڙو پڪيءَ طرح لوڪلبورڊ کان استعيفا ڏئي ٻاهر نڪري ويو ۽ خانبهادر يار محمد خان کي ضلع جو پريزيڊنٽ چونڊيو سون. ٽهلامائي وري لوڪلبورڊ نوڪريءَ ۾ رهجي ويو.

(۲) ڪوآپريٽو تحريڪ ۾ دلچسپي:-

آءٌ اڳي ٻڌائي آيو آهيان ته خانبهادر عظيم خان جي دوستيءَ تحريص ڪري، آءٌ پنهنجو گهڻو وقت ڪوآپريٽو تحريڪ کي زور وٺائڻ ۾ صرف ڪرڻ لڳو هوس.

سنڌ سينئرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو ڊائريڪٽر ٿي جملي دوستن سان

گڏ ڪوآپريٽو تحريڪ کي مضبوط بنائڻ لاءِ حصو وٺندو رهيو هوس. لوئر سنڌ زمينداري، ڪوآپريٽو بئنڪ حيدرآباد، ملير سوسائٽي وغيره ۾ حصو ٻي ورتو. خانبهادر عظيم خان گذريل سال ڪليڪٽر ٿي ڪوآپريٽو تحريڪ کان علحده ٿي ويو هو. ان جي جاءِ تي مسٽر نورالدين صديقي آيو. هي نهايت ايماندار ۽ قابل عملدار هو. ليڪن خانبهادر عظيم خان جهڙو سڀني ڌرين سان رهائڻ جو هن وٽ ڍنگ نه هو. ڪن ڳالهين تان سندس مسٽر جمشيد چيرمين بئنڪ سان اختلاف ٿي پيو. ان تي هندو اخبار هن کي نهايت تنگ ڪيو. مسٽر جمشيد نهايت ايماندار ۽ هم صفت موصوف ماڻهو هو پر واپاري ۽ شهري هئڻ ڪري دهقاني مفاد جي اهميت کان گهٽ واقف هو. خانبهادر عظيم خان جي ڏينهن ۾ سندس وڏي عزت جي باوجود اسان جا اختلاف ٿي پيا هئا پر خانبهادر عظيم خان صلاحيت سان ڪم هلائيندو پي آيو.

هاڻ اسان کي آبادگارن جي ڀلي خاطر صديقيءَ جو طرف وٺڻو پيو. جنهن ٿيا سافيڪل سنگت ۾ ناراضپو پيدا ڪري ڇڏيو.
(۳) **ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي:-**

انهيءَ ۾ مسٽر گيسن، گذر صاحب کي رخصت وٺائي چڪو هو. گبول صاحب پريزيڊنٽ هو پر قاضي ان کي اپرڻ نه ڏنو. ميمبرن کان بي پرواهي ٿي ڪي ڪوٽا ڪم ڪرڻ لڳو. عياشي ڪري فضول خرچ ٿي پيو هو.

ڀڳهار مان پورٽ نه ٿيڻ ڪري اهڙا ڪم ڪيائين جن ڪري دوست مخالف ٿي پيس. ڪليڪٽر انڪواري ڪرائي، بورڊ انڪواري ڪميٽي وهاري جن به مخالف رپورٽ ڪئي بورڊ ٺهراءُ ڪري کيس نوڪريءَ مان ڪڍي کيس هلائڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو پر سال جي آخر تائين ڪمشنر صاحب جي مدد سان بورڊ ۾ هلندو آيو.

ٻي سال ۾ حالتن بدلتڻ ڪري کيس نوڪري مان خارج ٿيڻو پيو.
(۴) **سياسي جماعت ٺاهڻ:-**

اڳين سال جي احوال ۾ ڄاڻائي آهيان، گذريل سال منهنجي بنگلي تي هڪ سياسي جماعت ”بيپلس پارٽي“ نالي سان سر شاهنواز ڀٽي جي ليڊريءَ هيٺ ٺاهي هئي سون. ان جو نالو ته عوامي هو ليڪن، اها حقيقت ۾ ڀٽي

گروه سان منسوب ٿي ويئي. نه شيخ عبدالمجيد صاحب، نه حاجي عبدالله هارون، نه سر غلام حسين ۽ ڪهڙو صاحب يا ٻين صاحب اقتدار يا قومي ڪارڪنن جي انهي سالن همدردي هئي. انڪري گهڻي فڪر بعد مختلف قومي ڪارڪنن جي صلاح سان هڪ سوالنامو تيار ڪري مٿي مهيني ۾ سنڌ ۾ موڪليو ويو.

جنهن ۾ سياسي پارٽي ٺاهڻ ۽ انهي جي پروگرام بابت ڪي سوال پڇيا ويا هئا.

ڪٿان جواب آيا ڪٿان ڪونه آيا.

آخر آيل جوابن جي بنياد تي مون پنهنجي بنگلي تي سڀني سياسي ۽ قومي ڪارڪنن کي جماعت ٺاهڻ لاءِ دعوت ڏني. ڪانگريس وارا ان ۾ ڪونه آيا جيتوڻيڪ انهن کي دعوت موڪليل هئي. باوجود همديءَ جي هو جدا جماعت ٺاهڻ لاءِ ڪو نايل ميٽنگ ۾ شريڪ ٿي ڪين ٿي سگهيا.

سنڌ مان ڪيترا سياسي ڪارڪن ۲۰- تاريخ جون ۱۹۳۵ع تي اچي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيا. جن مان مکيه هيٺيان هئا:-

- ۱- علامه آءِ آءِ قاضي ۲- مولوي محمد صادق ڪڏه وارو ۳- مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي ۴- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۵- خان بهادر اله بخش سومرو ۶- خان بهادر محمد ايوب ڪهڙو ۷- پير علي محمد شاه راشدي ۸- مسٽر حاتم علوي ۹- مسٽر طيب علي علوي ۱۰- ميران محمد شاه ۱۱- مسٽر ريوچند ٿڌاڻي ۱۲- راءِ بهادر هوتچند چانڊو مل ۱۳- مسٽر چيئرمين برسر ام ۱۴- مسٽر لالچند جڳتياڻي ۱۵- سر غلام حسين هدايت الله ۽ ٻيا

ليڪن گهڻي بحث مباحثي بعد ڪو فيصلو ٿي نه سگهيو.

حقيقت اها هئي ته مختلف شخصي مفاد هڪ هنڌ ڪٺو ٿي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا.

ازانسواءِ سياسي پروگرام ۽ اصولن جي بنيادن تي ڪم ڪرڻ کان مکيه صاحب اقتدار ماڻهو ڊنا ٿي.

جڏهن مون ڏٺو ته ساري محنت رانگان ويئي ته شيخ عبدالمجيد ۽ مولوي فتح محمد صاحب سان گڏجي هڪ پارٽي ٺاهڻ جي رٿ ٺهي ويئي.

ليڪن جڏهن سنڌ جي سياسي ڪارڪنن کي ان جماعت ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ چيو ويو ته انهن ان لاءِ ڪابه دلچسپي ڪانه ڏيکاري.

انهيءَ وقت ٻن خيالن جا ماڻهو اسان ۾ موجود هئا. هڪڙا ان کي

صرف مسلمانن جي فرقيوار جماعت بنائن جا حامي هئا. ٻيا ان کي غير فرقيوار بنائن جا طرفدار هئا.

پهرين گروه جو مڪيه حامي شيخ صاحب هو ۽ ٻي گروه جو طرفدار حاجي عبدالله هارون هو. زميندار ۽ صاحب اقتدار ڪارڪنن جو اصولن، فرقيوار وغيره ڳالهين سان واسطو نه هو. هو حالتن جي تقاضا، شخصي مفاد ۽ سهوليت موجب هلڻ گهريا ٿي.

انهيءَ ڏس ۾ نا اميد ٿي آخر حاجي عبدالله هارون سان مشورو ڪري نئين غير فرقيوار جماعت جي ٺاهڻ لاءِ رٿون رٿيون ويئون جنهن جو مزيد ذڪر هن ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي ۾ آئندو سال ۱۹۲۶ع ۾ ڏنو ويندو.

(A) مستقبل اليڪشن لاءِ تياريون:-

پارٽي ٺاهڻ جي ڪوششن سان گڏ موجوده حالتن جي بنياد تي دوست ۽ تعلق وارن ماڻهن جو گروه ڪنو ڪري، آئنده اليڪشن ۾ بيهارڻ جون رٿون تيار ٿينديون رهيون. ان لاءِ حيدرآباد، ڪراچي، دادو، ٿرپارڪر ۽ نواب شاه ضلعن ۾ لائق ماڻهو بيڊا ڪري، انهن جي ايندڙ سنڌ اسيمبليءَ جي اليڪشن ۾ بيهڻ لاءِ همت افزائي ڪرڻ شروع ڪئي ويئي.

ميران محمد شاه، خانبهادر غلام نبي شاه، سيد حسن بخش شاه، رئيس رسول بخش خان انڙ، وڏيري محمد عثمان سومري وغيره سان گڏجي، اميدوار بيهارڻ جو پروگرام تيار ڪيو ويو.

اتر سنڌ ۾ شخصي اثر نه هئڻ ڪري، خانبهادر الهه بخش ۽ خانبهادر ڪهڙي سان تعلقات قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي.

پر پهريون سر ڀڃي ۽ ٻيو سر غلام حسين گروه سان ملحق هئڻ ڪري آزادانه قدم کڻڻ لاءِ تيار نه هئا. وڌيڪ احوال ٻي ڀاڱي مان ملي سگهندو.

باب چوٿون

شخصي، نفسياتي تجربا ۽ ذهني معلومات

هن باب ۾ پنهنجي شخصي زندگيءَ ۾ حاصل ٿيل معلومات ۽ تجربن جو ذڪر ڪرڻ لاءِ، انهن جي هيٺن مختلف پهلوئن تي روشني وجهندس.

۱- مذهبي ۲- سياسي ۳- نفسياتي ۴- ذهني

(۱) مذهبي معلومات ۽ تجربا:-

منهنجي دائري تي نظر وجهڻ مان معلوم ٿيندو ته ابتدا کان وٺي، مذهب جو مون تي گهڻو اثر پيو آهي. نماز جي پابندي، رمضان مهيني ۾ روزا رکڻ ٿورو ڪاڻ، راتيون جاڳي تهجد پڙهڻ، چلا ڪيڻ، وظيفا پڙهڻ، بزرگن جي مزارن جون زيارتون ڪرڻ، ختما ڏيارڻ- عرس، يارهيون ڪرڻ، اضيحوڻ ڪرڻ، فطرا ڪيڻ، ماڻهن کي زوريءَ نمازون پڙهائڻ، روزا رکائڻ منهنجا خاص مشغلا پيا رهيا هئا.

مسجدون ٺهرائڻ، وعظ ڪرڻ، شريعتي احڪام جي پابندي ڪرڻ ۾ به خاص دلچسپي پي ورتي هيم.

اول ۾ آدم جي بهشتي زندگي وانگر سادگي ۽ اڻ ڄاڻائي ڪري پڪو اعتقاد هوم ته ساري ڪائنات خدا سائينءَ پيدا ڪئي آهي. ماڻهن جي پيدا ڪرڻ، مارڻ، رزق ڏيڻ، ڏک سک سان واسطو رکندڙ ڳالهون سندس شخصي نگراني ۽ حڪم هيٺ هلي رهيون هيون.

جي ڪنهن تي راضي ٿئي ته مالا مال ڪري ڇڏي جي ناراض ٿئي ته خانو خراب ڪري ڇڏي. انساني روح روز الست جي پيدا ڪيا اٿس. انهي وقت کان عالم ارواح ۾ رهن ٿا جتان مقرر وقت تي دنيا ۾ تقدير جي لکي موجب وقت گذاري مرڻ کان پوءِ ڪجهه وقت عالم برزخ ۾ رهي قيادت ڏينهن حساب ڪتاب ڏيڻ بعد سندن عملن جي عيوض بهشت يا دوزخ ۾

وڃن ٿا.

هر ماڻهوءَ جي روزمره جا ڪم به ملائڪ ڪراماً ڪاتبين لکي رهيا آهن.

مرڻ کان پوءِ ليڪو منڪر نڪر وٺندا.

ماڻهو عبادت ڪري خدا کي خوش رکندو ته هن دنيا ۾ به کيس نفعو ٿيندو ۽ آخرت ۾ به فائدو حاصل ٿيندس. بهشت جون باغن ۽ نهرن سان سجايل عاليشان محلاتون، سهڻيون حورون، عمدہ غلمان، طرح طرح جا ميوات ۽ کاڌا خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق ڳالهيون هيون.

جي ماڻهوءَ خدا جي عبادت نه ڪئي يا شريعت جي حڪم موجب نه هليو ته انهيءَ جي پاداش ۾ کيس پهرين قبر ۾ عذاب ڏنو ويندو، پوءِ دوزخ ۾ موڪليو ويندو جتي باهه جا آڙاھ لڳي پيا هوندا نهايت خطرناڪ فرشتا گرز کڻيو گناهگارن کي عذاب ڏيڻ لاءِ رات ڏينهن مشغول هوندا.

غريب انسان مشڪلاتن ۾ ڦاٿل هو. جن مان هڪ تقدير هئي جنهن روز الست کان سندس هٿ بند ڪري، سڀ ڪجهه ان لاءِ اڳ ۾ مقدر لکي ڇڏيو هو.

باقي جيڪا ذرو پرزو ماڻهوءَ کي چڱي ڪم ڪرڻ لاءِ آزادي مليل هئي، ان کان کيس ڪارڻ لاءِ شيطان هر وقت حيله هلائي رهيو هو.

جيتوڻيڪ هر ماڻهوءَ کي ٻي دنيا ۾ سندس ذاتي عمل ۽ خدا جو رضامنڊو (جنهن جو گهڻو مدار عبادت تي رکيل هو) ڪم اچڻ وارا هئا پر سندس پوين جا عمل به ڪم اچي سگهيا ٿي. ان ڪري قرآن جا ختم پڙهائڻ، مانين ڪارائڻ، سندس نالي ۾ خير خيرات ڪرڻ جو دستور به مروج هو.

اهي سڀ ڳالهيون اعتبار ۾ آيل هيون. ان ڪري خدا جي رضامنديءَ لاءِ عبادت ڪرڻ، شريعت جي حڪمن جي پيروي ڪرڻ، ختم دردو ڏيارڻ، خير خيرات ڪرڻ ۾ دنيا ۾ آخرت جي نجات تصور ڪندي مذهبي زندگي گذاري رهيو هوس.

پر ٿوري وقت کان پوءِ مختلف مذهبن جي ماڻهن سان ملڻ، بحث مباحثا ڪرڻ، مختلف علمن پڙهڻ ۽ غور فڪر ڪرڻ بعد، انهيءَ خوش اعتقادي جي آهني ديوار ۾ آهسته ٿي شڪن جا شڪاف پوڻ لڳا. جن جو مختصر احوال دائريءَ جي باب مان پڻجي سگهندو.

جن سوالن انهيءَ طرف توجهه ڇڪايو. سي هيٺين قسمن جا هئا:

۱- ڪائنات جو پيدا ڪندڙ، باليندڙ، فناڪندڙ خدا سائين ڪٿي

آهي؟

ڪهڙي صورت اٿس؟

۲- ڪائنات جي وجود، روح ماده وغيره جي معلومات.

۳- ساهه وارين شين جي پيدائش جو اصل ۽ ڪارڻ

۴- حيات بعدالمات جي حقيقت ۽ نظريه.

۵- جبر ۽ قدر جو مسئلو.

۶- گناه ۽ ثواب جو مسئلو.

۷- مذهب هڪ هو يا گهڻا هئا- انهن جا بنيادي مٿا ڪهڙا هئا؟

۸- مذهب ۾ اجتهاد ۽ تقليد جو مسئلو.

۹- حق ۽ ناحق، سچ ۽ ڪوڙ جي پرڪا.

۱۰- ڪثرت ۽ وحدت جي تسريح ۽ لاڳاپو.

انهن ۽ اهڙي قسم جي سوالن جي حل ڪرڻ لاءِ ۱۹۲۰ع کان وٺي

اڄ يعني ۱۹۶۳ع تائين ڪوشش ڪندو رهيو آهيان.

غور ۽ فڪر بعد جن نتيجن تي پهتو آهيان. انهن جو اختصار هيٺ

ڏيان ٿو

(۱) خدا سائين ڪٿي آهي ۽ صورت ڪهڙي اٿس:-

هر مذهب ڪنهن نه ڪنهن نموني ۾ خدا جي وجود جو قائل آهي.

خدا جو ابتدائي تصور بائبل جي چوڻ موجب انسان جهڙو آهي. هر مذهب ۾

خدا جي انساني تصور جو خيال موجود آهي. ايت ڪن مذهبن ماڻهن کي خدا

بنايو. جهڙوڪ رام ڪرشن، اپولو، سيزر، فرعون وغيره ڪن ان کي

آسمان ۾ هڪ ڪرسي تي ويٺل ماڻهوءَ جي شڪل جهڙو اعليٰ هستي ڪري

تصور ۾ آندو. اسان جي مذهب ۾ خدا جو شخصي تصور موجود هو.

ان کي اکيون، ڪن، هٿ، پير هئا. مون به ان ۾ اعتماد رکيو. نماز

پڙهي، هٿ مٿي ڪري، آسمان ڏي ٺهاري دعا ڪهرندو هوس ته هو دسي رهيو

آهي، ٻڌي رهيو آهي.

هوئي هر ڳالهه ۾ منهنجو مددڪار ٿي سگهيو ٿي. انگريزي ۾ ان کي

پرسنل گاڏ" يعني شخصي خدا ڪري سڏيو ٿي ويو. ايسٽن اڳتي هلي

جڏهن سوال اٿيا ته آسمان ڪٿي آهي ته ملڻ کان معلوم ٿيو ته جمني ست

آسمان آهن جي هڪ ٻي مٿان تنهن وانگي جڙهيل هئا. انهن مان ستن آسمان تي ڪرسي رکيل هئي. ان تي خدا ويٺل هو.

جڏهن نئين معلومات مان ظاهر ٿيو ته مٿان نيلي رنگ واري جيڪا آسمان نالي سان ڇت ڏسڻ ۾ اچي ٿي سا خلا آهي. تارا ان ۾ تنگيل ڪونه آهن، ڪروڙن ميلن جي پنڌ تي هڪ ٻي کان پري خلا ۾ بيٺل هئا. جنهن کي ست آسمان سڏيو ٿي ويو. اهي سج جي چوڌاري ڦرندڙ سيارا هئا. ڇت جهڙن آسمانن جو وجود ئي ڪونه هو.

جڏهن مذهبي عالمن جو توجهه ان معلومات تي ڇڪايو ويو ته هڪڙن قرآن ۽ حديث جا حوالا ڏئي. ان معلومات کي ڪوڙو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻين انهي سڀني اعتراضن کان بچڻ لاءِ خدا جو نئون ۽ جدا تصور پيش ڪيو.

چي: هو هر جاءِ حاضر ناظر آهي. بي رنگ، بي مثال، بي صورت، مڪان، زمان ۽ خيال ۾ سڻائجي سگهڻ کان ٻاهر هو. انهيءَ جواب سائنس ۽ فلسفي جي ڪيترن اعتراضن کان جان چند ڇڏائي ڇڏي. ليڪن يقين ۽ ويساه ۾ خال وجهي ڇڏيائين.

ڪيئي سال انهيءَ حقيقت جي ڳولا ۾ رهيس. عبادت جو مفهوم بدلجي ويو. هڪ مقرر ڪيل جڳهه تي مقرر هستيءَ جو تصور سولو هو، ليڪن خيال، قياس، گمان ۽ فهم کان مٿي هستي، پنهنجي سمجهه ۽ نظر کان مٿي هئي.

شيدو کي بود ماندديده"

اڳتي هلي هڪ طرف کان ٻڌڻ ۾ آيو ته خدا ماڻهوءَ کي پنهنجي شڪل تي پيدا نه ڪيو آهي پر ماڻهوءَ، خدا کي پنهنجي شڪل ۽ خيال مطابق ٺاهيو آهي.

جي خدا آهي ئي ڪونه، هيءَ ساري ڪائنات ڪنهن جي بنايل نه آهي، بلڪ حادثي جي پيداوار آهي. نه خدا ڏسي ٿو نه ٻڌي ٿو. نه رحم ڪري ٿو نه رزق ڏئي ٿو.

اهي سڀ ڳالهيون دل جي بهلائڻ ۽ اندر کي آتڻ ڏيڻ لاءِ ماڻهن پاڻ ٺاهيون آهن. جي رزق ڏيندڙ ۽ رحيم هجي ها ته ڪڙورها انسان ڪيئن بک، بيماريءَ ۽ مصيبت ۾ مبتلا هجن ها، هيترو ظلم، بي انصافي، مسڪيني ڇو هجي ها، هيتري ساري وقت گذرڻ، غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد ان معما جو حل

کلي نه سگهيو آهي. مذهب جا اڪثري عقيدا زمانه جاهليت جا باقيات ثابت ٿي مون تان سندن اثر وڃائي وينا آهن. ليڪن حقيقي معنيٰ سان قطعاً ان دائره کان ٻاهر نڪري نه سگهيو آهيان. ”ماخلقت هذا باطلا“ يعني هي ساري ڪائنات مقصد کانسواءِ پيدا ڪئي ويئي آهي ڇا؟ ڪن ۾ گونجي رهيو آهي. سرمدي ميدان ۾ پهچي چڪو آهيان. ان کان اڳتي ٻه طرف آهن.

يا منصور بنجڻو پوندو يا دهر يو - پر هن وقت ته:

”نه هن پار نه هن پار ويڃاري وه وڃم.“ جو عالم آهي

(۲) ڪائنات جي وجود، روح، ماده وغيره جي

معلومات:-

مذهب ڪائنات کي ماده ۽ روح ۾ تقسيم ڪري پيش ڪيو آهي. جڏهن ”اهل شريعت“ يعني فقهي ملن کان انهيءَ جي تشريح ڇڏي ٿي ويئي ته جواب ڏيڻ کان عاري هئا.

سندن چوڻ هو ته عبادت ڪري، ورد ظيفا ڪڍي اندر اجاريو ته ڪائنات جي مخفي رازن جو پتو پئجي ويندو. انهي لاءِ ڪي خاص بزرگ انهي ڳالهه ۾ خاص مهارت رکندڙ مڃيا پيا ويا. مونکي به انهن مخفي رازن جي معلوم ڪرڻ جي سٺ پيدا ٿي.

ڪيترن بزرگن وٽ وڃي احوال معلوم ڪرڻ گهريم - جن قلبي ذڪر ڏئي، چلا رکائي، تهجدون پڙهائي، انهن ذريعي معلومات ڪرڻ جي تلقين ڪئي، پر ڪو خاطر خواه فائدو ڪونه پهتو.

هي سوال ساڳي طرح حل طلب رهجي ويا.

پوءِ فلسفي جي ڪتابن مان مدد وٺي ڳولا ڪرڻ لڳس جن ٻڌايو ته ماده يا جسم پنجن خواصن جي وسيلي معلوم ٿي سگهيو ٿي. اهو مڪان، زمان ۽ اسباب جي دائري ۾ اچي سگهيو ٿي ۽ روح يا جوهر انهن جي وسيلي معلوم نه ٿي سگهيو مڪان، زمان ۽ اسباب ۾ نه ٿي سمائجي سگهيو. روح لاءِ به ڪيئي نظريا مروج هئا.

ڪن مذهبن، انساني روح کي ٻي حيوانات کان علحده ڪري انهن کي روز الست خدا جي حڪم ”ڪُن“ سان پيدا ڪري عالم ارواح ۾ محفوظ رکيو ٿي.

ان ۾ ساهه وڌو هو، ساڻهو هن دنيا ۾ رهي وري عالم برزخ ۾ ويندا. جتان روز قيامت عملن موجب بهشت دوزخ ۾ ويندا.

ڪن مذهبن روح کي ترقيءَ ۽ تنزل جي قانون جو بابت سمجهيو ٿي. روح جمادات نباتات، حيوانات مان ترقي ڪندو، انسان ۾ آيو هو. روح تناسخ جي نظريه مطابق ڪرمن جي ڦل موجب سنسار جي چڪر ۾ ڦرندو رهي ٿو. جيستائين ڪي به نجات حاصل نه ٿي اهي.

ٽئين گروه روح کي سمنڊ وانگر سمجهيو ٿي. جنهن جا قطرا هوائن ۾ چڙهيو مختلف جڳهون گهميو وري اچيو سمنڊ ۾ بيا ٿي.

انهيءَ فلسفي جي هڪ گروهه مرڳو ماده جي وجود کان انڪار ڪيو ٿي. سندن چوڻ موجب روح ذات هئي، ماده صفات هو. صفت جو جدا وجود ئي ڪونه هوندو آهي.

(۲) ماده بابت فلسفي جو چوڻ هو ته اهو پنجن عنصرن مان ٺهيل

هو.

ڪن ان کي ابدي ۽ ازلي ٿي سڏيو ڪن حادث.

ڪي ته ان حد تي ويا ٿي ته روح ماده جي باهمي عمل جي پيداوار هو. ان جي جدا گانه هستي ڪانه هئي. جيڪي هو سو ماده هو.

مطلب ته ٻئي نظريا ايڏا دقيق نظر آيا جو اڃان تائين ڪو آخري فيصلو نه ٿي سگهيو آهي، دنيا هن وقت دوتيءَ جي عالم ۾ ڦاٽي پيئي آهي.

تفاوت صرف هي آهي ته ماڻهن مان ڪي ماده جي اصليت ۾ يقين رکن ٿا. ڪي روح جي اصليت ۾، ڪي ٻنهي کي جدا وجود مڃين ٿا.

آءٌ صوفين جي سمجهائي موجب ٻنهي کي هڪ ڳالهه جا ٻه پاسا ڪري سمجهڻ طرف زياده مائل آهيان. پر اهو لاڙو جذباتي بنيادن تي

انحصار رکي ٿو نه تجرباتي معلومات جي بنياد تي. نهن ڪري انهي جو اثر مون تائين محدود ۽ شخصي عقيدو آهي.

(۳) **ساهه وارين شين جي پيدائش جو اصل ۽**

ڪارڻ:-

مسلمانن، ڪرشنجن، يهودين جي مذهبن، انسان جو جد اول آدم کي قرار ڏئي، انساني پيدائش جي عرصي کي گهڻائي چند هزار سالن تائين پهچايو ٿي.

هندوءَ ۽ ٻڌ مذهب وارن، انهن کي لکها سالن تائين پهچايو ٿي. يڪن ٻنهي ڌرين ٻين جاندار شين جو وجود گهڻي وقت کان پيدا سيل سمجهو ٿي. سڀني مذهبن انهي جي پيدائش جو ڪارڻ خدائي ارادو ۽ حڪم ڏنو ٿي.

اڄ ڪنهن جا سائنسي تجربا ۽ معنومات انهي تي روز بروز ٿي رهن ٿيون. روسي وجهي رهيا آهن. ممڪن آهي انهي مخفي رازن تان اڃان به پردو ڪڍجي ۽ وڌيڪ معلومات حاصل ٿئي. ليڪن پهرين ٽن مذهبن بيان ڪيل ادم جو انسان جي جد اول وارو قصو تاريخ ۽ حقيقتن جي ڪسوٽي تي غلط ثابت ٿي چڪو آهي.

(۴) حيات بعدالمرات بابت تفتيش:-

آءٌ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته روح جي آئندڙ زندگيءَ بابت مسلم مفسرن صرف هي ٿي ٻڌايو ته روز الست کان وٺي لکها ورهه، روح انساني زندگيءَ ۾ اچڻ تائين معطل رهيو هو. وري به قيامت تائين عالم برزخ ۾ معطل رهندو-

ان کانپوءِ قيامت ڏينهن حساب ڪتاب بعد بهشت يا دوزخ ۾ ويندو-

اهو نظريو عقل جي ڪسوٽيءَ تي بيڪار ٿي پيو ٿي. خدا سائين جو روح خلقي، لکهن ورهين تائين بيڪار رکي، صرف پنجن ڏينهن يا سو ورهين لاءِ دنيا ۾ موڪلي وري بيڪار رکڻ مان مطلب ڪهڙو آهي؟ ازانسواءِ ساري زمين تي ٿي سو ڪروڙ کن ماڻهو جي رهن ٿا سي هر دفعي نوان اچن ٿا، سا ڳالهه فضول ڏسڻ ۾ آئي.

ٻي طرف هندو نظريو روح هو. جنهن مطابق ساڳيو روح ڪرمن جي ڦل مطابق جدا ڄوڻ وٺي ٿو، ذرا هن نظريو کان بهتر ڏسڻ ۾ آيو.

موجوده سائنسي معلومات موجب جملي ساهه واريون شيون بقاع اصلاح جي بنياد تي ترقي ڪنديون رهن ٿيون، اهڙي طرح روح به ترقي ڪندو ۽ ٿي چڙهي ٿو. ليڪن ان موجب هر روح، جدا ڪانه ڪرمن موجب ترقي ۽ تنزل جي هڪ اهڙي سنساري مهاڄار ۾ ڦاسيو پوي جتان سندس نجات مشڪل پئي نظر اچي.

ٽيو نظريو صوفي جو هو ته روح عالم ارواح جي بحر مان هتي آيو آهي، وري ان ۾ ڪم ٿي وڃي ٿو. انهن مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي نظرين کان بهتر نظر آيو.

ليڪن چوٿين گروه کان ٻڌڻ ۾ آيو ته روح جي جسم کان ٻاهر جد ۽ مستقل ٿي ڪانه هئي. اهي اهي ڳالهون هيون جن قديم ٻڌل گهڻن نظرين مان

وساھ ڪڍي ڇڏو ٿي.

البت پوين ٻن نظرين ۾ ڪجهه يڪسانيت ڏسڻ ۾ اچي ٿي
جهڙي طرح مادو جا مختلف اجزا گڏجي بدن بنائين ٿا، وري وقت
کانپوءِ جدائي وڃيو پنهنجي مختلف مخزنن ۾ ملن ٿا. اهڙي طرح زندگي به
جيڪڏهن پنهنجي عالم مان احي عمل ڪريو وريو موٽي، پنهنجي عالم ۾
ملي هڪ ٿي وڃي ته اها ڳالهه خلاف عقل نٿي ڏسڻ ۾ آئي. انهي پوين ٻنهي
اصولن کي مڃڻ بعد مذهب طرفان پيش ڪيل ڳالهيون جهڙوڪ:-- ڪرمن
جو ڦل، روز محشر جو حساب ڪتاب، بهشت، دوزخ ۽ ان سان متعلق
ڳالهيون ختم ٿيو وڃن. هن وقت اهي ڳالهيون دماغ ۾ جڪر لڳائي رهيون
آهن.

انهيءَ مسئلي جو خاطر خواه حل معلوم نه ٿي سگهيو اتر.

(۵) جبر ۽ قدر جو مٽڻو:--

انهي سوال به اسان جي مذهبي اعتقادن جي موڙن ۾ گهڻو اثر وڌو

آهي

هڪڙن انسان کي ويچارو بنائي ٻڌي ڪٿي پائيءَ ۾ وڌو هو پوءِ به
مذهب جي نالي ۾ ڪيسر هدايتون ٿي ڪيائون ته هيئن يا هونئن ڪري، پاڻ
کي گناهن جي پائي ۾ پسڻ کان بچائي.

ننڍي هوندي کان ٻڌندو آيو هوس ته "لکيو منجهه نراڙ، قلم
ڪياريءَ نه وهي"

يا "لا تحرڪ شئي الا باذن الله" اها حالت ذري گهٽ اهڙي هئي
جهڙي اڄ ڪلهه ڪميونسٽ ملڪن ۾ سوسائٽيءَ جي اڳيان فرد جي هئي.
شاهي آزادي نهايت محدود ٿيل هئي نه خيال جي آزادي هئي نه عمار جي،
هڪڙيون ڳالهيون خدا جي هٿ ۾ هيون ته ٻيون خدا جي نالي ۾، شريعت
مٿس مڙهيون ٿي.

خدا جا حڪم ڦري نٿي سگهيا، ان ۾ نه تبديلي جي اجازت هئي نه
خيال ۽ فڪر جي. ڪميونسٽ سوسائٽيءَ مذهبي سوسائٽي ۾ تفاوت صرف
اهو هو ته هتي جماعت جي پلي ۽ واڌاري جي نالي ۾ شخصي آزادي روڪي ٿي
ويئي هتي خدا، رسول، مذهب جي نالي ۾ هڪ گرو ماڻهن تي قابض رهڻ ٿي
چاهيو.

ٻيو مذهب ۾ گروهه فيلسوف ۽ صوفين جي بوڻلڳيءَ وارو هو جنهن

انسان کي ٿورو آزاد ڪرڻ تي ڇاهيو جو جماعت قاعدا قانون سندس محتاج هئا ۽ نه هو جماعت جو. انهيءَ نظريي شخصي آزادي انهيءَ حد تائين مروج ڪرڻ ڇاهي. جنهن ۾ هر شخص اهڙي طرح آزاد هوندو جهڙي حالت هن وقت سرماڻيدار سوسائٽيءَ وارن ملڪن جي آهي. انهي نظريي جي پوئلڳن جا ننگو ٿي گهمڻ، جماعت نظام جي هر ڳالهه جي مذاق اڏائڻ، پاڻ کي خدا سڏائي هر بندش ۽ قانون کان آزاد رهڻ چئڻ مثال آهن.

۱۰ سمجهان ٿو ته ٻنهي نظرين جي سمجهوتي جو اصول ٿي انهيءَ اختلاف کي دور ڪري سگهندو. انهيءَ نظريي جي اختلافن نه سرف اسلام کي جدا گروهن ۾ وراهي ڇڏيو آهي.

پر هر مذهب، انهي جي زد کان بچي نه سگهيو آهي. ان جا اثر موجوده انساني سوسائٽي ۾ به نمايان نظر اچي رهيا آهن.

(۶) گناهه ۽ ثواب جو مسئلو:-

هر مذهب ٽن جدا ادارن ۾ وراهيل آهي.

۱- الاهيات ۲- اخلاقيات ۳- عبادات

ٻنهي ٻنهن نقطن ۾ ذڪر ڪيل سوال ڪم و بيس ٻنهي اداري مان تعلق رکندڙ هو. گناهه ثواب اخلاق سان واسطو رکندڙ آهن.

جا مذهبي معلومات فقهي ملا کان مونکي ننڍپڻ ۾ معلوم ٿي. ان مائهوءَ کي چوڻ ۾ گناهه جي چار ۾ فاسائتي ڇڏيو ويو هو. جنهن کان آزادي نا ممڪن ڄاڻي درويشن کي ائين ٿي چوڻو پيو ته:

”عدل آءُ نه چٽي ڪو ڦيرو ڪڇ فضل جو“

”بيچرو جو پاپن جو سو جوانيءَ تائين چور“

ٻلا آخر گناهه جي لسٽ جي به ڪا حد ٿيندي آهي. مثال طور ڪي هيٺ ڏجن ٿا.

۱- بيڙيءَ کان هيٺ سٿڻ پائڻ گناهه.

۲- بيٺي پيشاب ڪرڻ گناهه.

۳- ڪعبي يا ڪنهن بزرگ طرف بيسلام ڪرڻ يا پير ڪري سمهن گناهه.

۴- دير محرم عورت يا مرد جي مٿن ٽپڻ گناهه.

۵- دير سان نماز پڙهڻ گناهه.

۶- ٻئي ياتي پين گناهه.

۷- پيشاب ڪرڻ کانپوءِ وٽ نه چيڻ گناه.

۸- ڪي جانور کائڻ گناه. خاص نموني کانسواءِ ڪٺل جانور

کائڻ گناه

۹- مٿو اڳهاڙو ڪري نماز پڙهڻ گناه

مطلب ته ”ڳڻ ڳاڻيٽو نه آه ڪو آهن اير بي اپار“

هر ڳالهه ۾ خدا جو ناراضپو هو. انهن اثرن منهنجي ابتدائي زندگي

محدود بنائڻ ۾ ڪابه ڪثر نه ڇڏي.

اڳتي هلي جڏهن ٻين مذهبن بنسبت معلومات ٿي ته انهن سڀني ۾ ڪم وڌيڪ ساڳيون بندشون ڏٺيون ويئون. ملا، پادري، پنڊت، ربيءَ، مذهب کي اهڙي طرح جڪڙي رکيو هو جو هر ڳالهه ۾ ماڻهو سندن محتاج هو. اهو سڀ خدا ۽ بزرگن جي نالي ۾ ڪيو ويو ٿي.

ماڻهن کي اها اجازت ڪانه هئي ته انهيءَ ڳالهه تي غور ڪن ته جنهن شيءِ کي اخلاق سڏيو وڃي ٿو جنهن جي بنياد تي گناه ٿي ٿو انهن ٽنئي سوبينل پاڻي وانگر ڪن حدن ۾ محدود نه هو. ان جو ملڪي ماحول، قديم روايت، سوسائٽي جي ضرورتن، ماڻهن جي پلائي ۽ برائي سان تعلق هو، اهو مٿي ذڪر ڪيل حالتن جي تبديلي سبب بدلي سگهيو ٿي.

پر جي اهو اصول قبول ٿي ڪيو ويو. ته خدا طرفان آيل ڪتابن جي تشريح جي هڪ هتي مٿي ذڪر ڪيل طبقي جي هٿن مان نڪرڻ جو امڪان هو.

مذهب جي هڪ وقت انسان ذات جي محبت، امن ۽ ترقي جا ذريعا ڪري ليکيا ٿي ويا تن کي مذهبي مهندارن انسان کي محڪوم، مجبور ڪري سندن طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب بي آندو. انهيءَ طبقي مذهب کي اهڙو مذقمه خيز بنايو هو جو هر آزاد خيال ماڻهوءَ کي مذهب لاءِ رد عمل پيدا ٿيو ٿي. اڄ ڪلهه ته انهيءَ سبب ڪري ماڻهن جو تقريباً ٽيو حصو مذهب کان منڪر ٿي ويو آهي.

مون کي به انهيءَ معلومات بعد ردعمل پيدا ٿيو آهي. جنهن ڪري مذهب سندس منظم ۽ فروعاتي صورت ۾ مون تان اثر وڃائي ويٺو آهي. البت صوفين ۽ فلسفين جي تفسير واري مذهب جا پوئلڳ گهڻا آهن.

عام ماڻهن ۾ جنهن مذهب جو اثر آهي، اهو پهرين گروه سان واسطو رکي ٿو.

فلسفي، صوفي ۽ پاڪستاني حڪام جي تصوير ۾ ويٺل مذهب جو سڪو اڄ ڪلهه چالو نه آهي. تنهن ڪري جيڪو سڪو چالو نه آهي اهو ڪوٽو سڏبو.

باوجود مون جهڙي صوفي طبع ماڻهو جي مذهب لاءِ نيڪ ارادن جي مذهبن جي موجوده صورت ۾ بچڻ جو امڪان ڪونه ٿو ڏسجي. خاص ڪري جڏهن مذهب بستري مرگ تي بيمار پيو آهي ته عين انهيءَ وقت ان جا يوئلڳ خسيس موشگافين تان هڪ ٻين جا مٿا ڦاڙي رهيا هجن.

(۷) مذهب هڪ هو يا گهڻا، انهن جا بنيادي مٿا

ڪهڙا هئا؟-

تاريخ تي نظر ڪبي ته معلوم ٿيندو ته مذهب اصل ۾ خوف ۽ وهڻ جي پيداوار آهي.

جنهن ۾ اڳتي هلي عالمگير مذهب جي باني محبت، امن ۽ انساني ترقي جي بنيادن تي چند اصول داخل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

ليڪن انهن به اصل مذهبن جي ڪيترن اعتقادن کي ڪڍي ڇڏڻ کان پاسو ڪيو. ڇاڪاڻ ته کين ڊپ هو ته مٿان ماڻهو صفا نئين ڳالهه جي مڃڻ لاءِ تيار نه ٿيڻ.

اها حالت تقريباً هر هڪ عالمگير مذهب جي آهي.

مذهب اسلام به اهڙين خامين کان خالي نه آهي جهڙوڪ:

۱- جانورن جي قرباني

۲- ڪعبي جي چوگرد طواف ڪرڻ، شيطانن کي مينا ۾ پٿريون هڻڻ ۽ ڍوڪون پائڻ.

۳- بهشت ۽ دوزخ جو تصور، يلصراط، ميزان وغيره.

۴- ختمه ڏيارڻ، تعوين، ڌاڳا ٻڌڻ، مزارن تي عرس ۽ ميلا لڳرائڻ ۽ زيارتون ڪرڻ.

۵- بزرگن جي ڪتابن کي الهامي ۽ آخري سمجهڻ وغيره.

مونکي ملڻ کان اسلام بابت هي ڳالهه معلوم ٿي ته

۱- اهو آخري ۽ مڪمل مذهب آهي. جنهن ۾ انسان ذات لاءِ

مڪمل لائحہ حيات ڄاڻايل آهي، جنهن جو سمورو ذڪر قرآن ۾ آهي.

۲- ساري دنيا کي آخر اسلام ۾ اچڻو آهي، ٻيا مذهب ناقص ٿي

چڪا هئا.

انهن جي پوئلڳن کي خوشيءَ يا زور سان اسلام ۾ داخل ڪرڻو هو. ان ڪري جهاد، اسلام جي بنيادي اصولن مان هڪ هو.

۳- اهو دين منظر آهي تنهن ڪري انجي نظام هلائڻ لاءِ سياست ۽ مذهب کي گڏي هلاڻو هو.

اڳتي هلي معلوم ٿيو ته دنيا جي هر عالمگير مذهب جي پوئلڳن جي اهاڻي دعويٰ پي رهي آهي. هاڻ سوال اٿندو ته سچو ڪير؟

خود اسلام ۾ سوهاف رغن مان هر هڪ جي دعويٰ اها پي رهي آهي اهو ناجي آهي، پيا ناري آهن.

انهي ڳالهه مون کي منجهائي ڇڏيو. ته ڪهڙو مذهب حق تي آهي ۽ ڪهڙو ناحق تي؟ قرآن ۾ ڏنل ته يهودي نصارن کي ناحق تي ۽ پاڻ کي حق تي سمجهندا هئا ساڳيءَ طرح نصارا يهودين کي ناحق تي سمجهندا هئا. اهڙي حالت قريباً هر هڪ عالمگير مذهب جي هئي. ليڪن حق ناحق جو فيصلو ايتان ئي ڪونه سگهيو آهي.

ان جي خلاف صوفي کان مذهب جي ٻي تعبير ٻڌي ويئي. ڇي مذهب گهڻا ڪونه آهن اصل کان مذهب هڪ ئي رهيو آهي.

جو ابتدائي حالتن کان ترقي ڪندو، آخري طور تڻ مکيه اصولن جو حامل وڃي بيٺو آهي.

۱- محبت ۲- امن. ۳- ترقي انسان.

موجوده عالمگير مذهب سڀئي انهن اصولن جا قائل آهن. ظاهري فروعاتي ڪثرت جي پويان باطني وحدت لڪل اٿن.

ان ڪري صوفي جي مذهبي تشريح ملان جي ذڪر ڪيل مٿين ٽن اصولن جي تشريح کان جدا ڪانه هئي. صوفيءَ جو چوڻ هو ته:

۱- اسلام جيڪو پيغام آندو هو سو مسلمانن جي مذهب برتريءَ جو نه هو پر سڀني عالمگير مذهبن جي بنيادي اصولن جي ساڳي هئڻ جو هو.

۲- زور زبردستي، دين جي بنيادي اصولن جي خلاف هئي. اهو پيغام محبت ذريعي پکڙيو نه زور زبردستي- کليل مقابلي ۾ صالح شيءِ ڪامياب ٿيڻ واري هئي، تنهن ڪري سياست ۽ مذهب جدا ڪري هلائڻا هئا.

۳- هر اهو ماڻهو جو خدا، مستقبل کي مڃي ٿو، سٺا ڪم ڪري ٿو. محبت، امن، ترقي عالمءَ ۾ اعتقاد رکي ٿو سو مسلمان (مذهبي) آهي.

پوءِ ڪٿي ظاهر اهو ڪهڙي به جدا مذهب يا فلسفو يا نظريو جو قائل هجي.

جو انهن ڳالهين ۾ اعتقاد نٿو رکي ۽ عمل نٿو ڪري. اهو باوجود مسلمان مذهب جي دائري ۾ داخل هئڻ جي مسلمان نه آهي. ان ڪري اسلام جهڙي عالمگير بيغام کي چند اعتقادن ۽ روايات تي مبني جماعت يا گروه ۾ محدود ڪرڻ ۽ دين منظم ۾ شمار ڪرڻ اسلامي روح جي خلاف آهي.

۸- مذهب ۾ اجتهاد ۽ تقليد جو مسئلو:-

گهڻو ڪري هر مذهب ۾ انهن ٻن نظرين جا مڃيندڙ ماڻهو موجود پي رهيا آهن. ڪن مذهبن ۾ اجتهاد جو دائرو ايترو تنگ ڪري ڇڏيو جو مذهب، پندت، پادري، ربي وغيره جي هڪ هتي بنجي پيو. ڪنهن به شخص کي غور فڪر هلائي آزاد پاليسي اختيار ڪرڻ جو حق ڪونه هو، انهيءَ طبقي جو هر اکر بنا چوڻ وڃرا جي مڃڻو هو.

مذهب اسلام به انهي خامين کان بچي نه سگهيو. قرآن ۽ حديث کي بنياد بنائي ملا انهي جي تشريح ڪئي. ڪنهن به ماڻهوءَ کي حق نه هو جو انهي جي صداقت کان انڪار ڪري سگهي. ڪن وٽ قرآن آخري فيصلو ڪن هو. ڪن ان سان گڏ حديث ۽ سنت نبويءَ کي گڏيو ٿي پر اجتهاد جي اجازت نه هئي. جي ڪن اجتهاد ڪيو ٿي ته صرف تشريح ۾.

ليڪن انهي ٻنهي شين مان هڪ يا ٻنهي جي صداقت کان انڪار ڪرڻ جي اجازت ڪانه هين.

البت مسلم صوفي ۽ مسلم فلسفي ملا کان جدا رستو ورتو. ليڪن بنيادي طور ساڳيو مقصد نڪتو ٿي.

صوفي ملا کي صرف، ڪرڻ جو پابند سمجهي، غلط ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي.

ليڪن ان جي جاءِ تي الهام يا اندر جي آواز کي پيش ڪري وري خلق خدا کي پنهنجي تقليد طرف راغب ٿي ڪيو. تنهن ڪري مسلمان هڪ طرف ملائن جا پوئلڳ بنيا ته ٻي طرف صوفين جا. مذهب ۾ آزادي ڇڏي هئي. مسلم فلسفي البت سمورين ڳالهين جي جانچ پڙتال عقل جي ڪسوٽيءَ تي ڪرڻ گهري ٿي. منجهان اڪثر مذهب جي بنيادي عقيدن کي عقل جي وسيلي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

سواءِ ٿورن جي ڪنهن به خدا. حيات بعد المات، سزا، جزا، بهشت، دوزخ، قرباني، حج، نماز روزي وغيره ڳالهين کي رد ڪرڻ جي

ڪوشش نه ڪئي.

انهي مان موجوده سائنس ۽ علم جو ڄاڻو اهو نتيجو ڪڍي سگهيو ته مذهب صرف تقليد آهي.

تنهن ڪري جيڪڏهن عقل جي پيروي ڪرڻي آهي ۽ قديم بيڪار عقيدن کان آزاد ٿيڻو آهي ۽ ملا، پير، مذهبي سياستدانن جي چنبي مان جند ڇڏائي آهي ته مورڳو مذهب کان منڪر ٿيڻو ضروري هو.

اهو جهڳڙو ڏسي منهنجي طبيعت اعتدال ڏي مائل پي رهي آهي. مذهب جي ڪيترين مٿي ذڪر ڳالهين ۾ انتها پسنديءَ کان علحده ٿي وڃون رستو وٺڻ جي ڪوشش پي ڪئي اتر ۾ هاڻ اهو احساس ٿيڻ لڳو آهي ته مذهب جا مٿي ذڪر ڪيل گروه سندن طبقاتي مفاد جي نقطي کان مذهب کي ايڪسپلاٽ ڪرڻ کان باز نه ايندا ۽ سندن باهمي اختلاف دور ٿيڻ جو ظاهري امڪان ڪونه ٿو ڏسجي. تنهنڪري ممڪن آهي ته ٿوري گهڻي ڏينهن مذهب سندس اثر، افاديت وڃائي وهي ۽ لامذهبي زور وٺي وڃي.

۹- حق ۽ ناحق، سچ ۽ ڪوڙ جي پرڪا:-

ابتدا کان وٺي جدا جدا مذهبن، انهن جي فرقن ۽ فردن جي وچ ۾ صحيح ۽ غلط، سچ ۽ ڪوڙ بنسبت بحث ۽ اختلاف پي رهيا آهن. انهي گفتگو جو موضوع زياده تر اخلاق پي رهيو آهي ليڪن الاهيات ۽ عبادات جا ڀاڱا به انهي کان بچيل نه پي رهيا هئا. عام چوڻي آهي ته ”حسن ۽ عقل ۾ ڪوبه پاڻ کي گهٽ ڪونه ٿو ڄاڻي“

بي طرف ڇو وڃون؟ مسلمانن جي مذهب ۾ جنهن کي دنيا جو آخري مذهب ۽ مڪمل دين سڏيو وڃي ٿو ان ۾ اٽڪل ۲۵۰ کن فرقاتي ويا آهن. رسول جي هڪ حديث موجب مسلمانن ۾ جي ۷۲- فرقا ٿيڻ وارا هئا. انهن ۾ هڪ ناجي ۽ باقي سڀ ناري هئا پنجاب ۾ تبيل فسادن جي انڪواري ڪميشن جي رپورٽ ۾ فاضل ججن ان مسئلہ تي نهايت مدلل طور روشني وڌي آهي. سندن چوڻ آهي ته جڏهن هنن پاڪستان جي مکيه عالمن کان پڇا ڪئي ته ”مسلمانن ڇا کي ڄڻي“ ته ڪي به ٻه عالم هڪ ڳالهه تي متفق نه هئا. هر هڪ وٽ مسلمان جو تخيل جدا هو. انهي کان ٻاهر هن ٻي ڪنهن کي صحيح مسلمان نٿي ڄاتو.

جيڪڏهن سڀني تي اعتبار ڪبو ته اسان سڀ اسلام جي دائري مان

نڪري وينداسون. هڪڙي جي نظر ۾ مسلمان ته ٻين جي نظر ۾ ڪافر ٿي بونداسون.

هنن مان ڪيترن جي نقطه نگاهه موجب چوڌري ظفرالله ڪافر هئڻ ڪري واجب القتل ٿيو پوي. ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي رضا خوشي سان اسلام جو اهو عقيدو قبول ڪيو آهي جو عالمن وٽ ناقابل قبول آهي.

هنن عالمن کان سوال پڇيو ته ”مسلمانن ۾ مرتد ڪير آهي، ته ان لاءِ ٻه ساڳي طرح ڪوبه گروهه سان شامل راءِ نه ٿيو. هڪ جي نظر ۾ ٻيو مرتد ۽ ٻي جي نظر ۾ ٿيو. اهڙي طرح سڀ مرتد ٿي وڃن ٿا. ۽ اسلامي قانون مطابق اهي واجب القتل ٿيو پون.

انهيءَ ٻين ڳالهين کان متاثر ٿي آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته سچ ۽ ڪوڙ مختلف قومن، مذهبن، فرقن، شخصن جي نقطه نگاهه کان جدا جدا رنگن ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

تن کي ڪنهن قوم، مذهب، فرقي، شخص جي هڪ هتي ڪري، محدود ڪرڻ خلاف فطرت آهي. صوفي انهن ڳالهين کان ڪڪ ٿي چوي ٿو ته

ڏسڻ جي ڏسڻن ته هم کي حق چوين
 شارڪ شڪ نه ٿين انڌا انهيءَ ڳالهه ۾ (شاه)

اها ڳالهه نه صرف مذهب سان واسطو رکي ٿي پر سياسي، نفسياتي ۽ ذهني ڳالهين سان به تعلق رکي ٿي، ان ڪري ”نڪم دينڪم ولي دين“ جي بنياد تي باهمي رواداري جي نقطه نظر سان انهيءَ ڳالهه کي ڏسڻ کان سواءِ ڪو چاروئي ڪونهي.

۱- ڪثرت ۽ وحدت جي تشريح ۽ لاڳاپو:-

وحدت ۽ ڪثرت کي جدا جدا علمن مطابق جدا نالا مليل آهن. صوفين ڪثرت کي صفات، جز، مايا نالن سان منسوب ڪيو آهي اهي وحدت کي ذات، ڪل، حقيقت ڪوٺين ٿا.

فلسفين جي هڪ گروهه. ان کي جوهر ۽ جسم سڏيو آهي ٻين علم وارن اصول ۽ فروع ڪري ورتو آهي. هر مسئلي ۾ انهن نقطن جي سمجهڻ، انهن جي لاڳاپي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

صفات، جز، مايا، ايتري قدر پلائيندڙ آهن، جيڪڏهن انهن کي

ملائي. انهن جي پويان ڪم ڪندڙ وحدت کي ڳولڻ جي ڪوشش نه ڪبي ته زندگيءَ جو ڪوبه مسئلو پوريءَ طرح حل ڪري نه سگهو. اڄ ڪالھ دنيا جي اختلافن جو مکيه ڪارڻ اهوئي آهي. ڪوبه مسئلو حل ٿي نه سگهندو

جيستائين هر تصوير جا ٻئي رخ نه ڏسبا.
ان ۾ تصوف پنهنجي گهڻي رهبري ڪئي آهي:
پڙاڏو سو سڏ. ور وائيءَ جو جي لهين
هئا اڳئين گڏ. پر ٻڌڻ ۾ به ٿيا.

سو هي سو هو سو سو اجل سو الله
سو پرين سو پسام سو ويري سو واهرو.
انهن نتيجن تي پهچڻ لاءِ مون کي ڪيئي ور ڏسڻا پيا. جن عالمن سان ملاقاتون ڪري احوال پڇيم انهن مان مکيه هيٺيان هئا.
۱- مولانا محمد صادق ڪڏه وارو ۲- مولانا حسين احمد مدني ديو

بند

۲- ميرزا قليچ بيگ صاحب ۴- علام آءِ آءِ قاضي
۵- خواجه حسن نظامي ۶- مولانا غلام احمد صاحب ملڪاڻي
۷- راڌا سوامي بزرگ اله آباد وارو ۸- چينمل پرسرام
انهن وٽان گهڻا شڪ دور ٿيا ۽ ڪي مسئلا حل طلب رهجي ويا
انهيءَ سان گڏ روحاني بزرگن سان ملي به حال اوريندو رهيس جن مان مکيه هيٺيان هئا:

۱- قاضي بصرالدين سيوهاڻي ۲- خواجه حسن جان سرهندي
۳- سخي قبول محمد درازاڻي ۴- ميان عبدالرحيم درس ملاڪا

تيار

۵- پير محمد شاه ذڪر سڪرنڊ ۶- ڪرشنا مورتِي

انهن مان هر هڪ پنهنجو اثر مون تي ڇڏيو.
ازانسواءِ انهيءَ معاملي ۾ قرآن، گيتا، مختلف مذهبن جي ڪتابن، سرسيد احمد جي تفسير، تصوف جي نقطن، فلسفي جي ڪتابن، ٿيا سافيڪل سوسائٽي جي تربيت ۽ ڪتابن- مولانا زور، حافظ، جامي، شمس تبريز، عطار، سنائي مان به ڪافي پلائي پهتي. اردو جي شاعرن مان غالب،

سنڌي شاعرن مان شاه، سچل، بيدل، خير محمد، روحل، شاه نصير، بيشڪ منهنجي زندگي ۾ خيالات کي موڙڻ ۾ چڱو حصو ورتو..

انهن بابت مختصر احوال ڏاڙيءَ جي باب مان معلوم ٿي سگهندو. هتي هي ذڪر ڪرڻ کان رهي نٿو سگهان ته منهنجي دلي تعصبات ۽ دماغي مونجهه دور ڪرڻ ۾ مٿيريلزم (ماديت) جي تعليم ۽ عشق جي تجربن گهڻي مدد ڪئي ۽ ڪيترا بت پيڇي ڇڏيائون. ۽ ڪثرت کان وحدت جي ويجهو ڪيائون.

جنهن مان آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته انساني معلومات انهيءَ ذڪر ڪيل ٻن ڳالهين مٿيريلزم ۽ عشق کان سواءِ مڪمل ٿيڻ مشڪل آهي.

(۲) سياسي معلومات ۽ تجربا:-

آءٌ پهرين جلد ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته سياسي دنيا سان روشناسي ڪرائڻ لاءِ مسٽر حامد علي ۽ ميان معين الدين ۽ اخبارون جوابدار هيون.

سياست ۾ حصو وٺڻ لاءِ ٻن قسمن جا محرڪ جذبا ڇڪي وڃي ماڻهوءَ کي سياسي دنيا ۾ داخل ڪندا آهن.

(۱) غلاميءَ کان آزاديءَ جي خواهش، خدائي رضامندي جي تمنا، خدمت خلق جو شوق

(۲) نالي ۽ عزت جي خواهش، اقتدار جي بک، ذاتي فائدي جي لالچ.

آءٌ اڳين جلد ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته پندرهن ورهن جي عمر ۾ مون خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو. ان مان صاف ظاهر آهي ته ٻي قسم جي جذبي لاءِ ڪو سبب ڪونه هو. پهرين قسم جي جذبي هيٺ به پهرين خواهش مون کي ڇڪي وڃي ان طرف راغب ڪيو هو.

درويشن جي صحبت ۽ صوفين جي تعليم مون کي سياسي ڪم ۾ رضامندي خدائي جي تمنا ۽ اڳتي هلي، سياسي فلسفي، هدايت صالحين مان خدمت خلق جو شوق جاڳيم باوجود نيڪ نيت ۽ سالر جذبي جي آءٌ سمجهان ٿو ته هوش کان جوش منهنجي سياسي ڪارگذاري تي گهڻو اثر ٿي وڌو آهي.

اڳتي هلي سياست جي مختلف نظرين مان واقف ٿيڻ لاءِ ڪيئي ڪتاب پڙهيم پاڻ کي سٺن اصولن تي ٻڌل جماعتن ۾ داخل ڪري، جمهور

جي آواز پٺيان هلڻ جي حتي الامڪان ڪوشش ٿي ڪئي اٿم. پر اڪثري رد عملن جي ڪنڻ ۾ بي چڪر پاتا اٿم. تنهن جو مکيه ڪارڻ منهنجي سياست جو مدار عقل کان زياده جذبي تي هئڻ هو.

هن وقت سياسي نظريي جا ٻه مکيه رجحان دنيا ۾ مروج آهن:

۱- عقل جي بنياد تي سموري سياسي پاليسي حساب ڪيل نموني تي مشين وانگر هلائي آهي

۲- اصولن ۽ اعليٰ خيالن جي باوجود دل جو دخل سياسي پاليسيءَ ۾ ضروري ڄاتو وڃي ٿو.

آءٌ اڪثري پوئين رجحان جو پوئلڳ ٻي رهيو آهيان. پڙهندڙن کي منهنجي زندگيءَ مان ڪيترائي مثال ملندا. جي باوجود نيت نيڪ ۽ جذبه سالر هئڻ جي به عقل ۽ تجربي جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد صحيح ثابت نه ٿا ٿين.

قاضي عبدالرحمن جنهن سمورو وقت شخصي اقتدار حاصل ڪرڻ ۽ انگريزي عملدارن جي اشاري تي مون کي هر طرح تڪليفون ٻي پهچايون ۽ ملڪ ۽ قوم جي تعميري ڪمن ۾ رند ڪون ٻي وڌيون انهن کي عين انهي وقت جڏهن سندن دوستن جي تجويز ڪيس نوڪريءَ مان ڪڍڻ لاءِ بورڊ اڳيان پيش ٿي. پنهنجي دوستن جي صلاح کان سواءِ معافي ڏيئي بچائڻ. ڪيترن سياسي ڪمن ۾ بقول مسٽر گزدر، ڦلهڙي ۽ ڪمزور پاليسي اختيار ڪرڻ. اڳتي هلي مرحوم الهه بخش جي چند ڪوتاهين ۽ سنڌ جي ڪن ڪانگريسي ڪارڪنن جي غلط قدم ڪري، ڪانگريس جهڙي غير فرقيوارانه، آزاديءَ لاءِ لڙندڙ ۽ بهترين سچن خادمن جي جماعت مان نڪري مسلم ليگ جهڙي فرقيوارانه، انگريزن جي اشاري تي هلندڙ، خود مطلب ۽ اقتدار جي بکين ڪارڪنن ۾ وڃي داخل ٿيڻ. ان کان پوءِ انتقامي جوش ۾ اچي هندن جي نفرت واري نعره ۾ قاسمي فسطائي طريقه سياست جو پوئلڳ ٿي، هندوستان کي غلط نظرين جي بنياد تي وراهي پاڪستان جي حصول لاءِ ڪوشش ڪرڻ ۽ عين انهيءَ موقعي تي جڏهن منهنجيون مسلم ليگ ۾ ڪيل محنتون برثواب ٿيڻ واريون هجن، ان کي ڇڏي مخالفت ۾ وڃڻ. سي ڳالهون انهيءَ رجحان جو نتيجو آهن.

البت پاڪستان بنجڻ کان پوءِ منهنجو سياسي رجحان، جوش کان هوش طرف زياده مائل ٿيندو ٻي ويو آهي ۽ اڪثري ڳڻي ڳوتي قدم ڪڍڻ جي

ڪوشش ٿي ڪئي اٿم.

اسلام، پاڪستان ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ ڌوڪا مون تي اثر نٿا ڪن پر ڄاڻي وائي دل جي پوئلڳي ڇڏي، صرف مشين جي پرزي وانگر عقل جو اندو، مقلد ٿيڻ لاءِ تيار نه آهيان. اڃان تائين عشق منهنجو رهبر راه آهي. هيٺيان الفاظ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن.

متان مٺي ڇڏين پاڻان پريشو

ڪٿوري ڪٿو مڙهي مڙهج من ۾.

۳- نفسياتي تجربا ۽ معلومات:-

ننڍپڻ کان حسن پرستي منهنجي طبيعت جو جزو بنجي ويل هئي.

سمند ۽ دريائن جا ڪنارا، سبز زار مڪان، عمدہ نظارا، حسين

شڪليون، منهنجي دل تي اثر وجهنديون رهيو هيون.

"خدا سائين حسين آهي ۽ هر هڪ حسن واري شيءِ کي پسند ٿو ڪري" جو آواز سدائين منهنجي ڪنن ۾ گونجندو رهندو هو.

البت ملا جي مذهب ۽ جماعت جي دستورن انهيءَ جذبي جي کليل اظهار جي راهه ۾ ڪيئي رڪاوٽون وجهي منهنجي فطري لاڙي کي روڪي ڇڏيو هو.

غير محرم عورت طرف نگاه ڪرڻ ڏوهه هو. ڏاڙهي ڪوڙائين بدعت هئي، نفيس ڪپڙا پائڻ غير شرعي ڳالهه هئي، راڳ ٻڌڻ گناهه هو، ساز منع ٿيل ڳالهين مان هو.

مطلب ته ملا وارو مذهب، هر فطري خواهشن جي اڳيان آهني ديوار

بنيو بيٺو هو.

جڏهن ڳوٺاڻي دائري مان ٽڪري شهري سوسائٽي تائين پهتس ته حالتن مجبور ڪري ان ۾، سوراخ ڪرڻ شروع ڪيا.

ٿيڻ ۾ وڃي ناٽڪ ڏسڻ، راڳ ٻڌڻ، حسين عورتن کي آزاديءَ سان گهمندو ڏسڻ، ساز سرود جي مجلسن ۾ شرڪت ڪرڻ، ڏاڙهي ڪوڙيلن کي هزارن جي تعداد ۾ ڏسڻ طرح طرح جي لباس وارن ماڻهن سان ملڻ، اهڙيون ڳالهيون هيون جي زندگيءَ اثر وجهڻ کان نه ٿي رهيون.

دنيا جي آخري ۽ مڪمل دين چوائڻ وارن جي ڳالهه سمجهه ۾ نٿي

آئي ته ڇو زالن کي بي اعتبار سمجهي انهن کي چوڊيوار اندر بند ڪيو آهي، ڇو بد اخلاق ٿيڻ جي خوف کان کين دنياوي تعليم نٿي ڏياري وڃي. ڇو ٻاهر

نڪرڻ مهل برقعا ٻارائجن ٿا. جو مرد کي هڪ کان وڌيڪ زالن جو حق ڏياريو ويو آهي. ليڪن زال کي، هڪ کان وڌيڪ تعلق رکڻ جي ڏوهه ۾ سنگسار يا قتل ڪرڻ جو حڪم هجي.

پر مذهب جو ايترو اثر وينل هوم جو جيڪڏهن ڪنهن اهڙي مجلس ۾ جتي زالون وينل هونديون هيون، وڃڻ ٿيندو هو ته شرم کان نگاهون هيٺ هونديون هيون.

مردن جي هڪ ٻي سان دوستي جائز هئي ليڪن زال سان دوستي کي گهري شڪ سان ڏٺو ٿي ويو.

محبت عالمگير مذهب جي بنيادي اصولن مان ليکي ٿي ويئي، ليڪن ڌارين زال سان محبت رکڻ جرم ٿي سمجهيو ويو. ظاهري طرح اها ٻن فردن جي وچ ۾ شڪل جي پسنديءَ، طبيعت جي هم جنسيءَ، يا هم خيالي ڪري پيدا ٿئي ٿي.

شاديون مائٽن جي رضامندي، قبيلن جي دائري اندر اڪثري بنا ڏسڻ جي ٿيون ٿي.

مذهب کي نفس پرستي (سيڪس) کان اهڙو خوف وينل هو جهڙو هنئر دور جي جرمنن کي يهودين کان يا اڄ ڪلهه جي پاڪستان حڪام کي هندن کان آهي.

نفس پرستيءَ جو پوت ايترو مسلمانن تي سوار هو جو سندن بهشت جو تصور به حورن ۽ غلمانن سان ڀرپور هو. هر هڪ چڱي ڪم لاءِ کين حورن جي چڱي خاصي تعداد جو دلاسو ڏنل هو. ليڪن زالن کي هن دنيا ۾ به هڪ مرد وٽ ٻين عورتن سان گڏ رهڻ جو حڪم هو.

آخر ۾ ته هزار حورن سان گڏ ڀاڱي ڀاڱيو ٿيڻو ٿي پيو. زال، مرد جي نفس پرستيءَ ٻارن پيدا ڪرڻ جي مشين ٿي سمجهي ويئي.

اول ۾ ڌاري عورت سان گهمڻ، ڳالهائڻ، سنگت رکڻ کان پي چرڪيس پر آهسته آهسته ٿي حضرت عشق انهي مذهب جي ڪڙي ڪيل ديوارن جا پردا بنياد کان اڪوڙڻ شروع ڪيا. ڪيترن عورتن سان واقفيت، دوستي، لاڳاپا پيدا ٿيا، انهن مان ڪن جو تعلق روزمره جي سياسي، سماجي ڪاروبار ۾ ساٿيءَ تائين محدود هو.

ليڪن ڪن سان جذباتي، هم طبعي ۽ هم خياليءَ جي لحاظ کان گهرا دوستانه تعلق پيدا ٿيا.

عام ماڻهن ۾ هن وقت اڳي کان ڪنريٽو گهڻو گهٽ ٿي ويو آهي. جيڪڏهن انهن سمورن جا نالا سندن روح رهاڻن جا قصا، خطن ذريعي جذبات جي اظهار جا واقعا، هتي بيان ڪريان ته سمجھان ٿو ته ڪو عيب نه آهي، پر ڊپ اثر ته هڪ ته هي داستان ڊگهو ٿي ويندو. ٻيو ته هي ناتا اهڙا نازڪ آهن جن کي، بي دردن اڳيان ظاهر ڪرڻ بي معنيٰ ٿيندو.

البت انهن مان ڪن جو ذڪر دائريءَ جي باب، ادبي مضمونن ۽ دوست عورتن جي خطن مان معلوم ٿي سگهندو.

مطلب ته عشق، مختلف جزن جو مرڪب نوشدارو آهي. جو بي انتها قوت ۽ طاقت جو باعث بڻجي ٿو.

”عشق سيڪاريون نيون ڳالهيون سلڻ نه جهڙيون.“

آخر ان نتيجي تي پهتو آهيان ته حضرت عشق جو اختيار نه صرف شخصي ۽ نفسياتي زندگيءَ تي رهي ٿو، ليڪن، مذهب، سياست ۽ خود ذهني دنيا به انهيءَ جي زد کان ٻاهر نه ٿي رهي. مٿريلست فلسفي چوي ٿو ته ڪائنات جي پيدائش هڪ حادثو آهي.

شاعر چوي ٿو ته عشق به حادثو آهي.

صوفي چوي ٿو ته

عشق دل وچ نه ميس، پوش فقيري پائيس

دليان لٽاؤڻ دي ڪيتي، جانب جوڳي ٿي آيا.

اهي سڀ ڳالهيون گهري ويچار جي لائق آهن.

(۴) ذهني تجربا ۽ معلومات:-

هر جاندار شيءِ کي قدرت طرفان ٻه نعمتون عطا ٿيل آهن. هڪ نفس، ٻيو عقل. نفس جو مختصر ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان. هتي پنهنجي ذهني معلومات جو احوال ڪندس.

ٿورو گهڻو عقل هر جانور ۾ ٿئي ٿو، ويندي ڪيئن، تڏڻ، مڪ ۾ عقل جو ڪجهه حصو معلوم ڪيو ويو آهي. انسان کي اشرف المخلوقات صرف عقل جي زياده هئڻ ڪري سڏيو وڃي ٿو، ليڪن ماڻهن ۾ به عقل هڪ جهڙو نه آهي، انهي جو مدار سٺي تربيت، علمي معلومات، زندگيءَ جي مختلف تجربن جي حاصلات، غور ۽ فڪر جي ماده ۽ جستجو جي خواهش تي رهي ٿو.

آءٌ جيڪڏهن سڀ کان گهٽ ڪنهن لباس سان ملبوس هوس ته اهو

اثر علم جو هو. ان جا مکيه ڪارڻ ٻه ٿي هئا. جهڙوڪ
 ڳوٺاڻي زندگي، درسي علم جي گهٽتائي، آس پاس جي ماحول جو
 محدود دائرو. ليڪن انهن سڀني ڪوتاهين هوندي، قدرت مونکي ننڍپڻ کان
 غور ۽ فڪر جو مادو عطا ڪيو هو، جنهن مونکي جستجو ڪندي، عالمن ۽
 صالحن جي محبت، ڪتابن پڙهڻ جو شوق، سياسي، مذهبي، سماجي
 ڪاروبار ۾ تجربن حاصل ڪرڻ جو موقعو ميسر ڪيو.

زندگيءَ جي ڪنن سفر ۾ بي سمر داخل ٿيو هوس آهسته آهسته ٿي
 محنت ۽ مزدوريءَ سان ڪجهه ميراث ڪئي ٿيڻ لڳي
 عشق جيڪڏهن منهنجي ساري تڱ ودو ۾ طاقت ۽ همت جو ڪم
 ٿي ڏنو ته غور ۽ فڪر جي حاصلات مشعل راه ٿي ٿيا.
 ابتدا ۾ هوش کان جوش زياده هوم، آهسته آهسته ٿي عمر ۽
 آمودي موجب هوش وڌندو ويو.

اڄ تائين واڳ جذب جي هٿ ۾ پي رهي اٿم. ليڪن ذهني لياقتن کي
 وڌائڻ لاءِ مسلسل ڪوشش ۾ رهيو آهيان.

مذهب، سياست، نفسيات ۽ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي
 معلومات وڌائڻ جي هر موقعي کي بي ڪتب آندو اٿم، انهيءَ دس ۾ ڳوٺاڻي
 فرصت، سير و سياحت، جيل ۽ نظربندي جي زندگيءَ ۽ تاريخ، فلسفہ،
 تصوف، عام معلومات ۽ سياست جي ڪتابن جي مطالع ڇڳي مدد بي ڪئي
 آهي، ليڪن باوجود انهي معلومات جي هن نتيجي تي پهتو آهيان ته
 ”منڊي ماکوڙي ڪوه ۾ پئي ڪڍي اپ“

وانگر هيڏي ساري ڪائنات جنهن ۾ ڪڙوڙها سج سندن نظام
 شمسي جي دائرن ۾ هزار وره روشن جي ميلن جي پنڌ تي پنهنجي دورن ۾
 مشغول هجن، ان ۾ هن محدود مغز واري ڪوپريءَ کي ڪهڙي مجال اهي جو
 ان اڻ ڪٽ خزاني جي معلومات کي پاڻ ۾ سمائي سگهي.
 جيتري قدر معلومات ٿي اوتري قدر پنهنجي ڪم مائڳي، بي علميءَ
 جو راز کليو

نيٺ شيخ سعدي وانگر چوڻو پيو ته:

اين مدعيان در طلبش بي خبر اند - کانراڪ خبر شد خبرش بازنيامد
 اي برتزاز خيال وقياس و گمان وفهم - وازهر بد گفته اند، شنيدم خوانده ايم
 مجلس تمام گشت با آخر رسيد عمر - ماهمچنان دراول وصف تو مانده ايم.

باب پنجنون

سماجي ۽ ثقافتي اصلاح لاءِ ڪوششون

سال ۱۹۲۸ع

سماجي ۽ ثقافتي ڳالهين سان دلچسپي ننديڻ کان هوندي هئي. جنهن جو مختصر احوال هن ڪتاب جي پهرين جلد ۾ ڏنو ويو آهي. ڪانگريس ۽ خلافت تحريڪن ۾، سماجي ڪمن سان دلچسپي جي شروعات ٿي چڪي هئي.

هن سال ڪانگريس جا ڪيترا ڪارڪن ان ڏس ۾ ڪوشش ڪري رهيا هئا. لوڪلباديز ۾ به انهيءَ مقصد لاءِ داخل ٿي ڪم ڪرڻ لڳا هئا. ان ڪري مون به ان طرف زياده توجهه ڏيڻ شروع ڪيو. ان سال جي ابتدا ۾ محال مانجهندن جي ننڍن ڳوٺن ۾ وڃي جمعي نماز جي موقعي تي ماڻهن کي نماز پڙهڻ، بدرسمن ۽ فضول خرچين کي ترڪ ڪرڻ، ڳوٺن ۾ جماعتون ٺاهي، سماجي ڪاروبار هلائڻ، باهمي جهڳڙن کي خانگي طرح فيصل ڪرڻ جي ترغيب ڏيڻ لڳس.

مخدوم بلاول عليه رحمت جي درگاه دادوءَ جي هر مهاڀري جمعي رات هزارها ماڻهو ايندڙ هئا، ان تي به اڪثري وڃي پرچار ڪرڻ شروع ڪيم.

هن سال جي ۲۸- فيبروري ۱۹۲۵ع تي پهريون دفعو شاه حيدر عليه رحمت جي ساليانو ميله (عرس) جي موقعي ڪيترن دوستن ۽ آس پاس جي مکيه ماڻهن کي دعوت ڏئي گهراڻي سماجي معاملن لاءِ صلاح مصلحت ڪرڻ جو دستور وڌو.

سن شهر لاءِ عيدگاه ميدان کي ديوار ڏياري جدا جاءِ مقرر ڪئي

ڪراچيءَ ۾ هاڻ زميندار ائسوسيئيشن يا لوڪلبورڊ ميٽنگن لاءِ وڃڻ لڳو هوس.

اتي انجمن ترقي اردو جو ميمبر ٿيس ۽ اردو ڪانفرنس ۾ حصہ ورتو. اها ڪانفرنس مسٽر مولا بخش همد ۽ ڪن ٻين اردو جي شاعرن ۽ اديبن جي ڪوشش سان ڪئي ٿي هئي. ان جي صدارت سردار ولي محمد خان ڊويزنل سپرنٽنٽ نارٿ ويسٽرن ريلوي ڪئي اهو ڪلاڪ ڪن دير سان اجلاس ۾ آيو. صبح جي هوندي به نشي ۾ غلطان هو، پر اهو ان وقت جو دستور هو ته اهڙن اجلاس جي صدارت ڪو وڏو ماڻهو ڪري پوءِ اهو آفيسر هجي يا ڪو نواب صاحب.

انهي موقع تي بزم مشاعرو به ٿيو جنهن ۾ گهڻن شاعرن طبع آزمائي ڪئي، طرح هئي ته

”تماشاديد کي قابل هي ٿيري بي قرارون ڪا“

ڪراچيءَ ۾ انهن ڏينهن ۾ هڪ شيوارام نالي ٿيٽر هوندو هو. جنهن ۾ اڪثر ڪيل ٿيندڙ هئا. جن مان ڀلندرسيا، وطن، غيبي تلوار، خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق هئا. انهن کي دلچسپيءَ سان ڏسندو هوس. سگهوئي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جو ميمبر ٿيس. جنهن جو چيرمين خان بهادر ولي محمد هو. جنهن کي سندس والد مرحوم ميان حسنعلي افنديءَ وانگر تعليم ۾ خاص دلچسپي هئي.

سال ۱۹۲۶ع

سن ۾ شينين اسڪول، عربي ۽ فارسي مدرسو، انگريزي ٽي درجا ڪولارايم.

۸- آڪٽومبر ۱۹۲۶ع تي شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌ نو مسلم ڪانفرنس سڏائي جنهن ۾ مسلمانن جي تنظيم ۽ تبليغ جي مسئلن تي غور ٿيو. ان ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

گذريل سال وانگر ڳوٺن جي سڌاري لاءِ ڪوشش ڪندو رهيس. هاڻ راڳ ٻڌڻ لڳو هوس. ڳوٺ ۾ هڪ ٻن ماڻهن کي غالب، جامي، شاه، سچل ۽ بيدل جا ڪلام سيکاري مجلسون ڪرڻ شروع ڪيم.

سال ۱۹۲۷ع

سال جي شروعات ۾ ۶-۷ فيبروريءَ تي سن ۾ شاه حيدر عليه رحمته جي ساليانه ميلي جي موقعي تي، محال مانجهندن جي تنظيمي ۽

تعليمي ڪانفرنس گهرايم. جنهن ۾ سنڌ جا مکيه ليڊر جهڙوڪ- مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي، مولوي محمد صادق گڏه وارو ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻيا زميندار گهرايل هئا. محال مانجهندن جا مکيه ۽ عام ماڻهو گهڻي تعداد ۾ آيل هئا.

جنهن ۾ مسلمانن جي ديني ۽ دنياوي تنظيم، بد رسمن کي ترڪ ڪرائڻ، فيصلا ڪورتن جي عيوض، خانگي امين بورڊن جي ذريعي ڪرائڻ، ماڻهن جي مالي، اخلاقي، تعليمي حالت درست ڪرڻ لاءِ ڪيتريون تجويزون ويچار هيٺ آيون. جنهن جو مختصر احوال دائري جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

اتي رٿيل پروگرام مطابق، ۹- جون ۱۹۲۷ع تي سن شهر جي ماڻهن کي گهرائي بدرسمن ۽ فضول خرچ دستورن تي بندش وڌي ويئي. جن جو تفصيل دائريءَ جي باب مان ملندو.

اسان جو طرف واهن نه هئڻ ۽ بارش گهٽ پوڻ ڪري پئتي پيل ۽ غريب هو. ليڪن ان ۾ شادين، غمين جي موقعي تي ماڻهو وڏا خرچ ڪندا هئا. ڪچريون گهرائي هڪ ٻي جي چٽاڀيٽي ۾ پيسا ڏيندا هئا. زيورن ۽ لباس ۾ سادگي ڪانه هوندي هين. انهن سڀني ڳالهين بابت فيصلا ڪري ماڻهن کان ان تي هلڻ لاءِ وعدا ورتا ويا.

جولاءِ جي مهيني ۾ پونه وڃڻ وقت اتي شيوا سڌن نالي ڪانفرنس ۾ حصو ورتو ۽ معلوم ڪيم ته ٻين ملڪن ۾ ڪهڙي طرح معاشرتي سڌاري لاءِ ڪوششون هلي رهيون هيون.

۲۸- آڪٽومبر تي ڪراچيءَ ۾ شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌ مسلم تبليغي ۽ تنظيمي ڪانفرنس سڏائي، ان ۾ حصو ورتو. ان موقعي تي شيخ صاحب طرفان مسلمانن جي تنظيم لاءِ هڪ وڏو پروگرام ڪتابي صورت ۾ شايع ڪري ورهايو ويو.

تنظيم جو پروگرام ٺاهڻ سولو هو. ليڪن اهو سواءِ هڪ ڪثير تعداد مخلص ڪارڪنن جي عمل ۾ اچڻ مشڪل هو. ان ڪري باوجود شيخ صاحب جي الوحيد دوران پروپيگنڊا جي اهو ڪامياب ٿي نه سگهيو.

سال ۱۹۲۸ع

انهيءَ سال جي ابتدا ۾ ۲۸- ۲۹ جنوري سن ۾ شاه حيدر عليه رحمت جي مله تي هميشه وانگر، محال مانجهندن جي سڌاري لاءِ ڪانفرنس

منعقد ٿي. جنهن ۾ اڳي کان وڌيڪ قومي ۽ سماجي ڪارڪن آيل هئا. ان موقعي تي سنڌي ادب کي زور وٺائڻ لاءِ مجلس منعقد ٿي، شهر جي ٻاهران وڏي دروازي تي اديبن جي همت افزائي لاءِ باب قليچ نالو رکيو ويو. جنهن جو افتتاح مولوي فتح محمد سيوهاڻي ڪيو. ميران محمد شاه، شيخ عبدالحق، ڊاڪٽر دائود پوٽه، مسٽر طيب علي علوي ۽ ٻيا اديب ان موقع تي آيل هئا. تقريرون ڪيائون. انهيءَ موقعي تي تعلقه جي رهاڪن جي صحت لاءِ جماعت ٺاهي تجويزون رٿيون ويئون، جنهن جو پريزيڊنٽ راءِ صاحب منگهرمل ٽيڪچند چونڊيو ويو.

اڳي مجلسون صرف مسلمانن جي تنظيم لاءِ ڪوٺايون وينديون هيون. هاڻ ان کي غير فرقيوارنه اجلاس جو رنگ ڏنو ويو.

انهيءَ سال ۾ ڪراچيءَ جي ٿيا سافڪل سوسائٽيءَ جو ميمبر ٿيس. جتي مذهبي، علمي، اخلاقي ۽ معاشرتي مسئلن تي گفتگو، بحث ٿيندا هئا جنهن جي ذريع منهنجي شخصي معلومات ۾ هڪ طرف اضافو ٿيو ۽ سوشل تعلقات ۾ ٻي طرف واڌارو ٿيو.

مسٽر جمشيد ميهتا، علامه قاضي، چيئمنل پرسرام، ڪاڪا ڪوٺوال، غلام علي ڇاڳلا جهڙن بزرگن سان واقفيت حاصل ٿي. جن جي صحبت ۽ تربيت مان گهڻو ڪجهه پرايم.

هن سال جي آخر ۾ ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو پريزيڊنٽ چونڊجڻ ڪري، پنهنجي سماجي ۽ ثقافتي ڪوششن جي دائري کي ضلع ڪراچي تائين وسيع ڪرڻ جون رٿون رٿيم.

سال ۱۹۲۹ع

هن سال جي ابتدا ۾ ڳوٺ سڌار هبلج جو بنياد وجهي ”ڳوٺ سڌار جماعت“

مسٽر جمشيد ميهتا جي صدارت هيٺ ٺاهي ضلع ۾ ڪم شروع ڪيو ويو. ان جو جنرل سيڪريٽري ٿي ڪم ڪيم. اهڙي طرح زالن جي تربيت، تعليم، سوشل سڌاري لاءِ هڪ جماعت ٺاهي مسز هومي ميهتا جي صدارت ۽ مس رڪمني آڏواڻي (بعد ۾ مسز پرماتند آڏواڻي) جي سيڪريٽري شپ سان ڪم شروع ڪيو ويو.

ڪوآپريٽو تحريڪ ذريعي مير بحرن، مالدارن، زميندارن، آبادگارن جي مالي حالت سڌارڻ جو ڪم، خانبهادر عظيم خان ۽ مسٽر جمشيد ميهتا

جي مدد سان شروع ڪيو ويو.

انهيءَ سال ۾ ڪراچي ضلعي جي ڊگهي گشت ذريعي عام ماڻهن جي مالي، اخلاقي، هنري، تعليمي، تندرستي ۽ رهڻي ڪرڻي جي حالتن کان واقفيت حاصل ڪيم ۽ ڳوٺ سڌار هلچل جو پرچار ڪيم.

ڳوٺاڻي ڏاڍن جي تربيت لاءِ سر ڀڳت جي معرفت انتظام ڪرايم. ساڳي سال ۾ قديم زماني جي مخفي جماعتن مان هڪ جماعت فري ميسنري جو ميمبر ٿي سندس امداد باهمي، خدمت خلق ۽ اخلاقي معيارن جي مقصدن مان واقف ٿيس.

سهڻوئي معلوم ٿيم ته جيتوڻيڪ انهي جماعت جا مقصد عمدہ هئا، مگر اها جماعت ٻين وڏين تحريڪن يا مذهبي ادارن وانگر اصولوڪو جوش خروش ختم ڪري، صرف چند دستورن ۽ ڪريا ڪرمن جو ادارو وڃي رهي هئي.

انهيءَ سال ۾ ميرزا قليچ بيگ صاحب سان لکپڙهه ذريعي مشورهه ڪيم ته سنڌي ادب کي وڌائڻ لاءِ ڇو نه ”دارالمصنفين“ معرفت ڪتابن ٺاهڻ، ترجما ڪرڻ، ڇپائڻ جو انتظام ڪجي.

ان جي جواب ۾ هن صاحب لکي موڪليو ته تجويز نهايت ڪارگر هئي. ليڪن عملي طرح موجوده حالتن ۾ عام ماڻهن جي ان طرف گهٽ توجهه ڪري اهڙي ادارو جو قائم ڪرڻ ۽ ڪاميابي سان هلائڻ مشڪل مسئلو هو.

ان خواهش جي تڪميل ۱۹۴۱ع ۾ تعليمي وزير ٿيڻ بعد، ادبي بورڊ قائم ڪرڻ سان پوري ڪيم. ليڪن اڃان تائين اهو سنڌي ادبي بورڊ لطف ڪرم جو محتاج آهي. عام ماڻهن جي مدد نه هئڻ ڪري سندس فروغ تي ڪيئي بندشون آهن.

انهي سال ۾ سن جي سالياني ميلي جي موقعي تي ٿيندڙ ڪانفرنس ۾ سڀني درگاهن جي سجاده نشين کي ايبل ڪئي ويئي ته سندن درگاهن جي ميلن جي موقعن تي ماڻهن جي تنظيم، ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ لاءِ ڪانفرنسون گهرائڻ جو رواج وجهن.

هن سال ۾ مدرسه هاشميه سڃاڻي ۽ مسجدين لاءِ سنڌيافته پيش امام پيدا ڪرڻ واسطي هڪ تجويز پيش ڪيم.

جنهن ۾ حاجي عبدالرحيم شاه صاحب مدرسي جي بانيءَ گهڻي دلچسپي ورتي. ليڪن مدرسو جي مهتمم حاجي مهر علي ان جا ڪاغذ گر ڪري تجويز ڪي عملي جامو پهراڻڻ کان محروم ڪري ڇڏيو.

۹-۱۰- ڊسمبر ۱۹۲۹ع دنيا جي تياسافڪل سوسائٽيءَ سان تعلق رکندڙ مشهور عالم ڪرشنا مورتِي سان ملاقاتون ۽ مجلسون ٿيون. جنهن جي تعليم منهنجي ذهني معلومات ۾ چڱو اضافو ڪيو.

سال ۱۹۳۰ع

انهيءَ سال جي ابتدا ۾ ڪراچيءَ ۾ سوشل ترقي لاءِ هيٺيون ڪانفرنس سڏايم

۱- سنڌ لوڪلباڊيز ڪانفرنس.

۲- ڪراچي ضلع مالدار ڪانفرنس.

۳- ڪراچي ضلع ڪوآپريٽو ڪانفرنس.

۴- زالن جي بهتريءَ لاءِ ڪانفرنس.

انهن ڪانفرنس ۾ مختلف جماعتون برپا ڪيون ويئون ۽ ضلعي جي مسئلن حل ڪرڻ لاءِ تجويزون سوچيون ويئون. وڌيڪ احوال دائري جي باب مان معلوم ٿي سگهندو.

انهي سال ۾ هارين جي تنظيم، حقن جي بچاءَ سڌاري لاءِ، ميرپورخاص ۾ ڪانفرنس ڪوٺائي هاري ڪميٽيءَ جو بنياد وڌو ويو.

سال ۱۹۳۱ع

سال جي وچ ڌاري هندوستان جي جدا جدا ڀاڱن، بمبئي، پونه، حيدرآباد دکن اورنگ آباد، آگره، دهلي، پاني پٽ، سرهند، لاهور، ڪشمير جو سير ڪيم.

جتي تاريخ مقامات، عجائب گهر، درگاهون، خانگاهون، تعليمي ادارا، قوالين جون مجلسون ڏٺيون ويئون. گهڻي معلومات حاصل ٿي.

سال جي آخر ۾ قلندر شهباز جي ميلي تي مسٽر پنيا ايڊيٽر سنڌ آبزرور- مسٽر گزدر ميران محمد شاه سان گڏجي ويڃڻ ٿيو. جتي ملاڪڙو، ميندي ڌماڪا ڏنا ويا.

ٻاهران آيل راڳيندڙن جو راڳ ٻڌو ويو. صلاح مصلحت ڪئي ويئي ته انهيءَ ميلي کي ڪيئن ملڪ جي ثقافتي ۽ ادبي ترقي لاءِ ڪتب آڻجي، پر

ماحول سازگار نه ڏسي صلاح ٻيئي ته شاه لطيف جي ميلي تي اهڙين مجلسن سڏائڻ جو انتظام ڪجي.

سيد ميران محمد شاه ان ڪم جي سرانجاميءَ جو ذمون کنيو.

سال ۱۹۳۳ع

هن سال ۱۸- کان ۲۱ جون تائين پهريون دفعو شاه عبداللطيف عليه رحمت جي ميلي جي موقعي تي سيد ميران محمد شاه پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ حيدرآباد جي ڪوشش سان ادبي ۽ ثقافتي پروگرامن جي ڪانفرنس جي شروعات ٿي. ان موقعي تي ٻيون به ڪيتريون ڪانفرنسون ۽ نماء رکيا ويا هئا. ان ڪم ۾ مسٽر جيئمل پرسرام مسٽر منگهارام ٽهلاماڻي، مخدوم ميان غلام حيدر، چاموٽ محمد علي شاه ۽ مون کيس حتي الامکان مدد ڪئي.

موقعي نهايت ڪامياب ٿيو.

جتي راڳ، صوفيانہ گفتگو ۽ ادبي مضمون تي گفتگو ٿي.

انهيءَ سال ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي يوت لاج جو پريزيڊنٽ چونڊيس. جنهن جو مکيه ڪم ڪلچرل مجلسن ۽ سوشل ملاقاتن ذريعي هڪ وسيع ادبي ۽ ثقافتي گروه جي منظم ڪرڻ هو.

انهيءَ سال ۾ ملڪي هنرن کي زور وٺائڻ لاءِ هڪ سو ديشي نمائش ڪئي ويئي. جنهن ۾ مکيه حصو مسٽر دستور، مسٽر عالم گدواڻي ۽ ٽهلاماڻي ورتو مون به انهن سان باءِ انڊين تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ مدد ڪئي.

سال ۱۹۳۴-۳۵-۱۹۳۸ع

انهن ۾ اڳي ڏيکاريل ادبي، ثقافتي، سماجي تحريڪن جي ڪمن ۾ دلچسپي وٺندو رهيس.

ليڪن گهڻو وقت سياسي خلفشارن ۾ صرف ٿيو.

البت مسلم پرايڊنٽ سوسائٽي مسٽر حاتم علويءَ جي چيرمنيءَ

۾ ٻريا ٿيل ۾ خاص دلچسپي ورتي ويئي.

ڪوآپريٽو تحريڪ جي معاملن ۾ ڪافي وقت صرف ڪندو رهيس.

سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي مجلسن ۾ حاضر ٿي مختلف عالمن

طرفان پيش ڪيل مضمون ٻڌڻ ۽ راڳ جي مجلسن کي ڏيکڻ ۾ چڱي دلچسپي

ورتي ويئي.

باب ڇهون

دائريءَ جا ڪي چونڊيل ورق

سال ۱۹۲۵ع

۸- جنوري ۱۹۲۵ع:- ڪراچي

ڪراچي ضلع، لوڪلبورڊ جي سماهي ميٽنگ جي موقع تي. آءِ. سيٺ
ڏيارام ۾ مقبول شاه - زميندار ائسوسيئيشن ٺاهڻ جي سلسل ۾ وياسون.

۲- بڃي منجهند جو لوڪلبورڊ جي ميٽنگ شروع ٿي. ان جي
خاتمي بعد لوڪلبورڊ ميمبرن ۽ آيل زميندارن سان مشوري بعد فيصلو ٿيو ته
ڪراچي ضلعي جي زميندار ۽ آبادگار طبقي جي حقن جي حفاظت، تنظيم ۽
ترقي لاءِ هڪ ائسوسيئيشن ٺاهجي.

ان جي دستورالعمل ۽ روس ٺاهڻ لاءِ هيٺين سب ڪميٽي مقرر ڪئي

ويئي:

۱- سيٺ محمد جعفر خواج - ميرپور بنورو

۲- ديوان ننديرام آوٽراء - ڳاڙهو

۳- ديوان هرچندراء تهلرام - ٺٽو

۴- غلام مرتضيٰ شاه (آءِ)

هن ڪميٽيءَ کي دستورالعمل ٺاهڻ جو ڪم سپرد ڪيو ويو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ايندڙ سماهي ميٽنگ جي موقعي تي ڪراچي ضلعي
جي زميندارن جي ڪانفرنس سڏائي، ان ۾ اهو دستورالعمل پاس ڪرائي،
جماعت ٺاهي چونڊون ڪرائيون هيون.

انهيءَ ڏينهن شام جو مولوي فتح محمد صاحب سيوهائي سان
ملاقات ٿي. رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ سان ملڻ ٿيو. شام جو شيولرام
ٿيٽر ۾ غيبي تلوار کيل ڏٺو ويو.

۹- جنوري ۱۹۲۵ع:- ڪراچي

رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ تي ڪراچيءَ جي سٽي مارجسٽريٽ

مسٽر رچرڊسن جي ڪورٽ ۾ قلم ۱۱۰ ڪيس هتي رهيو هو. پوليس رئيس فتح محمد خان ۽ رسول بخش خان لغارين کي ڪوڙا شاهد ٺاهي، رئيس فقير بخش خلاف شاهدي ڏيڻ لاءِ وٺي آئي هئي. مون رئيس غليمران خان لغاري جي معرفت کين ڪوڙي شاهدي ڏيڻ کان منع ڪرائي. جمعي نماز بولٽن مارڪيٽ جي پرواريءَ مسجد ۾ پڙهيم. شاه فرير ٺهال ڪراچيءَ وٽ بئنڊ ٻڌڻ لاءِ وڃڻ ٿيو. اتي حاجي محمد شاه مٿارين واري ۽ پير محمد امام شاه جهنڊي واري سان ملاقات ٿي.

۱۷- جنوري ۱۹۲۸ع:- رني ڪوٽ

ايڏائي بجي صبح جو اٿن تي چڙهي سن کان مٿي جبل ۾ رني ڪوٽ مڪان ڏسڻ لاءِ روانو ٿيس. ۲۲- ميل پري هو. ۱۰ بج صبح جو ميري نالي هڪ ننڍي رهائشي قلعي وٽ پهتاسون. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هي ڪوٽ ميرن جو اڏايل هو پر ان جي اڏاوت جي نموني، خرچ جي تخميني، تعمير تي لڳل وقت تي غور ڪرڻ بعد اهو گمان نڪري ٿو ته اها اڏاوت گهڻو اڳ ٿيل هجي. ممڪن آهي ايراني حڪومت جي ڏينهن جي ٺهيل هجي. ڪوٽ جي ديوار اٽڪل ۱۵- ميلن جي دائري ۾ جبلن جي چوٽين تائين وڃي ٿي.

ان جي مکيه جڳهين تي ٽي ننڍا قلعا ۽ ۳۰- کن برج ٺهيل آهن، جن مان هڪ قلعي کي ميري، ٻي کي شيرگڙھ، ٽي کي مٿي دروازي جي بيٺڪ ڪري ڪوٺين ٿا.

ان ڪوٽ کي چار دروازا آهن. هڪ نئين موهن جي داخا ٿيل واري جڳهه تي. ٻيو اتر طرف، ٽيو اوڀر طرف نئين موهن جي نڪرڻ جي جاءِ تي، چوٿون ڏکڻ طرف ڳوٺ جي لڪ ڏي وڃڻ لاءِ آهي. ڪوٽ جي ديوار ڪن جاين تي سمنڊ جي مٿاڇري کان ۱۸۰۰ سو فوٽن جي بلندي تائين وڃي ٿي.

ان قلعي اندر اٽڪل سوڪن ميلن جو رقبو اچي وڃي ٿو. منجهس آباديءَ لاءِ زمين، وهندڙ پاڻيءَ جا چشما ۽ آبشار آهن، جن چشمن ۾ مڇيون رهن ٿيون.

ميري ۾ رهڻ واريون جايون بارڪن جي نموني جون آهن. جنهن ۾ جدا جدا ڪتبن جي رهڻ لاءِ ننڍيون ديوارون آيل آهن. جن مان ڪي لنگهه ٿيل هئا جي وري بند ڪرايل ڏسجن ٿا، انهن

جي جديد تعبير جا نشان نمايان ٿيا ڏسجن.

اهو، ڀيري وارو قلعو هڪ ڪري تي اڏيل آهي، ان ۾ تمام اونهو ڪوھ به آهي. هن وقت ان ۾ پاڻي ڪونه هو. ساري قلع جي تعمير آرڪيڪٽ نهايت هٿيار ۽ جنگي فن جو ماهر ٿو ڏسجي.

ان تي لاڳت اٽڪل - ۱۰ - کان ۱۵۰ ڪروڙن تائين آيل ڀانئجي ٿي.

ان جي سموري اڏاوت پٿرن ۽ چيروئي سان ٿيل ڏسجي ٿي. هن جي ٺاهڻ ۾ ڪم ازڪم ۱۵ ورهه لڳا هوندا. جنهن تي ٻن کان چئن هزارن ماڻهن هر روز ڪم ڪيو هوندو. نزديڪي ۾ رڪو ڳوٺ ڪونه آهي تنهن ڪري ٻاهران ماڻهو آڻي اتي رهائڻ، کاڌي پيئي جي انتظام، نظرداري لاءِ هڪ شهري بستي ٻڌائي هئائون.

اتان شام اڏائي بچ واپس ورائو ٿي ۸ بجي رات جو ساڳي ڏينهن ڳوٺ سن ۾ واپس پهتس.

۲۳- جنوري ۱۹۲۸ع :- سراني سولنگي

صبح جو وهڻ تي چڙهي سن کان ڇهن ميلن جي پنڌ تي سرائي سولنگي جي ڳوٺ وڃي ماڻهن کي جمع نماز پڙهايم. ان کانپوءِ کين تقرير ۾ بدرسمن ۽ فضول خرچين کي ترڪ ڪرڻ، پاڻ مان نفاق دور ڪرڻ، ڳوٺ جي جماعت پڻجائي نموني تي ٺاهڻ روزي نماز جي پابندي، ٻرن ڪمن کان پاسي ٿيڻ جي هدايت ڪيم.

کين جامع مسجد کي وڏو ڪري ٺهرائڻ لاءِ چيم ان ۾ پنجاه روپيه خيرات ڏنم، شام جو موٽي ڳوٺ آيس.

۲۸- جنوري ۱۹۲۸ع :- سن

رئيس عليمراء خان لغاري جاگيردار ڳوٺ مير خان لغاري، جنهن سان قديم خانداني دوستانه تعلقات هئا بمع سندس فرزند رئيس فتح محمد خان، سندس مائيجي پائن رسول بخش خان ۽ هادي بخش خان سان مهمان ٿي آيو.

هتان سندس جاگير خيرپور ناٿن شاه ڏي ويا. مسٽر جيوٽرام چيف آفيسر لوڪلبورڊ ڪراچي مهمان هو.

مولوي اله بخش کان عربيءَ جو سبق ورتم.

۲۹- جنوري ۱۹۲۸ع :- مخدوم بلاول

صبح جو سن کان گاڏيءَ ۾ چڙهي قلجي اسٽيشن تي لهي پنڌ

ڪري مخدوم ۽ ٻڌل جي درگاه تي زيارت لاءِ وڃڻ ٿيو. (مخدوم صاحب سيد حيدر عليه رحمت جو مرشد هو. ان ڪري اتي اڪثر وڃڻ ٿيندو هو) خليفن ميان ولي محمد ۽ خير محمد وٽ مهمان ٿي رهيس. مهاڀري جمع رات هڻڻ ڪري سَوها ماڻهو آيل هئا. رات جو مولودخواني ۽ وعظ ٿيندا رهيا. مولوي محمد سليمان ٿرڙي محبت وارو ۽ جيوڻ شاه مليا.

۴- فيبروري ۱۹۲۸ع :- سن

ٽپال لکڻ جو ڏينهن هو. هيٺيان خط موڪليم.

۱- سيد ميان ٻڌل شاه نواب شاه واري کي خط لکي ڀڄا ڪيم ته مٽياري سيدن جي ڊگري واري ڪانفرنس تي ڏنل دعوت موجب ڪانفرنس گهرائڻ جو ارادو رکي ٿو يا خيال لاهي ڇڏيو اٿس؟

۲- هڪ خط سيڪرٽري سنڌ ايڊيوڪيشنل ڪانفرنس حيدرآباد موڪليم ته چندي جا پيسا ميران محمد شاه کي موڪليا اٿم جي اوهان کي پهچائيندو.

۳- ديوان هر چندراءِ ٽهراڻي ۽ سيٺ محمد جعفر خواجه ميرپور بٺوري کي خط لکيم ته ديوان همت سنگھ سيڪرٽري زميندار ائسوسيئيشن ٽنڊو محمد خان ڊويزن کان زميندار ائسوسيئيشن جي دستورالعمل جي ڪاٻي گهرائي اٿم. سگهوئي انهي ۽ ٻين ائسوسيئيشن جي رولن کي سامهون رکي ڪراچي ضلع زميندار ۽ آبادگار ائسوسيئيشن جو مسودو ٺاهي. کين ملاحظ لاءِ موڪليندس.

۷- فيبروري ۱۹۲۸ع :- مانجهند - سن

صبح جو مانجهند ۾ مسٽر عبدالرحيم پيرزاده ڊپوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙيءَ وٽ سيٺ نيجومل، سيٺ منگهر مل ۽ آءِ گڏ ٿياسون. لڪيءَ جي مسجد تان ٿيل اختلاف جي صلح بابت ڳالهائون هليون. فيصلو ڪونه ٿيو. موٽي ڳوٺ آيس.

رئيس عليمراد خان لغاريءَ وارا جاگير تان موٽي واپس آيا. رات ٽڪي صبح جو دريا اڪري ڳوٺ ڏي روانا ٿيا.

۱۲- فيبروري ۱۹۲۸ع - ڪراچي

رئيس فقير خان ڪاڇيءَ تي سٺي ماستري ڪراچيءَ وٽ ۱۱۰ قلم هيٺ هلندڙ ڪيس ۾ سندس همدرديءَ مدد لاءِ ڪراچيءَ ويو هوس.

سندس پٽ شهمير خان جي ڪمري، هارون بلڊنگ عيدگاه جي سامهون واري ۾ رهياسون.

رات جو شيوارام ٿيٽر ۾ "وڳن" ڪيل ڏسڻ وياسون، ٻي ڏينهن مون ۽ سيد بهاول شاه ٺٽيءَ واري رئيس جي بچاءَ ۾، سٽي ميجسٽريٽ مسٽر چرڊسن جي ڪورٽ ۾ شاهديون ڏنيون.

سيد محمد حسين شاه تقوي ڊپٽي سپرنڊنٽ پوليس، مولوي عبدالرحيم مگسي، مولوي فتح محمد سيوهاڻيءَ سان ملاقاتون ٿيون.

۲۳- فيبروري ۱۹۲۸ع - عامري

پيرزاده عبدالرحيم ڊيپوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي، شيخ بهاؤالدين آبڪاري انسپيڪٽر ڪوٽڙي ۽ آءِ عامريءَ جي ڀر ۾ ٺٽي جي ڪچي ۾ شڪار تي وياسون پر شڪار ڪونه لڳو.

۲۷- فيبروري ۱۹۲۸ع :- سن

شاه حيدر عليه رحمت جو ساليانه عرس هو. ان موقعي تي محال مانجهند ۽ ٻاهر جا مکيه ماڻهو آيل هئا تن سان ميلي کي تنظيمي ۽ تعليمي ڪانفرنس بنائڻ ۽ محال جي سڌاري لاءِ تجويزن بابت صلاح مشورو ڪيو ويو. صبح جو دستور موجب ختمو بخشارائي آيل زائرين کي ماني ڪارائي ويئي. شام جو ملاڪڙا لڳو. حاجي محمد شاه منارين وارو، حاجي علي اڪبر شاه، قاضي محمد ڪامل هالا، ميان نور محمد پٽي وغير مهمان رهي پيا.

۱۳- مارچ ۱۹۲۸- سن

خانبهادر سيد حسنعلي شاه منارين واري وفات ڪئي. اهڙو اطلاع

آيو.

۲۷- مارچ ۱۹۲۸ع - سن

رمضان شريف جي مهيني هئڻ ڪري روزا رکيم، نمازون تراويحن سان باجماعت پڙهندو رهيس. قرآن شريف معنيٰ ۽ ترڪيب سان مولوي اله بخش وٽ پڙهيم.

عربي درس ۾ غومير پڙهي ڪافيءَ شرح جامي پڙهڻ شروع ڪيم. ماڻهن کي زوريءَ نمازون پڙهايم.

۲۸- اپريل ۱۹۲۸ع - ڪراچي

سن کان ڪراچي ويس ديوان ريوچند سن واري جي جاءِ سيزر بلڊنگ رام باغ گاڏي کاتي ۾ رهيس رات جو ڪنگ ڪارنيوال ڏسڻ ويس.

۳۰- تاريخ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي سماهي ميٽنگ کانپوءِ

ڪراچي ضلع جي زميندار ۽ آباگارن جي ميٽنگ. ڪليڪٽر جي ڪچهري هال ۾ ڪئي ٿي. جنهن ۾ ڪميٽيءَ طرفان پيش ڪيل دستورالعمل پاس ٿيو. ڪراچي ضلع زميندار آبادگار ائسوسيئيشن جا سال لاءِ عهديدار چونڊيا ويا.

۱- صدر- سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول وارو

۲- نائب صدر ۲- خانصاحب خير محمد خان چانڊيو، ديوان هر

چندراء، سيد مقبول شاه چونڊيا.

۳- جنرل سيڪريٽري - سيٺ محمد جعفر خواجہ - ميرپور بٺورو

۴- جئنٽ سيڪريٽري- ۱- مسٽر ننديرام آوٽراء ۲- سيد غلام

مرتضي شاه (آء)

پهرين مئي تي ائسوسيئيشن جي چونڊيل ورڪنگ ڪميٽيءَ جي

ميٽنگ راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل جي جاءِ تي ٿي.

۱۴-۱۵ مئي ۱۹۲۸ع- ڪلري

ڪلري جي ڳوٺ ۾ وڏيري محمد يوسف گائنجي جي پٽ غلام

رسول جي شاديءَ تي ويس. سڀني آيل چاچين کي جي هزار کن هئا زوريءَ

جمع جي نماز پڙهائي ويئي. جي مسجد ۽ صحن ۾ ٺهي نه سگهيا، ٻاهر گهٽي

۽ اوتاري تائين بيٺي ويا. نماز کان پوءِ ماڻهن کي بدرسمن، فضول خرچين

ترڪ ڪرڻ ۽ ٻرن ڪمن کان پاسي رهڻ، ٻارن کي تعليم ڏيارڻ ۽ روزي

نماز جو پابند رهڻ لاءِ تقرير ۾ هدايت ڪئي ويئي. مسجد کي وڏو ڪرڻ

لاءِ تاڪيد ڪيم.

۲۹- مئي ۱۹۲۸ع- سن

پير محمد شاه ذڪر وارو ۵۰ کن جماعتين سان مهمان ٿي آيو.

ڏاڍي خوش الحالي سان ذڪر ڪيائون ٿي، تار پوري ڪرڻ لاءِ به ٿي اکر وڃ

۾ وڌائون ٿي.

سندس مريدن کي شام جي نماز کان پوءِ حال پيو ٿي. ڪيترا

ليٽيا ٿي، ڪن مٿو هلايو ٿي، ڪي ٽپيا ڪڍيا ٿي. پير صاحب جي ڇاٽي زور

سان لڏي ٿي. ٻه ڏينهن رهي ڳوٺ موٽي ويو.

(نوٽ)

(هي گهٽيا جي ڳوٺ تعلقي سڪرنڊ ۾ رهندو هو اتان لڏي

سڪرنڊ جي ڀر ۾ جواهرن جي ڳوٺ ۾ وڃي ويٺو هو. وفات به اتي ڪيائين)

سندس حياتيءَ جو بيان باب ستين جي نمبر ۴۷- ۾ ڏنل آهي.

۱- جون ۱۹۲۵ع- مانجهند

مانجهندن ۾ تعلقه لوڪلبورڊ ميمبريءَ لاءِ ٻن تڪن مان فارم پريم. پنهي مان بنا مخالفت جي چونڊجي ويس.

(نوٽ)

پوءِ هڪ مان استعيفا ڏئي ٻي ماڻهوءَ کي چونڊايم.

۲- جون ۱۹۲۵ع- ڪوٽڙي

ڪوٽڙيءَ جي ڊپٽي ڪليڪٽر وٽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي ميمبريءَ لاءِ، مانجهند جي تڪ مان فارم پريم، ٻي ڪنهن فارم نه ڀريو بنا مخالفت جي ميمبر چونڊجي ويس.

۱- جون ۱۹۲۵ع- گرواري

گرواريءَ جي ڳوٺ ۾ ويس جتي ڳائڻ جو ڄا ماڻهو رهندڙ آهن. اهو ڳوٺ سن کان ۴ ميل مٿي ٽڪرين ۾ آهي. اتي ماڻهن کي گهراڻي تعليم پرائڻ، پاڻ ۾ تڪرار نه ڪرڻ، روزي نماز تي پابند رهڻ جي نصيحت ڪيم. اتي مسجد ڪانه هئي. ماڻهن مان چنڊو وصول ڪري هڪ امين جي هٿ ۾ ڏئي مسجد ٺاهڻ جو ڪم سپرد ڪري موٽي ڳوٺ آيس.

هنن ماڻن جو واڻ رڻ ۽ بارش جي آباديءَ تي گذر آهي، شڪار جا شوقين آهن.

۱۱- جون ۱۹۲۵ع- سن

ٽپال جا خط لکي موڪليم. ۱- مخدوم ظهيرالدين صاحب عرف پرو ڄام صاحب انجمن سادات مٽياريءَ جي ترقي ۽ ڪارگذاريءَ بابت خط لکي احوال پڇيو هو. تنهن کي جواب موڪليم.

۲- سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول واري ۳- سيد ميران محمد شاه. ۴- سيد مقبول شاه کي مختلف ڳالهين بابت خط موڪليم.

۱۵- جون ۱۹۲۵ع- ڇڏو

سن کان ڇڏو جي ڳوٺ ۵- ميل اتر پنڌ تي وڃي پيرلعل ڏنہ شاه نورائي واري جي اوطاق ۾ لٿس- جمع نماز پڙهڻ بعد ماڻهن کي تقرير ۾ فضول خرچين، بدرسمن، چوري، نفاق کان پاسي رهڻ لاءِ هدايت ڪيم.

تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ زياده تاڪيد ڪيم. جامع مسجد وڌائڻ لاءِ بار رکيم. پوءِ موٽي ڳوٺ آيس.

۱۶- جون ۱۹۲۵ع - ڪوٽڙي

مسٽر پيرزاده عبدالرحيم ڊيوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي بدلي ٿي ميرپورخاص ويو ٿي. ان سان دوستانه تعلقات هئڻ ڪري راءِ صاحب منگهر مل ۽ آءِ ڪيس الوداع ڪرڻ وياسون.
(نوٽ)

جتي ٿوري وقت کان پوءِ اوچتو انتقال ڪيائين. شڪ هو ته ڪيس زهر ڏنو ويو هو پر خاطري سان پتو پئجي نه سگهيو.

۱۷- جون ۱۹۲۵ع - سجاول

ڪوٽڙي کان گاڏيءَ ۾ چڙهي. جنگشاهي اسٽيشن تي لهي ٿي کان سجاول پهتاسون.

سيٺ ڏيارام، سيد مقبول شاه ۽ آءِ ڪوٽڙي طرف کان عيوضي ٿي زميندار ۽ آبادگار ائسوسيئيشن جي ميٽنگ منعقد ۱۸- تاريخ وياسون. ان ميٽنگ ۾ ۲۷- مکيه عيوضي ضلع کان آيل هئا. اسان حاجي عبدالرحيم شاه جا مهمان هئاسون، ميٽنگ انسپيڪشن بنگلہ ۾ ٿي. شاه صاحب جا ٺهرايل جامع مسجد ۽ مدرسو هاشميه ڏنا ويا.

محمد رمضان شورو ٻڌاپور واري ريزيڊنٽ ماجسٽريٽ سجاول جي سرشتيدار سان ملڻ ٿيو.
(نوٽ)

(شورو صاحب پوءِ ڪليڪٽر جي عهدي تي پهچي رٽائرڊ ٿيو هيئر حيدرآباد ۾ مقيم آهي).

بي ڏينهن موٽڻ تي ٺٽي جي مڪلي مقام جا ٻه ٽي مقبرا ڏنا ويا. جن ۾ ميرزا عيسيٰ جي رانڪ ۽ نواب شرفا خان جو مقبرو قابل ذڪر هئا. اتان ڪراچيءَ اچي، ڪجهه رهي ۲۴- تاريخ سن واپس پهتس.

۲۸- جون ۱۹۲۵ع - سن

فجر نماز پڙهڻ بعد ڪجهه ڪلاڪ مراقبي ۾ ويهي هيٺين مسئلن تي غور ۽ فڪر ڪيم.

۱- ڪائنات جي پيدائش ۲- حيات بعدالمعات ۳- زندگيءَ جو مقصد ۴- دائمي خوشي ڪهڙي آهي ۵- چڱي مدي- پاڪ پليت جي سڃاڻپ ڪيئن اچي؟

۷- جولاءِ ۱۹۲۵ع - سن

منهنجي والد جي ڏينهن کان ڪاروبار هلائيندڙ منشي حاجي جتا بادلاڻي، ۲ بج ڏينهن جو گهڻي وقت سلھ جي بيماري کان بعد وفات ڪئي.

هن کي منهنجي والد هشيوار چوڪرو سمجھي ۱۸۹۲ع ۾ پنهنجي زمينداري ڪم جي سنڀال ۾ رکيو هو. سرڪار سان ٿيندڙ ڪيسن، زمينداري معاملن، عام لکپڙھ جي چارج، سندس حوالي ۾ هوندي هئي، ان ڪري ڪافي لياقت حاصل ڪري ويو هو.

هڪ وقت ڪرستان به ٿيو هو. وٽس ڪرشنجتي تي اردو ۾ ڪتاب گهڻا هئا. طب جي علم مان چڱي طرح واقف هو.

والد کان پوءِ منهنجي وڏي ٿيڻ بعد منهنجو ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. ڪيس تي پٽ ٿيا.

جن مان وچون گل محمد نالي اڃان تائين طبابت ڪندو آهي. هيءَ به پيءُ وانگر بنا لالچ جي وفاداري ۽ خلوص دل سان اسان جي خدمت ڪندو رهي ٿو.

هن خود مطلب دنيا ۾ اهڙي بي لوٽ خدمتگارن جو ملڻ مشڪل آهي. اهي هاڻ لڀ آهن جن جي جيئن پوءِ ٿيڻ گهڻائي ٿيندي ويندي.

۱۴- آگسٽ ۱۹۲۵ع- سيوهڻ.

سيوهڻ ۾ چاچي ولي محمد شاه سان رهڻ ٿيو. شام جو چاچي اسدالله شاه باچارن واري سان گڏجي، قاضي بصرالدين صديقيءَ کي ملڻ ويس.

هو عالم، حڪيم، درويش، زاهد، گوشه نشين بزرگ هو. سارو وقت عبادت ۽ تنهائي ۾ گذاريندو هو. ڪن چونڊ ماڻهن کان سواءِ ٻين سان ڪونه ملندو هو.

بي ڏينهن چاچي ولي محمد شاه گڏجي منچر جي سير تي وياسون گهڻا ماڻهو هئا. شام جو موٽي ڳوٺ آيس.

۱۷- آگسٽ ۱۹۲۵ع- ڪراچي.

ڪراچي ڊسٽرڪٽ نوڪلبورڊ جي سماجي ميٽنگ جي موقعي تي رکيل زميندار ائسوسيئيشن جي ميٽنگ لاءِ ويس. شام جو حاجي عبدالرحيم شاه کي مقبول شاه سان گڏ حاجي احمد ڏوسل ڪٿري جي جاءِ تي منڻ ويس. سندس ڪچهري روڊ واري جاءِ ٽئين سر تعمير ٿي رهي هئي. ضلع

لوڪلبورڊ جا نوان ميمبر چونڊجي چڪا هئا. نون عهديدارن جي چونڊ جو چويو هو. ڪيترن ئي جي ماڻهن جو رايو هو ته راءِ بهادر شيوارام ديون مل کي ايندڙ ٽرم لاءِ پريزيڊنٽ نه چونڊجي. ڳالهه چوڻ تي حاجي عبدالرحيم شاهه راءِ بهادر جي جاءِ والارڻ لاءِ لائق مسلمان ميمبرن جا نالا پڇيا. مون کيس مير ايوب خان ۽ مسٽر عبدالرحمن بئرسٽرن جا نالا پيش ڪيا. پهرين لاءِ عذر ڏنائين ته ماڻهن سان ملي جلي نٿو. ٻي لاءِ چيائين ته سندس ضلع جي ماڻهن سان واقفيت نه آهي. حاجي ڏوسل جڏهن مٿس زور رکيو ته هن دفعي ضرور مسلمان کي چونڊائي. پاڻ مون کي اميدوار بيهڻ لاءِ چيائين، مون غير تجرب ۽ ننڍي عمر جي ڪري انڪار ڪيو.

۱۸- اگست ۱۹۲۸ع - ڪراچي

ڪراچيءَ ۾ راءِ بهادر شيوارام جاءِ تي زميندار ائسوسيئيشن جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ٿي. جتان نڪري پنهنجي رهڻ واري جاءِ بلڊنگ رام باغ گاڙي کاتي ۾ آياسون.

خانصاحب خير محمد خان چانڊيو، سيد مقبولشاهه، پير غلام حيدر شاهه بلڙي، سيٺ محمد جعفر خواجه گڏ ٿيا. اتي وري به پريزيڊنٽ جي چونڊ بابت ڳالهه نڪتي. حاجي عبدالرحيم جي راءِ کان کين مقبول شاهه واقف ڪيو. سڀني چيو ته شاهه صاحب جي مدد کانسواءِ ڪوبه اميدوار ڪامياب نه ٿي سگهندو. شاهه صاحب جي ديوانن سان گهرن تعلقات کي نظر ۾ رکندي، سڀني اها راءِ ڏني ته جڏهن پاڻ ازخود توکي بيهڻ لاءِ چوي ٿو ته توکي انڪار ڪرڻ نه گهرجي.

پوءِ پير غلام حيدر شاهه کي ڪائونسل آف اسٽيٽس ۾ مدد ڪرڻ لاءِ سڀني آيل صاحبن مدد جون وعدو ڪيو. مون کي چيو ويو ته حيدرآباد وڃي سندس مدد لاءِ ڪجهه وقت رهان.

مهينو سيپٽمبر ۱۹۲۵ع - حيدرآباد شهر ۽ آيل پاس.

هن مهيني جو گهڻو حصو پير غلام حيدر شاهه بلڙي واري جي ورڪ لاءِ حيدرآباد ۽ آس پاس ۾ ويندو رهيس. ان جي خلاف اڳوڻو ميمبر آئربل علي بخش اميدوار هو. سندس ڀاءُ خان بهادر نبي بخش حسين شڪارپور وارو مئنيجر انڪمپورڊ اسٽيٽس هو. هي ٻاٽر آفيسر هو.

هي چونڊ زميندار طبقه ۽ آفيسل طبقي جي طاقت آزمائي جو موقعو هو. ان زماني ۾ آفيسرن جو ايڏو زور هو جو زميندار ۽ مٽياري سيد، جن

جا پير صاحب سان گهاٽا تعلقات هئا کيس مدد جا وعا ڪري ڦري ويا. جنهن ڪري کيس لاچار هٿ ڪڻو پيو.

۲۲- آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي

سن مان ڪراچي آيس. ۲۶- آڪٽومبر تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جي پريزيڊنٽ جي چونڊ هئي. منهنجي مدد ۾ محمد سليم شاه سعدپور وارو. محمد ڪامل شاه جو پيءُ، پير پلڻ شاه، آيل هئا. ٻي طرف نئي شهر جي مکيه رهاڪن جي مسٽر عبدالرحمن جي چونڊ لاءِ ڪوشش هلندڙ هئي. منهنجي طرفدارن سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول، سيٺ محمد جعفر خواجہ، ارباب حاجي خميسه ميمڻ سان گفتگو ڪئي، جن جي آڌار تي بيٺو هوس. انهن عذر ڏنو ته آءٌ عمر جو ننڍو ۽ اڻ آزمودگار هوس، تنهنڪري ميمبر مون کي چونڊڻ لاءِ تيار نه هئا.

جڏهن اسان جي طرفان مسٽر عبدالرحمن جو نالو وٽن پيش ٿيو ته جواب ڏنائون ته هي شهري ماڻهو هئڻ ڪري، زميندارن سان سندس لاڳاپو نه هو. مهل سرڪين ڪم اچي ڪين سگهندو. جڏهن نئي جي باشتدن يا پڙهيل مسلمانن طرفان هندو پريزيڊنٽ کي چونڊائڻ جو عتاب ٿي ڏنو ويو ته چوڻ لڳا ته مسلمانن ۾ اتفاق نه هو ٻن اميدوارن ۾ ووٽ وراهجي وڃڻ ڪري راءِ بهادر چونڊجي ويندو. جڏهن مون مسٽر عبدالرحمن جي فائدي ۾ هٿ ڪڻڻ جو ارادو ڏيکاريو ته سمورو راز پڌرو ٿي پيو. هو راءِ بهادر سان وعا ڪري چڪا هئا. ڪنهن به صورت ۾ ان کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا. سيٺ محمد جعفر، شاه صاحب تي ميار رکڻ لڳو. شاه صاحب سيٺ صاحب کي ذميوار ٿي ٺهرايو. آخري وقت ۾ هنن مسلمانن جي عتاب کان بچڻ ۽ مون سان وعا ڪري ڦري وڃڻ جي خيال کان، منهنجي طرفدار دوست کي ستائي مون کي وائيس پريزيڊنٽ چونڊجڻ تي رضامند ڪيو. وڌيڪ چيائون ته تجربہ حاصل ڪرڻ بعد هو ٻي دفع مون کي پريزيڊنٽ چونڊائيندا.

۲۶- تاريخ آڪٽومبر ۱۹۲۵ع سمجھوتي سان چونڊ ٿي راءِ بهادر

شيوارام پريزيڊنٽ ۽ آءٌ وائيس پريزيڊنٽ چونڊياسون.

مسٽر عبدالرحمن مسلمان زميندارن جي اها حالت ڏسي هٿ ڪڍي

ويو.

ان موقعي تي سيد محمد زمان شاه رضوي نئي جي نوجوان شاعر نئي جي مسلمانن جي جذبات کان هڪ سهڻي نظم ۾ شاه صاحب کي اپيل

ڪئي پر شاه صاحب چوندو رهيو ته
”هل جزاؤ الا حسان الا الاحسان“ يعني راء بهادر جي احسانن جو
بدلو ڏيان ٿو.

آءُ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر چونڊيس.

۲۷- تاويغ چونڊ کان پوءِ زميندار ائسوسيئيشن ڪراچي جي راءِ
بهادر شيوارام جي جاءِ تي ميٽنگ ٿي جتي ڪيترا ٺهراءَ پاس ٿيا.
حاجي عبدالرحيم شاهه سيٺ محمد جعفر خواجه طرفان، مون کي
حڪم ٿيو ته ڪراچيءَ ۾ جاءِ رکي آفيس ۾ ويندو رهان. جيئن ڪم مان
واقف ٿي وڃان.

۴- نومبر کان ۱۱ نومبر ۱۹۲۵ع- سيوهڻ.

سيد گل محمد شاهه سيوهڻ واري جي ختنه جي تقريب هئي. مون
کي ۽ رئيس فقير بخش خان کي شاهه ميان ولي ميان ولي محمد شاهه ان ڪم
۾ مدد ڏيڻ ۽ شموليت لاءِ اڳواٽ گهرايو هو.

جيئن ته شاه صاحب جو گل محمد شاهه اڪيلو فرزند هو ۽ ساري
خاندان جو چشم چراغ هو، ان ڪري وڏي ڌام ڌوم سان موقعو ملهائيو
وڃو. ڪيترا ڏينهن جدا جدا طرفن جا راج ۾ مڪيه ماڻهو پي آيا ۽ دعوتون
بني کاڌائون.

لاهور کان به مشهور ڳائيندڙ طوائفون گهرايل هيون. جن جا نالا
هر هڪ زين ۽ خورشيد هئا. طهر جي رسم ۸ نومبر مطابق ۲۱ ربيع الآخر
۱۳۴۴ سن هه تي ادا ٿي. انهيءَ موقعي تي گوڏ جي رنگ ڏيڻ لاءِ ڳاڙهي رنگ
جون ڊيگيون ٺاهيون ويئون هيون.

جي هوليءَ وانگر ماڻهن جي ڪيڙن تي اڇلائڻ سان خوشي منهائي
ويئي.

۲۹- نومبر ۱۹۲۵ع- سانجهند.

تعلقه لوڪسبورڊ سانجهند جي شهيددارن جي چونڊ ٿي. آءُ
پريزيڊنٽ ۽ سيٺ ڏيارام، وائيس پريزيڊنٽ، بنا مخالفت جي چونڊياسون.

۱۵- ڊسمبر ۱۹۲۵ع- ڪراچي

ڪراچيءَ ۾ مختلف ڪمن لاءِ ايل نومبر ۱۷- ڊسمبر تي خانجهاد
ولي محمد حسيني سيڪريٽري سنڌ مهڊن ائسوسيئيشن، ورڪنگ ڪاميٽي
ميمبرن کي لڄ ڪئي.

اتان سڀ ميمبر ڪمشنر جي بنگلي تي وياسون جتي ائسوسيئشن طرفان، بمبئيءَ جي گورنر کي ائڊريس ڏني ويئي، جا ان جي پريزيڊنٽ سرشانوناڙي پڙهي.

ساڳي ڏينهن ۲ بجه شام جو سنڌ جي ڪمشنر، سنڌ زمينداري ڪاليج لاءِ گڏ ٿيل پيسن جي ڪتب آڻڻ لاءِ مسٽر هٿريس پرنسپال سنڌ مدرسو جي چوڻ تي ميٽنگ ڪوٺائي.

جتي مسلمانن جي ڪاليج ٻريا ڪرڻ بابت گفتگو هلي. ليڪن جملي آيل زميندارن، پيسن ڏيڻ جي خوف کان تجويز پيش ڪئي ته مسلمانن کي ڪاليج سرڪار کولي ڏي.

جيتوڻيڪ اتي گڏ ٿيل ماڻهن مان ڪيترا اهڙا هئا جن مان هڪ ٻه انهيءَ ڪم جي سرانجامي ڪري سگهن ها.

ان تاريخ تي ڪراچي لوڪلبورڊ سڪولبورڊ ميمبرن چونڊڻ لاءِ صلاح مصلحت ڪئي ويئي ۽ خان بهادر ولي محمد حسنعلي کي سڪولبورڊ چيرمين چونڊڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

انهيءَ موقعي تي ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ مان مسٽر جيوٿرام چيف آفيسر کي ڪڍي نوجوان چيف آفيسر رکڻ لاءِ پريزيڊنٽ لوڪلبورڊ کي ميمبرن طرفان درخواست پيش ڪئي ويئي.

جنهن تي صحيحون. حاجي عبدالرحيم شاه، سيٺ محمد جعفر خواجہ، خانصہ ب. خير محمد خان، سيد غلام علي شاه عرف حاجي شاه پاڏائي، سيد م. ل. شاه، مسٽر عبدالرحمن بئرسٽر، مير مقبول خان، اله بخش خان گبول ۽ مون ڪيون.

اهو چيف آفيسر پريزيڊنٽ جو خاص ماڻهو هو. تنهن ڪري اها پريزيڊنٽ جي خلاف پهرين تحريڪ هئي.

شام جو ساڍي ۴ بجه گانڌي گارڊن ۾ سنڌ محمدن ائسوسيئشن طرفان، بمبئيءَ جي گورنر کي ائٽ هوم ڏنو ويو.

۱۸ - ڊسمبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي

ڪراچي ضلع ڪلبورڊ جي نئين هرمن موهاٽافر ڪراچي جي ٺاهيل جهاز، جو ٿڌ سڃاول پٽڻ تي هلڻ وارو هو، جو ڪياماڙيءَ تي مسٽر هڊسن ڪليڪٽر ڪراچي مهورت ڪيو.

راءُ بهادر شيوارام ائڊريس پڙهي، ڪليڪٽر جواب ڏنو، جملي آيل

ماڻهن کي ڇانهه پياري ويئي ۽ جهاز ۾ چاڙهي سير ڪرايو ويو.

۲۳- ڊسمبر ۱۹۲۵ع- سن

سن شهر کان سن اسٽيشن تائين پڪي ميٽلڊ رستي ٺاهڻ لاءِ مسٽر نارائنداس ڊسٽرڪٽ اورسپر ڪراچي رستي جي ماپ ڪري اسٽيمٽ ٺاهي ويو.

تعلقه لوڪلبورڊ مانجهندن جي آفيس مانجهند مان ڦيرائي سن ۾ آندم- اهو ڳوٺ منهنجي رهڻ جو هنڌ ۽ تعلقي جي وچ ۾ هو.

۳۰- ڊسمبر ۱۹۲۵ع- سن

سيد ميران محمد شاه شڪار لاءِ سن آيو- ايندڙ بمبئي ڪائونسلن جي چونڊن ۾ اميدوار بيهڻ جو ارادو ڏيکاريا. کيس مدد ڪرڻ جو وعدو ڪيو.

سال ۱۹۲۶ع

۸- جنوري ۱۹۲۶ع- ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ ڪراچي جا نامينيشن پريا ويا. جنهن لاءِ- خان بهادر ولي محمد حسن علي، مولوي فتح محمد سيوهاڻي، سيد مقبول شاه، حاجي عبدالرحيم شاه مون، سيٺ محمد رجب شفيعاڻي، مس ڊي ابرو، راءِ صاحب مينارام، اجيت سنگھ، مسٽر عبداللطيف سلاوڻ ۽ ٻين پير پريا.

۲۱- جنوري ۱۹۲۶ع- ڪراچي.

۲۴- ۲۵- تاريخ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي سماهي

ميٽنگ هئي. جنهن ۾ اسڪولبورڊ جي ميمبرن جي چونڊ ٿي. بمبئيءَ جي گورنر، سنڌ ۾ مال جي چوري جي ڪارڻن معلوم ڪرڻ يا ان جي سد باب لاءِ انڪواري واسطي ڪئٽل لفٽنگ انڪواري ڪميٽي مسٽر ٽانٽن جي چيرمني هيٺ مقرر ڪئي جنهن تي ڪراچي ضلعي مان سيٺ محمد جعفر خواجہ ميمبر مقرر ٿيو.

۱۰- فيبروري ۱۹۲۶ع- سن

سيد ميران شاه خط لکي ٿو ته قاضي اسدالله ٽڪڙ وارو اڄ انتقال ڪري ويو.

۱- مارچ ۱۹۲۶ع- ڪراچي.

ڪراچي ۾ ڪئٽل لفٽنگ انڪواري ڪميٽيءَ اڳيان شاهدي ڏيڻ لاءِ

ويس.

ارباب حاجي خميسو. سيٺ محمد جعفر خواجہ سيد عبد الواحد شاه ڏاڏاھي مون وٽ مهمان هئا.
۴- تاريخ شاهدي ڏنر.

محمد عثمان سومرو. امام بخش ڳاھي سان گڏ جي نپيئر روڊ تي وزير جان ڪچريءَ جو راڳ ٻڌو ويو.
خان بهادر ولي محمد حسن عليءَ کي سڪول بورڊ جو چيرمن چونڊو ويو.

۹- مارچ ۱۹۲۶ع - سن.

تعلقہ لوڪل بورڊ مانجهندن جي ميٽنگ هئي، سن ۾ اسپتال ۽ مسافر خانو ٺهرائڻ لاءِ ٺهراءَ پاس ٿيا، انهي موقعي تي تعلقہ مانجهندن جي زميندار ائسوسيئشن سيٺ ڏيارام ريجهومل جي پريزيڊنٽيءَ هيٺ ويئي.
۱۶ مارچ کان ۱۳- اپريل ۱۹۲۶ع - سن
سارو مهينو رمضان شريف هئڻ ڪري ڳوٺ ۾ رهيس، روزا رکيم، تراويحون پڙهيم.

ماڻهن کي زور سان نمازون پڙهائيم. ڪتابن جو مطالعو ڪيم.
صبح جي وقت حياتيءَ سان واسطو رکندڙ مختلف ڳالهين تي غور ۽ فڪر ڪندو رهيس.

۱۵- اپريل ۱۹۲۶ع - سن

سيد محمد ڪامل شاه سعدپور واري کان اطلاع پهتو ته سندس ڀاءُ سيد محمد سليم شاه ۱۲ بج رات جو اڃ وفات ڪري ويو.
۸-۹ مئي ۱۹۲۶ع - مجيد ڪيريو.
ديھ ماروي نمبر ۶ جي قتل ۽ آباديءَ جي اڻ لائق زمين مراد ڪيريہ واري کان خريد ڪئي ويئي.

اڌ جا پيسا ٻه هزار روپيه بر وقت ڏنا ويا. ٻيا آهسته ڪري ڏبا.
زمين سڌارڻ جو سمورو خرچ مون کي ڪرڻو هو. ان جو عيوض ڪيرين کي ڏيڻو ڪونه هو. کاتا بدلايا ويا. زمين ۾ اڌ منهنجو ۽ اڌ ڪيرين جو ٿيو.

۱۷- مئي ۱۹۲۶ع - سن.

ميران محمد شاه خط لکي اطلاع ڏنو ته اڄ جڊيشل ڪمشنر سنڌ

وت سب ججيءَ جي چونڊ لاءِ ويو هو پر کيس جڳهه نه ملي. مسٽر محمد بخش ميمڻ ۽ رحيم بخش شيخ سب جج چونڊجي ويا.

۱۲- ۱۳ جون ۱۹۲۶ع- سن.

شيخ عبدالمجيد سنڌي هنن تاريخن تي سکر ۾ سنڌ خلافت ڪميٽيءَ جي ميٽنگ تي وڃڻ لاءِ اطلاع ڏنو. پر ڪمن سبب ان ۾ وڃي ڪونه سگهيس.

۲- جولاءِ ۱۹۲۶ع- سن.

حاجي عبدالرحيم شاه سجاول مان خط موڪليو ته الوحيد ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌ مسلم پوليٽيڪل پارٽي ٺاهڻ لاءِ لکيو آهي. جنهن ۾ اهو به ڄاڻايل آهي ته سر ڀٽو، خان بهادر ڪهڙو، حاجي عبدالله هارون شريڪ ٿيندا- کيس به دعوت آيل هئي. کيس صلاح موڪليان ته ان ۾ شريڪ ٿئي يا نه؟

۱۴- اگست ۱۹۲۶ع- ڪراچي

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي نئين واٽر ورڪس ڪولڻ جو مسٽر ڪيڊل ڪمشنر سنڌ افتتاح ڪيو. انهيءَ مجلس ۾ شرڪت ڪيم.

انهيءَ مهيني ۾ مسٽر جيو ٽرام چيف آفيسر لوڪلبورڊ ڪراچيءَ کان استعيفا ڏيارائي ان جي جاءِ تي ڪمشنر سنڌ جي آفيس مان سينيئر گريڊ ڪلارڪ مختيارڪار جي گريڊ واري مسٽر فيض محمد کي چيف آفيسر ڪري رکايو ويو.

شيخ عبدالحق کي ڪراچي ضلع جي اسڪولن جو انڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

۳۱- اگست ۱۹۲۶ع- سن.

بمبئي ڪائونسل جو ٽرم پورو ٿيو. نين چونڊن لاءِ تاريخون مقرر ٿيون.

۲- سيپٽمبر ۱۹۲۶ع- حيدرآباد.

حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي چيرمنيءَ جي چونڊ تي ميران محمد شاه اميدوار هو. کيس مدد ڪرڻ لاءِ حيدرآباد ويس. هو چونڊجي ويو.

۱۸- سيپٽمبر ۱۹۲۶ع- ڪراچي.

بمبئي ڪائونسل جي ميمبريءَ لاءِ ساري سنڌ مان اميدوارن

نامينشن پير پريا.

ڪراچي ضلع مان مون، پير غلام حيدر شاه بلڙيءَ واري، خانصاحب فضل محمد خان لغاريءَ پير پريا، ميمبري جون جايون به هيون. سيدن گڏجي مون کي هٿ ڪڍايو. جنهن ڪري باقي به اميدوار بنا مقابلي جي چونڊجي ويا.

شام جو پير غلام حيدر شاه منگهي پير جي لوڪلبورڊ بنگلي تي وڏي دعوت ڪئي، جتي وڃڻ ٿيو.

۲۸- سيپٽمبر ۱۹۲۶ع - ڪراچي

ڪراچيءَ ۾ ضلع لوڪلبورڊ جي سماهي ميٽنگ هئي. ان ۾ راءِ بهادر شيوارام جي مخالف پارٽيءَ، ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ طرفان تعلقه گهوڙا باريءَ ۾ ٿيل خرچ جي جانچ لاءِ هڪ انڪواري ڪميٽي مقرر ڪرڻ جي تجويز پيش ٿي، جا پاس ٿي ويئي.

ان تي هيٺيان ميمبر چونڊيا. گهوڙا باري تعلقه جو پريزيڊنٽ ديوان هر چندراءِ، راءِ بهادر شيوارام جو سوٽ هو.

۱- سيد غلام مرتضيٰ شاه (ا) چيرمين

۲- مير ايوب خان

۳- سيد مقبول شاه

۴- سيٺ محمد جعفر خواجہ.

۲۹- سيپٽمبر ۱۹۲۶ع - سن.

شيخ عبدالحق ائڊمنسٽريٽو آفيسر لوڪلبورڊ سڪولس جيڪب آباد کي سندس مقرريءَ جي اطلاع سان گڏ مون خانگي خط لکي اصرار ڪيو هو ته هو ڪراچي اچڻ قبول ڪري. ان جي جواب ۾ خط لکي موڪليائين ته اوهان جو خط ڪراچي ضلع ۾ اچڻ لاءِ پهتو. مون کي حيدرآباد ضلع ۾ وڃڻ جو شوق هو. پر اوهان جي ڪشش ۽ محبت ڀريو خط مجبور ٿو ڪري ته ڪراچيءَ اچان. انشاءِ الله پهرين آڪٽومبر کان موڪل ٿي ويندس. ان جي پوري ٿيڻ بعد اچي ڪراچيءَ ضلع سڪولس جي چارج وٺندس.

۳۰- آڪٽومبر ۱۹۲۶ع - ڪراچي.

سند محمدن اسوسيئشن طرفان ڪراچيءَ جي سرڪاري باغ ۾، سند جي ڪمشنر مسٽر ڪيڊل کي الوداعي دعوت ڏني ويئي هئي تنهن ۾ شرڪت ڪيم.

۱۵- آڪٽومبر تي شيخ عبدالمجيد سنڌي طرفان ڪراچيءَ ۾ سڏايل سنڌ نو مسلم ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي ويئي. ان ۾ مسلمانن جي تنظيم، نومسلم شيخن جي آبادڪاريءَ اسلام جي تبليغ لاءِ تجويزون پاس ٿيون.

۸- آڪٽومبر ۱۹۲۶ع- سن.

رئيس فقير بخش خان ڪاچيءَ کي مون، ميان ولي محمد حسنعليءَ کي مرڪزي اسيمبليءَ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ خط لکيو هو. جنهن جي جواب ۾ خط موڪليا ٿين ته ميان ولي محمد سان سندس تعلقات سندس ڊيپوٽي ڪليڪٽر جي وقت کان نيڪ نه رهيا آهن. ازانسواءِ محمد پناهه ڊڪڻ کي مدد ڏيڻ لاءِ کيس فقير روشن الدين صوفيءَ جو بار پيل آهي. ان ڪري هو ووٽ ڏياري نه سگهندو.

۹- نومبر ۱۹۲۶ع- سن.

بمبئي ڪائونسل جي ميمبرن جون چونڊون ٿيون. ڪراچيءَ ضلع مان منهنجي هٿ ڪڍڻ ڪري اڳ ۾ بنا مخالفت جي اميدوار چونڊجي ويا هئا. ميران محمد شاهه کي سر غلام حسين دلاسا ڏئي هٿ کڻايو هو. باقي منهنجي دلچسپي وڃي ڇاڇا محمد ڪامل شاهه جي چونڊ سان رهي هئي. جا ۱۵- نومبر تي ٿي. آءٌ سندس لاءِ مانجهندن ۾ ووٽ ڏئي، سيوهڻ ۾ ووٽ ڏيارڻ ويس.

(نوٽ)

سگهوئي مرڪزي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون. جن ۾ سردار واحد بخش پٽو، حاجي عبدالله هارون ۽ ولي محمد حسنعلي کي مدد ڪيم.

۳۰- نومبر ۱۹۲۶ع- ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي سهاهي ميٽنگ هئي. ان ۾ سيد مقبولشاهه پين واري رٿ ڏني. راءِ بهادر وشنداس نهاچند ان کي ٽيڪو ڏنو ته ڪوٽڙي تعلقو ڪراچي ضلع کان جدا نه ڪيو وڃي. جو ٺهراءُ متفق راءِ پاس ٿي ويو.

۲۷- ڊسمبر ۱۹۲۶ع- سن

شيخ عبدالمجيد سنڌي خط موڪليو ته اوهان جي آس پاس ۾ ڪهڙيون اڇوت قومون رهن ٿيون. ان جو اطلاع ڏيو ته کين مسلمان بنائجي.

جنهن جو کيس جواب موڪليم ته هتي ڪي نه اچوت قومون ڪونه
هيون جبل ۾ بلوچ ماڻهو رهندا هئا جي اڳيئي مسلمان هئا.
(نوٽ)

اڳتي هلي جواب موڪليائين ته انهن بلوچن کي پڪو مسلمان بنائڻو
آهي.

سال ۱۹۲۷ع

۷-۶ - فيبروري ۱۹۲۷ع - سن.

سن ۾ شاه حيدر عليه رحمت جي ساليانه ميلي تي محال مانجهندن ۽
ٻاهرين ليڊرن کي دعوت ڏئي، محال جي تعليمي ۽ تنظيمي ڪانفرنس لاءِ
گهرايو ويو. ڪانفرنس ۾ هيٺيان سوال زير ويچار هئا.

- ۱- محال مانجهندن جي مسلمان جي ديني ۽ ديوي تنظيم.
- ۲- مسلمانن مان بدترستن ۽ فضول خرچين کي دور ڪرڻ.
- ۳- ڪورٽن ۽ پوليس جي خرچن کان بچڻ لاءِ راجن ۽ شخصن جا
اختلاف امين بورڊن ذريعي فيصل ڪرائڻ.
- ۴- محال جي رهاڪن جي مالي حالت سڌارڻ لاءِ تجارت ۽ زراعت
واسطي تجويزون سوچڻ. محال جي اخلاقي ۽ تعليمي حالت درست ڪرڻ.

انهي موقعي تي مڪاني مڪيه ماڻهو هيٺيان آيا هئا:
۱- قاضي حڪيم يار محمد ڪلهوڙو - قبي ۲- وڏيره رستم خان
برهماڻي - قبي

۳- موسي خان پنوهر ۴- وڏيرو محمد يوسف ڌڻيو ۵- خليفه دين
محمد شاه - اويس

۶- وڏيرو خدا بخش ۷- نور محمد ۸- محمد عثمان گولازا ۹-
سيد اسماعيل شاه - هالائي

۱۰- مولوي محمد عيسيٰ ل- اڪڙي ۱۱- خليفو محمد يوسف ميمڻ
- لاڪا

۱۲- وڏيرو وڪيو ڄام لاکو ۱۳- محراب خان ۽ ۱۴- قادر بخش
سولنگي

۱۵- محمد فاروق پيرزاده - مانجهند ۱۶- ارباب خميسو ميمڻ
۱۷- حاجي فتح محمد ميمڻ

۱۸- حاجي نارو ۱۹- وڏيرو لاکو ۲۰- وڏيرو الهڏنو - مانجهند

- ۲۱- وڏيرو فضل محمد گائيج ۲۲- وڏيرو محمد يوسف گائيج
- ۲۳- وڏيرو محمد صالح گائيج
- ۲۴- وڏيرو محمد خان چچر ۲۵- وڏيرو فيض محمد چچر ۲۶-
- سيد ميان عيسيٰ شاه عامري
- ۲۷- سيد ميان علي محمد شاه - عامري ۲۸- سيد مان ڌڻي بخش شاه - عامري
- ۲۹- سيد ميان الهه ڪير شاه - عامري ۳۰- سيد نبي بخش شاه - نيباڻ ۳۱- وڏيرو محمد يعقوب پنوهر ۳۲- آخوند ميان محبوب جويہ آباد ۳۳- سيد ويڏل شاه - لڪي ۳۴- سيد ميان صفر شاه - لڪي ۳۵- سيد محمد وارث شاه - لڪي ۳۶- رئيس ميان فقير بخش خان ڪاچي.
- نزديڪي ۽ حاسيد - سيد ميان ڌڻي بخش شاه - پاڻوٺ، سيد مقبول شاه - پيان، قاضي محمد ڪامل - هالا، سيد غلام حسين شاه - هالا.
- ٻاهريان - مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا محمد صادق کڏي وارو آيل هئا.
- اتي هيٺيان ٺهراءَ پاس ٿيا:
- ۱- هي ڪانفرنس بمبئي سرڪار جو ڌيان ڇڪائي ٿي ته محال مانجهندن ۾ آباديءَ لاءِ پوري پائي ميسر نه هئڻ ڪري ماڻهن جي حالت نهايت تنگ آهي. تنهن ڪري سرڪار منچر، ڊرينج مان شاخ ڪڍائي، پاڻيءَ جو انتظام ڪري. يا مشنري رستي دريا مان پاڻي ڏيارڻ لاءِ انتظام ڪري.
- ۲- محال مانجهندن جي مسلمانن جي تنظيم ۽ ترقيءَ لاءِ هڪ انجمن قائم ڪئي ويئي. جنهن جون شاخون هر هڪ ڳوٺ ۾ کوليون هيون.
- ۳- مسلمانن کي واپار ۾ دلچسپي وٺڻ لاءِ آيل صاحبن کي اپيل ڪئي ويئي ته مڪاني ماڻهن کي ترغيب ڏئي دڪان کولائين.
- ۴- محال ۾ تعليم کي زور وٺائڻ لاءِ سڪونن کولائڻ جو ڪم سيد غلام مرتضيٰ شاه ۽ مقبول شاه تي رکيو ويو.
- ۵- بدرسمن ۽ فضول خرچين کان بچڻ لاءِ آيل حضرات کي اپيل ڪئي ويئي ته ڳوٺاڻن کي هدايت ڪن ۽ اهڙو پروگرام ڇپائي ورهائڻ جي تجويز پاس ٿي.

۶- مير بحرن جي حالت درست ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ ٿيو ته کين پلن جي مقاطعو ڏيارڻ لاءِ ڪوشش ڪجي نه ته ٻڌائي جو حصو گهٽائي پنجن ڪرائڻ لاءِ سرڪار سان لکپڙهه ڪجي.

۷- مالدارن جي پيلن مان تڪليفن دور ڪرائڻ جو بار غلام مرتضيٰ شاه تي رکيو ويو ته پيلي عملدارن کي ملي ڪوشش ڪري.

۲۳- فيبروري ۱۹۲۷ع- ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ ۲۳- تاريخ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿي، ڪيترن تجويزن تي غور ڪيو ويو. ۲۴- فيبروري ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جي سماجي ميٽنگ ٿي. ان ۾ بجيٽ تي بحث ڪري پاس ڪئي ويئي. سال لاءِ نئين ورڪنگ ڪاميٽي چونڊي ويئي ميمبر هي هئا:

۱- راءِ بهادر شيورام پريزيڊنٽ ۲- سيد غلام مرتضيٰ شاه وائيس پريزيڊنٽ

۳- مسٽر عبدالرحمن بارسٽر ۴- مير ايوب خان بارسٽر

۵- سيد مقبول شاه پٺيان ۶- سيٺ محمد جعفر خواجہ

۷- مسٽر الهه بخش خان گبول ۷- راءِ صاحب مينارام اجيٽ

سنگھ

پلن جو مقاطعو پهرين جنوري کان ۳۱- ڊسمبر تائين سيٺ شيوڪرام ڪوٽڙيءَ واري کي ۷۵- هزار روپين ۾ ڏنو ويو. پريزيڊنٽ نيلام ڪيو.

۳- مارچ ۱۹۲۷ع- سن.

سن ۾ نائيت اسڪول ۽ انگريزي ڪلاس اڳيئي هئا. هاڻ جامع مسجد سن ۾ عربي مدرسو ڪولارائي. مولوي محمد صالح سيال دادو واري کي ان جي چارج ۾ رکيو ويو. آءِ به ان وٽ عربي پڙهڻ لڳس.

۹- اپريل کان ۱۴- اپريل ۱۹۲۷ع- ڪراچي.

سڪولبورڊ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگن لاءِ ڪراچيءَ ۾ هوس. جن ۾ ڪيترا ٺهراءُ پاس ٿيا.

۲۵- اپريل ۱۹۲۷ع- گهوڙا ٻاري تعلقه.

آءِ. سيٺ محمد جعفر خواجہ، سيد مقبول شاه ڪراچيءَ کان جنگشاهيءَ ۾ لهي، موٽر ۾ چڙهي، چيف آفيسر مسٽر فيض محمد کي ساڻ ڪري گهوڙا ٻاري تعلقه ۾ ديوانن طرفان ڪرايل ناجائز خرچ جي انڪواري

لاءِ آياسون. اتي ۵ ڏينهن کن رهي سموري ڪرايل ڪم کي نظر مان ڪڍيوسون. ڪوڙن مسئرن ۾ ڏيکاريل نالن وارن ماڻهن کان بيان ورتا ويا.

موريون، رستا، جاين جو اڏورو ٿيل ڪم ڏٺو ويو. تعلقہ لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ مسٽر هرچندراءِ ٽهلام هو. سب اورسیر مسٽر شامداس، جانچ ڪري پريزيڊنٽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ کي رپورٽ ڪئي ويئي.

جنهن ۾ سب اورسیر کي سسپينڊ ڪري، ڪاغذ پوليس کي موڪلڻ جي سفارش ڪئي هئي.
(نوٽ)

راءِ بهادران کي وري بورڊ اڳيان رکيو. جتي وري ڪميٽيءَ کي مسٽر گبول جي اضافي سان دوباره رپورٽ ڪرڻ لاءِ چيو ويو. جڏهن انهن رپورٽ موڪلي ته ٻه سارو سال نٿاڻي ڪجهه قدم نه کنيو ويو.
۲- مئي ۱۹۲۷ع - سن.

لاڙڪاڻي ۾ ۴- بجم شام جو لوڪلبورڊ هال ۾ سنڌ محمدن اسوسيشن جي ميٽنگ هئي. جنهن اڳيان هيٺيان خاص سوال هئا. آءٌ ڪثرت ڪمن ڪري وڃي نه سگهيس.

۱- سنڌ مدرسي بورڊ تي اسوسيشن طرفان ۲ عيوضي چونڊڻ

۲- سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار صوبو بنائڻ لاءِ تحريڪ هلائڻ

۱۷- مئي کان ۲۳ مئي ۱۹۲۷ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ ضلع لوڪلبورڊ ۽ سڪولبورڊ جي ميٽنگن لاءِ وڃڻ ٿيو. ڪيترا ٺهراءَ پاس ٿيا.
لوڪلبورڊ ۾ مخالف گروهه کي مضبوط بنائڻ لاءِ ڪوشش جاري رهي.

۹- جون ۱۹۲۷ع - سن

شهر سن جي مسلمانن مان مکيه ماڻهن کي گهرائي، هنن کان هيٺين ڳالهين تي عمل ڪرڻ لاءِ انجام ورتو ويو.

۱- شاديءَ تي شاهوڪار ماڻهو به پنجن ڏيڳين طعام کان مٿي نه ڪارائي ۽ غريب جج نه ڪري.

۲- ختنه جي موقعي تي جج ڪرڻ جي منع ڪئي ويئي

- ۲- موت جي حالتن ۾ سواءِ رواجي ختمن جي دعوت عام يا ماني نه ڪئي ويندي.
- ۴- شادين جي موقعي تي راڳيندڙ يا ڪچرين کي نه گهرايو ويندو ۽ نه پيسا ڏنا ويندا. شاديءَ جو طعام سڀ مجلس ۾ ڪارايو ويندو. گهرن ۾ ماني نه ورهائي- پُٽو يا مدد نه ڏني ويندي.
- ۵- گهور سڀني ڪاسين، مڱڻهار، حجام، کي جمل هڪ رويي کان وڌيڪ في گهر نه ڏني ويندي.
- انهي مجلس ۾ هيٺيان ماڻهو حاضر هئا.
- ۱- بادل مير بحر ۲- پخالي مير بحر ۳- موريو ميربحر ۴- ناخو بچو مير بحر
- ۵- مولا بخش ميربحر ۶- آخوند محمد سمن ميمڻ ۷- خالقدنو عابد ميمڻ
- ۸- آخوند ٿئونر ميمڻ ۹- محمد صوف علي محمد ميمڻ ۱۰- استم عطا الله رازو ميمڻ
- ۱۱- حاجي محمد علي ميمڻ ۱۲- آخوند محمد موسي ميمڻ ۱۳- وڏيرو سومر پليجو
- ۱۴- ڪنڊو پليجو ۱۵- سبحان فقير مڱڻهار.
- ۲۸- جون کان ۲۹- جون ۱۹۲۷ع- ڪراچي.
- ڪراچيءَ ۾ سڪول بورڊ، لوڪل بورڊ جي ميٽنگن لاءِ هوس.
- ۱۸- جولاءِ کان ۲۸ جولاءِ ۱۹۲۷ع- بمبئي- پون.
- حيدرآباد کان پوني لوڪل سيلف گورنمينٽ ڪانفرنس ۾ شموليت لاءِ روانا ٿياسون.
- الله بخش خان گبول، مسٽر حاتم علوي وائيس پريزيڊنٽ ڪراچي ميونسپالٽي، ٽي. ايل. پوچواڻي ڊپوٽي چيف آفيسر ميونسپالٽي ڪراچي، ڊاڪٽر روحپرام اميشر ميمبر ميونسپالٽي گاڏيءَ ۾ ساڻ هئا.
- ۱۷- تاريخ صبح جو بمبئي اچي آل انڊيا هٽل ۾ رهياسون.
- مسٽر ايمر ڏيلممل حيدرآباد جو سنڌ ورڪي جو سيلون وڃي رهيو هو. واقف ٿيو.
- انهيءَ بمبئيءَ جي زندگيءَ جا مختلف پهلو ڏيکاري جن ۾ وڏيون

شايدون، مکيه جايون، اندر ڪرائونڊ دنيا جو سير به شامل هئا. بي ڏينهن صبح جو پوري بندر تان ڏيکڻ ڪئين ترين ۾ جڙي پوني پهچي ڪٺاٺ هونل ۾ رهياسون. اتي ۲۳-۲۴ جولاءِ تي لوڪل سيلف گورنمينٽ ڪانفرنس جي اجلاس ۾ شرڪت ڪيم.

ٻين به ڪيترن ڪانفرنس ۾ ويس. جن ۾ شيوا سڌن، پرائمري ايڊيوڪيشن ڪانفرنس جا مسٽر پوچسنگ سکر واري جي صدارت ۾ ڪرلوسڪر ٿيئر ۾ گذ ٿي، ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ خاص هيون. پوني جا مختلف مقام گهميا ويا. اتي وڃڻ بعد بخار ٿي پيو. ڊاڪٽر روجيرام علاج ڪيو. ۲۸- تاريخ موتي ڳوٺ پهتس.

۲۷- اگست ۱۹۲۷ع- ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ سڪولبورڊ جي ميٽنگن لاءِ ڪراچي ويس. ان ۾ گهوڙاڀاري انگواڙي بابت ٺهراءُ پيش ٿيا. راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل مجبور ٿي شامداس اورسير کان استعيفا ڏياري. پاڻ ٻي مهيني ۾ استعيفا ڏيڻ جو وعدو ڪيائين. (نوٽ)

قاضي عبدالرحمن ايڊيٽر الوحيد جو لوڪلبورڊ ۾ نوڪريءَ لاءِ منتظر هو تنهن سان راءِ بهادر سمجهوتو ڪري الوحيد ۾ ايڊيٽوريل لکايو ته راءِ بهادر کي استعيفا نه ڏيڻ گهرجي، جو عام ماڻهن جي همدردي ساڻس هئي. ان تي هن آئنده هلي استعيفا ڏيڻ کان انڪار ڪيو. حقيقت ۾ استعيفا لاءِ گهر مسٽر هرچندراءِ پريزيڊنٽ تعلقو لوڪلبورڊ گهوڙاڀاري کان هئي. جنهن خلاف انگواڙي ۾ ڪيتريون ڳانهيون ظاهر ٿيون هيون. ليڪن ان کيس نه مڃيو. تنهنڪري پاڻ استعيفا ڏيڻ جو واعدو ڪيو هئائين.

۳- سيپٽمبر ۱۹۲۷ع- سن.

سيٺ محمد جعفر خواجہ خط موڪليو ”ته هو پهرين سيپٽمبر ۱۹۲۷ع کان ڪراچيءَ مان نڪري ٺٽي ۾ خليفه غلام محمد جاتي واري ۽ سيٺ محمد رجب شفيعائي سان مليو.

سيٺ محمد رجب واعدو ڏنو ته هو وڏيري محمد عثمان سومري کي سمجهائي. مخالف گروه ۾ ايندو. جي راءِ بهادر شيوارام وعدي موجب پريزيڊنٽيءَ تان استعيفا نه ڏني ته صلاح ڪري مٿس بي اعتباريءَ جو ٺهراءُ

آڳو. وغيره"

٦- آڪٽومبر ١٩٢٧ع - سن.

حاجي عبدالرحيم شاه مديني منور مان خط لکي پنهنجي حال کان واقف ڪيو ۽ اطلاع ڏنو ته اتي بارشون جام پيون هيون. پوءِ راءِ بهادر جي استعيفا ڏيڻ جي افواه مان واقف ٿيڻ گهريائين.

١١- آڪٽومبر ١٩٢٧ع - سن.

شيخ عبدالمجيد سنڌي خط لکي دعوت ڏني ته ٢٤- آڪٽومبر تي هن ڪراچيءَ ۾ ٻه ڪانفرنسون هر هڪ تبليغي ڪانفرنس ۽ تنظيمي ڪانفرنس رکيون هيون. ان ۾ شريڪ ٿيان ۽ کيس پروگرام ٺاهڻ مدد ڪريان.

٢٤ کان ٣٠- آڪٽومبر ١٩٢٧ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ شيخ صاحب جي سڏايل ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ

ويس.

جتي مولانا حسين احمد مدني به آيل هو.

ان ۾ ڪيترا ٺهراءُ پاس ٿيا ۽ شيخ صاحب مسلمانان سنڌ لاءِ هڪ تنظيمي پروگرام ڇيائي پڌرو ڪيو.

ان موقعي تي مولانا حسين احمد مدني کان هيٺين مسئلن کي سوال

پڇيم:

١- روح پهرين کان خلقي ٺاهڻ يا بدن سرجڻ يا جڙڻ مهل ٺهڻ

ٿا.

جي اڳي پيدا ٿيل آهن ته ڪڏهن پيدا ٿيا؟ روح ماڻهو ۾ اچڻ کان اڳ هيترو وقت ڪٿي هئا؟

٢- روح اصل ۾ هڪ شي آهي يا جدا جدا آهن؟

٣- مرڻ کان پوءِ روح زندهه رهي ٿو يا نه؟ جي ها ته جسم سان ڪهڙو واسطو رهيس ٿو؟ قبرستان سان به لاڳاپو اٿس يا نه؟ ختم ۽ خيرات مان کين ڪو فائدو پهچي ٿو يا نه؟

٤- قيامت ڏينهن وري جيئري ٿيڻ وقت روح کي ساڳو قالب ملندو

يا پيو؟

٥- ميدان قيامت هن زمين تي ٿيندو يا ڪنهن ٻئي هنڌ.

٦- روح خلق آهي امرو؟

- ۷- عالم برزخ ڇا آهي. منڪر نڪير. بلصراط. ميزان. روز ميثاق. بهشت دوزخ بابت معلومات حاصل ڪرڻ گهريم.
- ۸- جن. شيطان ۽ ملائڪن بابت سوال پڇيم.
- ۹- حضرت آدم ڪڏهن پيدا ٿيو. ان کان اڳي ماڻهو هئا يا نه؟
- ۱۰- ياجوج ماجوج ڪير آهن ۽ ڪٿي هئا؟
- ۱۱- طوفان نوح بابت احوال.
- ۱۲- صوفين جي مسئلن هم اوست بابت سندس چوڻ ڇا هو.
- پاڻ حتي الامكان قديم روايتي اعتقادن کي نظر ۾ رکي عقل جي ذريعي سمجهاڻن جي ڪوشش ڪيائين. ليڪن جواب تسلي بخش نه هئا.
- پوءِ هيٺين ڪتابن پڙهڻ جي هدايت ڪيائين.
- ۱- الطاف قدس شاه ولي الله ۲- عوارف المعارف- شهاب الدين سهروردي ۳- ابريز شاه عبدالعزيز.
- ۲۶- آڪٽومبر ۱۹۲۷ع تي سنڌ ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ طرفان گانڌي گارڊن ۾ رائل انٽرنيڪلچرل ڪميشن کي ائٽ هوم ڏنو ويو.
- ۱۲- نومبر کان ۲۱ نومبر ۱۹۲۷ع- ڪراچي.
- ۱۲- نومبر تي وائسراءِ هند لارڊ ولنڊن کي سنڌ محمدن اسوسيئشن طرفان فريئر هال ڪراچي ۾ انٽريس ڏني ويئي. لوڪلبورڊ ۽ سڪولبورڊ جي ميمبرن ۾ شرڪت ڪئي ويٺيڪ
- ۱۲- نومبر تي خواجہ حسن نظامي يا بي ڪنهن بزرگ کان. جنهن جو نالو ياد نٿو اچي
- هيٺيان سوال پڇيا ويا:

- ۱- حضرت آدم کان اڳي ماڻهو هئا يا نه؟
- ۲- روح جو سڀ کان گهٽ درجو ۽ سندس ارتقا ڪيستائين هلندو؟

- ۳- قيامت ۽ ان سان واسطي رکندڙ ڳالهين جو مفهوم ڇا آهي؟
- ۴- نظريه تناسخ- چوراسي لک جوتيون، ڪرمن جو ايندڙ زندگيءَ تي اثر روح جي اڳ ۾ تجربو ڪري آيو آهي ته اڳيون ڳالهيون چوڻيون ياد اچن؟

ننڍي هوندي ۽ وڏي هوندي جي عقل ۾ مساوات ڇو نه آهي؟ روح آواگون جي چڪر مان ڪيئن نڪرندو- بابت سوال پڇيم تسلي بخش

جواب ڪونه مليا.

۲۳- نومبر ۱۹۲۷ع - سن.

سيٺ محمد جعفر خواجه خط لکيو ته ”۱۵- نومبر کان جيئن ڪراچيءَ مان نڪري جنگشاهي اچي رهيو هو ته اسٽيشن تي مسٽر هرچندراءَ زميندار وٽ بيٺو هو.

گاڏيءَ مان ڪليڪٽر جي لهڻ تي کيس هار پاتوئون.“
وري لکي ٿو ته ”هو ڪهڙا به طريقا اختيار ڪن ليڪن هاڻ بچي نٿا سگهن.“

سيٺ صاحب راءِ بهادر شيوارام خلاف لوڪلبورڊ ميمبرن کان ملامت تي صحيحون وٺي رهيو آهي. کيس اميد هئي ته راءِ بهادر کي پريزيڊنٽي تان لاهڻ ۾ ڪامياب ٿيندو.

۱۰- ڊسمبر کان ۱۵ ڊسمبر ۱۹۲۷ع - ڪراچي.

۱۱- ٽاويغ امير امان الله خان والي افغانستان ڪراچيءَ آيو، ولايت ڏي سير ڪرڻ لاءِ ويو ٿي.

ان کي شهرين طرفان گانڌي گارڊن ۾ وڏي دعوت ڏني ويئي. مسٽر حاتم علوي ائڊريس پڙهي- ڪراچي اسٽيشن تي لهڻ وقت وڏي ڌام ڌوم سان سندس استقبال ڪيو ويو ۽ ڏينهن رهي پوءِ بمبئي ويو.

۱۲- تاريخ خان بهادر ولي محمد حسيني بنگلي تي سنڌ محمدن اسوسيئشن جي ميٽنگ ٿي. جنهن ۾ هيٺيان سوال زير وڃاڙ آيا.

۱- سڌارن جي ڪميشن (سائمن ڪميشن) بابت سنڌ محمدن اسوسيئشن جو رويو معلوم ڪرڻ.

۲- سرڪار طرفان ڪراچي ضلع کان جوري جو حق ڪسڻ واري رٿ تي غور ڪرڻ. انهن تاريخن تي لوڪلبورڊ ۽ سڪولبورڊ جون ميٽنگون ٿيون انهن ۾ مسٽر شامداس سب اورسيئر کي سسپينڊ ڪيو ويو.

۱۷- ڊسمبر ۱۹۲۷ع - سن.

مسٽر خان محمد نظاماڻيءَ کي پاڻ وٽ انگريزي پاڙهن لاءِ ٽيچر ڪري رکيم.

۲۷- ڊسمبر ۱۹۲۷ع - سيوهڻ.

ميران محمد شاه سان گڏ سيوهڻ ويس جتان منچر جي سير تي ڇاڇا ولي محمد شاه سان گڏجي وياسون. شڪار ڪونه لڳو.

۲۹- تاريخ آءِ موٽي ڳوٺ آيس. ميران محمد شاه حيدرآباد ويو رستي تي لڪيءَ ۾ ميران محمد شاه چشمن ۾ غسل ڪرڻ لاءِ لٿو، آءِ به ساڻس هوس.

سال ۱۹۲۸ع

۱۰- جنوري ۱۹۲۸ع- سن.

سيد مقبول شاه خط لکيو ته ”اوهان اسٽيشن تي بيٺا هئا. آءِ گاڏيءَ مان لهي اوهان کي ملڻ آيس ته اوهان گاڏيءَ ۾ چڙهي ويا مونڏي توجهه نه ڏنو. ٻڌڻ ۾ آهي ته اوهان هاڻ انگريزيدانن يا فيشن وارن ماڻهن کانسواءِ سنڌي ڪاٽه ماڻهن ڏي توجهه ڏيڻ گهڻائي ڇڏيو آهي“

۲۷- ۲۹ جنوري ۱۹۲۸ع- سن.

سن ۾ شاه حيدرعليه رحمت جي ساليانہ ميلي تي محال مانجهندن جي تنظيمي ڪانفرنس جو ٿيو اجلاس ڪئو ٿيو. جنهن ۾ آس پاس کان اٽڪل چار هزارڪن ماڻهو آيل هئا. ٻاهرين مان هينيان صاحب آيل هئا:

۱- مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي ۲- مولوي محمد عثمان دهلوي ۳- سيد ميان ولي محمد شاه سجاده نشين قلندر شهباز ۴- سيد ميان پير شاه جيئندل شاه، محراب پور ۵- مسٽر حاتم علوي ڪراچي ۶- سيد ميران محمد شاه حيدرآباد ۷- شيخ عبدالحق ائڊمنسٽريٽو آفيسر لوڪلبورڊ سڪولس ڪراچي ۸- سيد اسدالله شاه، باجارا ۹- مخدوم معين الدين، ڪنڀاريون ۱۰- رئيس حاجي ولي محمد خان چانڊيو ۱۱- رئيس حاجي ولي محمد خان چانڊيو محراب پور.

مڪاني ماڻهن مان سڄي محال مانجهندن جا مکيه ماڻهو آيل هئا.

جن مان

۱- رئيس فقير بخش خان ڪاچي ۲- وڏيرو الهڏنه خان. مانجهند

۳- سيٺ تيجومل لڪي ۴- سيٺ ڏيارام مانجهند

۵- سيٺ منگهر مل ۶- سيٺ آئيداس مل خاص هئا.

مجلس جو صدر سيد ولي محمد شاه کي چونڊيو ويو.

اول ۾ ميان معين الدين استقباليه ڪميٽي طرفان خطبه پڙهيو. جنهن ۾ هن محال مانجهندن جي ايراضي ۲۷۱۸۲۱- ايڪڙ ٻڌائي- جن مان سروي اڻ سروي ٻيلن، جبلن، هيٺ ويل ايراضي جا تفصيل پيش ڪيا. روينيو جمع بندي ۴۰۳۶۲ روبيه ظاهر ڪئي. آدمشماري ۱۷۴۹۵ ماڻهو ٻڌايائين.

ٻوٽ ملڪ جي مختلف مسئلن تي روسني وڌي سندن جي غبن
توڻن جو ذڪر ڪيو. ان کان پوءِ صدر طرفان مولوي فتح محمد صاحب
سيوهاڻي خطبہ صدارت پڙهيو بعد ۾ مون گذريل سال ۾ ڪم ڪرڻ جي
ريورٽ پيش ڪئي. جنهن ۾ گذريل سال جي ڪيل ٺهراون لاءِ جي سرانجامي
بابت ڪيل ڪوششن جو ذڪر هو.

بعد ۾ پهرين جي ماني ڪاٺ لاءِ ميننگ مڪمل ٿي.
سيد ميان ولي محمد شاه قلندر شهباز جي درگاه جي خدمت لاءِ
موني ڳوٺ ويو.

شام واري مجلس جي صدارت ميان بير شاه محراب پور واري
ڪئي.

ان ۾ ڪيترا ٺهراءِ پاس ٿيا. جي طوالت سبب هت ٿا ڏجن.
سن سٽيشن کان شهر تائين رستو ميٽڊ ٿي چڪو هو. جنهن جي
شروع ۾ سن سنڌي اسڪول جي ڀر ۾ هڪ وڏو دروازو ٺهرايو. ويوهو (جو
بعد ۾ طوفان ۾ ڪري پيو) ان تي باب قليچ نالو رکيو ويو.
شام جو ان جي افتتاح لاءِ مجلس ميران محمد شاه جي صدارت
هيٺ ڪئي ٿي.

پهرين مون مهمانن کي رستي تي ميرزا صاحب جي ادبي خدمتن
ڪري نالي رکڻ. ان ۾ شريڪ ٿيڻ تي سندن شڪر گذاريءَ جو ذڪر
ڪيو.

ٻوٽ سيد ميران محمد شاه، محمد ابراهيم رازي ۽ مسٽر ڪاگنداس
اورسير کي رستي جي تعمير ۾ محنت وٺڻ ڪري انعام ڏنو.

بعد ۾ مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي دروازي کولڻ جو مهورت
ڪيو جنهن ڳاڙهي رين کي ڪٺيو. ۽ سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ لاءِ دعا
گهري. پوءِ ڪيترا صاحب موٽر ۾ چڙهي ان شاهراه ادب تان سواري لاءِ
روانا ٿيا.

جن جا فوٽا ورتا ويا. اهي مسٽر حاتم علوي، ميران محمد شاه،
مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي ۽ شيخ عبدالحق صاحب هئا. اتي آيل سيني
حضرات کي ڄانهن پياري ويئي.

شام جو محال مانجهندن جي صحت جي ترقيءَ لاءِ هڪ پبلڪ
هيلٿ ائسوسيئيشن سيٺ منگهرمل جي صدارت هيٺ ڪئي ٿي

اڳي تنظيمي ڪانفرنس مسلمانن لاءِ مخصوص هئي هن دفعي ان جو نالو بدلائي غير فرقيوار جماعت ڪيو ويو. هندن به ان ۾ حصو ورتو. ٻي ڏينهن ۲۹- تاريخ ۱۱ بجي واري گاڏيءَ ۾ لاڙڪاڻه کان شيخ عبدالمجيد سنڌي مسٽر طيب علي علوي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، سيد شاهنواز شاه، سيد جمال الدين بخاري اچي مجلس ۾ شريڪ ٿيا. ان مجلس ۾ ٻاهران آيل صاحبن جا همدردي جا خط پڙهيا ويا

۱- ميرزا قليچ بيگ لکيو ته نالي رکڻ لاءِ مهرباني، اهڙي موقعي تي اچي گهڻن دوستن جي ملاقات ڪريان ها پر ڪثرتنفيءَ کان اچڻ ۾ شرم ٿو ٿئي.

۲- مير ايوب خان بارسٽر ۳- مير غلام محمد خان ٽالپر ۴- حاجي عبدالله هارون ۵- حاجي عبدالرحيم شاه سجاول واري جا نالا خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق هئا جي اچي نه سگهيا ۽ همدرديءَ جا خط موڪليائون.

اچوڪي مجلس جي صدارت شيخ عبدالمجيد ڪئي. جنهن سندس تقرير ۾ عوام جي تنظيم جا مقصد بيان ڪيا، پوءِ ميران محمد شاه، ڊاڪٽر دائود پوٽو، مسٽر طيب علي علوي تعليم تي تقريرون ڪيون ۽ ڪي تجويزون به پيش ڪيون

پوءِ منهنجي ٺاهيل پروگرام کي وراهيو ويو جملي ۱۶ ٺهراءَ پاس ٿيا.

۲۲ فيبروري ۱۹۲۸ع - سن.

ميرزا قليچ بيگ کي جڏهن رستي جي افتتاح ۽ تنظيمي ڪانفرنس جي ڪاروائي کان واقف ڪيو ته جواب موڪليائين ته ڪاش! اتي حاضر هجان ها ته ڪيترن دوستن سان ملاقات جو موقعو ملي ها، پر حياتي اهي ته ڪنهن وقت اتان ٿي ويندس.

۱۳- مارچ ۱۹۲۸ع - مطابق ۲۰ شعبان ۱۳۴۶ھ - سن.

آخوند محمد سمن ولد ملان محبوب وفات ڪئي، هن مون کي قرآن شريف پڙهايو هو ۽ هي خلافت ڪانفرنس ۽ ٻين موقعن تي ڪم جي نظرداري ڪندو هو

انجمن سن جو سيڪريٽري هو. تجارت ڪندو هو.

۱۷- مارچ ۱۹۲۸ع - هالا.

سيد ميران محمد شاه کي اليڪشن بمبئي ڪائونسل ۾ مدد ڏيڻ لاءِ رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ سان گڏجي هالن ۾ مخدومن وٽ رهيس. ۱۸ - اپريل ۱۹۲۸ع - سن.

سيٺ محمد جعفر خواجه خط لکي ٿو ته ۲۸ - ۲۹ - اپريل سڪولبورڊ ڪراچيءَ جي ميٽنگن تي ايندا. ڪيترا احوال ڪرڻا آهن. وڌيڪ اطلاع ڏي ٿو ته بلوچن ۽ سندن گرو جي وچ ۾ جو تڪرار هو، جنهن ڪري ٻنهي گروهن جا ڪيس هلندڙ هئا. تنهن جو ٺاهه ٿي ويو هو.

۵ مئي کان ۸ مئي ۱۹۲۸ع - هالا ۽ سيڪاٽ.

پهرين هالن ۾ ويس پوءِ اتان گڏجي مخدوم ميان غلام حيدر صاحب جي شاديءَ لاءِ سيڪاٽ پهتاسون. شادي ميان حاجي طيب سمي جي نياڻيءَ سان ٿي. اتي ميان غلام حيدر ۽ مون آئنده لاءِ پروگرام ٺاهڻ تي گفتگو ڪئي.

جنهن موجب شادين غمين تان فضول خرچين کي گهٽ ڪيو ويندو.

۱۸ مئي کان ۲۴ مئي ۱۹۲۸ع تائين ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ ضلع لوڪلبورڊ سڪولبورڊ ۽ ٻين مختلف ڪاروبار جي سلسل ۾ ويس.

۳۰ مئي ۱۹۲۸ع - سن.

سيٺ محمد رجب شفيڪاڻي خط لکيو ته ”نٽم ميونسپالٽي وارن ميمبرن، ديوان هرچندراءِ پريزيڊنٽ تي بي اعتباريءَ جو ٺهراءُ پاس ڪيو. جنهن ڪري هن استعيفا ڏئي آهي.

نٽي وارن پاڻ ملهايو هاڻ ڏسجي ته ضلع وارا ڪڏهن پاڻ ملهائي. ضلع ڪراچيءَ کي ديوان شيوارام مان آزاد ڪرائين ٿا.“

۱۳ جون ۱۹۲۸ع - سن.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”سر غلام حسين هدايت الله بمبئي سرڪار جو ايگزيڪيوٽو ميمبر ٿي وڃڻ ڪري. سندس تڪ واري جاءِ خالي ٿيڻ واري آهي.

ان مسئلي تي غور ڪرڻ لاءِ ۱۴ - جون تي هيٺيان صاحب ايندا، آءِ به ان مجلس ۾ شريڪ ٿيان.

۱ - محمد عالم شاه ڏاڏاهي ۲ محمد ڪامل شاه، سيد ۳ - پير

محبوب شاه ۴- پير ميان الهيار شاه مٿياري ۵- پير بقادار شاه مساري.

(نوٽ)

آءُ ان مجلس ۾ ڪونه وڃي سگهيس.

۲۰- جون ۱۹۲۸ع- سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”اڄ حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جي اليڪشن جو نتيجو ظاهر ٿيو. هو چوٿين نمبر وارو مان پهريون نمبر چونڊيو آهي“

”انهي تاريخ تي سنڌ جي هندوستان مسلم ٺاه بابت ڪي ڳالهيون الوحيد اخبار ۾ ڇپيون.

۲۴ جون ۱۹۲۸ع- ڪراچي.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاوڻ واري ڪي حج تان موٽڻ بعد، حاجي مير محمد بلوچ سندس گارڊن واري بنگلي ۾ سولجر بازار جي نزديڪ دعوت ڏني، ان ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

۲ جولاءِ ۱۷ جولاءِ ۱۹۲۸ع- حيدرآباد ضلع.

سر غلام حسين هدايت الله جي بمبئي ڪائونسل واري خالي ٿيل جاءِ تي اڄ نامينيشن پير پريا ويا، هينان اميدوار بيٺا:

۱- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۲- ميرزا سڪندر بيگ ۳- سيد ميران محمد شاه.

مون ميران محمد شاه کي اڳ ۾ وعدو ٿيڻ ڪري مدد ڪئي ۽ سمورو وقت سندس ڪم ۾ هوس.

۱۷- جولائي تي چونڊ هئي ان تاريخ تي هالن پولنگ اسٽيشن تي هوس.

ٻن ڏينهن کان پوءِ نتيجو ظاهر ٿيا. ووٽ هٿين طرح مليا

سيد ميران محمد شاه شيخ عبدالمجيد سنڌي ميرزا سڪندر بيگ

۱۵۱۹

۱۶۹۳

۲۴۲۹

۳۱ جولائي ۱۹۲۸ع- ڪوٽڙي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي نين چونڊن لاءِ نامينيشن فارم پريا ويا.

آءُ جهرڪن جي تڪ مان اميدوار بڻيس. سيٺ طيب علي غمويءَ کي منجهند تڪ مان فارم پرايو ويو

حتان اڳي اءِ چونڊيو هوس. پنهنجي زمين سندس ڪاٺي ڪاڙهي
ووب داخل ڪرائي اميدوار بيهاريو.

(نوٽ)

رواجي طرح پنهي جاين تي مخالفت نه ٿئي ها پر راءِ بهادر شيوارام
وارن کي معلوم هو ته هن سال اءِ پريزيڊنٽيءَ لاءِ اميدوار بيهڻ وارو هوس ()
تن رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ کي جو قلم ۱۱۰ ماتحت سزا هيٺ اچي
پڪن ضامنن تي آزاد ٿيو هو (کي آفيسرن سان ٺاهڻ جا دلالتا ڏيئي، طبيب
علي جي سامهون اميدوار بيهاريو.

ان جاءِ تان ٽن ماڻهن نامينيشن پريا.

۱- حاجي محمد شاه مٿارين وارو ۲- رئيس فقير بخش ڪاڇي ۳-

مسٽر طبيب علي علوي.

قاضي عبدالرحمن طبيب عليءَ جي ايجنٽ طور پنهي مخالفن جا فارم
رد ڪرايا.

ليڪن ديوانن جي مدد سان رئيس فقير بخش خان جو پيپر وري
بحال ٿيو. رئيس کي مونءَ مقبول شاه سمجهايو پر باز نه آيو. آخر ۾ مولوي
فتح محمد سيوهاڻي، مون، قاضي عبدالرحمن، شيخ عبدالمجيد گڏجي سيد
نيان ولي محمد شاه کي چيو، جنهن کيس گهرائي هٿ ڪٽايو.

مسٽر طبيب علي بنا مقابلي چونڊجي ويو.

منهنجي سامهون وڏيري غلام محمد جاڪري سونڊن واري کي
ديوانن جهرڪن تڪ مان ڪڙو ڪيو هو جو مخالفت ۾ آخر تائين بيٺو رهيو.
ليڪن ڪوٽڙي وارن ملڪن، بولا خان واري پيرن، ٽڪڙ وارن سيدن، ميرزا
قربان علي تبيدار مانجهڙ جي مدد ڪري اءِ ڪثرت راءِ سان ۱۱-
سيپٽمبر ۱۹۲۸ع تي ميمبر چونڊجي ويس.

۴- اگست ۱۹۲۸ع - سن.

ميران محمد شاه پوني مان خط لکي اطلاع ڏنو ته ”اسان سنڌي
مسلمانن يڪ مشت ٿي بمبئي سرڪار سان ساٿ ڏئي سائمن ڪميشن سان
تعاون جو ٺهراءِ بمبئي ڪائونسل ۾ پاس ڪرائي. اچو منهن ڪيو“

” هڪ ڪميٽي صوبي طرفان سائمن ڪميشن سان گڏجي ڪم
ڪرڻ لاءِ تيار ٿي آهي. ان تي سنڌ مان کيس ۽ سر شاهنوا پتي کي چونڊيو
هئائون“

۲۶- اگست کان ۲۸- اگست ۱۹۲۸ع ڪراچي.

لوڪلبورڊ جي سنڊنڪ ڪميٽي ۽ سڪولبورڊ جي ميننگن لاءِ ڪراچي ويس
۲۸- تاريخ واري سنڊنڪ ڪاميٽي ۾ قاضي عبدالرحمن کي
چيف آفيسر لوڪلبورڊ ڪراچي چونڊڻ جي بورڊ کي سفارش ڪئي ويئي.
(نوٽ)

قاضيءَ جي راءِ بھار کي استعيفا ڏيڻ کان بچائڻ لاءِ الوحيد ۾
مضمون لکڻ تي مير ايوب خان ۽ سيٺ محمد جعفر خواجہ برخلاف هئا.
ليڪن مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۽ شيخ صاحب جي چوڻ تي مون ۽ مقبول
شاھ ٻين کي منٽ ڪري مخالفت بند ڪرائي. انهي موقعي تي مولوي فتح
محمد سيوهاڻي جي جاءِ تي، حاجي عبدالرحيم شاھ، شيخ عبدالمجيد، شاهنواز
شاھ، طبيب علي، قاضي عبدالرحمن وغيره گذريا. جتي فيصلو ٿيو ته مون کي
ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ اميدوار بيهاريو ويندو ۽ شاهنواز شاھ
اميدواريءَ تان هٽ ڪيو. هن کي لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي چيرمنيءَ لاءِ
مدد ڪبي.

۱۱- سيپٽمبر ۱۹۲۸ع- ڪوٽڙي.

جهرڪن تڪ جي چونڊ ٿي. جنهن ۾ غلام محمد خان جاکرو ۽ آءٌ
اميدوار بيٺا هئاسون، آءٌ ڪامياب ٿيس.

۱۸- سيپٽمبر ۱۹۲۸ع- سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاھ خط لکيو ته ”اوهان جا خط ۽ تار پهتا،
اوهان جي جهرڪن واري تڪ تان هيڏي مخالفت جي باوجود ڪاميابيءَ تان
ساهه قربان ڪجي. ملهه به ملهن جهڙي ڪئي ٿو. مخالف ڌر وس ۾ ڪين
گهٽايو، هاڻ ويچارڻ جو ساهه لکيءَ ۾ هوندو.“
(نوٽ)

حاجي عبدالرحيم شاھ جو اڳي دفعي ديوانن جو طرف هو. هن وقت
منهنجي مسلسل محنت ۽ همت کان متاثر ٿي کليو منهنجي طرف ٿي پيو هو.
۲۹- سيپٽمبر ۱۹۲۸ع- سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاھ وري خط لکي ٿو ته ”سيد شاهنواز شاھ
ٿيل سمجهوتي کان ڦري ويل آهي. هن مون کي خط لکيو آهي ته آءٌ

پريزيڊنٽيءَ لاءِ اميدوار بيهان ”مون کيس لکيو آهي ته آءٌ غلام مرتضيٰ شاه کي مدد ڪندس“

۴- آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - سن.

سيٺ محمد رجب شفيعائي خط ۾ لکي ٿو ته ”هن طرف جا سڀئي دوست اوهان جي پريزيڊنٽيءَ جي فائدي ۾ آهن. ان ڪالهه تان شاهنواز شاه نهايت غصي ۾ آهي. وغيره“

۱۷ کان ۲۵ - آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - شاهه بندر ڊويزن ۽

ڪراچي.

سيد محمد ڪامل شاهه سعيد پورو وارو، حاجي عبدالحڪيم شاه ٽڪر وارو، حاجي محمد شاه ۽ موليدنو شاه مٿارين وارا ۽ حاجي عبدالرحيم شاه سجاول واري سان گڏجي، ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ جي مدد لاءِ چريٽائين ۾ خانبهادر خير بخش خان لغاريءَ وٽ ويس. جو ديهه تي هو. جتي کيس ملي انجام وٺي پوءِ سجاول ۾ اچي رات رهياسون. صبح جو خانصاحب خير محمد خان چانڊيي کي ملي شام جو جاتيءَ ۾ ملڪ فريد خان وٽ آياسون. جنهن هيڏي ميٽر کي ڏسي چيو ته ”مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو هيڏيون بلائون اچي مون تي نازل ٿيا آهيو؟“

ان کي حال ٻڌائي وعدو وٺي موٽي سجاول آياسون.

سيد محمد ڪامل شاهه ارباب حاجي خميسي کي سندس فرزند محمد سليمان جي ووت ۽ پير پلڻ شاهه کي مدد لاءِ چوڻ جو ڏهون کڻي موٽي ڳوٺ ويو.

آءٌ ٺٽي، ساڪري کان ٽيندو ۲۰ - تاريخ ڌاري ڪراچي پهتس. جتي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي سماهي ميٽنگ هئي. جنهن ۾ قاضي عبدالرحمن کي چيف آفيسر مقرر ڪيو ويو.

۲۵ - تاريخ راءِ بهادر شيوارام کيس چارج ڏياري.

۲۵ - آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاهه سجاول مان خط لکي ٿو ”انشاءالله فتح پنهنجي آهي. پنهنجي موٽي اچڻ کان پوءِ، ملڪ فريد خان ڳوٺان دلچاءُ جهڙو خط لکي موڪليو آهي. شاهنواز شاه جا ڀائر صاحبان شاه ۽ ملڪان شاه گهڻا موٽر ڊوڙائي رهيا آهن. پر فضول، سيد محبوب شاه سکر واري سنڌ سادات ڪانفرنس جي صدارت ڪرڻ لاءِ تار ڪئي آهي پر مون عذر واريو آهي“

۲۸ - آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - سن.

حاجي عبدالرحيم شاه وري لکي ٿو ته ”اوهان جي خطن جا جواب موڪليا اٿم. قاضي عبدالرحمن لاءِ اڃان به گمان ڪيو پيو وڃي ته هو شاهنواز شاه لاءِ ڪوشش ڪندو. اوهان کيس پنهنجي هٿن سان چيف آفيسر بنائي اهو آزار پاڻ لاءِ پيدا ڪيو آهي.“

جي اوهان مدد نه ڪريوس ها ته چيف آفيسر نه ٿئي ها. راءِ بهادر هوتچند چانڊومل ديپولي ڪليڪٽر ۽ مير ايوب خان سخت مخالف هئس.

قاضي چيف آفيسر جو شايد ميمبرن تي ڪجهه اثر هجي. آءٌ ۲۹ - تاريخ ڪراچي ايندس وڌيڪ حال احوال روبرو ڪبا.

۲۹ - آڪٽومبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

۲۹ - سڪولبورڊ جي ميٽنگ هئي. ۳۱ - آڪٽومبر تي سنڌ محمدن اسوسيٽن طرفان بمبئي جي گورنر کي فريئر هال ۾ انڊريس ڏني ويئي. ۳ - نومبر ۱۹۲۸ع تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي طرفان سر يسلي ولسن بمبئي جي گورنر کي الوداعي انڊريس فريئر هال ۾ ڏني ويئي. ۱۲ - نومبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

سائمن ڪميشن کي ڪراچي ڪلب ۾ سنڌ جي مسلمان بمبئي ڪائونسل ۽ مرڪزي اسيمبلي جي ميمبرن طرفان، ڪراچي ڪلب ۾ ائٽ هوم ڏنو ويو. آءٌ ان ۾ ڪونه ويس.

۱۴ - نومبر ۱۹۲۸ع - نٽم

هڪ ڏينهن اڪ ڪراچي ۾ مان نڪري صبح جو ٺٽي آيس. لطف علي خان انسپيڪٽر پوليس (مانجهندن واري) سيٺ محمد رجب شفيعائي. محمد عثمان سومري کي ملي. حاجي عمر خان. منڌير ڳاڙهي ۽ حاجي محمد اسماعيل ميمڻ ڪيٽي بندر ميمبرن لوڪلبورڊ جي چونڊ جي تاريخ گهرائڻ جو انتظام ڪري. ڳوٺ سن موٽي آيس.

۱۷ - نومبر ۱۹۲۸ع - بدين.

اڄ سر غلام حسين هدايت الله بمبئي سرڪار جي انجنيري کاتي جي ميمبر لاءِ جي زميندارن جي ڪانفرنس سندن شڪايتن ٻڌڻ لاءِ بدين ۾

ڪهر ٿي. اٺ لوڪلبورڊ پريزيڊنٽي اليڪشن جي سلسلي ۾ اتي ويس جو هڪ جاء تي ڪيترن ئي ماڻهن سان ملي سگهڻ وارو هوس. شام جو موٽي آيس.

۱۸- نومبر ۱۹۲۸ع- سن.

مولوي فتح محمد سيوهاڻي خط لکيو ته ”حاجي عبدالرحيم شاه ڪالهه ڪراچيءَ آيو.

اڄ مون وٽ صبح جو آيا ڏيڍ بجي تائين هئا. قاضي عبدالرحمن، مولانا محمد صادق، شيخ عبدالمجيد سي اتفاقاً گڏ ٿي ويا. چڻ ڪوٽڙي جنڪشن هئي. حاجي عبدالرحيم شاه تسلي بخش ڳالهون ڪيون. قاضي عبدالرحمن هاڻ سڄو ڏس ۾ آيو. شاه صاحب کي چيائين ته غلام مرتضيٰ شاه چڻ ته پريزيڊنٽ چونڊيو پيو آهي.

مون جابون گهڻيون هٿن ڪيون آهن جتي ميمبرن کي اڳواٽ ڪئي ڪرڻ جو انتظام ڪندا“

۲۰- نومبر کان ۲۸- نومبر ۱۹۲۸ع- شاه بندر

ڊويزن- ڪراچي.

سن کان ٺٽي آيس. اتان سجاوڻ مان ٿي پوءِ خانصاحب خير محمد خان کي لاڏين مان ڪشي جاتي ۾ خليفه حاجي غلام محمد ۽ خليفه حاجي ماکريم، ملڪ فريد خان ۽ سندس پيءُ ملڪ عبدالله خان کي ساڻ ڪري ۲۲- تاريخ ڪراچي پهتاسون.

لغاري ميمبرن ۽ ملڪ مزار خان کي مسٽر هر چندراءِ اڳيئي ڪئي ڪراچي پهچي ويو هو. ميمبرن کي ڪچهري روڊ تي، خانبهادر ولي محمد حسنعلي جي جاين ۾ رهايو ويو.

اسان وٽ تڪيل ميمبرن هئا:

- ۱- سيد مقبول شاه ۲- امام بخش خان ۳- وڏيرو محمد عثمان سومرو ۴- رئيس حاجي عمر خان منڌير ۵- خليفه ماکر پيو ۶-
- خانصاحب خير محمد خان ۷- سيد شاهنواز شاه ۸- رئيس ميران علي خان ۹- يار محمد خان جوکيو.

راء بهادر شيوارام وٽ- رئيس گل محمد خان لغاري، مولوي خان لغاري، ملڪ مزار خان، مصري خان جاکرو، رئيس فقير بخش خان به وٽن سندن مدد لاءِ تڪيل هو. ۲۶- نومبر ۱۹۲۸ع ۱۱- بج صبح جو لارين ۾ ميمبرن کي چاڙهي ڪليڪٽر جي ڪچهري هال ۾ آياسون. جتي لوڪلبورڊ

جون ميٽنگون ٿينديون هيون.

ٽيئي ڊيپوٽي ڪليڪٽر رستي تي ٿي بيٺا ته ميمبرن کي راءِ بهادر لاءِ چون. ليڪن ميمبر ٺهي آيا هئا. هلندي چوڻ جو مٿن اثر ڪونه پيو. ديوانن طرفان وقتي چيرمين لاءِ مسٽر سيمينگٽن اسسٽنٽ ڪليڪٽر ٿي جو نالو ڏنو ويو. انهيءَ خيال سان ته زميندار ميمبر شايد اچي ڄمڙي خلاف ووٽ نه ڪن.

اسان جي طرفان مسٽر طيب علي علويءَ جو نالو پيش ٿيو. ان تي ۱۹ مسٽر علوي کي ۱۲- سيمينگٽن کي مليا. علوي چيرمين ٿي ڪم هلايو. پوءِ پريزيڊنٽيءَ لاءِ ٻه نالا پيش ٿيا. هڪ منهنجو پيو راءِ بهادر شيوارام، ڏيون مل جو. ساڳيا ووٽ مونکي مليا ۽ آءٌ چونڊجي ويس. ان وقت آءٌ ۲۴ ورهين جو هوس. ان چونڊ ۾ سنڌ جي جن مکيه ماڻهن منهنجي مدد ڪئي سي هيٺيان هئا.

۱- حاجي عبدالله هارون ۲- شيخ عبدالحميد سنڌي ۳- بابا مير محمد بلوچ ۴- ميران محمد شاه ۵- مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۽ ٻيا. ان اليڪشن ۾ ڪيترا سرڪاري آفيسر راءِ بهادر جي طرف هئا. خاص ڪري ميرزا منوچهر بيگ. ليڪن مسٽر ڊسٽو ڪراچيءَ ڪليڪٽر جي پيرسنل اسسٽنٽ منهنجي مدد ڪئي. جو هن ڪن ڳالهين تان راءِ بهادر جي مخالف هو.

ان جي ڪري مونکي راءِ صاحب مينارام اجيت سنگهه، راءِ صاحب نارائڻ دس ٽيڪچند، مسٽر گبول الهه بخش جا ووٽ مليا.

ووٽن جي ٻول وٺڻ تي ميمبرن جي هيٺين طرح ووٽنگ ٿي. منهن جي فائدي ۾ راءِ بهادر شيوارام جي فائدي ۾

- ۱- سيد حاجي عبدالرحيم شاه
- ۱- راءِ بهادر شيوارام ڏيون مل ٽاڦيل
- ۲- خانصاحب خير محمد خان چانڊيو
- ۲- خان بهادر آزاد شير ماما =
- ۲- ملڪ فريد خان ملڪاڻي
- ۲- ستي ڊيپوٽي ڪليڪٽر =
- ۴- ملڪ عبدالله خان ملڪاڻي
- ۴- مسٽر سيمينگٽن اسسٽنٽ ڪليڪٽر ٺٽو =
- ۵- خليفه ماکر پيو جاتي
- ۵- ميرزا منوچهر بيگ = ڪوٽڙي =
- ۶- ارباب محمد سنيان ميمڻ ڌڙو
- ۶- ڊيپوٽي ڪليڪٽر شاه بندر =
- ۷- راءِ صاحب مينارام اجيت سنگهه
- ۷- راءِ بهادر وشنواس نهالچند چونڊ

- ۸- سيد شاهنواز شاھ ۸- مسٽر هرچند راءِ تھلرام
 ۹- وڏيرو محمد عثمان سومرو ۹- رئيس مصري خان چاڪرو
 ۱۰- رئيس امام بخش خان ڳاھو ۱۰- ملڪ مزار خان
 ۱۱- حاجي عمر خان منڌير ڳاڙھو ۱۱- مولوي محمد خان لغاري
 ۱۲- حاجي محمد اسماعيل ميمڻ ڪيٽي بندر ۱۲- رئيس گل محمد خان لغاري
 چونڊيل
 ۱۳- مير علي خان ملڪاڻي ۱۳- سيت ريوامل جاتي
 ۱۴- وڏيرو يار محمد جوکيو
 ۱۵- خان صاحب الله بخش ڳول (نوٽ)
 ۱۶- مسٽر طيب علي علوي حملا ۲۲- ميمبر هٿا.
 ۱۷- سيد مقبول شاه بيان مون ووٽ نه ڏنو.
 ۱۸- راءِ صاحب نارائندس

ان چونڊ ۾ خانصاحب ڳول وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو.

۲۸- نومبر ۱۹۲۸ع- ڪراچي.

ميرزا قليچ بيگ صاحب خط موڪليو ته ”مونکي ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته هن دفعي اوهان ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ جا پريزيڊنٽ چونڊيا آهيو، اها خبر ٻڌي خوشي ٿي، مبارڪباد ڏيان ٿو. اميد ته اوهان اهڙي طرح ڪم ڪندا جو هندو توڻي مسلمان اوهان مان راضي رهندا“.

۳۰- نومبر ۱۹۲۸ع - سن.

ڪراچيءَ کان سن آيس. ڳوٺ وارن نهايت خوشيءَ جو اظهار ڪيو، بازار سينگاريائون، ڳوٺ کان ٻاهر اچي مرحبا ڪري هار پاتائون.

۳۰- نومبر ۱۹۲۸ع - سن.

مولوي فتح محمد صاحب خط لکيو ته ”اوهان خير سان رات ڳوٺ روانا ٿي ويا. مون ميز تي چاڄي جاءِ جي نه ڏني. سمجهيم ته اوهان ڪراچي ۾ هئا. پوءِ ڪم سان ڊاڪٽر اي سعيد وٽ ويس. ان مون کان پڇيو ته واقعي سيد لائق آهي، جو هن عمر ۾ پريزيڊنٽ چونڊيو آهي يا مسلمانن زور ڪري کيس هندو جي مقابلي ۾ کڻي چونڊيو آهي.“

مون اوهان جي تعريف ۾ جو ڪجهه چيو، ان جو ذڪر ڪرڻ ضروري نه آهي. ليڪن منهنجي احوال ٻڌڻ کانپوءِ يڪدم موٽر ۾ چڙهي اوهان کي ملڻ آيو پر اوهان ڪونه هئا.

اوهان هندو اخبارن جي لکڪن جيئيءَ تي دل نه لاهجو. اميد ته اوهان پنهنجي متانہءَ تدبير سان مخالفن کي ثابت ڪري ڏيکاريندئو ته اوهان لائق هئو ۽ آهيو.

ٻيو منهنجو عرض ته اهڙي رمز وئجو جو قاضي گبول وغيره به راضي رهن. دشمن ۽ مخالف نه ٿي پون ۽ اوهان جي پوزيشن به فائز رهي. پر تنهن هوندي به هي منهنجي صلاح ٻڌي ڇڏيندا جو مٿان روبرو گفتگو لاءِ وقت نه ملي ته پريزيڊنٽيءَ جي اختيارات مان هڪ ڌرو به وائيس پريزيڊنٽ کي نه ڏجو، ڇاڪاڻ ته اوهان ئي صلاح ڪارن جو زور پوي. الوحيد کي امداد ڏيڻ لاءِ مون کان پڇيو هو، سو ضرور ڏين گهرجي.

تنهن کانسواءِ هي صلاح منهنجي ڪارگر ڄاڻجو ته سرڪار پرست نه ٿي وڃجو.

قومي خودداريءَ قومي ڪانهين جي اخلاقي حمايت نه ڇڏجو. اندروني طرح قومي ڪارڪنن کي مدد ڏيندا رهندا.

شيخ صاحب ٻاري ماڻهوءَ کي قومي وقتن ۾ اخلاقي مدد ڏئي کيس همٿائيندا رهندا.

مثلاً هو ڪلڪتي ڪانگريس ۾ وڃڻا آهن ته اهڙي وقت ۾ بطور ڪرايه وغيره جي ڪجهه روپيه پس غائبانه موڪلي ڏيندا ته بهتر آهي. شيخ صاحب کي رب نٿو ڇڏي.

اوهان جهڙا گهڻائي همدرد آئس، اوهان جي مدد معمولي حالت ۾ شايد قبول به نه ڪري. مگر ڪانگريس يا بين ڪانفرنس جي موقعي تي خرچ لاءِ جي ڪرايي طور ڪجهه رقم ڏياري موڪليندا ته شايد انڪار نه ڪري. ڪڏهه مدرسه کي گرانٽ به پنهنجي ايام پريزيڊنٽيءَ ۾ ضرور ڏيارجو. ان رات بيمره هوس. انهي ڪري سودا بچائيندي هي خيال ان وقت دل تي تري آيم. اوهان کي صلاح طور لکي موڪليان ٿو.

۳۰ نومبر ۱۹۲۸ع - سن

ميرزا قليچ بيگ کي سندس خط جي جواب ۾ هڪ ڊگهو خط لکي موڪليم. جنهن ۾ پنهنجي ارادن کان کيس آگاهه ڪيم (اهو خط منهنجي خطن جي نمبر ۱۶۷ فائيل ۾ آهي).

۴ - ڊسمبر ۱۹۲۸ع - سن.

مير غلام محمد ٽالپر ننڍي ٻاگي مان ”پريزيڊنٽ چونڊجڻ تي

مبارڪباد ڏيڻ سان گڏ تعليم جي طرف توجهه ڇڪايو. وغيره

٦- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

سنڌ ڪاليجيٽ يونين طرفان مولانا محمد عليءَ شوڪت عليءَ کي مینارام هاسٽل ۾ لنچ ڏني ويئي. شيخ رحمت الله سيڪيٽري يونين دعوت موڪلي. ان ۾ قاضي فضل الله، ايل. ايل. بي شاگردن طرفان مرحبائي تقرير ڪئي.

۱۸- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

هڪ خط پوئتي پيل قومن جي يونين جي سيڪيٽري ڏي لکيم ته ”اڄوتن جي حالت سڌارڻ لاءِ اوهان منهنجيون خدمات حاصل ڪري سگهو ٿا“.

۱۸- ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي پهرين ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ جي صدارت ڪيم.

۱۹- ۲۰- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي پهرين سماهي ميٽنگ منهنجي صدارت ۾ ڪليڪٽر ڪراچي جي ڪچهري هال ۾ گڏ ٿي. جنهن ۾ ڪيترائي نهراءَ پاس ٿيا.

۲۳- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - ڪراچي.

مولوي فتح محمد صاحب لکي ٿو ته ”اوهان لاءِ آئي سڪيورٽي جو بنگلو ستر روپيه مساواڙ تي هٿ ڪيو اٿم. پهرين جنوري کان قبضو وٺيو. حال سادو فرنيچر خريد ڪيو. ٻيو مساواڙ تي وٺيو. نه ٿرڙائي سان رهيو نه بي سائائٽو، ممتدل درجو رهڻ گهرجي. هروڀرو پاڻ کي زخمي نه ڪري وجهيو“.

۲۸- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - سيوهڻ.

حاتم علوي، فدا حسن شيخا، اسماعيل جي لالءَ آءِ منچر ۾ سير ۽ شڪار لاءِ وياسون ڇاڇي وٺي محمد شاه ذريعي رهائش جو انتظام ڇاڇا اسدالله شاه ڪيو. پيرين ۾ ٽي ڏينهن رهياسون.

۲۸- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - تي ريڊ ڪراس سوسائٽيءَ جي

پريزيڊنٽ مسٽر هيڊسن ڪليڪٽر ڪراچيءَ کان منهنجي ڳوٺ سڌار هيجل بابت خط جو اميد افزا جواب پهتو

۲۹- ڊسمبر ۱۹۲۸ع - مطابق ۲۱ شعبان ۱۳۴۷ھ تي مخدوم

شهيد الدين صاحب عرف پروڄام هالن جي وفاتيءَ جو اطلاع مليو.

سال ۱۹۲۹ع

۱- جنوري ۱۹۲۹ع - سيوهڙ.

هڪ خط مختلف صاحبن کي موڪليم. (نوٽ)

جيئن ته انهي خط جو مسودو ۽ جن ماڻهن کي موڪليو ويو هو. انهن جا نالا هن ڪتاب جي ٽئي باب ۾ ڏنل آهن انڪري ڊياري هتي نٿو ڏجي.

۲- جنوري ۱۹۲۹ع - سن.

حاتم علويءَ وارن سان سيوهڙ طرف جو سير ڪري ڳوٺ آيس. هو ڪراچي ويا.

اتان ٻي ڏينهن ڪراچي ويس.

۳- جنوري ۱۹۲۹ع - ڪراچي.

مسٽر هري لعل ڊيسائي وزير لوڪل سيلف گورنمينٽ بمبئيءَ کي گبول سان گڏ ڪراچي ڪلب ڊنر ڏنيم. جتان موٽي ڪوٽڙي آيس. ۴- تاريخ صبح جو تعلقه لوڪلبورڊ ڪوٽڙيءَ جي چونڊ هئي هڪ طرف مقبول شاه اميدوار هو. ٻي طرف راءِ بهادر سيٺ وٽنداس نهاچند اميدوار هو.

جو ڪيئي ٽرم پريزيڊنٽ رهي چڪو هو.

رئيس فقير بخش خان ڪاچي راءِ بهادر جي مدد ۾ آيو هو ۽ وٽن تڪيل هو.

راءِ بهادر کي دلاسو ڏنو هئائين ته مقبول شاه کي هٿ ڪٽائيندو.

مقبول شاه رئيس جي پيءُ جو پٽ هو. راءِ بهادر انهن ڏينهن ۾ سخت بيمار هو اتي ويهي به نٿي سگهيو. صرف پراڻي شان شوڪت لاءِ اميدوار بيٺو هو. سندس وري چاق ٿي جي اميد ڪانه هئي. تعلقه مان ۱۱- ميمبر مسلمان هئا مون مقبول شاه کي مدد ڪئي، رئيس حتي الامڪان مقبول شاه کي هٿ ڪٽائڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن هٿ نه ڪيو. مقبول شاه پريزيڊنٽ چونڊجي ويو.

شام جو ميران محمد شاه سان گڏجي حيدرآباد ۾ ميان مرید عبي خان ناريجي جي والده جي عذرخواهي ڪيم. ميان نصير محمد نظاماڻي حاڪم سدره مسٽر حافظ ڀيوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي، سان مليس. ۶ تاريخ

مقبول شاه سان گڏجي پين آيس.

۵- جنوري ۱۹۲۹ع

سيد مهر علي شاه خط لکي موڪليو ته "۲۰- ڊسمبر ۱۹۲۸ع تي سيد علي محمد شاه بارسر جي ڀاءُ سيد غلام علي شاه وفات ڪئي ۽ - ۲ جنوري ۱۹۲۹ع تي سيد بجل شاه وفات ڪئي (پويون سيد حاجي عبدالرحيم شاه جي همشيرا پڙيل هو. پهريون سندس ڀاتيڄو هو)

۷- جنوري ۱۹۲۹ع- سن

راء بهادر سيٺ وشداس نهالچند وفات ڪري ويو.

(نوٽ)

ان وقت هرڪو چوڻ لڳو ته مقبولشاه صبر ڪري ها ته پريزيدنٽ به ٿئي ها ۽ هن بزرگ کي به آخر وقت ۾ خوشي ٿئي ها. " پر غيب جي ڪنهن کي خبر هئي. انسان بي صبر آهي."

۸- جنوري ۱۹۲۹ع - ڪراچي.

سن مان ڪراچي نئين ڪراچي واري بنگلي آئي سڪيور واري ۾ اچي رهيس.

مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي کي هميشه وانگر ماکيءَ جو دٻو دوائن لاءِ نذرانو ڏنم.

۹- جنوري ۱۹۲۹ع- صبح جو آفيس جو ڪم لائيم. شام

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي ميٽنگ ۾ ويس. پريزيدنٽ جي حيثيت ۾ ميونسپالٽيءَ جو ايڪس آفيسو ميمبر هوس.

۱۰- جنوري ۱۹۲۹ع- منهنجي موڪليل خط جو جواب خانبهادر

ولي محمد حسيني موڪليو جنهن ۾ لکيائين ته اوهانجن ارادن ۽ مقاصد سان همدردي اٿم. ليڪن پروگرام وڌو آهي، ان مان صرف تعليم ڪٿو.

۱۰- جنوري ۱۹۲۹ع- مسٽر سڌوا جواب موڪليو ته پروگرام

پڙهي خوشي ٿي. هر طرح مدد ڏيڻ لاءِ تيار آهن. ميٽنگ گهرائي صلاح مصلحت ڪرڻ جو مشورو ڏئي ٿو.

۱۱- ۱۲- جنوري ۱۹۲۹ع- آفيس ۾ هر روز ويندو رهيس.

دوستن حاتم علوي، مولوي فتح محمد، غلام علي ڇاڳلا سان مليس. مولوي مصطفيٰ خان ايڊيٽر اسلامڪ ورلڊ سان ملاقات ٿي. جمال الدين بخاريءَ کي دعوت تي گهرائي، تبادلہ خيالات ڪيا ويا

۱۴- جنوري ۱۹۲۹ع- فري ميسري جي ٽيمبرنس ۽ بينيوونس لاج م ويس (انيشين ٿي)

۱۵- ۱۶- جنوري ۱۹۲۹ع- سن.

سن م شاه حيدر عليه رحمت جي ميلي جي موقعي تي هميشه وانگر ۱۶- تاريخ تنظيمي ڪانفرنس جو چوٿون اجلاس ٿيو. سيد ولي محمد شاه جي صدارت هيٺ.

ان م هيٺيان ٺهراءَ مڪيه پاس ڪيا ويا:

۱- محال مانجهند م زوري ۽ مفت تعليم شروع ڪرڻ لاءِ سرڪار کي درخواست ڪجي ٿي پر جي حال اهو ممڪن نه ٿي سگهي ته هيٺين ڳوٺن م سڪول کوليا وڃن.

۱- گولڙا ۲- قبي ۳- معروفائي ۴- عاقل تنگهيائي ۵- نپياڻ.

۲- بمبئي سرڪار کي عرض ڪجي ته هن محال جي آباديءَ لاءِ سکر براج يا مشين ذريع انتظام ڪيو وڃي يا هتي جي ماڻهن کي براج تي زمينون ڏنيون وڃن

۳- سنڌ جي سڀني ميلن تي ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس سڏائڻ لاءِ سجاده نشين کي عرض ڪجي ٿو.

۴- هيءَ ڪانفرنس بمبئي سرڪار کي عرض ٿي ڪري ته کين ڪراچي ضلعي سان ڳنڍيل رکيو وڃي. لاچار ته دادو ضلعي سان ملايو وڃي ليڪن حيدرآباد ضلع سان نه ملائڻ م راجي.

۵- هن سال جاري جي گهٽتائيءَ ڪري سرڪار کي عرض ڪجي ٿو ته پيلن مان مالن تان پنچري معاف ڪئي وڃي وغيره.

رئيس فقير بخش خان، مقبول شاه، مسر عبدالحق شيخ، غلام حسين شاه، مخدوم عبدالڪريم محالڪاري مانجهند. ميلي تي آيا. هزارها ماڻهو آيا. ملاڪڙو لڳو. عام ماڻهن لاءِ کاڌي جو هميشه وانگر درگاه طرفان انتظام هو ۽ خاص ماڻهن لاءِ مون ڪيو.

۱۸- جنوري ۱۹۲۹ع- سن.

شيخ عبدالمجيد ۽ حاجي عبدالله هارون خط لکي منهنجي ضلعي ڪراچي جي ڳوٺ سڌار پروگرام جي تائيد ڪئي.

۱۹- جنوري ۱۹۲۹ع- حيدرآباد.

ميرن محمد ساه کي ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ چونڊائڻ لاءِ

حيدرآباد ويس. ٻي ڏينهن بقادارشاه کي ٺاهي. پير غلام حيدر شاه بلڙيءَ واري وٽ ويس. شام جو شاه عنايت جي زيارت ڪيم ۽ صوفي ميان عبدالستار صاحب سان مليس. پير غلام حيدر شاه کي وٺي رات جو حيدرآباد آيس.

۳۱- جنوري ۱۹۲۹ع- سيد ميران محمد شاه ضلع ڪلچورڊ حيدرآباد جو پريزيڊنٽ چونڊيو. مسٽر جوهرمل وائيس پريزيڊنٽ ٿيو. پير بقادارشاه جي چيرمن سڪولبورڊ حيدرآباد چونڊائڻ لاءِ ڪم ڪيو ويو.

۳۲- جنوري کان ۳۰ جنوري ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

۲۲- ڪراچي ۾ آفيس جو ڪم ڪيم. مولوي فتح محمد ۽ شيخ عبدالمجيد جي حاضري ڏني ويئي. رات جو مسٽر بشير احمد افغان ڪونسل وٽ ماني کاڌم.

۲۲- لوڪلبورڊ ۽ ميونسپالٽي جي ميٽنگن ۾ شرڪت ڪيم. رات جو مسٽر بشير احمد افغان ڪائونسل ۽ شاهنواز شاه کي مانيءَ تي گهرائيم. شاهنواز شاه ڏاڙهي ڪوڙائي. مسٽر غلام علي جاڳلا کي مليس. ٿيا سافڪل سوسائٽي ۾ ويندو رهيس.

لوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ ويندو رهيس.

۲۶- تاريخ رات جو ڀنگ مين مسلم اسوسيئيشن جي ميٽنگ ۾ وڃي مولوي عصمت الله ۽ مولوي عبدالحق جون تقريرون ٻڌم ۽ ان جو مبهم ٿيس.

۲۷- شاهنواز شاه منگهي پير تي مسٽر ڊسٽوا پرسنل اسسٽنٽ ڪليڪٽر ڪراچيءَ جي دعوت ڪئي. قاضي عبدالرحمن خان صاحب گبول به هئا. مونکي به دعوت هئي. لوڪلبورڊ بنگلي ۾ ضيافت جو انتظام هو. اتي هنن خوب کاڌو پيتو هو.

آءٌ صوفي هئڻ ڪري تنگ ٿي بهانو ڪري ٻاهر گهمڻ ويس. مانيءَ وقت آيس خان صاحب شير دل خان ڪوٽڙي وارو. منگهي پير تي مليو.

۷- فيبروري کان ۷ مارچ ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

سارو رمضان جو مهينو ڪراچيءَ ۾ هوس. سڀئي روزا رکيم. نمازون پڙهيم. ٻي عبادت ڪيم. ڪتاب پڙهندو رهيس. غور ۽ فڪر طرف زياده توجه ڏنم. لوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ ويندو رهيس. ميونسپالٽيءَ جون

مينگون به اڪثر ائين ڪندو رهيس.

۹ فيبروري ۱۹۲۹ع -

آئي سڪيورٽي بنگلي تي منهنجي سڏايل قومي ڪارڪن جي ميٽنگ ڪئي ٿي. جنهن ۾ اٽڪل ۲۵- مکيه ڪارڪن شرڪت ڪئي. ان جي غور ڪرڻ لاءِ هيٺين ايجنڊا رکي ويئي:

(۱) بي علميءَ کي دور ڪرڻ لاءِ ننڍن خواه وڏن جي تعليم لاءِ

انتظام.

(۲) ديسي ۽ مڪاني هنرن کي زور وٺائڻ لاءِ تجويزون سوچڻ.

(۳) بيروني ملڪن ۾ ٿيندڙ ترقي جي احوال کان عوام کي واقف

ڪرڻ لاءِ رٿون رٿڻ.

(۴) ڳوٺاڻن جي معيار زندگي بلند ڪرڻ لاءِ تجويزون رٿڻ.

(۵) عام مان پراڻا ۽ فرسوده خيال دور ڪرڻ لاءِ پرچار.

(۶) فضول خرچ رسمن رواجن جي اصلاح آڻڻ.

(۷) ڳوٺاڻن جي پيدوار جي نيڪال ۽ سندس ضروريات زندگي.

سستي اگهن تي مهيا ڪرڻ جو انتظام ڪرڻ.

(۸) ڳوٺن ۾ لڳندڙ ميلن کي سڌاري، انهن کي واپار، تنظيم عوام.

عام معلومات ميسر ڪرڻ ۽ تفريح جا مرڪز بنائڻ لاءِ رٿون رٿڻ.

(۹) سنڌي ادب کي زور وٺائڻ لاءِ ڪوشش.

(۱۰) ڳوٺن جي صحت، صفائيءَ جي لحاظ سان نئي سر تعمير

ڪرڻ.

(۱۱) بالغن جي تعليم لاءِ شين سکول کولائڻ.

(۱۲) ڇوڪرين جي تعليم لاءِ خاطر خواه انتظام ڪرائڻ.

(۱۳) ڳوٺن ۾ زالن لاءِ گهرن جي صفائي، ٻارن جي پرورش، ويڙهي

جي سهوليت، سٺي کاڌي ٺاهڻ، ڪپڙا سبڻ، رواجي زنانہ بيمارين لاءِ تربيت ۽ معلومات ميسر ڪرڻ جو انتظام ڪرڻ.

(۱۴) هارين جون جماعتون تيار ڪري انهن جي حقن جي حفاظت

۽ ترقي لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

(۱۵) مالدارن جون جماعتون قائم ڪرڻ، انهن جي حقن جي

حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

(۱۶) ميربحرن = = = = =

=

(۱۷) سماجي برابري جھڙوڪ ننڍين جي شادين بند ڪرائڻ، فزون خرچ رسمن ۽ رواجن کي بند ڪرائڻ لاءِ سماجي ادارا ٺاهي انهن ذريع برچار ڪرڻ.

(۱۸) ڳوٺن ۾ رستن، اسڪولن، مسافر خانن، کوهن، اسپتالن ۽ تفريح گاهن لاءِ انتظام ڪرڻ.

(۱۹) ڪوآپريٽو تحريڪ ذريعي ڳوٺاڻن جي مالي حالت درست ڪرڻ.

(۲۰) نشيدار شين جي بندش لاءِ طريقو سوچڻ.

(۲۱) تعليم کي زوريءَ ۽ مفت ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

(۲۲) ڳوٺن جي صحت ۽ صفائيءَ لاءِ انتظام ڪرڻ.

(۲۳) سوديشي شين جي وڻ پوکائڻ ۽ پوکيل وڻن جي حفاظت ڪرڻ.

(۲۴) سوديشي شين جي استعمال لاءِ چاه پيدا ڪرڻ.

(۲۵) بيروزگاري دور ڪرڻ لاءِ آفيسون کولي معلومات حاصل ڪري انهن جي گهٽائڻ لاءِ حتي الامکان ڪوشش ڪرڻ.

(۲۶) ڳوٺ سڌار جماعت ٺاهي، انهيءَ ذريعي مٿين رکيل پروگرام کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.

انهيءَ ميٽنگ جي صدارت مسٽر جمشيد ميهٽا ڪئي.

اتي مختلف آيل صاحبن پنهنجي خيالات جي اظهار ذريع ظاهر ڪيو ته پروگرام تمام وڏو آهي. انهيءَ جي سرانجاميءَ لاءِ هڪ مهارن جي پلٽنگ ڪميٽيءَ جي تقرير جي ضرورت هئي.

جي هر مسئلہ جي گهرائين ۾ وڃي غور ڪرڻ بعد ڪو منصوبہ تيار ڪن. پر ان ۾ سرڪار جي مدد جي سخت ضرورت هئي. جنهن جو روبرو غير همدردانه هو. ازانسواءِ ان لاءِ پيسن جي ضرورت هئي. جنهن جي پورائي پنهنجي حڪومت کان سواءِ ٿيڻ مشڪل هئي بهرحال اهو بهتر ٿيندو ته عوام جو توجهه انهن ڳالهين ڏي ڇڪائڻ لاءِ ڪراچي ضلع واسطي رورل رفارم ائسوسيئيشن ٺاهي وڃي. جنهن جي مقصدن ۾ مٿيون ڳالهيون درج هجن. اها جماعت غير سياسي ۽ غير مذهبي هئڻ گهرجي.

انهيءَ جماعت جي ٺاهڻ ۽ ان جي دستورالعمل ۽ پروگرام بنائڻ لاءِ

هيٺين ڪميٽي جون ڊي ويئي:

- ۱- مسٽر جمشيد نسروانجي ميهٽا چيرمين ۲- مسٽر سڌوا ميمبر
 - ۳- مسٽر حاتم علوي ميمبر ۴- راءِ بهادر هوتچند چانڊومل ميمبر
 - ۵- مسٽر اين ڊي ملڪ ميمبر ۶- قاضي عبدالرحمن ميمبر
 - ۷- سيد شاهنواز شاه ميمبر ۸- سيد جمال الدين بخاري ميمبر
 - ۹- مسٽر جي. ايم. سيد ميمبر سيڪريٽري.
 - ۲۶- فيبروري مطابق ۱۵- رمضان ۱۴۴۷ھ تي صبح آئي سڪپورا
- بنگلي جي اتر واري روم ۾ (جو بنگلو پوءِ رام ڪرشن مٿ وارن خريد ڪيو هو) سٽو پيو هوس.

۴ بج صبح جو روزو رکي ڪتاب پڙهڻ ويٺس. ٻاهر چانڊوڪي رات ۾ دلچسپ نظارو پسند آيو. وضو ڪري نماز پڙهي سبحان الله جي تسبيح پڙهڻ وينس حافظ جو هيٺيون بيت دل تي تري آيو

”رونق عهدشباب است دگر بستان را
مي دهد مژده گل بلبل خوش الحال را“

اڪين مان زار زار پاڻي وهڻ لڳو. چند سوال دل تي تري آيا. انهن تي غور ڪرڻ ۾ مستغرق نيس.

- ۱- الله ۽ ان جي پاڪيزگي ڇا آهي؟
 - ۲- انسان ۽ الله جي وچ ۾ لاڳاپو ڪهڙو آهي؟
- انهي خيال ۾ تسبيح پڙهندي محويت طاري ٿي ويئي. ڇا ٿو ڏسان ته سمنڊ جي وچ ۾ آهيان. پاڻ کي ان جو قطرو سمجهي رهيو آهيان، عجيب عالم هو.

صبح صادق جي چانڊوڪيءَ ۾ لهريون جستجو واري مضطرب دل کي سڪون ڏيڻ لاءِ هندوري جو ڪم ڏيئي رهيون هيون. حسن ۽ جمال پنهنجي ڪمال تي هو. سگهوئي حالت بدلي. مان آفتاب عالم تاب جهلڪ ڏيکاري ۽ جمال مان بدلي جلاز جو نظارو نظر ۾ اچڻ لڳو. ساري سمنڊ ۾ سڪون عيوض بي قرار بيڊا ٿي ويئي. ان جا قطرا هڪ ٻين کان جدا ٿيڻ لڳا. ڪن ٻاڦ بنجي ڪڪرن جي صورت اختيار ڪئي، ڪن وير ۾ ٻاهر زمين تي اچي ننڍن تالابن جي شڪل ورتي.

ڪڪرن هوا جي زور تي مختلف جڳهين تي وڃي ڪيئي ملڪ سيراب ڪيا. انهن مان ڪن پهاڙن جي چوٽين کي چانديءَ جا ڪلس پهرايا.

ڪٿا منجهه قرار هئا هيڪاندا سنگ ۾

گاهي ٻاهه فراق جي ڪيا ڌارون ڌار

نچاڻان بهار ٿيندو ميلو سڄڻن (شاه)

اهي قطرا هر وڻ جي رڳن، پنن، گلن ۽ ميون ۾ سمايل نظر آهر.
اهيئي هر جانور جي خوف ۾ ڦرندڙ ڏنر. اهي گل ۽ بلبل ٻنهي جي زندگيءَ
جو سهارو ڏسڻ ۾ آهر. اهيئي عمدا تالاب جي رونق هئا. اهيئي ٻين آلاش
گڏجڻ ۽ وهڪري وڃائڻ ڪري بدبودار نلاڻن جي صورت اختيار ڪري ويل
هئا.

انهيءَ محويت جي عالم ۾ زندگيءَ جي جهلڪ جا ڪيئي نظارا
ڏنر. جنهن مان مٿي ذڪر ڪيل سوالن جي ڪنجي ملي وهر. معلوم ٿيو ته
ڪيئن ان بحرني پايان جا قطرا مختلف صورتن ۽ مرحلن مان گذري ٿوري
گهڻي ڏينهن وريو اڃو پنهنجي وطن ۾ پهتا ٿي.
مهر جي معنيٰ ملي ويئي هئي. ڪل ۽ جز، وصال ۽ فراق، لطيف ۽
ڪثيف، پاڪ ۽ پليٽ جو پرو پوڻ لڳو. جهونڙ لڳس.
۽ وقت بوقت اڇاري رهيو هوس.
”معنيٰ مهر جي ملي ويئي. من تان مٽجي ويو مونجهارو“ (محمد
فقير ڪنيان)

۲۷- فيبروري ۱۹۲۹ع- فري ميسنري لاج ٽيمپرنس ۽
بينولسن ۾ ميمبر ٿيڻ لاءِ مون کي داخل ڪيو ويو.

۱- مارچ ۱۹۲۹ع- آئي سڪيور وارهو بنگله مٿاهي منگهي پير
روڊ تي چئن سيمٽ وارن بنگلن مان پهرين نمبر ۾ اچي رهڻ لڳس.
مولوي فتح محمد، حاتم علوي، تياسافيڪل سوسائٽي اڪري
منهنجي وڃڻ جو مرڪز بنجي پيا.

۸- مارچ کان ۱۹ مارچ ۱۹۲۹ع- سن ۾ رهيس.

۲۰ مارچ ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي سٽيڊنگ ڪاميٽي، جنرل باڊي ۽ ٻين
مختلف ڪميٽين ۽ آفيس جي ڪم ۾ مشغول رهيس

۲۸- مارچ مهراڻ محمد شاه حيدرآباد مان خط لکي ٿو ته ”هر ٻي
ڏينهن ڪراچي ايندو جتان سائمن ڪميشن جي سلسل ۾ دهلي وڃي پوءِ

مهاڻيشور ۾ رهي رپورٽ لکندا.

۱۸- ايپريل ڌاري موتي حيدرآباد ايندو.

بمبئي ڪائونسل جي چونڊن جي نئين سر تياري ڪندو. کيس شيخ عبدالمجيد جي بيهڻ جو خورو هو. قاضي عبدالقيوم کيس واعدو ڏنو هو ته هو شيخ صاحب کي حيدرآباد مان بيهڻ واسطي نه همتائيندو. وري لکي ٿو ته بابا مير محمد بلوچ کان پڇندا ته واقعي آءٌ ڪائونسل ۾ نيڪ ڪم ڪري رهيو آهيان يا نه. وغيره.

۱- اپريل ۱۹۲۰ع - سن.

سيد ميران محمد شاء دهليءَ مان لکي ٿو ته ”نئي دهلي ۾ رهيل آهي. اتي آل پارٽيز ڪانفرنس ۾ ويندو آهي. مرڪزي اسيمبليءَ جو اجلاس به ڏسندو رهي ٿو. باقي وقت بمبئي براونس ڪميٽي سائمن ڪميشن جي ڪم ۾ گذريس ٿو. البت شام جو دهلي جي سوشل زندگيءَ جو لطف وٺي ٿو. ٻي ڏينهن بمبئي روانو ٿيندو.

۱۸- تاريخ موتي سنڌ ۾ ايندو.

۶- اپريل ۱۹۲۹ع - ڪراچي.

سن کان ڪراچي آيس. جتي ٽي ڏينهن رهي ۱۰- اپريل کان ۲۹- اپريل تائين ڪراچي ضلع جي گشت ۾ رهيس. روزانه دائري هيٺ ڏجي ٿي.

۱۰- اپريل ۱۹۲۹ع - لانڍي.

صبح جو گشت ۾ نڪرڻ جي عيوض شام ۲ بجي حاتم علوي. دسترڪت اوورسيئر ۽ ٻي لوڪنبرڊ عملي سان ضلع جي گشت لاءِ روانو ٿيس. موٽر جي سواري هئي جو شيرويلٽ ۴- سلينڊر نئون مسٽر نارائنداس موٽر ڊيلر کان قسطن تي ورتو هوم. ڪراچيءَ کان ابراهيم حيدري پهتاسون. رستو وارياسو هو. رستي تي هڪ پراڻو کوھ ۽ ڪڇيون کوهيون ڏٺيون ويون، جي مال کي پاڻي پيارڻ لاءِ ڪتب ايندڙ هئا.

ابراهيم حيدري ڪراچيءَ کان ۹ ميل پري، سمند جي ڪناري تي مڇي ماريندڙن جو ڳوٺ آهي ۽ ان جي آدمشماري ۱۴۲۶ ماڻهو آهي. ڇوڻ ۾ ٿي آيو ته سٺي موسم ۾ هر روز ۴۰ گان ۵۰ مڻ مڇي هر روز ڪراچيءَ ۾ هتان ويندڙ هئي. جنهن مان ڪا تازي ۽ ڪا سڪائي موڪليندا هئا.

واپار تي چند واپارين جو قبضو هو، جن شهر جي اگهه کان ڏهه روپيه گهٽ مير بحرن کي ڏنو ٿي. ان جو مکيه سبب ميربحرن کي غير موسم

۾ کاڌي ۽ پيڙين وغيره لاءِ قرض کڻائڻ جو هو. ڪوآپريٽو بئنڪن مان پيسه جي انتظام ڪرڻ سبب هنن جو فائدو ٿي سگهيو ٿي. هتي لوڪلبورڊ نلاءِ سٺي حالت ۾ نه هو. ٻه ملا مڪتب هئا. چوڪرن ۽ چوڪرين گڏ تعليم ورتي ٿي. ماڻهن ۾ جاءِ، سگريٽ ۽ پاڻ جو گهڻو چاهه هو. ڪيترا هوٽل هئا.

اڪثر ماڻهو شاه عبدالڪريم ۽ شاه عبداللطيف جي درگاه سان واسطو رکندڙ مريد هئا. خليفن کي ڪارا پنڪا هئا. اتان ڪلراڻو رستو ڏئي، واڳهو ڌرتي آياسون. اتي جبل مان مٺو پاڻي نڪري رهيو هو. سمنڊ جي ڪناري تي هو ان جاءِ جو نظارو عمدو هو. پيڙين وارا پاڻي هتان ڀرڻ ايندا هئا.

اتان ريڙهي ۾ آياسون. سڀن جي چلڻ جا دڙا ڏٺاسون چوڻ ۾ آيو ٿي ته ڪنهن وقت ان جي ڀر مان موتي نڪرندا هئا. هتي جا ماڻهو به مڇي ماريندڙ ۽ شاه لطيف ۽ شاه ڪريم جا طالب هئا. اتان نڪري لانڍيءَ آياسون. لوڪلبورڊ بنگلي ۾ لهي، شام جو آسو هندوءَ جي ڳوٺ ۾ سڏايل جلسي ۾ آياسون. هزار کن ماڻهو آيل هئا.

چوڪرن ڊائلاگ ۽ ڊراما ڪيا. ماسٽر رپورٽ ۾ مڪاني حالت کان واقف ڪيو. رات جو موٽي اچي لانڍيءَ جي بنگلي تي رهڻ ٿيو. لانڍيءَ جي هوا ڪراچيءَ کان وڌيڪ سٺي معلوم ٿي.

۱۱- اپريل ۱۹۲۹ع- گهاري.

صبح جو اٿي، لانڍيءَ جي آس پاس لوڪلبورڊ عمارات ڏسي، پوءِ وڻيجي جي باغ کي ڏٺوسون. منجهس ڪڇن جا وڻ ۽ پاڻي سٺو هو. سمنڊ جي ڪناري تي هو. دايجي ريلوي سٽيشن کان ۳- ميل کن آهي. هتي جي هوا عمدي آهي. ڪراچيءَ لاءِ تقريح گاه جو ڪم ڏيئي سگهي ٿو.

اتان پنيور جي ڳوٺ آياسون. هڪ ڦٽل دڙو هو. سمنڊ جي ڪاريءَ جي ڀر ۾ آهي. سسئي پنهنون جي آکاڻيءَ جي ڪري مشهور آهي. اتي ڀر ۾ هڪ جاءِ ڪبير ڀڳت جو آستانو جي نالي سان ڏٺوسون.

پوءِ گهاري ۾ اچي لوڪلبورڊ بنگلي ۾ رهياسون. شام جو ڀاڀرن جي ڳوٺ ۾ آياسون. سينٽري ڪانه هئي پاڻ ۽ گندگي جا دڙا لڳا پيا هئا. پوءِ اتان گجي واري رستي کان موٽي گهاري آياسون. جتي واريءَ جا دڙا هئا (هن وقت اهو ڪراچي- حيدرآباد رستي ۾ آيل آهي) شام جو گهاري

اسڪول ۾ - سڏايل هو. اس ڀاس جا سوها ماڻهو ايل هئا. هيڊ ماستر ڪيمچند گهنشام داس هو. چوڪرن سنا ڊائلاگ ڪيا. ڳوٺ ۾ هندن جو تعداد گهڻو هو. منجهن نفاق هو. کين اتفاق جي هدايت ڪئي ويئي. ڳوٺ سڌار هلچل جو پرچار ڪيو ويو. اتي ميرپور ساڪري جو مختيارڪار مسٽر ڪشنچند مليو. هو صوفي منس هو. هن عوام جي ڀلي جون ڪيتريون تجويزون ڏنيون. رات جو شهر جي ماڻهن سان تبادلہ خيال بعد آرام ڪيو ويو.

۱۲- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل ميرپور ساڪرو.

صبح جو گهاري مان نڪري ميرپور ساڪري آياسون. ڪچو رستو هو. بارش جي ڏينهن ۾ رستو سوريءَ لائق نه ٿي سگهندو. شهر ۾ لوڪلبورڊ عمارات ڏٺيون ويئون.

شام جو گهوڙاڀاري جي ڳوٺ ڪوٽڙي الهرڪي شاه ڏي سانولپور وارو رستو ڏئي ميرپور ساڪري آياسون. ان کي پيچرو سڏڻ به ٿيڪ نه ٿيندو. ۱۱- ميل کن رستو اڍائي ڪلاڪ وٺي ويو. رات جو ميرپور ساڪري جي اسڪول ۾ جلسو هو. چوڪرن ڊائلاگ ڪيا. هيڊ ماستر واڌومل ٿيڪچند هو. ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کان آگاه ڪيو ويو. رات جو ڳوٺاڻن سان تبادلہ خيالات ڪري آرام ڪيو.

۱۳- اپريل ۱۹۲۹ع- ميرپور ساڪرو.

صبح جو گهاري وارو رستو وٺي وچان ڀاڙن کان ڦري. غلام الله وياسون جو سڌو رستو ٿيڪ ڪونه هو. اتي جو مکيه ماڻهو حاجي خواجہ هو. اتي جي ماڻهون اسڪول جي گهر ڪئي. وري ميرپور ساڪري موٽي آياسون جتان سيد محمد شاه بخاري جي دعوت تي. سندس ڳوٺ وياسون. اهو جمن شاه حقي واري جو والد هو.

هو سخي. محبتي ۽ نيڪ انسان هو. جيڪڏهن هن وٽ ۲۵ مهمان ويندا هئا ته هر هڪ کي حقو، ماني ۽ بسترو علحدہ ڏيندو هو. اسان کي ماني ڪارائي، لونگيون ڏنائين

انڪار ڪرڻ تي سخت ناراض ٿي پيو. هن جو وڏو سخي ابراهيم شاه بخاري، شاه عبدالڪريم بلڙيءَ جي مرشدن مان هو.

اتان ڀر ۾ نوريءَ جي مياڻ هئي جتي مڇي ڪهڻي مٺي ٿي. جيڪڏهن موٽر جو رستو ٺهرائجي ته روزانو هو مڇي ڪراچي موڪلي سگهندا. بگهاڙ

واه تي موريءَ جي ضرورت هئي.

اتان بهارن جي ڳوٺ وياسون. اسڪول ۾ جلسو ٿيو سوها ماڻهو آيا چوڪرن صحت تي ڊائلاگ ڪيو. ۱۰ ام جو موٽي ساڪري ۾ آغا خاني خوجن جا اسڪول ڏنا ويا.

چوڪرن اسماعليہ فرقہ جي چڱي سمجهاڻي پيش ڪئي ٿي. رات جو شهر ۽ آس پاس جي ماڻهن سان ملاقات ٿي. جن مان رئيس خير محمد بگهياڙ پريزيڊنٽ تعلقہ لوڪلبورڊ ۽ شير محمد خان هديہ وئيس پريزيڊنٽ خاص طور ذڪر جي لائق هئا.

اتان رئيس مزار خان ۽ مير عالي خان بلوچ ضلع لوڪلبورڊ جا ميمبر هئا.

۱۴- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل سانوليپور.

صبح جي ميرپورساڪري مان نڪري بهارن واري رستي کان بگهياڙ واه پيڙيءَ ۾ ٿي، گهوڙا ٻاري تعلقي جي حد ۾ آياسون رستو ڪراڻو هو. جتان گاڙهي جي مسافري ۾ آياسون. اتان جهورملوڪ شاه ڏسڻ وياسون. وري موٽي گاڙهي اچي، پوءِ رئيس عمر خان منڌير جي ڳوٺ آياسون. هو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو ميمبر هو. ماني پهرن جي هن وٽ کاڌي سون. هو وڏو مهماننواز هو. رهڻي ڪرڻي سادي هيس. عوام ۾ مقبول هو.

سندس گهڻو گذارو مال تي هو. سندس ڳوٺ جي ڀر ۾ هڪ سرهندي بزرگ گوشہ نشين زندگي گذاريندو هو. جنهن جي خاطر تواضع هي ڪندو هو.

اتان ڪوٽڙي الهرڪي شاه ۾ آياسون. اهو گهوڙا ٻاري تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر هو. گاڙهي کان ڪوٽڙي الهرڪي شاه تائين رستو ٻيلي مان هيٺ تي وڃڻ ڪري اونھاري ۾ هلڻ لاءِ ڪار گر ڪونه هو.

ڪوٽڙي الهرڪي شاه تمام ننڍو ڳوٺ هو سرڪار آفيسن ۽ عملي ڪانسواءِ تمام ٿورا گهر منجهس هئا. رات جو سانوليپور جي بنگلي ۾ رهياسون. جتي سيد موليدنه شاه باقيل پوٽه مٿارين واري جي زمين هئي. جنهن جا مهمان ٿي رهياسون.

۱۵- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل سانوليپور.

ڪوٽڙي الهرڪي شاه جي لوڪل بورڊ عمارتن جومعائنو ڪري علي

بخش خان ڳاهي جي ڳوٺ وياسون. جتي رئيس امام بخش خان ڳاهي. ميمبر دسترڪٽ لوڪلبورڊ کي مليا سون. اتي اسڪول جي گهر ڪيائون. اتان دريش جي ڳوٺ آياسون. اسڪول ۾ جلسو هو. جتي چوڪرن راڳ ڳايا. ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل مقصدن کان واقف ڪيو ويو.

پر ۾ پيلو هو. مالدارن ۽ ڇندن شڪايتون بيان ڪيون. کين سندس جماعت ٺاهڻ لاءِ چيو ويو ۽ وعدو ڏنو ويو ته پيلي آفيسرن کي ملي اهي شڪايتون سندن ڌيان تي آڻيندس.

(نوٽ)

(بعد ۾ مسٽر بروڪس ڊويزنل فاريست آفيسر کي ملي. هڪ سال لاءِ پنچري معاف ڪرايم)

رات جو موٽي سانولپور بنگلي ۾ اچي رهياسون.

۱۶ - اپريل ۱۹۲۹ع - منزل مڪلي نٿو.

صبح جو سانولپور بنگلي مان نڪري علي بخش ڳاهي جي ڳوٺ کان گليل وارو رستو ڏئي، پير پني آياسون، رستو هيٺ ڪڇن ڦڙين سبب تڪليف دم هو. پير پني جي زيارت ڪئي ويئي. ان جي ڀر ۾ هڪ پراڻي گرجا ۽ عيد گاه ڏئي ويئي پائنجي ٿو ته هن جي ڀر ۾ ڪو وڏو شهر هو. جنهن ڪري گرجا ۽ ايڏي عيد گاه ٺاهي هئائون.

ان وقت درگاه جو سجاده نشين شيخ جلال الدين هو.

سندس فرزند شيخ محمد عثمان تعلقه لوڪلبورڊ جو ميمبر هو. شيخن جو راءِ بهادر شيوارام وارن سان رستو هو. اتي سيد ميان اشرف شاه بخاري سيد رهي ٿو. جنهن جا عزيز جيڪب آباد ضلعي جا ويٺل آهن. هي سياسي طرح آزاد خيال، دستار بند مولوي آهي. پير پني کان وڙ جي ڳوٺ آياسون. وڙ جي ڳوٺ ۾ هندو ۽ خوج واپاري رهندڙ هئا. ڳوٺ جي مسافر خاني کي بدلائي بنگلو ڪيو ويو آهي. ان ڪري ٻاهران ايندڙ ماڻهن کي تڪليف هئي.

اتي جو معزز ميان امام بخش شاه شيخ مليو. اهي پير پني وارن شيخن جا عزيز آهن. ڳوٺ ۾ آغاخاني خوجن جا اسڪول چڱو ڪم ڪري رهيا هئا. ڳوٺ بگهاڙ جي ڪناري تي هو ته به پيٽ جي پاڻيءَ جي تڪليف هين. ڪوه جي ضرورت ٻڌايائون ٿي. ڳوٺ واپار جو مرڪز هو. اسڪول ۾ جلبي جو انتظام ڪيل هو. ڊائلاگ ٿيا.

ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل جا مقصد ذهن نشين ڪيا ويا. اوني فراسيون اس ياس ۾ ٺهندڙ هيون جي ڳوٺ ۾ وڪري لاءِ ايندڙ هيون. اتان موٽي پير پٺي اچي ٺٽي آياسون. ٺٽي جي سنڌي اسڪول ۾ جلسو رٿيل هو. جتي هزارها ماڻهو آيا. چوڪرن ڊائلاگ ڪيا ۽ غزل ڳايا. ڳوٺ سڌار هلچل جا مقصد ماڻهن کي ٻڌايا ويا. مهماننوازي جا فرائض سيٺ محمد رجب شفيعائي بجا آندا. مڪلي جي بنگلي تي رهڻ ٿيو.

۱۷- اپريل ۱۹۲۹ع - مڪلي ٺٽو.

صبح جو موٽر ۾ چڙهي مڪلي جو قبرستان ڏسي انجا فوتا ورتا ويا. شروعات سيد مير عالي جي مقبره کان ڪئي سون اتان ڄام نظام الدين پوءِ سندس سپهه سالار ۽ وزير، سنڌ جي محافظ ۽ محب وطن شهيد سنڌ نواب مبارڪ خان عرف درياه خان دولهه جو مقبرو ڏسي، ميرزا جاني بيگ، نواب شرفا خان، ميرزا عيسيٰ خان ترخان وغيره جا مقبرا ڏٺا ويا. آرڪيالاجي وارن جو پورو توجهه مرمت وغيره لاءِ ڪونه هو.

(نوٽ)

(مرمت طلب جين جي لسٽ تيار ڪرائي آرڪيالاجي وارن کي بعد

۾ موڪلي ويئي)

شام جو گجي طرف وڃڻ ٿيو رستو تمام خراب هو.

(نوٽ)

(اهو هاڻ ڪراچي. حيدرآباد رستي ۾ داخل آهي)

ٺٽي جي جامع مسجد ۽ شهر ڏٺا ويا.

ڪراچي جي ڪليڪٽر مسٽر گيسن جف آفيسر جي چور تي گشت بند ڪرڻ لاءِ ليٽر موڪليو. جنهن جو مفصل احوال ٽي باب ۾ ڏنل آهي. مسٽر حاتم علوي موڪلائي واپس ڪراچي ۽ ويو. مولوي عبدالڪريم شڪارپور وارو اچي گشت ۾ شامل ٿيو.

۱۸- ۱۹- اپريل ۱۹۲۹ع - قاضي عبدالرحمن ۽ قاضي يار

محمد ولد محمد روشن هالن وارن جون شاديون مسٽر عبدالحبار وڪيل وٽان ٿيون. گشت ۾ هئڻ ڪري ان ۾ شريڪ ٿي ڪين سگهيس.

۱۸- اپريل ۱۹۲۹ع - منزل سجاوڻ.

صبح جو ٺٽي کان جهرڪن وارو رستو ڏٺي، محمد سومري جي

ڳوٺ وڏيره محمد عثمان سومري ميمبر ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ وٽ وياسون. هن جي رهڻي ڪرڻي سادي هئي.

آس پاس جي ماڻهن ۾ اثر هوس. اتان موٽي نٿي اچي. جنگشاهي اسٽيشن جو ڳوٺ ڏسي، پوءِ موٽي جهاز تان ماڇين واري پٽڻ کان اڪري سجاول پهتاسون. سجاول ۾ حاجي عبدالرحيم شاه جا مهمان ٿياسون، ڏينهن ناري شام جو مرادائڻ کان ميرپور پٺوري وارو رستو ڏئي ٻيلي ڳوٺ وياسون. اسڪول ۾ جلبي جو انتظام هو. هيڊ ماستر آڌارام پيراج مل هو. هڪ هزار کن ماڻهو آيل هئا. مون ۽ مولوي عبدالڪريم چشتي ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن تي تقريرون ڪيون. اتان موٽي سجاول آياسون. مون حاجي صاحب کي چيف آفيسر ۽ ڪليڪٽر جي سازشن کان واقف ڪيو.

۱۹ - اپريل ۱۹۲۹ع - منزل سجاول.

صبح جو شيخ حسين بخش ڊيوٽي ڪليڪٽر شاه بندر سان گفتگو ٿي. پوءِ سجاول جاتيءَ واري رستي کان ميرزي لغاريءَ جي ڳوٺ ويس. جتي سيد نواز علي شاه، حاجي عبدالرحيم شاه جو ڀاءُ (بي والده مان) سان ملاقات ڪئي ويئي.

شاه صاحب باهمت، مهل سر ڪم ايندڙ، يار ويس ماڻهو هو. پوءِ موٽي سجاول آياسون. شهر ۾ شاه صاحب جي ٺهرايل جامع مسجد، عربي فارسي مدرسي، دڪان وغيره ڏٺا ويا. مدرسو سندس وڏي ڀاءُ هاشم شاه جي نالي ٺهرايو هئائين. مدرسي لاءِ زرعي زمين وقف ٿيل هئي. لوڪلبورڊ گرانٽ ۽ دڪانن جي پيدائش به انهيءَ ڪم ۾ ايندي هئي.

مدرسي جو انتظام ٽرسٽين جي حوالي هو. ليڪن مکيه نظرداري سيد مهرعلي شاه جي حوالي هئي. جنهن جي پاليسيءَ مان معلم ۽ شاگرد ناراض نظر ٿي آيا.

مهر علي شاه سيد حاجي عبدالرحيم شاه جي نني مان ڪيل شاديءَ جي بي بي جي پائيجو هو.

هو اول ۾ روينيو کاتي ۾ ڪلارڪ هو. ان کي نوڪري ڇڏائي شاه، صاحب بي بي صاحب جي چوڻ تي لڳهار تي نوڪر ٽڪري رکيو هو. شام جو اسڪول ۾ جلسو هو. جتي آيل ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کن واقف ڪيو ويو.

هيڊ ماستر شفي محمد محمد سومار سجاول جو رهاڪو هو. تعلق

لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ حاجي عبدالرحيم شاه هو.

۱۰- اپريل ۱۹۲۹ع- چوهڙ جمالي.

صبح جو سڃاڻل شهر ۾ لوڪلبورڊ عمارات ۽ ادارا ڏسي. اسپتال ۾ ويس. جتي اکين جو ڊاڪٽر مسٽر سچانند آيل هو. عام ماڻهن جي رهائش ۽ کاڌي جو انتظام ڪونه هو. جو ڪرايو ويو.

پوءِ چوهڙ جماليءَ ويندي رستي تي تنده عالم ڏٺو ويو. بهايو پور بند جي بي. ڊبليو ڊي بنگلي ۾ رهڻ ٿيو. شام جو لاڏين جي ڀر ۾ خانصاحب خير محمد خان چانڊيو ميمبر ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ وٽ وڃڻ ٿيو. اتان لاڏين ۾ ويس. رات جو موٽي بنگلي تي آيس. تعلقم لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ راءِ صاحب مينارام اجيت سنگهه هو.

۲۱- اپريل ۱۹۲۹ع- چوهڙ جمالي.

صبح جو چوهڙ جمالي مان نڪري شام بندر وارو رستو ڏيئي گونگاڻي وياسون جنان سيد سوڌل شاه منيارين جي زميندار کي سندس ڳوٺ وڃي ملياسون. پوءِ جئند رنگيجر جي ڳوٺ لوڪلبورڊ عمارتون ۽ اسڪول ڏسي ماڻهن کان حال احوال وٺي شاه بندر آيسون. هي ڳوٺ ڦٽي ويل هو.

هن ڊويزن جي پيداوار ڪراچيءَ ۽ ڪڇ موڪلڻ لاءِ هي بندر ڪارائتو ٿي سگهي ٿو. بشرطيڪ رستو درست ڪرايو وڃي. شاه بندر کان هڪ رستو ڇڄ جهان اچي ٿو پر قتل هڻڻ ڪري ان کي ڏسي نه سگهياسون. موٽندي قائم خان جلباڻيءَ جو ڳوٺ ڏسندا لاڏين ۾ اچي اتان ڇڄ جهان وياسون.

پوءِ خانصاحب خير محمد خان جي ڳوٺان ٿي، رات جو چوهڙ جمالي جي اسڪول واري جلسي ۾ شرڪت ڪئي ويئي. چوڪرڻ چڱا ڪيل ڏيکاريا ۽ راڳ ڳايا.

مون ڳوٺ سڌار هلچل تي تقرير ڪئي. پوءِ راءِ صاحب مينارام وٽ سندس اوطاق سٿاه واه تي رات جي ماني ڪائي اچي بند واري بنگلي تي سمهڻ ٿيو.

۲۲- اپريل ۱۹۲۹ع- جاتي.

صبح جو بهادي پور بنگلي تان نڪري شاه بندر جو رستو ڏيئي. ابن شاه جا ٺڪر ڏناسون. چوطرف ميدان آهي. وچ ۾ هڪ ٽڪر تي ابن شاه جي مزار آهي. مٿي چڙهڻ لاءِ پڪي چاڙهي اٿس نظارو نهايت عمدو هو. فوٽا

ورتا ويا. اتان شاه يقين تي آياسون زيارت ڪئي ويئي اتي چيٽ مهيني جي پهرين تاريخ ميلو لڳندا آهي. چار پنج هزار ماڻهو ايندا آهن. اتي جو خليفو ميان حاجي محمد هو. غريب، شريف ماڻهو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. پوءِ جاتيءَ جو رستو ڏئي اتي آياسون انجنيري بنگلي ۾ رهڻ ٿيو. جاتي تعلقه لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ خليفو حاجي غلام محمد صاحب هو وائيس پريزيڊنٽ خليفو محمد بچل هو لوڪلبورڊ جو ڪم ڪار اهو هلائيندو هو.

جاتي تعلقي جا رستا خراب هئا. شام جو سنڊي بندر آياسون ڳوٺ جي آدمشماري ۳ سو کن هئي اتي هڪ ڪسٽمس آفيسر رهيو ٿي جو شهر جي سينٽري ڪميٽيءَ جو چيئرمين هو. اڳي هتان ڪڇ ڏي مال ويندو هو پر هاڻ سمنڊ پري ٿيڻ ڪري سمنڊ تائين اٺن تي بار ويندو آهي. ان ڪري تڪليف ۽ باربرداريءَ جي خرچ سبب آمدرفت گهٽجي ويئي آهي. ان جو ڪارڻ گونگري واه کي ڳنڍيو ڏيڻ چيو وڃي ٿو. سنڊي بندر کان ڪجهه مفاصلي پنڌ تي هڪ ڪڏو بندر نالي شهر هو جو ۱۸۱۹ع واري زمين جي زلزلي ۾ زبون ٿي ويو. موٽندي ڇڄ گولي خان کان جاتي وارو رستو ٺيڪ نه هون ڪري سڌو جتيءَ آياسون.

درگاه مغلين جي زيادت لاءِ وڃڻ ٿيو. ان جو ميلو ۲۷- ڦڳڻ تي ٿيندڙ آهي. قبي ۾ اندر وڃڻ اجازت نه هئي. چوڻ ۾ آيو ٿي ته اندر مزار ڪانه هئي صرف هڪ ڏيو هڪ ڏيوري ۾ ٻرندو آهي. ٻاهر هڪ ڪٽ رکيل هئي. صبح جو سادا ۷ ۽ پنهين جو هڪ بج ۽ شام جو سورج جي غروب وقت دروازو کولي خليفو اندر وڃن ٿا. خليفه حاجي غلام محمد ولد خليفو ماڪرييو جي چوڻ موجب بزرگ جي تاريخ وٺڻ هئي.

خليفو صاحب درويش صفت، نمازي نيڪ بخت هو. البت شادين جو شوق هوس.

سندس فرزند جو نالو ماڪرييو آهي جو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جو ميمبر آهي.

جاتيءَ جو شهر واپار جو مکيه مرڪز هو. تعلقه ۾ مکيه ماڻهو خليفه، ملڪراج جا ملڪاڻي بلوچ، سيٺ

ريوامل هئا

شهر جي آبادي ۱۷۷۲ هئي. هتان ڪليڪٽر ڪراچيءَ جي حڪم موجب عملي لاءِ ڪنيل امپريست اڪائونٽ جا پيسا موٽايا ويا. سندس گشت بند ڪرڻ واري حڪم کي نه مڃيو ويو.

۲۳- اپريل ۱۹۲۹ع- جاتي.

صبح جو خليفه حاجي غلام محمد ۽ خليفه محمد بچل کي ساڻ ڪري درگاه مغل پين (مگرين) ويس اتي ٿيندڙ رسمن جو احوال معلوم ڪيو ويو. ان کان پوءِ لکپت وارو رستو ڏسڻ وياسون ۲۶- ميل رڻ ۾ اندر وياسون.

هي رستو ٺهڻ ڪري ڪڇ سنڌ سان گڏجي سگهي ٿو ۽ واپار سڌو لارين ذريعي ڪڇ سان ٿي سگهي ٿو. اتان ڪيترا ماڻهو هر روز ڪڇ ڏي ايندا ويندا آهن وات ۾ ملڪراج جو ڳوٺ آهي، جنهن ۾ ملڪ فريد خان ۽ ملڪ عبدالله خان ضلع لوڪلبورڊ جا ميمبر رهن ٿا.

انهي رستي تي هڪ مسافر خانو اڃا بهي مڪان تي ٺهيل آهي ان جي چوڌر هڪ ٿلهو ٻوڏ کان بچڻ لاءِ، ٺهرائڻ جو ڪم هلندڙ آهي. اتان انهياري مڪان تائين وياسون.

اتي سيٺ پهلاجراءِ ۽ لوڪلبورڊ جا مسافر خانو آهن.

هن وقت اتي ٽانڪي رکيل آهي پر پاڻي ڀرڻ جو انتظام نه آهي.

اتان اڃاري مڪان کي ڏٺوسون اتي لوڪلبورڊ جو ٿلهو ٺهي رهيو آهي. اڳتي پاڻي هڻڻ ڪري وڃي نه سگهياسون. رستو مٽي ٿيڻ ڪري لکپت جي ڪاري تائين آمدرفت جهڙو ٿي سگهندو. ان تاريخ ۱۵- چنڊ جي هڻڻ ڪري وڃڻ جو پاڻي آيل هو.

۶ بجڻ شام جو جاتيءَ جي اسڪول ۾ جلسو هو. چوڪرن ڪيل ڏيکاريا. کين ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کان واقف ڪيو. اتي جو هيڊ ماستر ڏيئومل هيرومل هو

جنهن جي مرحبائي تقرير نهايت شائسته لفظن ۾ هئي. هي سنڌي زبان ۾ ماهر ٿي ڏٺو.

۲۴- اپريل ۱۹۲۹ع- جاتي.

صبح جو مولوي چشتي مسافريءَ ڪري تنگ ٿي پيو. ازانسواءِ هو سياسي ۽ مذهبي تقريرن جو ماهر هو، تنهن کي هن ڳوٺ سڌار هلچل جي

حدن اندر تقرير ڪرڻ ڏکي ٿي لڳي موڪلائي ويو. انهن ڏينهن ۾ ڄاڻيءَ کان بدين وارو رستو ڪروڙيءَ جي ڳوٺ تائين ڏسڻ.

پوءِ موتي اچي ڄاڻيءَ ۾ رهيس ۽ اتي جي مکيه ماڻهن سان تبادلي خيالات ڪيم ۽ مڪاني حالتن کان واقف ٿيڻ جي ڪوشش ڪيم.

۲۵- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل ميرپور بٺورو.

صبح جو ڄاڻيءَ جون لوڪلبورڊ عمارتون ۽ ادارا ڏسي ملڪ فريد خان سان گڏ ميرپور بٺوري روانا ٿياسون. وچ ۾ ملن جو ڳوٺ ڏٺو ويو. اتي جا ماڻهو شاه عبدالڪريم بلڙي جا معتقد هئا. وچ ۾ هڪ ڳوٺ ڏسي شاهڪپور ۾ آياسون ان جي ڀر ۾ سامراج نالي هڪ قتل شهر سومرن جي گاديءَ جا کنڊر ملن ۾ ڏٺا ويا.

شاهڪپور جو چڱو مڙس سيد دورو شاه بخاري هو. اڳتي هلي دريا خان سوهي جي ڳوٺ آياسون. جتي سيد شاه محمد شاه سان ملاقات ٿي. پوءِ ميرپور بٺوري ۾ انجنيري بنگلي ۾ اچي لهڻ ٿيو. اتي تعلقه لوڪلبورڊ جا ميمبر آيل هئا. انهن سان گفتگو ٿي. شام جو جهوڪ وڃڻ ٿيو.

اتي شاه عنايت صوفيءَ جي زيارت ڪري، سجاده نشين ميان عبدالستار صاحب صوفي سان ملاقات ڪئي ويئي. واپس ميرپور بٺوري ۾ آياسون. شام جو اسڪول ۾ جلسو هو. هزارها ماڻهو آيل هئا. چوڪرڻ ڪيل ڏيکاريا، راڳ ڳايا. پوءِ ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کان ماڻهن کي واقف ڪيو ويو.

شام جو سيٺ محمد جعفر خواجه اڳوڻي لوڪلبورڊ رفيق ۽ حزب مخالف جي ليڊر ۽ سيٺ الهجايه خواجه، سيٺ امام بخش خواجه، سيٺ محمد سومار ميمڻ، سيد ميان بچل شاه ولد شاه محمد شاه سان ملاقاتون. گفتگو ٿي حال احوال معلوم ڪيا ۽ ڏٺا ويا.

ميرپور بٺوري جي آدمشماري ۱۵۵۱ هئي. اتي پير مهر شاه جو ميلو ۱۲ کان ۱۵ يوه تي هر سال لڳندو آهي.

۲۶- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل ميرپور بٺورو.

صبح جو نڪري ٻني وارو رستو ڏيئي ابڙال جي ڳوٺ ۾ آياسون. آدمشماري ۱۲۵ ماڻهو هيس. اتي جو اسڪول هڪ وڏير جي اوطاق ۾ تلاءَ جي ڪناري سٺي نظاري تي هو. رستي جي ڀر ۾ هڪ پرائڻ وٽن سان چانيل شهر جو کنڊر ڏٺو ويو. اتان راهوٽ جي ڳوٺ آياسون.

آدمشماري ۴۸۵ هيس. اتي سيد سنار ڏند شاهه مٽياري سيد سان ملاقات ٿي، جو گهڻن مٽياري سيدن جي وچ ۾ رسي بڻيل هو.

سندس هڪ نياڻي، پير غلام دستگير ٻال پوچران جي گهر ۾. ٻي سيد محمد سليم شاهه سعيدپور واري وٽ. ٽي حاجي عبدالڪريم شاهه ٽڪر واري وٽ ۽ چوٿين پير غلام حيدر شاهه بلڙيءَ وٽ هيس. راهوٽ مان نڪري ٻني جي ڳوٺ آيس، اتي جي آدمشماري ۷۳۹ ماڻهو هئا.

اسڪول ڏسڻ وقت ماستر وڏيره عبدالحلجي پليجي جو پٽ بيش ڪيو جنهن جو والد وفات ڪري ويل هو. چوڪرو نهايت چالاڪ ۽ هٿيار ڏسڻ ۾ آيو. ان کي سڪالرشپ ڏئي ڪراچي موڪلڻ جو انتظام ڪيو ويو.

(نوٽ)

اهو نوجوان مدرسو ۾ پڙهي نالي وارو سياسي ڪارڪن ٿيو وڏيره نور محمد سندس نالو آهي.

اتان نڪري باغ ڌمن کان ٿيندا لائقيپور جي ڳوٺ وياسون آدمشماري ۴۸۶ هيس، اتي جو مکيه ماڻهو سيٺ تاراچند هو. پوءِ اتان ڀر ۾ سيد محمد علي شاهه مٽيارين واري کي سندس ڳوٺ ۾ ملڻ ويس ساڳو رستو ڏئي ٻنڌ کان ڦري بجل گگه جي ڳوٺ آيسون.

جنان دڙي جي شهر ۾ آيسون. اهو بنوري تعلقي ۾ ٻيو نمبر شهر هو.

سندس رهاڪو بڙهيل، سياسي طرح بيدار ۽ دست رسي وارا هئا. اسڪول ۾ جلسو هو چوڪرن ڪيل ڏيڪاريا، راڳ ڳايا. مون کين ڳوٺ سنڌار هلچل کان واقف ڪيو.

شهر جا مکيه ماڻهو ارباب محمد سليم ۽ ولد حاجي خميسو ميمڻ. حاجي محمد صالح ميمڻ، وڏيرو انڙند ميمڻ، سيد احمد شاهه هئا. ارباب حاجي خميسي جي انتقال تي سندس فرزند سان عذر خواهي ڪئي ويئي. اسڪول وڌو ۽ وڌندڙ هو. عمارت ڪافي نه هيس.

ماڻهن زناني اسڪول لاءِ گهر ڪئي.

۲۷- اپريل ۱۹۲۹ع- منزل ميرپور بنورو.

صبح جو بنوري مان ٻيو دفعو جهوڪ شريف وڃڻ ٿيو. اتي اسڪول ۾ جلسو هو، چوڪرن ڪيل ڏيڪاريا، راڳ ڳايا، آيل ماڻهن کي ڳوٺ سنڌار هلچل جي مقصدن کان واقف ڪيو ويو. ماستر محمد حسين ڪراچيءَ

جو جهونو ماسٽر اتي مليو. پوءِ شاه عنايت جي زيارت ڪئي ويئي. اتي هڪ هندو درويش ويٺل هو. ان وٽ شاه عنايت صوفي جي زندگيءَ جو احوال ۽ سندس ٻن طالبن جا ديوان، هر هڪ ديوان مراد ۽ ديوان مير سيد جانعلي شاه روهڙي واري جا موجود هئا. انهن جو هٿ ڪري ڇپائڻ ضروري ڄاتو ويو. هتي هر سال ۱۷- صفر تي ميله لڳندو آهي جتي هزارها مخلوق ايندي آهي. اتي وڏي مسافر خاني ٺهرائڻ جي صورت محسوس ٿي.

پوءِ بلڙيءَ ۾ اچي شاه عبدالڪريم بلڙيءَ جي زيارت ڪئي ويئي ۽ سندس سجاده نشين پير غلام حيدر شاه سان گڏجي موٽي مير پور بنوري آياسون.

بلڙي ۽ جهوڪ جي وچ ۾ هڪ پراڻي ڳوٺ ميران پور جا کنڊر هئا. تعلقي بنوري جي کنڊرن ڪوٽائي مان تاريخ سنڌ جي وسريل سونهري باب جو پتو پئجي سگهندو. ميرپور بنوري ۾ جنڊي، ڪپڙن تي چر جاد کان ڏٺا ويا.

پوءِ شام جو وڏيرو حاجي عبدالله ڪانڌڙي جي ڳوٺ آياسون. اتي ويهي اسڪول ڏسي. حال احوال ڪري ارباب سليمان جي دڙي مان دعوت کائي، رات جي موٽي ميرپور بنوري آياسون.

۲۸- اپريل ۱۹۲۹ع- ميرپور بنورو ۽ ڪراچي.

صبح جو ميرپور بنوري مان نڪري سجاول کان دريا اڪري جنگشاهي تان گاڏيءَ ۾ چڙهي ڪراچيءَ پهتاسون.

۲۹- اپريل ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

صبح جو ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ڪانه ٿي. پوءِ مسٽر گيسن ڪراچيءَ جي ڪيلڪٽر جي لکڻي موجب کيس ملڻ ويس. ان وقت سندس پرسنل اسسٽنٽ آغا غلام حسين قادر داد خان پٺاڻ شڪارپور جو ويٺل هو سندس والد خيرپور ميرس جو ناميارو وزير ٿي گذريو هو. هي آزاد خيال ۽ رشوت کان پري عملدار هو. ليڪن هن ۾ انگريز پرستي سرايت ڪري ويل هئي. انگريزن وانگر رهڻ، هلڻ ۽ انهن کي خوش ڪرڻ سندس طبيعت جا مکيه جزا هئا. ان کي ملي پوءِ مسٽر گيسن وٽ ويس. هو سندس حڪم موجب منهنجي گشت بند نه ڪرڻ تي ڪاوڙيل هو.

هي هڪ خردماغ، ذليل قسم جو انگريز هو يڪدم پڇيائين ته ڪيئن آيو آهين؟

مون کيس چيو ته تنهنجي لکڻ تي. ورندي ڏنائين ته ان وقت چوڪين آئين؟ هن وقت آءُ توسان گفتگو ڪرڻ نٿو گهران. منهن ڳاڙهو غصي ۾ ڀريل هوس.

مونکي پهريون دفعو اهڙي ماڻهوءَ سان واسطو پيو هو. آءُ يڪدم ٻاهر هليو آيس ۽ دوستن کي انهي ملاقات جو احوال ٻڌايم.

(نوٽ)

ان کان پوءِ ان کي ڪونه مليس، ۽ سندس ملاقات منهنجي پاليسيءَ ۾ وڌو ڦيرو آڻي ڇڏيو.

انگريز سلطنت جو وڏو مخالف بنجي پيس.

زندگيءَ ۾ اهڙي قسم جي ٻي ملاقات ۲۴ - آڪٽومبر ۱۹۴۵ع تي مسٽر محمد علي جناح سان ٿي. ذهني ساڳي هئي. منهن ان جو به سرخ ۽ غصي سان ڀريل هو تفاوت ٻنهي شخصيتن ۾ هي هو ته اهو انگريز سلطنت جي عملدار شاهي طبقه جو عيوضي هو جنهن ۾ انگريزن جون خوبيون ڪونه هيون، ليڪن خاميون سڀ اچي ڪٽو ٿيون هيون.

هي انگريزن جي نمڪ پرورده مسلمان عملدار ۽ شاهوڪار جي سرپرست هو. جو طبقه اسلام جي خوبصورت نالي ۾ عوام کي ڌوڪو ڏئي گمراه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويل هو.

هي صاحب به مسلمانن جو گريٽ ليڊر سڏائڻ جي باوجود به اسلام جي حقيقي تعليم کان بي بهره ۽ سندس آقائن جي عفتن سان ڀرپور هو. سندس انهيءَ ملاقات کان پوءِ مون نه وري سندس منهنجي ڏٺو ۽ نه مٿي کان پوءِ قبر تي ويس. منهنجي ساري سياح ۽ نظرين. پاليسين ۾ عجيب انقلاب آڻڻ واري اهائي ملاقات هئي.

اسلام، مسلم قوم، مسلم ليگ ۽ پاڪستان بابت ويٺل ويساهن جي ڪل ٿي ڪلي پيئي.

۳۰ - اپريل ۱۹۲۹ع ۽ پهرين مهيني ۱۹۳۹ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ هئي جن ۾ ڪيترا سڌارل زير ويچار آيا.

۱۲ - مهيني ۱۹۲۹ع - ڪراچي

سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول مان لکي ٿو ته خط ٺهڻو احوال

معلوم ٿيو.

من اڙيگانگان هرگز ننالم، ڪه بامن هرچه ڪرد آن آشنا ڪرد
اهانڪي خدائي عطا ٿيل استقلال جي مبارڪ هجي. ٻيو ڪو هجي ها
ته ايتري چڪتاڻ تي هوند بزدل ٿي پوي هئا. پر اوهان کي انهن تڪليفن
کان پار لنگهائي ٻاهر ڪڍي مضبوط ڪرڻ لاءِ خدا جي خواهش ذميواري آهي.
اميد ته مخالف روسيا ته تيندا، وڏو چار پڪڙيل هو. اهي خار مڦيلان آهن، جن
جو انديشو نه ڪرڻ گهرجي.

اوهان کي سچ جي سندري مضبوط ڪيو آهي

۱۳- مئي ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

نٿي پر آيس ۽ رئيس امام بخش خان ڳاهي تي عملدارن طرفان
ڪيل ڪوڙي ڪيس ۾ سيشن ڪورٽ ۾ شاهدي ڏئي موٽي شام جو
ڪراچي آيس ۽ فري ميسنري جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪيم.

۱۷ مئي ۱۹۲۹ع. سن.

سيد شاهنواز شاه چيرمين ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ لکي

موڪليو

"ته سن جي زناني اسڪول لاءِ پٿيوالي منظور ڪري ٿا سگهون"

اهو خط مونڏي موڪليو ويو.

۱۸- مئي ۱۹۲۹ع- منزل سن.

صبح جو سن مان نڪري ضلع ڪراچي جو رهيل ڪوٽڙي ڊويزن

جو گشت شروع ڪيو ويو.

سڌو لڪيءَ ۾ آيس. اتي لوڪلبورڊ عمارتون ۽ ادارا ڏسي ماڻهن

سان ڳوٺ سڌار هلچل جو پيغام پهچائي پوءِ عامريءَ ۾ آيس اتي به ساڳي
طرح ماڻهن سان مليس. پوءِ چيچرن ڪائونسل جي ماڻهن ۾ ملندو ڳوٺ سڌار
هلچل جو پيغام پهچائيندو. سڪول ۽ ٻيون عمارتون ڏسندو موٽي سن آيس.

شام جو سن جي اسڪول ۾ جلسو ٿيو. چوڪر ڪيل ڏيکاريائين ايل ماڻهن
کي ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصد کان واقف ڪيو ويو.

۲۲- مئي ۱۹۲۹ع- منزل مانجهند.

صبح سن مان نڪري معروفاتين. چانڊين، نورپور، ماڃين، ڪمار،

لاڙڪاڻو جا ڳوٺ ڏسي ماڻهن سان ملي لوڪلبورڊ ادارا ۽ عمارتون ڏسي، ڪاڇين
جي ڳوٺ ۾ رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ وٽ اچي رهيس. شام جو ان کي

کڻي مانجهندن ۾ آيس جتي لوڪلبورڊ عمارتون ڏسي پوءِ سڪول جي جلسي ۾ آياسون. چوڪرن گيت ڳايا، ڪيل ڏيکاري. پوءِ ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل کان واقف ڪيم. رات انجنيري بنگلہ ۾ رهيس.

۲۳- مئي ۱۹۲۹ع- منزل ڪوٽڙي.

صبح جو مانجهندن مان نڪري خاصائي، گويانگ، خانوٺ جا ڳوٺ ڏسي ماڻهن سان ملي پين جي ڳوٺ ۾ سيد مقبول شاه ميمبر ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ پريزيڊنٽ تعلق لوڪلبورڊ ڪوٽڙي وٽ اچي پهرو ڪيو ويو. اتي لوڪلبورڊ عمارتون ڏسي ماڻهن کي ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کان واقف ڪري پوءِ ٻڌاپور، انڙپور، مانجهو، پيٽاري، بادن ۽ رائي جي ڳوٺن مان ٽيندو دير سان ڪوٽڙيءَ پهتس.

۲۴- ۲۶ مئي ۱۹۲۹ع- مٽياري.

صبح جي ڪوٽڙيءَ مان نڪري مٽياري سيد محمد علي شاه جاموٽ موسيٰ پوٽ جي شاديءَ جي سلسلي ۾ آياسون. رئيس فقير بخش خان ڪاچي به ساڻ هو. تي ڏينهن اتي رهياسون. پوءِ ۲۷- تاريخ موٽي ڪوٽڙي آياسون

جتي شام جو ميونسپل اسڪول ڪوٽڙيءَ ۾ جلسو هو. سوها ماڻهو آيل هئا. اتي جي هيڊ ماستر مسٽر روچند مرجائي تقرير ۽ سڪول بابت رپورٽ پيش ڪئي. پوءِ چوڪرن ڪيل ڏيکاري ۽ راڳ ڳايا. مون کين ڳوٺ سڌار هلچل جي مقصدن کان واقف ڪيو.

ان موقعي تي مسٽر حافظ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ڪوٽڙي، مسٽر هوندراج پارواڻي ۽ مسٽر عبداللطيف سيلانه تقريرون ڪيون ماڻهن سان خيالن جي ڏي وٺ ٿي. لوڪلبورڊ عمارات ڏنيون ويئون.

۲۸- مئي ۱۹۲۹ع- ٿاڻو بولا خان.

صبح جو ڪوٽڙيءَ مان نڪري ٿاڻي بولاخان آياسون. رئيس فقير بخش خان ڪاچي ساڻ هو.

ڊسٽرڪٽ بنگلي ۾ رهڻ ٿيو. لوڪلبورڊ کوهن، رستن، عمارتون ۽ سڪولن کي ڏٺو ويو شام جو سڪول ۾ جلسو ٿيو.

اتي ڳوٺ سڌار هلچل مقصد ٻڌايا وياسون. ڳوٺ جي مکيه ماڻهن ملڪ سردار خان، پير باقر شاه، پير محمد بخش شاه سان ملاقاتون ٿيون. ان طرف جي حالات کان واقفيت حاصل ڪئي ويئي.

۲۹- مئي ۱۹۲۹ع- جھوڪ.

صبح جو ٿاڻي بولا خان کان نڪري مختلف رستم، لوڪلبورڊ عمارتون، اسڪول ڏسندا، ڳوٺن جي ماڻهن سان ملندا شام جو جھوڪن ۾ پهتاسون ڊسٽرڪٽ بنگلہ ۾ رهڻ ٿيو.

اسڪول ۾ جلسہ هو. هزارها ماڻهو آس پاس کان آيل هئا. چوڪن ڪيل ڏيکاري ۽ راڳ ڳايا. ڳوٺ سڌار هلچل بابت تقرير ڪيم ڳوٺ ۽ آس پاس جي ماڻهن سان ملاقات ۽ حال احوال ڪيا ويا.

۳۰- مئي ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

صبح جو جھوڪن مان نڪري سونڊا، هيلايہ جا ڳوٺ، لوڪلبورڊ جايون، رستا، اسڪول ڏسي ٺٽي پهتاسون. اتي لوڪلبورڊ بارجز جي نيلا ۾ جي ميٽنگ ۾ صدارت ڪيم. جنگشاهي مان ڪراچي آيس.

۱ جون کان ۱۲- آگسٽ ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

انهي عرصي ۾ لوڪلبورڊ جي مختلف ڪميٽين جي صدارت ڪيم. آفيس جو ڪاروبار هلائيندو رهيس. ميونسپل ڪارپوريشن ۽ ان جي گارڊن ڪميٽي جي ميٽنگن ۾ شرڪت ڪيم.

سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ ۽ ان جي ڪميٽين ۾ ڪم ڪيم. ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ ۾ دلچسپي ورتيم. شهز جي سوشل معاملات ۾ حصو ورتو ويو.

۲۹ جون ۱۹۲۹ع- تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جي

ميٽنگ ۾ بمبئي سرڪار جي لکڻي موجب انجنير مقرر ڪرڻ لاءِ درخواست گهرائڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

۳۰ جون ۱۹۲۹ع روزل رفارم ائسوسيئيشن ۾ سنڌ لوڪلبورڊ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

۷- ۸ جولاءِ ۱۹۲۹ع- بابا مير محمد بلوچ مسلم پولٽيڪل

ڪانفرنس ڪوٺائڻ لاءِ ميٽنگ گهرائي. ان ۾ شرڪت ۾ ڪيم.

۲۹- جولاءِ ۱۹۲۹ع- پيهرن جو علامہ آءِ آءِ قاضي وٽ لنچ

کاڌم. شام جو ميونسپالٽي جي ميٽنگ ۾ ويس.

۲- آگسٽ ۱۹۲۹ع- ملير ڪوآپريٽو سوسائٽين جي ميٽنگن ۾

ويس. پرماند آڏواڻي جي شادي هئي.

۱۲- اگست ۱۹۲۹ع- سن.

اگست ۽ سيپٽمبر جا مهينا سن ۾ رهيس. ٻوڏون ۽ بارشون ٿيون. ڪالرا جي بيماري پيئي.

۲۲- اگست ۱۹۲۹ع- سن.

خانبهادر عظيم خان سري نگر مان سموري گشت جو احوال لکندي ٻڌائي ٿو ته ”اتان سمل ويندو پوءِ هندوستان جو سير ڪندو. آڪٽومبر ڌاري سنڌ پهچندو. ڪوآپريٽو بئنڪ جي مختلف مسئلن بابت احوال پڇي ٿو. سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ ڪراچي جي سکر براج کان پوءِ اهميت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ان تي خانبهادر ڪهڙي ڪي اين ڊي ملڪ جي جاءِ تي چونڊي ڇڏا. ملير ڪوآپريٽو بئنڪ جي ڪم جي ڀارت ڪري ٿو.“

۲- آڪٽومبر ۱۹۲۹ع- نٿو.

سيد حاجي علي بخش شاه بخاري. سيد حاجي عبدالرحيم شاه جي سالي جي فرزند سيد حسنعلي شاه جي انتقال ڪري سندس عذرخواهي لاءِ نٿي آيس.

۲- تاريخ سيد علي گوهر شاه جي ڪيس ۾ بچاءِ جي شاهدي ڏئي

۴- تاريخ ڪراچي پهتس.

۴- آڪٽومبر کان ۲۸- آڪٽومبر ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

۱۸- آڪٽومبر لوڪلبورڊ انجنيئر لاءِ گهرائيل درخواستن مان سب

ڪميٽي ۱۲- نالا چونڊيا.

۲۸- آڪٽومبر ۱۹۲۹ع- سن.

جنهن پڦيءَ مون کي نڀايو هو، ان جي بي چاڪائي جي نڀايي اچڻ تي ڳوٺ آيس.

انهيءَ ۸- نومبر ۱۹۲۹ع تي وفات ڪئي. ان کان پوءِ ڏهن ڏينهن ڳوٺ رهي ڪراچي آيس.

۱۸- نومبر ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

۲۰- نومبر گورنر بمبئي ڪياماڙيءَ تي لٿو. ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ مسٽر جمشيد ميهٽا، ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ آءِ. رپورٽ ٽرسٽ جو چيرمين، ڪمشنر سنڌ، ڪليڪٽر ڪراچي ساڍا ۸ بج صبح جو ان کي وٺڻ وياسون. شام جو فريئر هال ۾ پهرين ميونسپالٽي ۽ پوءِ لوڪلبورڊ طرفان ڪيس ائڊريسون ڏنيون ويئون.

۱- نومبر تي سنڌ محمدن ائسوسيئشن طرفان بمبئي جي گورنر کي ڏنل انڊريس سر شاهنواز خان پٽي پڙهي ان ۾ شرڪت ڪير. شام جو گورنر جي اعزاز ۾ چانهن جي دعوت ۾ شرڪت ڪير.

۲۳- نومبر لوڪلبورڊ آفيس ۾ انجنير چونڊ واري سڀ ڪميٽي ۱۲ نالن مان وري چار نالا چونڊيا تفصيل اڳي باب ۾ ڏنل آهي. مهيني جي آخر ۾ موٽي ڳوٺ سن آيس.

۷- ڊسمبر ۱۹۲۹ع- ڪراچي.

حيدرآباد کان ٿيندو ڪراچي آيس.

۸- ڊسمبر تي تياسافيڪل سوسائٽي ۾ سچل سرمست ڏينهن ملهايو ويو. مون، جينمل پرسرام ۽ ٻين حصو ورتو.

۹- ۱۰- ڊسمبر تي ڪرشنا مورتِيءَ جا ڪلاس اٿيندڙ ڪيا ويا ۽ گهڻو وقت سندس حاضري ۾ گذاريو ويو. جنهن جو گهڻو اثر ٿيو.

۲۰- ڊسمبر تائين ڪراچيءَ جي مختلف ڪميٽين جي ميٽنگن ۽ سوشل فنڪشن ۾ حصو وٺندو رهيس.

هن مهيني ۾ شهمير خان ولد رئيس فقير بخش خان ڪاچي، ڊي جي ڪاليج جي پروفيسر راوتياڻيءَ کي ڪاليج فنڪشن جي موقعي تي ڄمات هنئين. ان ڪري پرنسپال بٽائي کيس ڪاليج مان خارج ڪري ڪڍي ڇڏيو. سندس وري داخلا لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي.

سال ۱۹۳۰ع

۴- جنوري ۱۹۳۰ع- ڪراچي

ڳوٺان ڪراچي آيس

۸- تاريخ سنڌنگ ڪميٽي، ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ جي صدارت ڪير.

۲- ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي جنرل باڊيءَ جي ميٽنگ هئي. جنهن ۾ آفيسرن ۽ چيف آفيسر گروه جي مخالفت جي باوجود، مسٽر محمد هاشم گزدر کي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو انجنير مقرر ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ٿيو.

ٻي ڏنهن ۷ تاريخ کيس چارج ڏياري.

۷- جنوري تياسافيڪل سوسائٽي ڪراچيءَ جي هال ۾ مسٽر

جمشيد ميهٽا جي جنم جو ڏينهن ملهايو ويو.

۸-۹ جنوري ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

خالقڏن هال ڪراچيءَ ۾ سنڌ لوڪلباڊيز ڪانفرنس منعقد ٿي ان ۾ شرڪت ڪيم.

۱۰- جنوري ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

مسٽر درگداس آڏواڻي جي صدارت هيٺ ضلع ڪراچيءَ جي ڪوآپريٽرن جي ڪانفرنس ٿي جنهن ۾ ڪراچي ضلع ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ جو بنياد وڌو ويو. جنهن جو صدر مسٽر جمشيد نسروانجي ميهٽا ۽ سيڪريٽري مونڪي چونڊيائون. مسٽر هاسومل مير چنداڻي جائنٽ سيڪريٽري چونڊيو. ڪانفرنس ٿياسافيڪل هال ۾ گڏ ٿي تفصيل ڏاڙي جي جنرل نوٽن ۾ داخل آهي.

۱۱- جنوري ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڪراچي ضلع جي مالدارن جي ڪانفرنس بابا مير محمد بلوچ جي صدارت هيٺ ٿياسافيڪل هال ۾ گڏ ٿي جنهن ۾ ضلع مالدار ائسوسيئيشن جو بنياد وڌو ويو. ڪيترائي ٺهراءَ مالدارن جي حقن جي حفاظت، ترقي ۽ مال جي سڌاري لاءِ پاس ڪيا ويا. ان جا عهديدار چونڊيا ويا.

۱- حاجي مير محمد بلوچ - بريزيدنٽ

۲- راءِ صاحب مينارام اجيت سنگھ - وائيس پريزيدنٽ

۳- جنرل سيڪريٽري غلام مرتضيٰ شاه (آءِ)

۴- جائنٽ = حاجي پير محمد عقيقي - ٺٽ

ان ڪانفرنس ۾ ضلع مان هڪ سو کن ماڻهو آيل هئا.

جن مان مکيه جا نالا هيٺيان هئا.

- ۱- سيد ڪيمچند نيڪدار ۲- رباب غلام محمد هنگورو - جاتي
- ۳- عبدالله خان ملا - جاتي ۴- رئيس گل خان لغاري - بنورو ۵- سيد بچل شاه - بنورو ۶- سيد حاجي عبدالرحيم شاه ۷- راءِ صاحب مينارا اجيت سنگھ - شاه بندر ۸- ديوان ورومل - شاه بندر ۹- مسٽر چينمل پرسرام گلراجاڻي ۱۰- راءِ بهادر پريتمداس - حيدرآباد ۱۱- وڏيرو يار محمد جوکيه - ملير ۱۲- سيٺ هارون مقاطعدار ۱۳- عمر مالدار سجاول ۱۴- هوتو خان، چيٽر خان، سعد خان جلباڻي - ماڙي سڪرنڊ ۱۷- سيد چگل شاه (محراب پور) سڪرنڊ ۱۸- نور محمد شاه زميندار - ساڪرو ۱۹- قاضي حبيب الله - ساڪرو ۲۰- حسن شورو - ڪوٽڙي ۲۱- وڏيرو ماڪن

شورو - ڪوٽڙي ۲۲- سيد مقبولشاهه - بيان.

جنوري جا پويان ٻه هفتا سن ۾ هوس.

۹- فيبروري ۱۹۳۰ع- سن.

مسٽر گزدر خط لکي ٿو ته ”ميران محمد شاهه ۽ ٻيا ايم ايل سي

۱۴- ۱۵ تاريخ بمبئيءَ وڃي رهيا آهن. اوهان منهنجي ڪم لاءِ ڪين لکو.“

قاضي عبدالرحمن دسترڪٽ لوڪلبورڊ جا منت پاڻ لکي اوهان جي

ڏيکارڻ ۽ منظوريءَ کانسواءِ ڪليڪٽر کي ڏئي آيو آهي. مسٽر طيب علي ۽

شيخ عبدالمجيد چون ٿا ته ڪليڪٽر جي خط جو اوهان کي انتظار نه ڪرڻ

گهرجي. آئنده خط مون کي گهرجي اڏيريس تي موڪليندا. آفيس جا خط

چيف آفيسر ڪم ڪري ٿو.“

۱۱- فيبروري ۱۹۳۰ع- سن.

مسٽر گيسن ڪليڪٽر ڪراچي سندس مرضيءَ جي خلاف مسٽر

گزدر محمد هاشم کي بورڊ جي انجنير مقرر ڪرڻ تي ناراض ٿي ليٽر

موڪليو ته مسٽر گزدر کي نوڪري ۾ نه هلايو وڃي ۽ سندس چوڻ تي ستي

ڊيوٽي ڪليڪٽر مسٽر جڊ ميمبر لوڪلبورڊ ٺهراءُ موڪليو ته مسٽر گزدر

جي مقرري رد ڪجي.

۱۹- فيبروري ۱۹۳۰ع- سن.

سيد ميران محمد شاهه بمبئي ويندي جهاز مان پوربندر وٽان

لنگهندي، هڪ ادبي خط لکيو. جنهن ۾ شاه لطيف جا بيت ڏنا اٿس.

۲۴- فيبروري ۱۹۳۰ع- سن.

مسٽر محمد هاشم گزدر خط لکي ٿو ”ته سندس مقرري خلاف

ڪليڪٽر خط لکيو آهي ۽ مسٽر جڊسٽي ڊيوٽي ڪليڪٽر ٺهراءُ موڪليو

آهي. اهي خط بورڊ جي ايجنڊا تي رکڻ گهرجن. چيف آفيسر کي لکڻ

گهرجيو ته ڪليڪٽر ڪراچيءَ سان سڌو لکڙ نه ڪري. اوهان ڪراچيءَ

مارچ جي اوائل ۾ ايندا يا نه؟“

۲۶- فيبروري ۱۹۳۰ع- سن.

سيد ميران محمد شاهه بمبئي مان خط لکي ٿو ته ”ڪليڪٽر

ڪراچيءَ مسٽر گزدر جي مقرري سبب دسترڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ کي

بمبئي سرڪار کان رستن جي مرامت لاءِ ملندڙ گرانٽ بند ڪئي هئي. ان تي

مون ڪائونسل ۾ زوردار تقرير ڪئي آهي. وزير لوڪل سيلف گورنمينٽ وعدو ڪيو آهي ته هو تار ڪري ڪرائٽ ڏياريندو.

مسٽر گزدر جي منظوريءَ لاءِ لکيزم هلندڙ آهي.

۲۷- فيبروري - ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر محمد هاشم گزدر لکي ٿو ته ”هن خانبهادر نور نبي نه جي ڊپوٽي ڪليڪٽر سان ڳالهائيو آهي. هن جو چوڻ آهي ته ڪليڪٽر مسٽر گيسن کين حڪم ڏنا آهن ته سندس (مسٽر گزدر جي) مقرر رد ڪرائڻ لاءِ ميمبرن تي زور بار آڻين.“

سرڪاري ميمبر ۽ ٽاڦيل ميمبر ائين ڪليڪٽر جي مخالفت ڪري مخالف ٿي ويندا. پر معلوم ٿيو آهي ته حاجي عبدالرحيم شاه به ان ميٽنگ ۾ نه ايندو.

جي خود اهوئي ڪمزوري آهي ته پوءِ ته استعيفا ڏئي وڃان هليو. اوهان کيس لکو“

۲۸- فيبروري - ۱۹۳۰ع - سن.

محمد هاشم گزدر لکي ٿو ته ”حاتم علوي سرمانتيگو ويب کي ملي سموري حقيقت ڪئي آهي جو اوهان سان ملڻ گهري ٿو.

حاتم ۽ مولوي صادق گڏجي حاجي عبدالرحيم شاه کي مضبوط ڪرڻ وڃن ٿا.

مون اوهان جو حڪم دل تي رکيو آهي ته باوجود قاضي عبدالرحمن جي شرارت ۽ مخالفت جي، سوشل تعلقات تهذيب جي دائري ۾ رکندو اڃان“

شيخ عبدالمجيد ذرا تڏو ڏسجي ٿو. قاضي عبدالرحمن جو مشر اثر آهي تنهن ڪري گهڻي دلچسپي ٿو وٺي.

۱- مارچ ۱۹۳۰ع - سن.

محمد هاشم گزدر لکي ٿو ”ته ميران محمد شاه بجيٽ جي موقع تي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ سندس پرسنل اسٽنٽ خلاف ڏاڍا چوڻ ڇڏيا آهن. اها تقرير اخبارن کي ڏيئي آيو آهيان.“

۶- مارچ ۱۹۳۰ع - ڪراچي - ابراهيم حيدري.

مسٽر چيئرمين پرسرام، حاتم علوي، هاسي مل ميرچنداڻي، قاضي عبدالحق ۽ مسٽر دستور سان گڏجي، ابراهيم حيدريءَ وياسون. اتي

ميري حرن کان واقف ٿي. شام جو موٽي ڪراچيءَ آيسون.

۱۰- مارچ ۱۹۳۰ع - سنڌ

ٽيمپرنس ۽ بنيولسنس فري ميسن لاج ۾ ماسٽر ميسن جي ڊگري ورتي.

۱۸- مارچ ۱۹۳۰ع - سنڌ

سن ۾ منهنجي زمين جي ڪم هلائيندڙ محمد پيريل ولد محمد ابراهيم خاصخيلي شام جو دل ٽٽڻ ڪري وفات ڪئي. هي سندس مائٽن وانگر اسان جو خانداني خدمتگار هو. هي اول ۾ منهنجي والد وٽ نوڪريءَ ۾ هو ان جي شهادت کان آخر دم تائين منهنجي ڪم ڪار ۾ هو. آءٌ ٻاهر رهندو هوس ته ڪم جي سنڀال ڪندو هو. ان جا ٻه پٽ هر هڪ محمد آچر ۽ محمد ابراهيم به اسان جي ڪم ۾ آهن. اهڙائي سڃا آهن. اڄ ڪلهه سيڪو سڪ جو ساٿي آهي هي ته ڏک سڪ ۾ ساٿ ڏيندا اچن ٿا.

(نوٽ)

محمد آچر ۲۸- ڊسمبر ۱۹۶۲ع تي دادو ۾ اسان جي ڪم سان وڃڻ مهل وفات ڪري ويو.

۱۸- مارچ ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڊاڪٽر ناراجند لعلواڻي، سوامي گووند آنند، مهراج لوڪرام شرما، وشنو شرما، پروفيسر هاسارام پمناڻي جي ڪوشش سان ڪراچيءَ مان هڪ نوجوان سيا جي ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي. ان جي صدارت لاءِ ڊاڪٽر سيف الدين ڪڇلو کي گهرايو ويو. ان جو عاليشان سرگس ڪڍيو ويو. شام جو خالڏني هال ۾ ميٽنگ ٿي ان ۾ ڊاڪٽر ڪڇلو کان پوءِ ڪيترن ئي تقريرون ڪيون مون کي ۽ مسٽر جينمل پرسرام کي به تقرير لاءِ ڏيو ويو. مسٽر جينمل ان ڪانفرنس اڳيان سکر براج جي زمين کي بي زمين هارين ۾ سهوليت وارين قسطن تي ڏيڻ جو ٺهراءُ پيش ڪيو. ان رٿ کي مون نڪو ڏنو.

ساڳي ڏينهن شام جو ڊاڪٽر سيف الدين ڪڇلو کي سندس ساٿين سميت پنهنجي بنگلي تي دعوت تي گهرايم.

۲۰- مارچ ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

وڏيري محمد عثمان سومري خط لکيو ته ”خانهدار نور نبي ٺٽي

جو ڊيوٽي ڪليڪٽر کيس شاهنواز شاه ۽ مصري خان کي گهرائي گذر جي خلاف ووٽ ڏيڻ لاءِ زور رکيو آهي

خان بهادر عظيم خان ڊيوٽي رجسٽرار ڪوآپريٽو سوسائٽيز لکي ٿو

ته:

”اوهان جو خط سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ لاءِ ساري سنڌ مان مکيه ماڻهن کي چونڊي بورڊ تي کڻڻ بابت پهتو. آءٌ اوهان سان شامل راءِ آهيان، ليڪن اها ڦير ڦار آهسته آهسته ڪري آڻي پوندي نه ته ڏانهن ٿي پوندي.

وري لکي ٿو ته اوهان جي مرضي آهي ته ڀلي مسٽر دستور کي پهرين اپريل کان بئنڪ جي مئنيجري جي چارج وٺارايو. پوءِ سينٽرل بئنڪ جي آفيس، جمشيد جي آفيس کان جدا ڪري وڌيڪ صلاح مصلحت ڪئي ويندي. مسٽر جمشيد ميونسپالٽي ڇڏي ٿو پوءِ اميد ته سمورو توجهه ڪراچي ڏيندو.

۲۴- مارچ ۱۹۳۰ع- ڪراچي.

اڄ ڪراچي ميونسپل جي نين چونڊن ۾ بيهندڙ اميدوارن جي درميان صلح ڪرائڻ خاطر ڪراچي ائڪسيڊمي هاءِ اسڪول ۾ هڪ عام جلسو خانصاحب بابو فضل الاهيءَ جي صدارت هيٺ ڪيو ٿيو. ان ۾ ڪيترن صاحبن چونڊن لڙي، خرچ ڪرڻ جي عيوض باهمي سمجهوتي سان اميدوار بيهارڻ تي زور ڏنو. آخر ۾ انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ هيٺين ميمبرن تي مشتمل هڪ امين بورڊ مقرر ڪيو ويو.

۱- خانصاحب بابو فضل الاهي

۲- = عاليجاه عليڏنه علي محمد خواجه

۳- مسٽر آئي بخش محمد پناه

۴- حڪيم مولوي فتح محمد سيوهاڻي

۵- مولوي محمد صديق صاحب - ڪڏه

۶- سيد غلام مرتضيٰ شاه (۲)

۷- قاضي عبدالرحمن

انهن ميمبرن کي پنهنجو چيرمن ۽ سيڪريٽري چونڊڻو هو

۲۹- مارچ ۱۹۳۰ع- ڪراچي.

۱۱- بجي صبح جو ڪليڪٽر جي ڪچهري هال ۾ ڊسٽرڪٽ

لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي سماهي ميسنگ گڏ ٿي. ان ۾ هڪ رت مسٽر جڊ سٽي ڊيوٽي ڪليڪٽر ڪراچي طرفان اڳيئي ايجنڊا تي هئي ته ”مسٽر محمد هاشم گذرڻ کي لوڪلبورڊ جي انجنير مقرر ڪرڻ وارو ٺهراءُ (جو ۶ جنوري تي پاس ٿيو هو) رد ڪيو وڃي“

اهو ٺهراءُ بي قاعدي محسوس ڪندي ڇاڪاڻ ته لوڪلبورڊ جو پاس ڪيل ٺهراءُ ٽن مهينن کان اڳ. خاص ان ڪم لاءِ سڌايل ميسنگ ۾ ۲ ڀاڱي ۳ حصه ميمبرن جي ووٽن کانسواءِ رد ٿي نه ٿي سگهيو. آفيسل گروهه طرفان ٻيا ٺهراءُ به پيش ڪيا ويا.

ڊيوٽي ڪليڪٽر ميمبرن کي ٻڪرين وانگر گڏي اچي سندن ڀر ۾ وهاريو هو. هنن جا منهن لٽل هئا. ڇاڪاڻ ته اهي ساڳائي ميمبر هئا جن مسٽر گذرڻ کي ووٽ ڏيئي چونڊيو هو. پر هاڻ آفيسرن جي دٻاءُ ڪري مجبور ٿي اچي. مخالف ووٽ ڏيڻ لاءِ ويٺا هئا. ڪليڪٽر گورنمينٽ بمبئيءَ جو اڳي ڪڍيل سرڪيولر ميمبرن کي موڪليو هو ته ”مسٽر گذرڻ کي سرڪاري نوڪري ۾ نه رکڻ ۾ اچي“.

جيتوڻيڪ هي نوڪري سرڪاري نه هئي پر هن ميمبرن تي رعب وهارڻ لاءِ ائين ڪيو هو.

جمله ست رٿون مون کي ڏنيون ويئون. ان ۾ هڪ اها هئي ته مسٽر گذرڻ کي ساڳي طرح نوڪريءَ ۾ قائم رکيو وڃي. ٻي اها هئي ته ان کي سسپينڊ ڪري بمبئي سرڪار کان منظوري وٺي پوءِ رکجي. باقي ٻي رٿون ٿوري تفاوت سان هڪ جهڙيون مسٽر گذرڻ کي نوڪري مان ڪڍڻ بابت هيون. مون انهن سڀني تجويزن مان مسٽر جڊ واري اڳي موڪليل تجويز کي اصل رت ٺهرائي. ٻين کي ترميمون ڪري هڪ ٻئي جي پويان رکيو.

آخري ترميم سندس رکڻ جي هئي. ان کي سندس سسپينڊ ڪرڻ واري رت جي سامهون رکي ووٽ ورتو. سندس رکڻ جي فائدي واري رت جي فائدي ۾ صرف ٽي ووٽ ويا. باقي سڀ سسپينڊ ڪرڻ جي فائدي ۾ ويا. آفيسرن کي اها اميد هئي ته اها ترميم پاس ٿيڻ بعد وري ٻين ترميمن جي مقابلو ۾ ڪٺي ويندي پر سندن اميدن جي خلاف مون باقي سڀ رٿون خلاف قاعدي ٺهرائيندي رد ڪري ڇڏيون. جنهن تي هو سخت ناراض ٿيا. ڪليڪٽر کي سندس حڪم موجب شام جو ڪارروائي جي ڪاٺي موڪلي ويئي. وڌيڪ مفصل احوال تي باب ۾ ڏنل آهي

۱- اپريل ۱۹۲۰ع - ڪراچي.

مسٽر ڊنشا دستور کي نيٺ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو جنرل مئنيجر ڪري چارج ڏياري ويئي. جنهن ۾ ڪيتريون رند ڪون پي پيئون.

۵- اپريل ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

عیدگاه میدان تي عام جلسي جي سامهون ڪراچي ميونسپل چونڊ لاءِ مقرر ڪيل امين بورڊ سندن چونڊيل نالن جو اظهار ڪيو. اڪثر اميدوارن اهو فيصلو قبول نه ڪيو. ان ۾ به مکيه ڌريون هيون. هڪ سيٺ عبدالله هارون جي ٻي شيخ عبدالمجيد جي. ٻنهي صلح توڙڻ جو الزا ٻيءَ ڌر تي رکيو. مسلمانن جي ۱۵- جڳهين لاءِ ۱۵- اميدوار بهي رهيا.

۸- اپريل ۱۹۳۰ع تي ميونسپل جي اميدوارن نامينشن پير پريا.

۱۲- اپريل ۱۹۳۰ع تي ڊاڪٽر چوئٽرام گدواڻي، نارائنداس ملڪاڻي، ڊاڪٽر تاراچند لعلواڻي، سوامي ڪرشنا نند، وشنو شرما، مني لال وياس، سوامي گووند آنند سول نافرماني جي سلسلي ۾ گرفتار ٿيا.

گرفتارين تي احتجاج ڪرڻ لاءِ هزارها ماڻهو سرگس ناهي شهر ۾ گهمي رهيا هئا ته پوليس طرفان انهن تي لٽيازي ڪئي ويئي ۽ گولي هلائي ويئي. جنهن ڪري مسٽر جيرامداس دولترام زخمي ٿيو. مسٽر ٿامس ڪمشنر سنڌ کيس اسپتال ۾ ڏسڻ ويو. ۽ افسوس جو اظهار ڪيائين.

۱۷- اپريل ۱۹۳۰ع - سن.

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۾ مسٽر گذر ڪي انجنيئر ڪري رکڻ لاءِ بمبئي سرڪار کي پاس ٿيل ٺهراءَ موجب منظوري لاءِ ڪاغذ موڪليو.

۲۳- اپريل ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر حاتم علويءَ خط لکيو ته ”مسٽر جمشيد مسٽر ٿامس ڪمشنر سنڌ کي مليو ته هميشه جي دستور مطابق هن دفعي به ڪراچيءَ ميونسپالٽيءَ تي پريزيڊنٽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ کي ايڪس آفيشو ميمبر ڪري رکڻ ۾ اچي پر هن انڪار ڪيو“.

وري لکي ٿو ته ”سکر براج جي زمين سک ۽ هندو کڻي ويندا. سنڌ جي مسلمانن کي سنڊيڪيٽ ناهي کڻڻ گهرجي اهو ڪم تون هٿ ۾ کڻ. هي ي ڊزن ڪمن جا هٿن ۾ کنيا اٿئي، سي ٻي فائدا آهن“

۲۵- اپريل ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر منگهارام تهلراماڻي لکي ٿو ته: ”انسان جو بدن خدا جو گهر آهي. ان جي پاڪيزگي ۽ صحت مذهبي فرض آهي. بدن کان جيترو ڪم وٺجي، اوتري سنڀال به ڪجي، تون پنهنجي تندرستيءَ جو خيال رکندو ڪر. سٺن جذبات جو هئڻ ضروري آهي. ليڪن انهن تي قبضو رکڻ به لازمي ڳالهه آهي. گهڻا ڪم هٿ ۾ کڻڻ وڏي جوابداري آهي. مهرباني ڪري وعدو ڪري ڇڏ ته آئنده ڪوبه ڪم جذبي هيٺ اچي تڪڙ ۾ ڪونه ڪندين. هر ڳالهه لاءِ هفتو ترسي پوءِ قدم کڻدين. کيس نواب شاه ۾ پٽ ڄائو هو. سندس نالو لال رکيو اٿس.“

۲۶- اپريل ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر حاتم علوي خط لکي ٿو ته ”سيٺ حاجي عبدالله هارون ۴- مئي تي سکر ۾ مسٽر جناح ۽ سر محمد شفيع کي دعوت ڏني آهي. جتي سکر براج ۽ گول ميز ڪانفرنس بابت غور ڪندا. سنڌ محمدن اسوسيشن جي ميٽنگ به اتي رکيل آهي تون ان ۾ ضرور وڃ.“

۲۹- اپريل ۱۹۳۰ع - سن.

خانبهادر کهڙو خط لکي ٿو ته ”سيٺ حاجي عبدالله هارون مسٽر جناح ۽ سر محمد شفيع کي ۴- مئي تي سکر ۾ دعوت ڏني آهي ۽ سنڌ محمدن اسوسيشن جي ميٽنگ به آهي. ان ۾ ضرور اچج. پاڻ ۱۲-۱۴ مئي جي ڪراچيءَ اچي مون وٽ رهندو.“

۵- کان ۲۰ مئي ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڪراچي ميونسپالٽي جي چونڊ ٿي. حاتم علوي جي مدد ڪئي ويئي.

۱۴- ۱۵ مئي ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي سٽنڊنگ ڪميٽيءَ جون ميٽنگون سٽاف جي شيدپول پاس ڪرڻ لاءِ منعقد ٿيون. سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي بورڊ جي ميٽنگ هئي. کهڙو صاحب ۽ ميران محمد شاه مون وٽ رهيا. سنڌ جي جدائي لاءِ صلاح مشورا ٿيا.

۱۸- مئي ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

اڄ منهنجي بنگلي منگهي پير روڊ واري تي ڪراچيءَ جي مکيه ماڻهن جي ٽڪڙي مينگ ڪڍ ٿي. جنهن جو صبح موٽر رستي اطلاع ڏنل

هو. هيٺيان صاحب گڏ ٿيا:

- ۱- سيٺ حاجي عبدالله هارون ۲- خانبهادر محمد ايوب کهڙو ۳-
- سيٺ طيب علي علوي ۴- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو ۵- سيد ميران
- محمد شاه ۶- بابا مير محمد بلوچ ۸- سيٺ حسين ڀائي بندوق والا ۸-
- مولوي عبدالخالق مورائي ۹- مولوي محمد عثمان بروهي ۱۰- مولوي نور الحق
- ۱۱- سيد شاهنواز شاه ۱۲- قاضي عبدالرحمن ۱۳- سيد علي محمد شاه
- راشدي ۱۴- شيخ عبدالحق ائڊمنسٽريٽو آفيسر لوڪلبورڊ سڪولس ۱۵-
- مسٽر حاتم طيب جي ۱۶- واجا فقير محمد دراج خان ۱۷- مسٽر حاتم علوي
- ۱۸- خانصاحب الهه بخش خان گبول ۱۹- محمد هاشم گزدر ۲۰- غازي
- محمود پاشا ۲۱- جي. ايم. سيد.

سنڌ جي جدائي، انگريزي اخبار جي ڪيڊ ۽ مسلمانن جي ٻين سياسي مسئلن تي گفتگو ٿي.

هڪ وفد مقرر ٿيو جنهن جناح صاحب کي ڪلفٽن تي ڀرڻسپال شھائين جي بنگلي تي ملي سنڌ جي جدائيءَ لاءِ عرض ڪيو.

جناح صاحب تمام جو پير صاحب ڀاڳاري جي ڪيس جي سلسلہ جي سکر ڏانهن روانو ٿي ويو. مون واري بنگلي جي ميتينگ ۾ ۲۸- ۲۹ جون تي ڪراچيءَ ۾ سنڌ مسلم پوليٽيڪل ڪانفرنس سڏائڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

(نوٽ)

جا سرشاهنواز ڀٽي طرفان مخالفت ڪري گڏ ٿي نه سگهي.

۱۹- مئي ۱۹۳۰ع- ڪراچي.

سرشاهنواز خان ڀٽو لکي ٿو ”تہ ۱۴- مئي تي ڪراچيءَ ۾ ميتينگ لاءِ اچڻ جو خط ڳوٺ رهن ڪري دير سان پهتو. اوهان لاڙڪاڻہ جي بجاءِ ڳوٺ خط لکندا ڪريو. تنهن ڪري اچي نه سگهيس“.

وري ساڳي تاريخ ٻيو خط لکي ٿو ”تہ حيدرآباد ۾ رئيس جان محمد خان پرڳڙيءَ جي بنگلي تي ۳۱ تاريخ سنڌ جي سياسي مسئلن تي غور ڪرڻ لاءِ ميتينگ سڏايل آهي ان ۾ ايندا“.

۲۰- مئي ۱۹۳۰ع- گشت

خانبهادر محمد ايوب کهڙو لکي ٿو تہ ”۲۸- ۲۹- ۳۰ ڪراچي

اچو تہ صلاح مصلحت ڪجي. سرشاهنوا خان ڀٽو ڪراچيءَ ۾ ڪانفرنس ڪرڻ جي خلاف آهي. هن کي ڊپ آهي تہ گرم ڌر سياسي خيال وارا ان تي

قبضو ڪري ويندا. ممڪن آهي گول ميز ڪانفرنس جي بائڪاٽ ڪرڻ جو نهراءُ پاس ڪن. گول ميز ڪانفرنس ۾ نه وڃڻ ڪري سنڌ جي سوال کي نقصان پهچندو. وغيره".

۱۹- مئي کان ۲۷ مئي ۱۹۳۰ع تائين.

مسٽر چينمل پرسرام، هاسي مل ميرچنڊائي، قاضي عبدالحق سان گڏ ڪراچي ضلع جو گشت ڪيو ويو. جنهن جو مختصر احوال ٽي باب ۾ ڏنل آهي تفصيلوار احوال ڊائري جي نوٽن واري ڪتاب ۾ ڏنل آهي.

۷- جون ۱۹۳۰ع- سن.

ڪراچي ميونسپل سڪولبورڊ جي ميمبرن جي چونڊ ٿي. ان ۾ مسز طيب جي کي ۲۳ ووٽ مليا. مس چيني سپاهيملائي کي ۲۶- ووٽ مليا جنهن کڻيو- اهڙو اطلاع خط ۾ مليو.

۷- ۸- ۹ جون ۱۹۳۰ع- سن.

مسٽر هاسي مل ميرچنڊائي لکيو ته "مٿين تاريخن تي حيدرآباد ۾ سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي ڪانفرنس ٿيڻي آهي. جنهن جا سيڪريٽري وشن جگتياڻي، ملڪاڻي هئا. ان ۾ مسٽر چينمل پرسرام، مسٽر جيرامداس دولترام، پرنسپال گوکلي وغيره ايندا اوهان ايندا".

(نوٽ)

پرڪن ضروري ڪمن ڪري وڃي نه سگهيس.

۱۰ جون کان ۳۰ جون ۱۹۳۰ع.

قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪليڪٽر ڪراچيءَ جي اشاري تي اسان جي مٿي مهيني واري ڪيل گشت ڳوٺ سڌار هلچل جي مخالفت ڪرڻ لاءِ ضلع ڪراچيءَ جي گشت تي ويو. مون کان اجازت ڪانه ورتائين. ان گشت ۾ ڊپوٽي ڪليڪٽرن ۾ مختيار ڪارن ماڻهو گڏ ڪيا ۽ ميٽنگن ۾ هن ڪانگريس جي مخالفت ۽ انگريزن جي تعريف ڪئي.

انهي طرح هن عملدارن تي ذهن نشين ڪيو ته اسان سرڪار جا دشمن ۽ هو هنن جو وفادار هو.

انهيءَ گشت جي ڪارروائي ڊيلي گزيت اخبار ۾ وڏين سرخين سان ڇپي. قومي ڪارڪنن ۾ سخت ناراضگي پيدا ٿي. مولوي فتح محمد سيوهاڻي هڪ کليل خط اخبارن ۾ موڪليو. جو

ٽي باب ۾ ڏنل آهي.

۲۰- جون ۱۹۳۰ع - ڪراچي

سند محمدن اسوسيشن جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ وڃڻ جو نوٽيس پهتو. جنهن ۾ سند طرفان گول ميز ڪانفرنس ۾ سند جي مسلمانن طرفان عيوضي چونڊڻ تي غور ٿيو.

۲۱ جون ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سند سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ۱۱- ساليانه جنرل ميٽنگ ٿي. جنهن ۾ هيٺيان ڊائريڪٽر چونڊيا

۱- مسٽر جمشيد ميهٽا ۲- درگداس آڏواڻي ۳- ڪنولسنگ ۴-

مسٽر حاتم علوي ۵- مسٽر روجيارام . حصيدارن طرفان

سوسائٽين طرفان ۱- جي. ايم. سيد ۲- وڏيرو الهڏن ميمڻ ۳-

سيد ميران محمد شاه ۴- راءِ بهادر پريتمداس

۱- خانبهادر ڪهڙو زمينداري بئنڪ طرفان- خانبهادر ڪئٽرڪ

سرڪار طرفان

۲۶- جون ۱۹۳۰ع- سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه مون کي خط موڪليو ”ته اوهان مدرسه هاشميه جي سڌارڻ لاءِ جي تجويزون موڪليون هيون. اهي مهر علي شاه وڃائي ڇڏيون آهن. تنهن ڪري هو ميٽنگ نٿو سڏائي ”مهر علي شاه جو خط جنسي مون کي موڪليائين.

۲۷- جون ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سرشاهنواز خان پٽو مون کي خط لکي ٿو ته ”ڪراچيءَ ۾ سياسي ڪانفرنس سند جي جدائيءَ لاءِ سڏائڻ نيڪ نه آهي. گرم ڌر کي موقعو ملندو ان تي قبضي ڪرڻ جو.

سند طرفان گول ميز ڪانفرنس تي ڪير عيوضي چونڊجي ان ۾ عوام جو ڪهڙو واسطو؟

وائسراءِ هند پاڻهي سند طرفان عيوضي چونڊي موڪليندو.

۲۹- جون ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

حاتم آءِ صبح جو ڪلفٽن تي اله آباد واري رادها سوامي مهنت جو ليڪچر ٻڌڻ ويا. رن.

ان ڏينهن سنڌ مدرسو بورڊ جي ميٽنگ ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽه کي سنڌ مدرسو جو پرنسپال چونڊيو ويو.

۲- جولائي ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي سٽنڊنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ منهنجي صدارت هيٺ ڪئي ٿي جنهن ۾ ڪيترا اهم ٺهراءَ پاس ٿيا.

۶- جولائي ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ٽياسافيڪل سوسائٽي جي دوستن سان گڏ بند مراد خان تفريح طبعي ۽ روح رهاڻ لاءِ وياسون. چينمل پرسرام، منگهارام ٺهليراماڻي، جهٽ مل ٽڏاڻي، ريجهو مل آڏواڻي، ۽ ٻيا زالون مرد هئا.

۱۱- جولائي کان ۱۴ جولائي ۱۹۳۰ع - ميرپور خاص.

صبح جو موٽر ذريعي ڪراچيءَ مان نڪري ميرپور خاص پهتاسون. اسان جي ڪراچيءَ مان آيل قافلي جا مکيه ماڻهو هيٺيان هئا:

۱- مسٽر جمشيد نسروانجي ميهٽا ۲- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۳- پرنسپال گوکلي انجنيئرنگ ڪاليج

۴- مسٽر جيئمل پرسرام ۵- لالچند امر ڏنو مل جگتياڻي ۶- مسٽر عبدالقادر بلوچ (ڪامريڊ)

(۷) مسٽر ڊنگومل ٽڏاڻي ۸- آءِ.

ڪانفرنس جو وقتي صدر مسٽر جمشيد کي چونڊيو ويو ۽ مرحبا ڪميٽيءَ جي چيئرمين جا فرائض مون کي سونپيا ويا.

۱۲- تاريخ صبح جو ميونسپل مسافر خانو ۾ ڪانفرنس گڏ ٿي.

ان ۾ باقي رهيل حضرات جي اچڻ تائين مرحبا ڪميٽيءَ جي ميمبرن ۽ هاري ڪميٽيءَ جي عيوضين، ڪانفرنس ۾ پيش ڪرڻ لاءِ ٺهراون تي غور ڪيو ويو.

شام جو ٻاهران آيل صاحبن ملڪ جي مختلف مسئلن تي تقريرون ڪيون. جن ۾ خاص مضمون هارين جي حقن، بالغن جي تعليم، ڳوٺاڻن هنرن کي زور وٺائڻ، ڪوآپريٽو تحريڪ مان فائده وٺڻ جا هئا. پرنسپال گوکلي رات جو ميجڪ ليٽرن ڏيکاري تقرير ڪئي.

۱۳- تاريخ ۸ بجي صبح جو آيل مهمان فروٽ فارم ڏسڻ ويا

جتان واپس موٽڻ تي ۱۱ بجي ڪانفرنس جي کليل اجلاس ۾ شريڪ ٿيا.

پهرين مون مرحبا ڪميٽيءَ طرفان ٻاهران آيل مهمانن، هاري عيوضين جي، مرحبا ڪندي شڪر ادا ٿي ڪئي. پوءِ هاري جماعت قائم ڪرڻ جي فائدين ۽ ان جي مقاصد جي تشريح ڪئي. بعد ۾ مسٽر جمشيد پنهنجو خطبہ صدارتي پڙهيو.

پوءِ سبجيڪٽس ڪميٽي ٺاهي ڪانفرنس اڳيان پيش ٿيل ٺهراءَ غور ڪرڻ لاءِ ان جي سپرد ڪيا ويا.

ٻه بجي کان ۵ بجي تائين سبجيڪٽس ڪميٽي جي ميٽنگ ٿي. شام جو ۶ بجي کليل ڪانفرنس جو اجلاس گڏ ٿيو.

ان ڪانفرنس ۾ سنڌ هاري ڪميٽي قائم ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ٿيو. ان جا هڪ سال لاءِ هيٺيان عهديدار چونڊيا ويا.

۱- پرنسپال گوگلي پريزيڊنٽ

۲- مسٽر چينمل پرسرام جنرل سيڪريٽري

۳- شيخ عبدالمجيد ۽ مون کي جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو ويو.

هڪ ورڪنگ ڪميٽي عهديدارن ۽ ٻين ورڪرن تي مشتمل چونڊي

ويئي

ان ڪانفرنس ۾ ٻيا هيٺيان ٺهراءُ پاس ٿيا.

۱- بمبئي سرڪار کي هن ٺهراءُ ذريعي عرض ٿو ڪجي ته سکر براج هيٺ آيل جملہ سرڪاري زمين کي مڪاني هارين کي سستي مالڪائي ۽ سهوليت وارن قسطن تي ڏنو وڃي. ان لاءِ هارين کان درخواستون گهرائي سرڪار تائين پهچايون وڃن.

۲- بمبئي سرڪار کي عرض ٿو ڪجي ته زميندارن جي قبضي وارين زمينن تي، هارين جي حقن محفوظ رکڻ واسطي ٽينسي ائڪٽ پاس ڪيو وڃي.

۳- آينده سڌارن جي وقت، بي زمين هارين کي ووٽ جو حق ڏنو

وڃي

۴- سرڪار طرفان ڳوٺن ۾ زوري ۽ مفت تعليم جاري ڪئي وڃي ۽ بالغن جي تعليم لاءِ ٻه بندوبست ڪرڻ ۾ اچي

۵- هارين کي ڪوآپريٽو سوسائٽين مان قرض ملڻ لاءِ ڪوآپريٽو

ائڪٽ ۽ رولن ۾ درستي ڪئي وڃي

۶- سنڌ لاءِ مارگيٽ بئنڪ قائم ڪئي وڃي.

۷- سنڌ هاري جماعت جو هيڊ ڪوارٽر ڪراچيءَ ۾ ڪجي.
ان جو دستورالعمل ٺاهي ٻي ساليانه اجلاس ۾ بحال ڪرايو وڃي.
ميمبرسازيءَ جو ڪم جلد شروع ڪجي. سازي سنڌ ۾ ابتدائي
هاري ڪميٽيون ٻريا ڪري ضلع ڪاميٽيون ٺاهجن.
انهي ڪانفرنس جو مڪاني طرح انتظام ميان فقير محمد مگرڻي
ڪيو.

ازانسواءِ ٻين هينن مڪاني ماڻهن ان ڪانفرنس کي ڪامياب بنائڻ
لاءِ ڪوشش ورتي. مولوي عبدالله خان لغاري. حاجي خميسو خاصخيلي ۽
ٻيا.

۲۱- جولائي ۱۹۳۰ع - سن.

رئيس فقير بخش خان ڪاچي خط ۾ لکيو ته:
”۱- ڪائونسل آف اسٽيٽ لاءِ سردار واحد بخش خان ڀٽو اميدوار
بيٺو آهي. ان کي مدد ڪريان
۲- سيد محمد ڪامل شاه ميران محمد شاه جي مخالفت ڪري ٿو.
تنهن ڪري اوهان محمد ڪامل شاه جي مخالفت نه ڪجو ڇاڪاڻ ته هو
اوهان جو هميشه مددگار رهيو آهي. ازانسواءِ وڏو باهمت ۽ مرد ماڻهو آهي.
کيس جواب موڪليم ته سردار واحد بخش کي مدد ڪبي.
ميان محمد ڪامل شاه منهنجو ساٿين آهي انجي مدد ڪري رهيو
آهيان. اوهان کي غلط اطلاع پهتو آهي“

۲۸- ۳۹- ۳۰ جولائي ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي جنرل بورڊ جون ميٽنگون
رولس ۽ باءِ لاز پاس ڪرڻ لاءِ ٿيون.
۱۳- جولائي تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ ۾ ڪيترا اهم
ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

انهيءَ تاريخ سيد عبدالرحيم شاه خط موڪليو ته:
”بارشن ۽ ٻين ڪمن ڪري لوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ اچي ڪين
سگهيو آهي، پير غلام حيدر شاه بلڙيءَ وارو بمبئي ڪائونسل جي چونڊڻ
لاءِ مون کان مدد جو واعدو وٺي ويو آهي. اوهان سان دوستانه تعلقات اٿس
پر وري به مون تي بار رکيو اٿس ته اوهان کي چوان. ميٽنگ جي ڪارروائي
بابت مختصر احوال موڪليندا.“

۵- اگست ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه خط لکي ٿو ته :
 ”تار بهتي ڏاڍو عجب ٿيو ته اوهان صلاح کانسواءِ شيخ عبدالحميد
 کي بمبئي ڪائونسل لاءِ اميدوار بيهاريو آهي. هت اسان ٻين سان پڪ ڪري
 ويٺا آهيون جنهن بابت منهنجو خط به پهتو هوندو.“
 آءُ تار تي يڪدم اڃان ها پر مرحوم علي محمد شاه جي فرزند فتح
 محمد شاه جي شاديءَ ڪري اچي نٿو سگهان. وڌيڪ ناقص عقل موجب
 پنهنجي جي راءِ روبرو عرض رکندس.“
 (نوٽ)

ان جي باوجود به کيس ماڻهو موڪلي گهرايم. جتي چند دوستن
 جهڙوڪ مولوي صادق ڪڏي وارو، مولوي فتح محمد سيوهاڻي، بابا مير
 محمد بلوچ، سيٺ طيب علي علوي، محمد هاشم ڪزدر سان گڏ شاه صاحب
 کي منت ڪري شيخ عبدالحميد جي مدد ڪرڻ لاءِ رضامنڊ ڪيو ويو.
 ۱۴- اگست ۱۹۳۰ع - سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه خط لکي ٿو ته ”سردار واحد بخش پٽو
 ڪائونسل آف اسٽيٽ جي ميمبريءَ لاءِ اميدوار بيهڻ کان هٿ ڪيو آهي.
 کيس خان بهادر غلام محمد خان اسرڻ بمبئي ڪائونسل جي جاءِ پاڻ هٿ
 ڪڍي ڏني آهي. ان ڪري اوهان آئربل علي بخش کي مدد ڪندا.“
 سارو مهينو اگست - شيخ عبدالحميد، سيد ميران محمد شاه، چاچا
 محمد ڪامل شاه جي اليڪشن ۾ ڪم ڪرڻ ۾ صرف ڪيم. ان لاءِ
 ڪراچي ضلع جو گشت ڪيم جتي سيد شاه محمد شاه، درياه خان سوهي
 جهڙن ماڻهن جي به ملاقات ٿي جنهن جو ذڪر ئي باب ۾ ڪري آيو آهيان.
 حيدرآباد ۾ ميران محمد شاه جي ڪم لاءِ متارين جي سيدن، پاڻوٽ، پٽ،
 سعدآباد، مخدومن وٽ هالن ۾ ويس. چاچا محمد ڪامل شاه لاءِ سيوهڻ.
 سکرند تعلق گهمي پوءِ ميان سفي محمد شاه وٽ متاله تعلق سنجهري
 ۾ ويس. جنهن سان گڏجي ڄام کانپو خان وٽ ويس.
 سيپٽمبر جا پهريان ڏهن ڏينهن سمورو وقت چونڊن جي ڪم ۾
 مشغول هوس.

۱۰- سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - هال.

بمبئي ڪائونسل جي چونڊ هئي. ان تاريخ ميران محمد شاه جي

مدد لاءِ هالن ۾ مخدومن صاحبن وٽ هوس

سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - سيوهڻ.

پڇا محمد ڪامل شاه جي مدد لاءِ پهرين مانجهندن ۾ پنهنجو

ووت ڏيئي.

پوءِ سيوهڻ ۾ ووت ڏيارڻ ويس.

۱۸ - سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر محمد هاشم گذر انجنير ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ

جي منظوريءَ جا ڪاغذ، بمبئي سرڪار کان پهتا، کيس ان تاريخ واپس
چارڊياري.

۲۱ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه خط لکي ٿو ته: شيخ ماجد جي عظيم

ڪاميابيءَ جون لک لک مبارڪون هجنو. حقيقت ۾ اها ڪاميابي اوهان

صاحبن جي ڪوشش جو نتيجو آهي. خدا صاحب جا بيشمار احسان آهن

جنهن غريب طبقي کي فتح حاصل ڪرائي، هميشه زمانه سابق کان غريبن

کان ئي مدد حاصل ٿيندي آهي. وري فتح به اها جا خواب خيال ۾ نه هئي.

دوباره مسٽر گذر جي ڪاميابي ۾ خدا صاحب جي فضل جي پالوٽ ٿي ويئي
آهي.

(نوٽ)

(چاڪاڻ ته ان ۾ ڪاموري ڪلاس جي شڪست هئي)

اسان کي شاڪر هئڻ گهرجي، اوهان ووتن جي نتيجي ظاهر ٿيڻ بعد

تار نه ڪئي ان جي ميار اٿو.

۲۲ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

خانبهادر ڪهڙو خط لکي ٿو ته ”کيس هي ڳالهه ٻڌي وڏي خوشي

ٿي آهي ته سيد ميران محمد شاه وڏي ميجارٽيءَ سان ڪامياب ٿيو آهي. وري

چوي ٿو ته اهو سڀ تنهن جي همت ۽ مدد ڪري ائين ٿيو آهي.“ هو ۲۶

تاريخ ڪراچيءَ اچي مون وٽ رهندو کيس گاڏي تي موٽر موڪليان.“

۲۳ - سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

خانبهادر عظيم خان ڊيپوٽي رجسٽرار ڪوآپريٽو سوسائٽيز خط

لکي ٿو ته:

”۱- سيد ميران محمد شاه ۲- شيخ عبدالمجيد ۳- مسٽر گذر

جي ڪاميابيءَ تي مبارڪ هجيو.

اهو سڀ اوهانجي نيڪ نيتيءَ نتيجو آهي. آءٌ ۲۷ تاريخ ڪراچي پهچندس، ان تاريخ سينٽرل بئنڪ جي ميٽنگ آهي. احوال روبرو ڪبا. خانبهادر ڪهڙو ۽ ميران محمد شاه به ايندا پر اوهان به کين لکي ڇڏيندا ته اچن.

ڪي ضروري ڳالهيون ڪرڻيون آهن. ۳۰ تاريخ ملير ڪواپريٽو سوسائٽيءَ جي ميٽنگ رکيل آهي،

انهي تاريخ تي شيخ محمد عثمان پير پنہ واري خط موڪليو ته ”سندس والد شيخ جلال الدين ۱۲- ربيع الآخر ۱۳۴۹ هـ مطابق ۶ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع تي وفات ڪري ويو.“

۲۴ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

خانبهادر ڪهڙو خط لکي ٿو ته ”اوهان جو خط پهتو. مونڪي ازخود مسٽر جناح ۽ سرشاهنواز خان پٽي کي گول ميز ڪانفرنس تي وڃڻ مهل دعوت ڏيڻ جو شوق هو. مون اها دعوت بمبئي ڪائونسل جي مسلمان ميمبرن ۽ سنڌ محمدن ائسوسيئشن طرفان ڏيڻ گهري ٿي. پر مونڪي ٻڌي خوشي ٿي آهي ته اوهان ۽ حاجي عبدالله هارون ان ڳالهه کي هٿ ۾ کنيو آهي. اها دعوت پهرين آڪٽوبر تي ٿيڻ گهرجي.“

۲۸- سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سرشاهنواز خان پٽو لاڙڪاڻي مان خط لکي ٿو ”ته اوهانجي ۳۰- تاريخ سيپٽمبر ۵ بج مسٽر جناح لاءِ سڌايل ميٽنگ ۾ آءٌ اچي ڪين سگهندس. پهرين آڪٽوبر تي ڪرچي ايندس.“

۳۰ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

شام جو ۵ بج مون مسٽر جناح کي ڇانهه تي گهرايو، جنهن دعوت تي علامه آءٌ آءٌ قاضي مسٽر حاتم علوي، خانبهادر ڪهڙو، سيد ميران محمد شاه آيل هئا، هن سان سنڌ جي جدائي بابت ڳالهيون ڪيون ويئون هن ان ڪم ۾ مدد ڪرڻ جو وعدو ڪيو. ساڳي وقت چيائين ته سرشاهنواز پٽي کي نيڪ ڪجو متان هو انگريزن جي اشاري تي مخالفت نه ڪري جهڙيءَ طرح صوبه بمبئي طرفان سائمن ڪميشن کي مدد ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيل ڪميٽي تي ڪئي اٿس.“

۱- آڪٽوبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

۵ بج ۾ شام جو سردار واحد بخش پٽ کي گانڌي گارڊن ۾ وڌي ڌام ڌوم سان اٺ هوم ڏنو جنهن ۾ ۵۰۰ کن دعوتِي آيل هئا، بئنڊ به گهريل هو.

رات جو ۸ بجي حاجي عبدالله هارون، خانبهادر ڪهڙي ۽ منهنجي طرفان مسٽر محمد علي جناح ۽ سر شاهنوا پٽي کي ڪارلتن هوٽل ۾ ڊنر دعوت ڏني ويئي جتي ۵۰ کن چونڊ ماڻهو گهريل هئا، ”خانبهادر ڪهڙي کين سنڌ جي جدائي بابت عرض ڪيو“

۲ آڪٽوبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

سردار واحد بخش پٽي، خانبهادر الهه بخش، ميران محمد شاه جي سنگت ۾ طوائف جو راڳ ٻڌو ويو.

۳- آڪٽوبر ۱۹۳۰ع - سن.

مسٽر محمد هاشم گذر لکي ٿو ته ”ڪوٽڙي ڪراچي رستي جي سروي ڪرائي ڇڏي اٿس جلد پراجيڪٽ ٺهرائيندو. ڪوٽڙي کي ڪراچي ضلع کان علحده ڪرڻ جي سازش، عملدارن طرفان هلي رهي آهي ان جي سخت مخالفت ڪرڻ گهرجي“

(نوٽ)

آڪٽوبر کان لوڪلبورڊ ڪم کان موڪل وٺي ڳوٺ اچي رهيس. جو رمضان جو مهينو اچڻ وارو هو.

انتي حاجي عبدالرحيم شاه ۲۷- آڪٽوبر ۱۹۳۰ع تي خط لکيو ته: ”موڪل ورتي اٿو، عبادت ڪرڻ ٺيڪ آهي، پر اوهان جو ڪم ڪري رهيا آهيو سو به عبادت آهي. پر ڀلي دل جو سرور حاصل ڪريو“

۳۱ آڪٽوبر ۱۹۳۰ع - سن.

شيخ عبدالمجيد صاحب خط لکي ٿو ته ”اوهان مونکي چونڊائي وڃي ڳوٺ وينا آهيو. ڪائونسل جي ڪم جو بوجو گهڻو آهي. پوليس جي رشوت خوري، سکر ۾ عملدارن جي ڏاڍي وغيره ڪمن لاءِ اوهان سان صلاح مصلحت ڪرڻي آهي. جلد ڪرچي اچو ته بهتر آهي“

۳ نومبر ۱۹۳۰ع - سن.

ميران محمد شاه حيدرآباد مان خط لکي ٿو ته ”کيس وزارت ملڻ

جي اميد ختم ٿي ويئي

۱۷ نومبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ۽ سينٽرل بئنڪ جون ميٽنگون ٽي چار ڏينهن

هليون.

۱۸ - نومبر ڪراچي جي ڪليڪٽر مسٽر هوڊ کي ڪراچي ڪلب

۾ الوداعي ڊنر جي دعوت ڏني.

(نوٽ)

مسٽر گيسن جي روش ڪري آءُ فيسرن سان تعلق ڪونه رکندو

هوس

پر مسٽر هوڊ سندس ايامڪاري ۾ نه صرف چڱي نموني سان هنيو

پر مسٽر گزدر جي مقرر ڪرائڻ ۾ مدد ڪيائين ان ڪري هيءُ دعوت

ڏني.

۱۹ - نومبر ۱۹۳۰ع. ضلع ڪراچي زميندار اسوسيئيشن جي

ميٽنگ سيد حاجي عبدالرحيم شاه جي صدارت هيٺ سندس بنگلہ تي ڪئي

تي ان ۾ ڪيترا ٺهرا، پاس ڪيا ويا، آءُ جنرل سيڪوٽري هوس.

۲۱ - نومبر ۱۹۳۰ع - منهن جي بنگلي تي مسلمانن جي

انگريزي اخبار ڪيڊ لاءِ صلاح مصلحت واسطي ميٽنگ ڪئي ٿي جنهن ۾

حاجي عبدالله هارون، علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ ٻين شرڪت ڪئي

پرنن لکن روين جي ڪٺ ڪرڻ جي اميد نه ڏسي اهو معاملو اتي

ٿي رهجي ويو، زميندارن طرفان ان ۾ مدد ملڻ جي اميد ڪانه هئي.

۲۵ - نومبر ۱۹۳۰ع - ڪراچي.

بمبئي جو گورنر ڪراچي ۾ ويو، ان سان ملاقات ۾ سنڌ جي

مسلمانن جي ضرورتن بابت هڪ ڊگهو عريضو پيش ڪري، بحث ڪيو ويو،

اهو عريضو علامہ قاضي صاحب جي مدد سان تيار ڪيل هو.

۳ ڊسمبر ۱۹۳۰ع - سن.

سيد مهر علي شاه لکي ٿو ته ”سيد شاهنواز شاه بنسبت اوهان

لکيو آهي ته کيس معافي ڏيڻ گهرجي آئينده هو. ميمبرن کي ناراض نه ڪندو

۽ اڳوڻي غلط صحبت کان گوشه ڪرڻ جو وعدو ڪري ٿو وغيره“

”اوهان اهو تصوير جو هڪ طرف پيش ڪيو آهي، پر سڀ کان

سندس تصوير جو بد نما طرف هي آهي ته هو سندس بدافعالن ڪري هاڻ گڻي پيو آهي، ماسترن کان وٺي بالا عملدارن تائين قرض ڪنيا اٿس. اهڙي ماڻهوءَ کي هن اعليٰ عهدا تي رکڻ ڪيتري قدر جائز ٿيندو. پوءِ سندس بد ڪمن جا مثال پيش ڪري لکي ٿو ته اوهان چيو آهي ته کيس موڪل تي وڃڻ جي اجازت ڏجي پر ان حالت ۾ مسٽر نارائنداس وائيس چيرمين هندو کي چيرمين جي چارج ملندي. جنهن مان مسلمانن جي تعليم کي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي، شاهنواز شاه کي استعيفا ڏيڻ گهرجي ورنه ته آءٌ بورڊ تان استعيفا ڏئي نڪري ويندس.

۲۰- ڊسمبر ۱۹۳۰ع- سن.

قاضي عبدالرحمن لکي ٿو ته ”اڄ مقبول شاه، امام بخش ڳاهو، محمد عثمان سومرو، سڪولبورڊ جي ميٽنگن لاءِ آيل هئا. هنن جو چوڻ آهي ته لوڪلبورڊ جون ميٽنگون ۱۱-۱۲-۱۴ جنوري ۱۹۳۱ع تي رکڻ گهرجن. حڪم موڪليو ته ڪهڙيون تاريخون مقرر ڪجن.

سن جي درگاه جو ميلو ۲۴-۲۵ ڊسمبر تي آهي جيتوڻيڪ دعوت ڪانه موڪلي اٿو پر اڃان ٿو. وري ٻي خط ۾ ساڳي تاريخ اطلاع ڏئي ٿو شاهنواز شاه تي سڪولبورڊ جي ميمبرن، بي اعتباريءَ جو ٺهراءُ پاس ڪري هن کان استعيفا گهري آهي“

۲۵- ڊسمبر ۱۹۳۰ع- سن.

قاضي عبدالرحمن لکي ٿو ”ته شيخ صاحب جي طبيعت خراب ٿي پيئي. ان ڪري سن جي ميلي تي نه آيو. مير محمد بلوچ کي ڪاروبار ويڙهي ورتو آهي.

شيخ صاحب ۲۶- ڊسمبر ۱۹۳۰ع جو اله آباد آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس لاءِ وڃي ٿو. اتان ۴ تاريخ جنوري دهلي لاهور کان ٿي موٽندو پوءِ جيڪب آباد ۾ خان بهادر اله بخش سومري جي سڏايل ميٽنگن لاءِ هلنداسون. جي ۷-۸-۹ جنوري ۱۹۳۱ع تي رکيل آهن.“

۲۴-۲۵ ڊسمبر ۱۹۳۰ع- سن.

سن ۾ شاه حيدر علي رحمت جي درگاه جو ساليانه ميلو ٿيو. ان ۾ هميشه وانگر محال مانجهند جي ادبي ۽ تنظيمي ڳالهين تي تقريرون ٿيون ۽ ٺهراءُ پاس ٿيا.

سال ۱۹۳۱ع

۳ جنوري ۱۹۳۱ع - سن.

چيف ڪنسروپٽر فاريٽس سنڌ مسٽر گلبرٽ سان سن جي منزل وقت ملاقات ڪري ضلع جي مالدارن جي اهڃاڻ بابت لکيل تجويزون پيش ڪيون ويئون. جن مان ڪيترين ڳالهين لاءِ بحث بعد، مالدارن جي فائدي جا فيصلو ڪيائين.

۷- جنوري ۱۹۳۱ع - جيڪب آباد.

خان بهادر اله بخش سومرو سنڌ جي مسلم سياستدانن جي ميٽنگن گهوڙن جي نمائش جي موقعي تي گهرائي هئي. ان لاءِ آءِ ۽ ميران محمد شاه جيڪب آباد وياسون. ٻيا عيوضي نه اچڻ ڪري ٻي ڏينهن لاءِ ميٽنگ ملتوي ٿي.

ان ڏينهن پوليس جون رانديون ۽ زراعتي نما ڏٺو ويو.
۸- جنوري ۱۹۳۱ع - سنڌ جي مسلم سياستدانن جي ميٽنگ ٿي.

جنهن ۾

ميران محمد شاه، شيخ عبدالمجيد، خان بهادر غلام نبي شاه، ميرزا فرخ بيگ، خانصاحب علي حسن هڪڙو ۽ ٻيا آيل هئا. سنڌ جي جدائي ۽ ٻين ڪيترن سوالن تي غور ڪيو ويو.

ساڳي ڏينهن شام جو سنڌ جي ضلع لوڪلبورڊ پريزيڊنٽن ۽ چيف آفيسرن جي ميٽنگ ٿي جنهن ۾ باهمي مفاد جي ڪيترن سوالن تي ٺهراءُ پاس ٿيا. سنڌ لاءِ لوڪلبورڊ اسوسيشن ٺاهي ويئي. رات جو ٽيتر ڏٺو ويو.

۹- جنوري ۱۹۳۱ع - صبح جو وري سياستدانن جي اجلاس

جي ٻي نشست ڪئي ٿي. جنهن ۾ مختلف مسئلن تي غور ڪيا ويا
ٻيهر جو لوڪلبورڊ جي نمائندن جي ميٽنگ ٿي.

شام جو ڪمشنر سنڌ جي درٻار ۾ وزير جي حيثيت ۾ وڃي حالت ڏٺي سون ته سنڌ جي مکيه زميندارن کي ڪيئن نه پير اگهاڙا ڪري ڪمشنر کان انعام وٺي وري پوئين پيرين هتي اچي پنهنجي جي جڳهه تي وهڻو ٿي پيو.

آفيسر ۽ هڪ ٻه مکيه ماڻهو ڊائيس تي هئا ۽ ٻيا سڀ ميڪيه ماڻهو هيٺ سامهون ڪر سين تي ويٺل هئا.

۱۰ - جنوري ۱۹۳۱ع - سيوهڻ.

جيڪب آباد کان سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي ميلو تي آياسون. شيخ عبدالمجيد. قاضي عبدالرحمن. ميران محمد شاه گڏ هئا. ڌمال. ميندي. ملاڪڙو ڏسي رات جو پنجاب کان ميان ولي محمد شاه جي گهرايل طوائفن جو راڳ ٻڌي. وري ڪراچيءَ لاءِ وانا ٿياسون.

۱۱ - کان ۱۴ جنوري ۱۹۳۱ع -

ڪراچيءَ ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي مختلف ميٽنگن ۾ مشغول هوس. ڪانگريس جي سول نافرماني هلچل زور تي هئي هر روز سرگس نڪتا تي جن تي حڪومت طرفان لائيمازي ڪري کين چڙو چڙ ڪيو ٿي ويو.

۱۲ - جنوري ۱۹۳۱ع - بمبئي لاءِ جهاز ۾،

شام جو مسٽر حاتم علوي، مسٽر هرچندرا ٽهلام، رئيس مزار خان سان گڏ پراونشل لوڪل سيلف گورنمينٽ ڪانفرنس لاءِ واسنا جهاز ۾ بمبئيءَ ڏانهن روانا ٿياسون.

۱۷ - جنوري صبح جو بمبئي پهتاسون. شهر گهمياسون. سينما ۽ ٽيٽر ڏٺو ويو. ۱۸ - ۱۹ جنوري لوڪل سيلف گورنمنٽ ڪانفرنس جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

لوڪل سيلف گورنمينٽ جي وزير مسٽر وڪيل ۽ سيڪريٽريءَ سان ملڻ ٿيو.

۱۹ جنوري ۱۹۳۱ع.

شام جو مسٽر حاتم علوي، مسٽر هرچندرائي سان گڏ گاڏيءَ ۾ چڙهي واپس موٽندي ۲۰ - تاريخ ماڻونٽ تي لهي بس ۾ چڙهي، ابو بهار تي ڊاڪ بنگلي ۾ اچي رهياسون. ۲۱ - ۲۲ - ۲۳ - ۲۴ - تاريخ اتي رهياسون. هيٺيان خاص مڪان ڏٺاسون.

ڏيڍ جو چوطرف، سن سينٽ پائنت، دلوارمند، اچر ديوي مڪان، فونا ورت ويا ۲۴ - تاريخ اتان نڪري سنڌ ڏي روانا ٿي ۲۵ - تاريخ ڪراچيءَ پهتاسون.

۲۸ - تاريخ ڳوٺ آيس.

۲۷ - جنوري ۱۹۳۱ع - ڪراچيءَ مان مولوي فتح محمد

سيوهڻي.

هڪ ڊگهو خط قاضي عبدالرحمن بابت لکيو ”ته هن ڪيئن نه سندس ۽ مولانا محمد صادق ڪڏي واري جي ڪڏي مدرسي جي گرانٽ لاءِ وٽس وڃڻ تي بي عزتي ڪئي هئي وغيره“.

(نوٽ)

انجو جواب مون نهايت سٺو موڪليو. جنهن تي وري لکيائين ته اوهان مان اهڙي اميد هئي. اوهان جي اخلاق محسنين جو شڪر گذار آهيان“

۱ فيبروري ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

گاردن ڪوارٽر منگهي پير روڊ وارو بنگلو ڇڏي حاجي امام بخش چانڊو بلڊنگ سعيد منزل جي ڀر ۾ اچي رهيس.

۹- فيبروري ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

ساڍي ۳ بجي شام جو سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ هئي.

ميران محمد شاه، خان بهادر اله بخش ۽ خان بهادر عظيم خان کي رات جو مانيءَ تي گهرايو ويو. رجسٽرار ڪوآپريٽو سوسائٽيز به بئنڪ جي ميٽنگ تي آيل هو.

۱۰- فيبروري ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

الوحيد پريس ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي سنڌ خلافت ڪميٽيءَ جي ميٽنگ سڏائي. ان ۾ شرڪت ڪئي ويئي. الوحيد خلافت ڪميٽيءَ جي ملڪيت هئي.

۱۲- فيبروري ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ جي ڪيترن هندو مسلمانن جي ميٽنگ پنهنجي بنگلي تي گهرايم ٿوري نوٽيس ملڻ ڪري گهٽ ماڻهن شرڪت ڪئي. تنهن ڪري ڪيترن سنڌ جي مسئلن تي غور ٿي نه سگهيو. هيئن ماڻهن کي دعوت موڪليل هئي.

۱- مسٽر جمشيد ميهٽا ۲- مسٽر جيسواڻي ايڊيٽر انگلش ڊيلي

۳- پرنسپال گوکلي ۴- مسٽر پنيا ايڊيٽر سنڌ آبزرور ۵- مسٽر ڇٽومل ٿڌائي ۶- مسٽر دستور ۷- لالچند جگتياڻي ۸- ايسر داس ورنڊ مل ۹- مسٽر بوج

۱۰- مسٽر درگراس آڏواڻي ۱۱- چينمل پرسرام ۱۲- شيخ

عبدالمجيد ۱۳- مسٽر غلام علي ڇاڳلا ۱۴- قاضي عبدالرحمن ۱۵- حاتم

علوي ۱۶- مسٽر گذر ۱۷- مسٽر تارا چند لالواڻي ۱۸- مسٽر طبيب علي
علوي ۱۹- مسٽر حاتم طبيب جي.

۱۳- فيبروري ۱۹۳۱ع- سن.

ڪراچيءَ کان موٽي سن آيس. ۲۰ تاريخ رمضان جي عيد هئي.

۲۲- فيبروري ۱۹۳۱ع- حيدرآباد.

سن کان حيدرآباد ويس. پهرن جي ماني علامه آءِ آءِ قاضي وٽ
کاڌيم. ان موقعي تي مسٽر ڪنڪيڊ آءِ سي ايس به هو.
(نوٽ)

جنهن سنڌ جي آڪائين تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب لکيو هو. صاحب
جلدئي سمنڊ ۾ وهنجندي ٻڏي ويو. نهايت يارويس ۽ هندوستان ۽ سنڌ جي
مسئلن سان گهري دلچسپي رکندڙ هو.

حاتم علوي ۽ مون سان دوستانه تعلقات هوس.

۲۶- فيبروري ۱۹۳۱ع- پاڻوٺ.

سيد ماني پير بخش شاه پاڻوٺيءَ جي عذرخواهي لاءِ پاڻوٺ ويس ۽
۲۸- تاريخ هالن ۾ مخدوم ميان غلام حيدر سان ملاقات ڪئي ويئي.

۵ مارچ ۱۹۳۱ع- ڪراچي.

ڪراچي ۾ دسترڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگن لاءِ آيس. ۸ تاريخ
موٽي ڳوٺ ويس.

۱۰- مارچ ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميران محمد شاه بمبئي مان خط لکيو ته ”اسان گهڻي
ڪوشش ڪئي ته تعلق ڪوٽڙي ڪراچي ضلع کان جدا نه ٿئي پر سرڪار نه
ٻڌو ۽ ان کي دادو ضلع سان گڏي ڇڏيائون“

۱۴- مارچ کان ۸- اپريل ۱۹۳۱ع- ڪراچي.

دسترڪٽ لوڪلبورڊ جي آفيس جي ڪم، لوڪلبورڊ ميٽنگن ۽
سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگن ۾ حصو وٺندو رهيس.

آل انڊيا ڪانگريس اجلاس جون تياريون هيون.

۲۷- مارچ ۱۹۳۱ع- ڪراچي.

بالڪن جي ٻاري جو اجلاس مسز ڪملا چٽو ٻڌيا جي صدارت
هيٺ ڪٺو ٿيو. مس چيني سپاهيملائي جماعت جي پريزيڊنٽ ۽ ستي آڏواڻي
سپيڪر ڌري هئي.

ان ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

۲۷- مارچ ۱۹۱۳ع - ڪراچي.

آل انڊيا ڪانگريس جو ۴۵- اجلاس بندر روڊ ايڪسٽنشن تي (موجوده اسلام ڪاليج)

سردار ولي پائي پٽيل جي صدارت هيٺ ڪنو ٿيو. ٻاهر ميونسپل واٽر ورڪس (موجوده اسلام آباد) جي ڀر ۾ ڪڇيون لانڍيون ڊيليگيٽن جي رهائش لاءِ ٺهرايون ويئون هيون.

مرحبا ڪميٽيءَ جو چيرمن صوبو سنڌ ڪانگريس ڪميٽيءَ جو پريزيڊنٽ ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي هو ڪانگريس جي پندال ۽ نگران جي تعمير جو ڪم، مسٽر جمشيد نسرانجي جي مدد سان ٿيو.

ڪئمپ جي کاڌي خوراڪ جو چيرمين سيٺ غلام علي ڇاڳلا هو. سيڪريٽري مهاراج ريوچند رتن چند هو. والٽيئرن جو ڪيٽان مسٽر ستنداس عيدن مل وڪيل هو.

خزانچي مسٽر ايسرداس ورنڊمل ۽ مسٽر لاچند بانا هئا. زالن والٽيئرين جي مهendar پارٽي گدواڻي هئي. مرحبا ڪميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري مسٽر رستم سدوا ۽ تاراچند لالواڻي هئا. جائنٽ سيڪريٽري مڻي لال وياس رام بي موٽواڻي. مولجي نرسي هئا.

مسٽر جيرا مداس دولترام مکيه نظرداري جو ڪم ڪندو رهيو. تي ڏينهن اجلاس هليو. هر نشست ۽ سڃيڪٽس ڪميٽيءَ جي ميننگن ۾ ويندو رهيس.

رئيس فقير بخش خان ڪاڇي ۽ سيد ميران محمد شاه به اجلاس ڏسڻ لاءِ آيل هئا.

مون وٽ رهيا هئا.

۳۰- تاريخ شام جو ساڍي ۵ بجي خان عبدالغفار خان سرخ پوش جي مهendar کي پنهنجي جي جاءِ تي جاءِ لاءِ گهرايو. هو سرخ پوش جتي سان ڪانگري ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيو هو.

۲۹- مارچ ۱۹۳۱ع- تي سنڌ تعليمي ڪانفرنس بوري جماعت

خانہ فريئر روڊ ڪراچيءَ تي ڪئي ٿي.

۱- اپريل ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

جمعيت العلماءِ هنڌ جو اجلاس مولانا ابوالڪلام آزادي جي صدارت هيٺ ڪيو ٿيو.

ان ۾ مولانا محمد صادق ڪڏهه، مولوي محمد صديق ڪڏهه، مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۽ ٻين سنڌ جي عالمن شرڪت ڪئي.

جنرل سيڪريٽري مولوي فتح محمد ۽ مرحبا ڪميٽيءَ جو چيئرمين مولانا محمد صادق هئا مون ۽ ٻين دوستن ان ۾ شرڪت ڪئي.

۲- اپريل ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

اردو ڪانفرنس جو اجلاس ڪيو ٿيو جنهن ۾ پڻ شرڪت ڪيم.

۱۴- اپريل ۱۹۳۱ع - سن.

قاضي عبدالرحمن خط لکي ٿو ته ”ڪراچي- حيدرآباد رستي جو پراجيڪٽ ٺاهي مسٽر گزدر بمبئي سرڪار کان منظوري وٺڻ لاءِ بمبئي ڪڍي ويو آهي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ آفيس جي جاءِ ٺهرائڻ لاءِ ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر اڃا جواب ڪونه موڪليو هو.

رجهندو ٽرنري اسپتال جي پلاٽ جي ڀر واري حصي تي جايون ٺهرائڻ لاءِ لکپڙهه ڪيل هئي.

۳ مئي کان ۱۳ - ۱۹۳۱ع - ڪراچي

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي مختلف ڪميٽين جي ميٽنگن، آفيس جي ڪم، سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ، ملير ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ ۽ ٻين مڪاني ڪميٽين ۾ حصو وٺندو رهيس.

۱۴- مئي ۱۹۳۱ع - سن.

علامہ آءِ آءِ قاضي انگلنڊ مان هڪ وڏو نصيحت آميز خط موڪليو.

۲۹- مئي ۱۹۳۱ع - سن.

قاضي عبدالرحمن ڪراچيءَ مان خط موڪلي ٿو ته ”عيد مبارڪ

مجنو.

پٽيوالو چيڪ، ڪاغذ ۽ گذريل ميٽنگن جي ڪارروائي صحيح ڪرائڻ لاءِ ڪڍي اچي ٿو. گزدر اڃان بمبئيءَ مان ڏوندو نٿو آهي. ڪمشنر، ڪوٽڙي، ڪراچي رستي جي ٽڪر جي سفارش ڪرڻ وارو

آهي. ڪم هن سال ئي شروع ڪرائي سگهجي ٿو بشرطيڪ انجنيري وارا دير نه ڪرائين. وٽروري اسپتال مان آفيس جي زمين ڏيڻ واسطي ڪيلڪٽر سفارش ڪئي آهي. وغيره.

۳۰- مئي ۱۹۳۱ع- سن.

مسٽر دستور، مئنيجر ڪوآپريٽو سينٽرل بئنڪ لکي ٿو ته ”استاف ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۲ جون تي رکيل آهي ان ۾ ضرور ايندا.“
 ساڳي تاريخ ميران محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ته ”اريگيشن بل جي مخالفت ڪرڻ لاءِ زميندارن جي ميٽنگ سڏائڻ ضروري آهي وغيره“

۳ جون کان ۱۲ جون ۱۹۳۱ع- ڪراچي.

ڪراچي ۾ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ استاف ڪميٽي جي ميٽنگن ۾ ويندو رهيس.

لوڪلبورڊ ميٽنگون ۽ آفيس جو ڪم ڪندو رهيس.

شهر جي سوشل تقريبن ۾ حصو ورتو.

۲۹ جون ۱۹۳۱ع- سن.

حاتر علوي ڪراچيءَ مان لکي ٿو ”سگهوئي سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي جنرل باڊيءَ جي ڊاريڪٽرن جي نئين چونڊ ٿيڻ واري آهي. ڪيترا اميدوار ميدان ۾ نڪري ڪم ڪري رهيا آهن خانبهادر عظيم خان کي لکو ته حصيدارن ۽ سوسائٽين جا گهڻا عيوضي گهرائي جو ۲ جولاءِ ٿيڻ واري آهي“

۳ کان ۸ جولاءِ ڪراچي.

سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ساليانه جنرل ميٽنگ گذ ٿي ان ۾ نوان ڊاريڪٽر چونڊيا ويا جي اسان جي رٿيل پروگرام موجب هئا.

۷ جولاءِ سندننگ ڪميٽي ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي ميٽنگ

هئي جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ٿيا.

۱۲- جولاءِ ۱۹۳۱ع- سن.

قاضي عبدالرحمن ڪراچيءَ مان لکي ٿو ”ته ۱۴ جولائي سڀ ٻوني لوڪل سيلف گورنمنٽ ڪانفرنس ۾ هلڻ لاءِ حيدرآباد ۾ اچي ڪٿا ٿيندا.
 قاضي عبدالرحمن، الهه بخش خان گبول، مسٽر هرچند راء، محمد عثمان سومرو، محمد هاشم گزدر، حاجي عبدالرحيم شاه، مهر علي شاه ڪراچي

مان اچڻ وارا هئا.

۱۵- جولاءِ ۱۹۳۰ع- حيدرآباد ۽ گاڏي.

پوني ڪانفرنس لاءِ ڪراچيءَ مان آيل عيوضين ۽ رئيس فقير بخش خان ڪاچي، پير بقادار شاه، سيد ميران محمد شاه سان گڏ حيدرآباد کان بمبئي لاءِ روانو ٿيس.

۱۷ جولاءِ ۱۹۳۱ع- بمبئي ۽ پونہ.

صبح جو بمبئي پهتاسون سارو ڏينهن وڪٽوريه ٽرمينس جي رٿائونگ روم ۾ رهي، ٻي ڏينهن صبح جو پوني پهتاسون. نيشنل هونل ۾ رهياسون.

ٻه ڏينهن لوڪلباڊيز ڪانفرنس جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي ويئي.

ٻه ڏينهن بمبئي ڪائونسل جو اجلاس ڏٺو ويو. زميندار ائسوسيئشن ڪراچيءَ جي وفد سان ڪيترن وزيرن کي مليس.

۲۳ جولاءِ ۱۹۳۱ع- پونہ.

بمبئي جي گورنر سرهاستن ۽ ليڊي هاسٽن دعوت تي گهرايو. اڌ ڪلاڪ کن دروازي تي مصافحه جي رسم لاءِ بيهڻو پيو جتي هرڪ جي واقفيت ڪرائي ٿي ويئي. هزار کن مرد ۽ عورتون آيا هئا. ڏاڍي شان ۽ شوڪت سان دعوت ڪيل هئي.

۲۴ جولاءِ ۱۹۳۱ع- پوني کان حيدرآباد دکن لاءِ روانگي.

رات جو پوني مان حاجي عبدالرحيم شاه، مهر علي شاه، محمد هاشم گذر سان گڏ گاڏيءَ ۾ چڙهي، حيدرآباد دکن لاءِ روانا ٿياسون. جتي ۲۵ تا ريخ ۲ بجه شام جو بيگم پلي اسٽيشن تي لهي خورشيد ميرزا ڊاريڪٽر مائينس وٽ اچي مهمان ٿي رهياسون.

چار ڏينهن حيدرآباد ۾ رهي مختلف جايون ڏٺيون سون جن ۾ خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق هيٺيون هيون.

مڪي مسجد - چار مينار دروازو، بازار، غثمان ساگر، اردو يونيورسٽي، مشرقي علوم جي لبروري، شاهي محل، شفاخانه، هاءِ ڪورٽ.

ڪيترن صاحبن دعوتون ڏنيون. جن ۾ سيد سميع الله سيڪريٽري نظام ڪلب خاص ذڪر جو لائق هو.

۲۸ جولاءِ ۱۹۳۱ع - حيدرآباد دکن کان اورنگ آباد.

گذرڻ صاحب اتان واپس سنڌ روانو ٿيو. حاجي عبدالرحيم شاه مهر علي شاه ۽ آءِ اتان شام جو اورنگ آباد روانا ٿي بي ڏينهن صبح جو اتي پهتاسن. جتي ڊاڪ بنگلي ۾ اچي رهڻ ٿيو. رات جو نواب رضاناواز جنگ بهادر، ڊاڪٽر مختار احمد انصاري دهلوي جي پاء وٺ ماني کاڌي سون جو اتي صوبيدار (ڪمشنر) هو.

۲۹ - ۳۰ جولائي ۱۹۳۱ع - اورنگ آباد.

اتي خلدآباد، چاندمينار، هاڻي حوض، جامع مسجد، چيني محل، ميڊها توپ، بالاحصار، ڏول ڍال توپ ڏٺيون ويئون. ازانسواءِ هيٺيون تاريخي جڳهون ۽ بزرگن جون درگاهون ڏٺيون ويئون.

۱- مقبره شهنشاه اورنگ زيب ولادت ۱۰۲۷ھ گادي نشين ۱۰۶۵ھ. وفات ۱۱۱۸ھ

۲- مخدوم حاجي نظام الدين پيش امام - عرس ۱ - ربيع الاول. هر سال ٿئي ٿو

۳- خواجه بهاؤدين انصاري خواجه شمس الدين ۹ - ذوالحج.

۴- خواجه منتخب الدين زري زربخت ۶ - ربيع الاول ٿي ڏينهن

۵- خواجه زين الدين خليفه خواجه برهان الدين ۲۱ کان ۲۵ ربيع

الاول

۶- پيراهن انحضرت صلعم ۱۲ ربيع الاول

۷- بي بي بصري اورنگ زيب جي راڻي جو تاج محل جي نموني تي

هو.

۸- ايلورامندر جي جبل مان کوٽي ڪڍيل هئا، جن ۾ وڏو ڪيلاش

مندر هو.

۳۰ جولائي ۱۹۳۱ع - اورنگ آباد کان آگرهه.

شام جو اورنگ آباد کان نڪري منعد، برهانپور، پوپال کان

لنگهندا - ۲ تاريخ آگسٽ صبح جو آگري پهتاسون.

۱- ۲- ۳ آگسٽ ۱۹۳۱ع - آگرهه.

هوٽل ۾ رهي هيٺيون مکيه جڳهون ڏٺيون ويئون.

۱- شهر جون بازارون - ۲- جامع مسجد، تاج محل، مقبره اعتماد

دولتہ والد ممتاز محل سکندريہ (مقبرہ اکبر اعظم) فتح پور۔ ٻري ۾ سلطان اکبر جا شاهي محل ۽ ٻڌايل شهر خواجہ سليم چشتي جو مقبرو۔ بلند منار۔ جامع مسجد ڏنا ويا. اتان ۴ تاريخ شام جو نڪري۔ ۵ تاريخ صبح جو دهلي پهتاسون.

۲- ۵- ۶- اگست ۱۹۳۱ع- دهلي.

هتي خانپھادر سيد نواب علي شاه وٽ ۲۰۵ ڪيلنگ روڊ نئي دهلي ۾ رهياسون. جنهن نہایت شاندار نموني خاطر تواضع جا فرض بجا آندا. سڀئي ڏينهن سندس موٽر اسان جي حوالي هئي. اتي هيٺيون جايون ڏنيون ويئون.

۱- چانڊني چوڪ۔ قاضي حوض۔ نئي دهلي

۲- جامع مسجد۔ لعل قلعو۔ سرمد شھيد جي مزار

۳- همايون جو مقبرہ، خواجہ ناظم الدين اولياء جو مقبرو، خواجہ

قطب الدين بختيار ڪاڪي جو مقبرہ، قطب مينار. ۽ ٻيا پراڻا تاريخ مڪان.

۵- اگست ۱۹۳۱ع۔ تي خواجہ حسن نظامي سان رات جو سندس

جاء تي ملڻ ٿيو.

۵- اگست ۱۹۱۳ع۔ پاني پٽ.

دهلي مان صبح جو موٽر ۾ چڙهي پاني پٽ آياسون رستي ۾ هندوستان جي مکيه جنگين جا ميدان ڏسندا آياسون جتي ٽي چار دفعا مکيه لڙايون لڙيون ويئون هيون جن ۾ هندوستان جي قسمت جو فيصلو پي ٿيو هو.

پاني پٽ ۾ حضرت پوٽلي قلندر عليه رحمت جي درگاه جي زيارت ڪئي ويئي. رات جو اتان گاڏي ۾ چڙهي سرهند جي اسٽيشن اچي آياسون.

۸- اگست ۱۹۱۳ع۔ سرهند.

سرهند ۾ حضرت خواجہ احمد سرهندي ملقب بہ مجذوب ڌنڌي ٿاني ۽

سندس عزيزن جي مزارن جي زيارت ڪئي ويئي. اتان شام جو لاهور لاءِ روانا ٿي، صبح جو ٻي ڏينهن لاهور ۾ پهتاسون.

۹- ۱۰- اگست ۱۹۱۳ع۔ لاهور.

هوٽل ۾ لٽاسون. شهر کان علاوه هيٺيون جايون ڏنيون ويئون.

۱- جامع مسجد ۲- شاهي قلع ۳- سک گرن جا مقبرو ۴- حضرت

داتا گنج بخش جو مقبرو ۵- مقبرو ميان مير صاحب ۶- مقبرو جهانگير بادشاه ۷- مقبرو بيگم نور جهان ۸- شاليمار باغ ۹- عجائب گهر ۱۰- لارينس باغ- وغيره
 ۱۰- تاويخ رات جو اتان چڙهي ٻي ڏينهن ۱۱- تاريخ راولپنڊي ۾ پهتاسون.

شهر گهمي رات جو اچي ڪوه مري جي هڪ هوٽل ۾ رهڻ ٿيو.
 ۱۲- تاريخ اگست ۱۹۳۱ع- سري نگر.
 صبح جو ڪوه مري مان موٽر ۾ چڙهي شام ڌاري سري نگر ۾ پهتاسون.

”بلبل“ نالي هائوس ٻوٽ ۾ رهڻ ٿيو.
 ڪشمير ۾ جملي ۹- ڏينهن رهڻ ٿيو. ان عرصي ۾ هينون جايون سري نگر ۾ ڏٺيون ويون
 ۱- حضرت بل ۲- جامع مسجد ۳- شاليمار باغ ۴- چنار باغ، تخت سليمان، ڍل ڍنڍ، شهر جون گهٽيون وغيره.
 ازانسواءِ سري نگر کان ٻاهر- اسلام آباد، ويري ناگ، پهل گام، گل برگ، سونا مرگ وغيره مقام به ڏٺا ويا.
 اتي شيخ عبدالله سان هائوس ٻوٽ ۾ ميان غلام محمد ٽيڪسي ڪمپنيءَ جي مالڪ معرفت واقفيت ٿي، هن کي هائوس ٻوٽ ۾ دعوت تي گهرايو ويو. حضرت بل جي مسجد ۾ پبلڪ ميٽنگ ڏني ويئي. رياست ۾ راجا طرفان ٿيل ظلمن جو احوال معلوم ٿيو. شيخ عبدالله ۽ ٻين طرفان سڌارن لاءِ ٿيل هلچل جو احوال معلوم ٿيو.

۱۸- اگست ۱۹۳۱ع-
 سنڌ جي اخبارن ۾ مسٽر رستم سڌوا بيان ڏنو ته سيٺ هرچندراءِ وشنڊاس سنڌ جدائي جي فائدي ۾ هو. انهي وقت مسٽر ريوچند ٽڌائي به سنڌ جي جدائيءَ جي فائدي ۾ بيان ڏنو.

۲۱- اگست ۱۹۳۱ع- سري نگر مان روانگي.
 صبح جو موٽر ۾ چڙهي سري نگر مان راولپنڊيءَ لاءِ روانا ٿياسون.
 رستي ۾ شيخ عبدالله طرفان ڏنل ڪاغذ اسان وٽ مظفر آباد جي سامهون ڊوميل جي ناڪي وٽ تلاشيءَ مان نڪتا. رات جو پرواري ڊاڪ بنگلي ۾ پوليس جي پهري هيٺ نظر بند رکيو ويو. بيان ورتا ويا. مون ۽ مهر

علي شاه خرو بدون ڪيون.

حاجي صاحب سڄي رات "لااله الا انت سبحنڪ اني كنت من الظالمين" جو وظيفو پڙهيو. ٻي ڏينهن ۱۲- بج اسان کي رياست مان ٻاهر نڪرڻ جي اجازت ملي. ساڳي ڏينهن ۲۲- تاريخ شام جو راوڀنديءَ پهتاسون. جتان رات جو گاڏيءَ ۾ چڙهي ڪراچيءَ لاءِ روانا ٿي ۲۴- تاريخ صبح جو ڪراچيءَ پهتاسون.

۱- ۲- سيپٽمبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته "اوهان خير سان هندوستان جو سير ڪري ڳوٺ پهتا.

آءٌ پهرين تاريخ ڪراچيءَ آيس اوهان ڪونه مليا.

سند فنانس انڪواري ڪميٽي (مائيٽس ارونڱ ڪميٽي) اڳيان ۳- تاريخ شاهدي ڏيڻي آهي. خانبهادر اله بخش ۽ خانبهادر کهڙي مواد ڪڍي ڪرڻ جو ذمہ ڪنيو آهي.

آءٌ ان ڪم لاءِ انگلنڊ وڃڻ گهران ٿو پر پيسو ڪٿان اچي وري ٻي خط ۾ لکي ٿو ته

"اوهان جي ڪشمير مان واپسي مهل ڦاسڻ جون دلچسپ خبرون مهر علي شاه کان معلوم ٿيون."

۵ سيپٽمبر ۱۹۳۱ع- سن.

قاضي عبدالرحمن ڪراچيءَ مان خط ذريعي اطلاع ڏي ٿو ته

"سند فنانس انڪواري ڪميٽي ۱- سيپٽمبر تي پوني مان هتي پهچڻ

واري هئي پر واٽ تي مارواڙ ۽ حيدرآباد جي وچ ۾ ريلوي لائين ٽٽڻ ڪري هو دهلي کان ڦري اچ هتي پهتا آهن. سيٺ حاجي عبدالله هارون ۽ ٻين مسلمان بمبئي ڪائونسل جي ميمبرن کان پڇا ٿي ويئي. سومر ڏينهن ڊاڪٽر هنگورائي، ۽ ٻين هندو شاهدن کان پڇا ڪرڻ بعد ڪميٽي جا ميمبر سمن روانا ٿي ويندا."

۵- سيپٽمبر ۱۹۳۱ع- (سن)

سند فنانشل انڪواري ڪميٽيءَ جي چيرمن ۽ ميمبرن کي سرشاهنواز خان پٽي، خانبهادر اله بخش سومري، خانبهادر کهڙي، سردار واحد بخش پٽي طرفان رات جو مسلم جيمر خانہ ۾ دعوت ڏني ويئي. انهيءَ تاريخ تي خانبهادر کهڙي، خانبهادر اله بخش، حاجي عبدالله

هارون ۽ پرنسپال گوکلي سنڌ جي مالي حالت ٺيڪ هئڻ بابت شاهديون ڏنيون.

پوءِ پروفيسر ڇٻلاڻي، ديوان وڄسنگ برخلاف شاهديون ڏنيون
پروفيسر ڀٽيجا سنڌ جي جدائي بعد ٺيڪمالي حالت بنسبت اخبارن
۾ مضمون ڇپايو.

۲۹ سيپٽمبر ۱۹۳۱ع - سن.

سيد ميران محمد شاه پوني مان خط لکي ٿو ته ”پوني ۾ نيشنل
هوتل جي ان روم ۾ رهان ٿو. جتي گذريل جولائي ۾ تون رهيو هئين.
پوءِ پوني جي رنگين سوسائٽيءَ جو ذڪر اديبانہ انداز ۾ ڪري.
اطلاع ڏي ٿو ته ۱۱- آڪٽومبر ۱۹۳۱ع تي موٽي سنڌ ۾ ايندو.“

۱- آڪٽومبر ۱۹۳۱ع -

دادو ضلع ٺهيو جنهن ۾ ڪراچيءَ ضلع مان محال ڪوهستان،
ڪوٽڙي تعلقہ، محال مانجهند جي ايراضي ۽ لاڙڪاڻہ ضلع مان ميهڙ ڊويزن
گڏي ويئي. جنهن جا ۱- ميهڙ ۲- ڪڪڙ ۳- دادو ۴- جوهي ۵- سيوهڻ
تعلقا هئا

راءِ بهادر جگت سنگھ آئل مل پهريون ڪليڪٽر مقرر ٿيو.
لوڪلبورڊ ساڳيا هلندا آيا.

۴- آڪٽومبر ۱۹۳۱ع - سن.

مسٽر ٽهلاماڻي ڪراچيءَ مان لکي ٿو ته ”ٿياسافيڪل سوسائٽي
جي ايسوٽيرڪ سيڪشن جي ميمبريءَ لاءِ فارم پري موڪل ته توکي ميمبر
ڪرايون.“

۱۶- آڪٽومبر ۱۹۳۱ع - سن.

خان بهادر عظيم خان خط لکيو ته ”سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ
جي ۲۴- آڪٽومبر تي ضروري ميٽنگ آهي. اوهان مهرباني ڪري ضرور ايندا
جو ڪيترا احوال ڪرڻ آهن.“

۲۲- آڪٽومبر ۱۹۳۱ع - سن.

سيد شاهنواز شاه ٺٽہ مان خط لکي ٿو ته ”مهيني جي اول ۾
ڪراچيءَ اوهان جي جاءِ تي ملڻ آيس پر ڪونه ملي سگهيا. ڳوٺ روانا تي
ويل هئا. منهنجي تڪليفن جو دور شروع ٿي ويل آهي. وغيره.“

۲۸- آڪٽومبر کان ۱ نومبر ۱۹۳۱ع - ڪراچي.

دستريڪٽ نوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگن ۾ حصو ورتو.

سيد شاهنواز شاه کي سندس مالي مشڪلاتن مان ڪڍڻ لاءِ بئنڪ کان قرض وٺي ڏنو.

مڪاني سوشل فنڪشن ۾ حصو ورتو.

۱- نومبر ۱۹۳۱ع- سن.

اڄ خانبهادر ڪهڙي لاڙڪاڻه مان خط لکيو ”ته بمبئي جو گورنر ۱۷-۱۸ جنوري ۱۹۳۲ع تي ڪراچيءَ پهچندو. سنڌ محمدن ائسوسيئيشن طرفان ڪيس اڏريس ڏيڻ جي تجويز ٿي آهي. اوهان سٽنڊنگ ڪميٽيءَ جا ميمبر آهيو پنهنجي راڻا موڪليو“

۲- نومبر ۱۹۳۱ع- سن.

حاتم علوي ڪراچيءَ مان خط موڪلي اطلاع ڏئي ٿو ته ”ڪمشنر سنڌ مسلم هائوسنگ سوسائٽي جي سولجر بازار جي پروارن پلاٽن جي منظوري ڏني آهي. تنهن جو چيڪ پلاٽ لاءِ مليو آهي. بئنڪ کي موڪليان ٿو.“

(نوٽ)

حاتم علوي مسلم هائوسنگ سوسائٽي جو پريزيڊنٽ هو.

۶ نومبر ۱۹۳۱ع- سن.

شيخ عبدالمجيد سنڌي خط لکي ٿو ته ”۲۴- نومبر تي هوءَ مير محمد بلوچ سن ايندا جتان مون سان گڏجي ميهڙ ۾ خلافت ڪانفرنس جي جلسي ۾ هاندا. پوءِ ۲۷- تاريخ بمبئي ڪائونسل جي اجلاس لاءِ بمبئي روانا ٿيندا.“

۳۱- نومبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد مقبول شاه پين وارو لکي ٿو ته ”دادو ضلع ٺهيو آهي. محال مانجهند ڪوٽڙي تعلقي سان گڏيو اٿن. هاڻ اوهان کي ڪراچيءَ جي عيوض دادو ضلع طرف زياده توجهه ڏيڻ گهرجي.“

۱- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميران محمد شاه بمبئي مان لکي ٿو ته ”پهريون دفعو بمبئي سرڪار کي ڪائونسل ۾ شڪست آئي آهي. سنڌي ميمبرن مس همت ڏيکاري آهي.“

سرڪاري بل تڏجي ويو. سرڪار کي ۲۴ ووٽ مليا ۽ مخالفت ۾ ۶۹- ووٽ ويا.

سند مان صرف ڄام جان محمد جوڻيجو سرڪار سان ووٽ ڪيو ۽ سنڌين جي اتحاد ۾ شامل نه ٿيو. ڇي لقب ملڻ جو آسرو اٿم" (پهرين بيت پنڄوءَ جو پوءِ ٻار ٻچا)

۱۳- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميران محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ته "۲۷- ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي سن ايندو. جتان مون سان گڏجي قلندر شهباز جي ميلي تي هلندو.

۱۶- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

مسٽر محمد هاشم گزدر لکي ٿو ته "جيتوڻيڪ قاضي عبدالرحمن تنهنجي مخالفت ڪري رهيو آهي پر اوهان ڦلهڙي ۽ ڪمزور پاليسي اختيار ڪندا اچو مضبوط ٿيڻ گهرجي"

۱۷- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميان ولي محمد شاه سيوهڻ مان خط لکي ٿو ته "قلندر شهباز جو ميلو ۲۹- ۲۰- ۳۱ ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي ٿيندو. اوهان قاضي عبدالرحمن ۽ ميران محمد شاه ضرور ايندا.

پنجاب کان راڳ لاءِ ڪچريون گهرايل آهن. انهن جو راڳ ٻڌڻ جو لائق آهي"

۲۱- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو "ته شاه عبداللطيف جي ورسِي ۲- جنوري ۱۹۳۲ع تي حيدرآباد ۾ رکيل آهي. مسٽر جينمل پرسرام ۽ ٻين دوستن کي پاڻ سان آڻيندا. ان کان اڳ منچر تي به هلبو ۽ قلندر جو ميلو به ڏسو."

۲۲- ڊسمبر ۱۹۳۱ع. سن.

مسٽر گزدر ڪراچيءَ مان خط لکي ٿو ته "مسٽر پنيا ايڊيٽر سند آبرور ۽ هو ٻئي قلندر جي ميله لاءِ مهيني جي آخر ۾ سن ايندا. رهائڻ جو انتظام ڪرائجو."

۲۳- ڊسمبر ۱۹۳۱ع- سن.

مسٽر منگهارام پرسرام ٽهلاڙائي ڪراچيءَ مان خط لکي ٿو ته

”تون ٿياسافيڪل سوسائٽي جي ايسوٽيرڪ سيڪشن جو ميمبر چونڊيو آهين ڪاغذ توکي روبرو ملندا.“

تون شايد دادو ضلع جي ڪم ۾ مشغول ٿو ڏسجين. اهو لوڪلبورڊ شايد ۱۹۳۲ع جي اپريل کان شروع ٿئي. نئي بورڊ جون چونڊون نومبر ۱۹۳۲ع ۾ ٿين.“

۲۸- ڊسمبر ۱۹۳۱ع - سن - سيوهڻ.

مسٽر محمد هاشم گذر ۽ مسٽر پنيا ايڊيٽر سنڌ آبزرور سن آيا. جتان گڏجي قلندر شهباز جي ميل ٽي سيوهڻ وڃي سيد ميان ولي محمد شاه جا مهمان ٿياسون.

۲۹- ۳۰- ۳۱ ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي ٿيئي ڏينهن سيوهڻ

هٿاسون. ميران محمد شاه به ساڻ هو. ميران محمد شاه، پنيا، گذر منچر گهمڻ ويا. ملاڪڙو، مينڊي، ڌمال ڏٺا ويا ٻاهران آيل ڪچرين جو راڳ ٻڌو ويو. جي شاه صاحب گهرايون هيون.“

سال ۱۹۳۲ع

۱۳- جنوري ۱۹۳۲ع - سکر.

وائسراءِ هند لارڊ ولنڊگٽن، سکر براج جي کولڻ جو افتتاح ڪيو. آءٌ، ميران محمد شاه ان جي ڏسڻ لاءِ وياسون. سوها زميندار آيل

هئا.

ڏاڍي ڌام ڌوم سان اهو موقعو ملهائيو ويو. اسان ٻئي چيف آفيسر

مسٽر اختر جا مهمان ٿي رهياسون.

۱۷- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

سر سائيڪس ۽ ليڊي سائيڪس بمبئي جي گورنر کي ڪراچي ڪنٽونمينٽ تي ڪراچي ميونسپل يريزيڊنٽ مسٽر جمشيد ۽ ٻين آفيسرن سان گڏ آءٌ لوڪلبورڊ طرفان مرحبا لاءِ ويس. هو ۳ بجي واري گاڏيءَ ۾ سنڌ کان موٽيو هو. .

۱۹- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

مسٽر هڊ ڪليڪٽر ڪراچيءَ کي ملي لوڪلبورڊ ۾ امن آڻڻ لاءِ،

قاضي عبدالرحمن کي سڪولبورڊ ۽ مسٽر گذر کي لوڪلبورڊ ۾ رڪن جي صلاح ڪئي ويئي هن همت افزائي ڪئي.

۵-۶-۷ فيبروري ۱۹۳۲ع - سن.

مسٽر ڊنشا دستور جنرل مئنيجر سنڌ سينٽرل بئنڪ ڪراچيءَ هڪ ڊگهو خط، سندس اضافي جي گهر لاءِ لکيو. جنهن ۾ ڄاڻايو هئائين ته سندس اڪائونٽ مسٽر ڇٽومل ٽڌاڻي هن کان وڌيڪ پگهار کڻي رهيو هو.

۱۴- فيبروري کان ۱۷ فيبروري ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ، ڪوآپريٽو بئنڪ، ملير سوسائٽي جي ڪمن سان ڪراچيءَ ۾ هوس.

۱۸- فيبروري ۱۹۳۲ع - ڪراچيءَ کان بمبئي.

واسنا جهاز ۾ مسٽر حاتم علوي، ميران محمد شاه، مسٽر گزدر، بمبئيءَ ڏانهن روانا ٿياسون.

جتي ڪوآپريٽو ڪانفرنس هئي. اتي هفتي کن رهڻ بعد وري موٽي سنڌ ڏي آياسون.

اپولي هوٽل ۾ ميران محمد شاه ۽ آءُ گڏ رهياسون.

ان موقع تي ميران محمد شاه طرفان هڪ خوبصورت يوريشن عورت ذريعي، مونکي آدم وانگر، ڪڻڪ جي ڏاڻي چڪڻ لاءِ حرصائن جي هر طرح ڪوشش ٿي.

ليڪن اخلاقي تربيت ۽ قوم استقلال ذريعي آزمائش مان چڙهي پار پيس. ميران محمد شاه ان کي غير معمولي ڳالهه تصور ڪيو. ليڪن مون سواءِ بدني تڪليف جي ٻي ڪابه مشڪلات پيش نه آئي. مائي سندس ڪوشش ۾ ناڪاميابي تي خار ڪائيندي، واپس موٽي ويئي. ٻي ڏينهن وڌيڪ حملن جي خطري کان بچڻ لاءِ سنڌ موٽڻ ۾ سلامتي سمجهيم.

۲۱- فيبروري تي فرينچ برج واري بلٽونڪسي ٿياسافيڪل هال ۾ اي. ايس جي ميٽنگ ۾ ويس.

۵- مارچ ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ ۱۸- اپريل ۱۹۳۲ع تي سنڌ آزاد ڪانفرنس گهراڻو لاءِ، سيٺ حاجي عبدالله هارون، بابا مير محمد بلوچ ۽ شيخ عبدالمجيد طرفان سرڪيولر نڪتو.

ڪراچيءَ ۾ ڏهه ڏينهن کن هوس. لوڪلبورڊ، بئنڪن، ملير سوسائٽي جي ڪم ۽ سوشل فنڪشن ۾ حصو ورتم.

۳۱- مارچ ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

۳۱- مارچ ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جي جنرل باڊي جي ميٽنگ ٿي. ان ۾ چيف آفيسر ۽ ايجنڊن جي پوسٽ کي گڏڻ جو ٺهراءُ پيش ٿيو. ڪمشنر سنڌ مسٽر گيسن سرڪاري ميمبرن کي انهي ٺهراءُ جي مخالفت لاءِ چيو ۽ ڪليڪٽر مسٽر هڊ ان ٺهراءُ کي واجبي سمجهي همدردي ڏيکاري. جيتوڻيڪ آفيسل ميمبر ڪمشنر جي چوڻ تي مخالفت ۾ ويا ته به ٺهراءُ پاس ٿي ويو. سيد مقبولشاهه، قاضي عبدالرحمن کي ناراض ڪرڻ جي ڊپ کان آخر تائين ووت نه ڪيو.

جو سندس چئي موجب بدليون وغيره ڪرڻ مدد ڪندو هوس. مسٽر گزدر کي گڏيل جاءِ تي رکڻ جي سفارش ٿي ۽ قاضي عبدالرحمن کي لوڪلبورڊ سڪولس جي انڊمنسٽريٽو آفيسر ڪري رکڻ جي تجويز بحال ٿي.

۱۱- اپريل ۱۹۳۲ع - سنڌ.

خانبهادر ڪهڙو خط لکي ٿو ته ”هو ڪراچي آيل آهي. تنهن ڪري آءٌ ڪراچي وڃان جو هن کي مون سان سنڌ جي سياسي مسئلن بنسبت صلاح مصلحت ڪرڻي آهي“.

۱۸- اپريل ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي صدارت هيٺ سنڌ آزاد ڪانفرنس اجلاس ڪنو ٿيو. جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءُ پاس ٿيا. خانبهادر ڪهڙي، سيٺ حاجي عبدالله هارون، بابا مير محمد بلوچ، ميران محمد شاهه، مون ۽ ٻين گيترن سنڌ جي سياسي ڪارڪنن ان ۾ حصو ورتو.

۲۹- اپريل ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

سيد ميران محمد شاهه لکي ٿو ته ”۳۰- اپريل تي ايندو. ان تاريخ تي آءٌ ڪراچيءَ ۾ هجان. صلاح مصلحت ڪرڻي اٿس“.

۱۶- مئي ۱۹۳۲ع - سنڌ.

سيد شاهنواز شاهه خط لکي ٿو ته ”اوهان جي حڪم موجب ۲۳- مئي تي قاضي عبدالرحمن کي لوڪلبورڊ سڪولس جو انڊمنسٽريٽو آفيسر ڪري رکڻ لاءِ سڪولبورڊ جي ميسگ رکي اٿم مدد ڪندا ته ٺهراءُ پاس“.

۱۹- مئي ۱۹۳۲ع- سن.

سيد ميران محمد شاه حيدرآباد مان خط لکي ٿو ته ”شاه پٽ جي ميلي تي شاه عبداللطيف جي ورسي ملهائڻ لاءِ ادبي ڪانفرنس واسطي ميدان ڏسي آيو آهيان. کيس ڊپ هو ته پير پٺاڻي شايد ناراض ٿيندا پر کيس اميد هئي ته هو کين سمجھائي باز آئيندو.

وڌيڪ لکي ٿو ته سردار واحد بخش خان پٽي جي انتقال ڪري بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جي جاءِ خالي ٿي آهي. اها جاءِ دادو ضلع کي ڏيڻ گهرجن. ان لاءِ فيبروري ۾ بمبئي ڪائونسل اندر دانهون ڪيون سون پر ڪنهن نه ٻڌو.

هن حالت ۾ اوهان اميدوار بيهندا يا نه

۲۱- ۲۲ مئي ۱۹۳۲ع.

پنجين سنڌ سڪولبورڊ ڪانفرنس سکر ۾ خان بهادر ڪهڙي جي صدارت هيٺ ڪئي ٿي.

آءُ ان ۾ وڃي ڪين سگهيس. ڪيترا ٺهراءُ پاس ٿيا.

۲۳- ۲۲ مئي ۱۹۳۲ع-

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ ٺهراءُ پاس ڪري، قاضي عبدالرحمن کي ضلع سڪولس جو انڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪيو.

۶- جون کان ۱۷ جون ۱۹۳۲ع.

قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر لوڪلبورڊ ڪراچي لوڪل سيلف گورنمينٽ ڪانفرنس لاءِ موڪل وٺي بمبئي ڏي روانو ٿيو.

(نوٽ)

هن ظاهري ڄاڻايو ته سندس انڊمنسٽريٽو آفيسر ٿيڻ لاءِ ڪوشش ڪندو ليڪن اندران مسٽر گيسن ڪمشنر سنڌ جي مدد سان ڪوشش ڪرائي، ٻنهي بورڊن جي ٺهراون خلاف بمبئي سرڪار کان منظوري رد ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو

۷- جون ۱۹۳۲ع- سن.

مختيارڪار سجاوڻ ليٽر لکي ٿو ته ”اوهان جي ووٽ سجاوڻ تعلق ۾ ڍل پيارڻ جي آڌار تي داخل ٿيڻ جي خلاف وڏيري محمد عثمان سومري درخواست ڪئي آهي. اوهان هن ضلع ۾ رهائش جو ثبوت ڏيو“

۷- جون ۱۹۳۲ع- سن.

مسٽر ٽهلاماڻي لکي ٿو ته ”سندس والد مسٽر پرسرام کي تخفيف جي بهاني تي سپر وائيزري سڪولس تان لاهين ٿا جي ٿي سگهي ته مدد ڪريانس“.

وري ٻي خط ۾ لکي ٿو ته ”ميران محمد شاه سان گڏجي پٽ شاه تي ادبي ڪانفرنس جي لاءِ جاءِ ڏسڻ واسطي وڃي رهيو آهي. ڪراچيءَ مان ۵۰ کن ماڻهن کي پٽ جي ميله تي هلڻ تيار ڪيو اٿس“.

۸ - جون ۱۹۳۲ع - سن.

برادر مر سيد شهاب الدين شاه ولد ستابو شاه منهنجي سوٽ سندس ڳوٺ هاشم جي وهڻ ۾ گهڻي وقت بيمار رهڻ کان پوءِ وفات ڪئي. بروقت سندس ٻن پٽن ندين کي ٻئي ڪنهن عزيز نه هئڻ ڪري ڳوٺ وٺي اچي پنهنجي گهر ۾ رهايم.

۹ - جون ۱۹۳۲ع - سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”شاه لطيف جي ميلي ڪري هو لوڪل سيلف گورمينٽ ڪانفرنس لاءِ بمبئي نٿو وڃي. چڪم بند ڪرڻ سبب پير پٺائي کيس ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ناراض ٿيا آهن.“

حيدرآباد لوڪلبورڊ چار سو روپيه ميله جي انتظام لاءِ منظور ڪيا آهن. اوهان پاڻوٽ واري سيدن ذريع انتظام رکائڻ لاءِ مدد ڪندا“

۱۴ - جون ۱۹۳۲ع - سن.

سيد ميران محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ته ”ڊاڪٽر ڌيارام ۽ مسٽر ٽهلاماڻي سان گڏ شاه جي پٽ تي وڃي ڪانفرنس لاءِ زمين ڏسي آيو آهي.“

۱۷ - جون تي پٽ تي اچڻ لاءِ دعوت ٿو ڏي. ڄاموٽ محمد علي شاه ۽ اوهان تي راڳيندڙن گڏ ڪرڻ جو بار رکيل آهي. ادبي ڪانفرنس جو ڪم صوفي سماگر دادا جينمل پرسرام وارن جي چارج ۾ هوندو. ٽهلاماڻي پندال ٺهرائڻ، ايليڪٽريسيٽي، لائوڊ اسپيڪرن آڻڻ جو بار کنيو آهي“.

۱۸ - جون کان ۲۱ جون ۱۹۳۲ع - پٽ شاه

پٽ شاه ۾ شاه عبداللطيف جي سالياني ميلي جي موقعي تي سيد ميران محمد شاه ڏرفان پهريون دفعو هيئن ڪانفرنس سڏائڻ جو انتظام ڪيو ويو.

هو ضلع لوڪلبورڊ حيدرآباد جو پريزيڊنٽ هو.

انگريڪلچرل نمائش، سسوديشي بازار، سنڌ هنري نمائش، ڪوآپريٽو ڪانفرنس، ادبي مجلس، راڳ جي مجلس، زميندارن جي ڪانفرنس، صوفي روح رهاڻ ڪراچيءَ مان ۴۰ کن مرد ۽ عورتون ان ۾ شريڪ ٿيا هئا.

جن جنهن ۾ چينمل پرسرام، لعل چند امرڏنومل، منگهارام ٽهلهراماڻي، پرنسپال گوکلي وغيره هئا، جاموٽ محمد علي شاه، مخدوم ميان غلام حيدر ۽ مون مڪاني طرح ڪم ۾ مدد ڪئي.

۱ - جولاءِ ۱۹۳۲ع - سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته " ۲ - جولاءِ تي برادر مر شهاب الدين شاه جي عذرخواهي لاءِ سن ايندو - وڌيڪ لکي ٿو ته سنڌ ڪائونسل تي مسٽر گيسن ڪمشنر سنڌ حيدرآباد جو عيوضي قاضي عبدالرحمن جيف آفيسر ڪراچي لوڪلبورڊ کي رکيو آهي. هنن ان جي مخالفت ڪئي هئي.

۱۳ جولائي ۱۹۳۲ع - سن.

مونکي پهريون فرزند ڄائو. سندس نالو سيد امير حيدر رکيو ويو.

۱۸ - جولاءِ ۱۹۳۲ع - سن.

قاضي عبدالرحمن ڪراچيءَ مان لکي ٿو ته "سنڌ ڪاليج بورڊ تي ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ پرنسپال ٻٽائي جدا جدا ميمبر مقرر ڪرائڻ گهرن ٿا. کيس ڊاڪٽر گربخشاڻي کي نالا چونڊائڻ لاءِ ڏنا آهن وغيره"

۲۸ جولاءِ ۱۹۳۲ع - سن.

خانبهادر عظيم خان لکي ٿو ته "اوهان خط ۾ شڪايت ڪئي آهي ته مسٽر جمشيد بئنگ ۽ بورڊ جي منظوريءَ کانسواءِ عملو مقرر ڪندو وڃي ٿو.

جنهن ۾ مسلمان نٿو رکي، تنهن ڪري اوهان کيس اعتراض طور لکي رهيا آهيو مهرباني ڪري خط لکڻ کان اڳ ان جو مسودو مون کي ڏيکاريندا، بزرگ ماڻهو سان سٺي نموني پيش اچڻو آهي. اهڙي خط ٻين سان مشورو ڪري پوءِ موڪلڻ گهرجي"

۲ - آگسٽ ۱۹۳۲ع - سن.

مسٽر چينمل پرسرام حيدرآباد مان خط لکي ٿو ته "مون کي حيدرآباد ڏاڍي وڻي ٿي. ڪراچيءَ ۾ ناٿي گڏ ڪرڻ جو هوس ايترو ماڻهن کي ويڙهي ويو آهي جو روح جي راحت جو سامان ئي وٺان

حاصل ٿيو ٿئي. حيدرآباد ۾ سرشاهنواز ڀٽو، ديوان بهادر هيرانند، مسٽر سندناس سان مليو آهيان. سنڌ جي جدائي بابت ڳالهون ڪيون ويئون .

۴- تاريخ شيخ عبدالمجيد ۽ فقير محمد مگريه ملڻ وارا آهن .

۱۹ اگست ۱۹۳۲ع - سن.

قاضي عبدالرحمن لکي ٿو ته ”لوڪلبورڊ ڪراچيءَ کي رستن لاءِ سرڪاري گرانٽ ۱۷ هزار کن ملڻ واري آهي. سنڌ ڪاليج بورڊ جي ميمبريءَ ۾ هو ۽ راءِ بهادر سينٽ ليلارام چونڊجي نه سگهيا.

ڪراچي- ڪوٽڙي رستي لاءِ سرڪار پراونشل روڊ جي لسٽ تي آڻڻ جي منظوري ڏني آهي.

هاڻ اهو رستو سرڪار ٺهرائيندي .

۲۲- اگست ۱۹۳۲ع - سن.

سرشاهنواز ڀٽو خط لکي ٿو ته ”فرقيوارانه سوال تي غور ڪرڻ لاءِ خانبهادر ولي محمد حسن عليءَ جي جاءِ تي ميٽنگ رکيل آهي. ان ۾ ايندا ته صلاح مصلحت ڪجي.“

۱- سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

خانبهادر ولي محمد حسن عليءَ جي جاءِ تي سنڌ محمدن اسوسيشن جي ميٽنگ گڏ ٿي. ان ۾ ڪيترن سياسي سوالن تي غور ڪيو ويو.

سنڌ جي جدائي، گڏيل يا جدا چونڊن جا سوال به هئا.

۳ کان ۸ سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - بمبئي - پونءِ.

ڪراچي مان سامونڊي جهاز رستي حاتم علوي، مسٽر دستور، مسٽر گزدر ۽ آئون بمبئي وياسون جتان پوني ۾ ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ جي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪري موٽي بمبئي کان سنڌ بهتاسون موٽندي جهاز ۾ هوائن ڪري سمنڊ ۾ تمام گهڻي تڪليف دريشت آئي.

هن مهيني ۾ مونکي تياسا نيڪل سوسائٽيءَ جي يوٿ لاج جو پريزيڊنٽ ۽ مس جمني ٽڌائيءَ کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو.

۱۰- سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

سيد ميران محمد شاه، سرشاهنواز خان ڀٽو، شيخ عبدالمجيد سنڌي هڪ گڏيل خط ذريعي سنڌين کي سنڌ جي جدائي جي ڏينهن ملهائڻ لاءِ اپيل ڪئي.

۱۳ - سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

مسٽر هوڊ ڪليڪٽر ڪراچي کي ڪلرني هوٽل ۾ رات جو ڊنر ڏنيم جتي ڪيترن دوستن کي مدعو ڪيم، هن صاحب ڪمشنر مسٽر گيسن جي راءِ خلاف مون سان لوڪلبورڊ معاملن ۾ تعاون ڪيو هو. هاڻ هو رٽائرڊ ڪري ولايت، وڪالت ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هو.

۲۰ - سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - سن.

قاضي عبدالرحمن لکي ٿو ته ”سندس لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي ائڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪرڻ جا ڪاغذ بمبئي سرڪار موٽايا آهن.“

۲۴ - سيپٽمبر ۱۹۳۲ع - سن.

مسٽر نارائنداس اورسير لکي ٿو ته ”اوهان جي بنگلي سولجر بازار مسلم ڪالوني جي تعمير جو ڪم مقاعدار هلائي رهيو آهي. مسٽر آغا آرڪٽيڪٽ نظرداري ڪري پيو. بنيادن جو ڪم ٻن ٽن ڏينهن ۾ پورو ٿيندو. پوءِ پٽيون ڪڍنديون.“

۲۵ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع - سن.

آچاره گدواڻي خط موڪلي ٿو ته ”باءِ انڊين ڪانگريس جو اجلاس پنڊت مدن موهن مالويه جي صدارت هيٺ ۹ - آڪٽوبر تي ڪراچي ۾ ٿي رهيو آهي. ان ۾ شرڪت جي دعوت ڏيان ٿو.“

۹ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع - سن.

قاضي عبدالرحمان خط لکي ٿو ته ”مسٽر ڪالنس نئون ڪليڪٽر ڪراچيءَ جو اوهان سان ملڻ گهري ٿو. جڏهن اچو ته کيس ملندا، شايد اوهان کي لوڪلبورڊ آفيس جو ڪم بند ڪرڻ لاءِ چوي.“

(نوٽ)

کيس مليس نهايت شريفانه نموني پيش آيو. ڳوٺ سڌار هلچل ۾ دلچسپي ڏيکارين. ان ڪري کيس گشت وقت هڪ اهڙي ميٽنگ جي صدارت ڪرڻ لاءِ چيو ويو. جا ڳالهه قبول ڪيائين.

۱۱ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع - ڪراچي.

ميران محمد شاه پوني مان هڪ وڏو ادبي نموني جو خط موڪليو. جنهن مان اتي جي سوسائٽيءَ جي جهلڪ پئجي سگهندي.

۲۰ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع - سن.

مسٽر ٽهلاماڻي لکي ٿو ته ”باءِ انڊين نمائش ۲۳ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع تي ڪلندي. ان موقعي تي ڪراچيءَ وڃان.“

۲۶ - آڪٽوبر ۱۹۳۲ع - سن.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي ڪيترن ميمبرن جي صحيح سان رٿ پھتي تہ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي آفيس جي تعمير جو ڪم بند ڪجي.
(نوٽ)

هيءَ رٿ مسٽر گبسڻ ۽ چيف آفيسر گروه طرفان ڏياريل هئي. ان جاءِ لاءِ پلاٽ مسٽر گبسڻ پاڻ منظور ڪيو هو. اسٽيٽمنٽ تي منظوري سندس سفارش تي سرڪار ڏني هئي. ان کانپوءِ ٽينڊر اخبارن ذريعي گهرائي بورڊ مقاطعو ڏنو. جڏهين ڪم شروع ٿيڻ وارو هو ته هيءَ درخواست پهتي. انجو مقصد سواءِ هن جي ٻيو ڪونه هو ته اهو ڪم منهنجي ايامڪاريءَ ۾ پورو نه ٿئي. اها حالت ڏسندي مون رٿ بيقاعدي ٺهرائيندي بورڊ جي سامهون اچڻ نه ڏني. ڪم هلندو رهيو.

۱۲ نومبر ۱۹۳۲ع - ميرپورساڪرو.

مسٽر ڪالنس ڪراچي جي ڪنيڪٽر - اڄ ميرپورساڪري ۾ سڏايل ڳوٺ سڌار ميٽنگ ۾ شرڪت ۽ صدارت ڪئي. ان ۾ مون هلچل جا مقصد بيان ڪيا.
(نوٽ)

هي ميٽنگ ان لاءِ سڏايل هئي ته مڪاني عملدارن کي ذهن نشين ٿئي ته ڳوٺ سڌار هلچل جي مخالفت مسٽر گبسڻ جي طرفان شخصي هئي نه سرڪار جي پاليسي هئي.

ان ڪري هلچل ۾ رندڪن گهٽ پوڻ جو امڪان هو.
۱۵-۱۶ نومبر ۱۹۳۲ع - حيدرآباد سنڌ.

حيدرآباد ۾ علامه يوسف علي جي صدارت هيٺ سنڌ آزاد ڪانفرنس جو اجلاس ڪنو ٿيو. ساري سنڌ مان ڪيترن ماڻهن ان ۾ شرڪت ڪئي. اتي ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

۲۵ - نومبر ۱۹۳۲ع - سن.

قاضي عبدالرحمان خط لکي ٿو ته ”سنڌ جي جدائيءَ لاءِ حاجي عبدالله هارون سخت ڪوشش وٺي رهيو آهي. هن مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سنڌ جي جدائيءَ تي ڪي سوال پڇيا آهن، جن جي جواب ۾ ڪجهه دلاسو مليو

اٿس.

حيدرآباد سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ڪارروائيءَ جون خبرون هندوستان جي اخبارن ۾ شايع نه ٿيون آهن. ڊيلي گزيٽ جي ۱۶-۱۷ نومبر وارن پرچن ۾ پير غلام حيدر ائڊووڪيٽ (هاڻ سيشن جج) جون موڪليل ڪارروايون چيون هيون، سي ڪاپيون وٺي کيس موڪليان ٿو.

شيخ عبدالمجيد ۶- ڊسمبر تي اله آباد يونيني ڪانفرنس لاءِ وڃي رهيو آهي، پر ان ۾ فيصلي ٿيڻ جو ڪوبه امڪان نه آهي. لوڪلبورڊ جي نين چونڊن جا نوٽيس نڪري چڪا آهن.

۳۰- نومبر ۱۹۳۲ع- سن.

منگهارام پرسرام ٿلهرامائي ڪراچيءَ مان خط لکي ٿو ته: ”تنهنجو خط پهتو، وري وري پڙهيم، معلوم ٿئي ٿو ته اڄڪلهه موج ۾ آهين.

ان خط مان پتو پوي ٿو ته باطني تعليم لاءِ هروڀرو ظاهري تعليم ڪا لازمي ڳالهه نه آهي. ٻين دوستن کي خط ڏيکاريم. جهٽ مل ٿڌاڻي تي ان جو اثر نه ٿيو، تنهن جي عشق جي تعريف مان هو غلط مطلب ڪڍي ٿو. هن کي ڊپ آهي ته اهي ڳالهيون ٻڌي هو ڪٿي ڦاسي شادي ڪري وجهندو. ان ڪري سندس ڪناري رهڻ جو ٻرن پڇي پوندو“

۱۱- ڊسمبر ۱۹۳۲ع- سن.

ٿلهرامائي لکي ٿو ته ”باءِ انڊين ليگ مان دستور ۽ گدواڻي سان اختلاف ٿيڻ ڪري هن سندس هٿ ڪڍي ورتو آهي. ۲۳-۲۴ ڊسمبر تي يوٿ لاج ٿياسافيڪل سوسائٽي جون مينگون آهن.

پريزيڊنٽ هئڻ ڪري تنهن جو اچڻ ضروري آهي. ۲۰ جنوري ۱۹۳۳ع تي ڪرشنا مورتِي ڪراچي ايندو اميد ته ان

موقعي تي ته تون ضرور ڪراچي ايندين“.

۲۴- ڊسمبر ۱۹۳۳ع- سن.

سيد ولي محمد شاه سيوهڻ مان لکي ٿو ”ته ۹- جنوري ۱۹۳۳ع ڪليڪٽر دادو جي سيوهڻ ۾ منزل آهي، کيس درگاه جي معاملن تان اختلاف ڪري، فرنٽيئر ريگيوليشن هيٺ رجوع ڪيو اٿن. ان جو ضامن ڏيڻو آهي. انڪري ۸- تاريخ اچي ضامن پوندا“.

۲۷- ڊسمبر ۱۹۳۲ع- سن.

رئيس فقير بخش خان ڪاڃي لکي ٿو ته ”مون مخدوم ميان علام حيدر هالا کي ميران محمد شاه جي وٽن لاءِ چيو آهي پر ماڻهو سندس خلاف ڏسجن ٿا.“

سائين ميان ولي محمد شاه جو آءِ فرنٽيئر ريگوليشن هيٺ ضامن بڻجي آيو آهيان. اوهان ۹- تاريخ وڃي ضامن پوندا“.

سال ۱۹۳۳ع

۸-۹ جنوري ۱۹۳۳ع - سيوهڻ:

سيل ميان ولي محمد شاه سيوهڻ واري جو فرنٽيئر ريگوليشن هيٺ ضامن پيس پوءِ موٽي ڳوٺ آيس.

۱۳- جنوري ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”اڄ ساري سنڌ ۾ سنڌ جي جدائي جو ڏينهن ملهائيو ويو“

۲۳- جنوري ۱۹۳۳ع - سن.

سيد حاجي عبدالرحيم شاه سجاول واري حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعن لاءِ لوڪلبورڊ اميدوارن ۾ صلح ڪرائڻ لاءِ ميٽنگ سڏائي پر بي ڌر مير صاحب جي نه اچڻ ڪري ان مان ڪوبه نتيجو نه نڪتو.

۲۵- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ حيدرآباد جي ڊاڪ بنگلي ۾ گهرايل آهي. ان ۾ ايندا. ان ۾ وزير هند جو سنڌ جي جدائيءَ لاءِ اعلان. سنڌ هندو ڪانفرنس ۲۹- جنوري جي ڪارروائي ۽ مستقبل لاءِ پروگرام تي غور ڪيو ويندو“

۲۶- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

بمبئي جي گورنر کي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ طرفان ائڊريس ڏني ويئي جا پريزيڊنٽ هڻ ڪري مون پڙهي.

۲۷- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”جهرڪ ٽڪ لاءِ لوڪلبورڊ چونڊ ۾ مدد ڪرڻ واسطي ماڻهو موڪلي رهيو آهي. سيد قاسم علي شاه سندس باءِ جي شادي ۱۰- فيبروري تي رکيل هئي جا هن ان ڪري بدلائي ۱۲ فيبروري تي رکي آهي.“

۳۱- جنوري ۱۹۳۳ع - ڪوٽڙي.

سيد ميران محمد شاه خط موڪلي ٿو ته: ”پير غلام نبي بڪيرن واري، پير سيد غلام حسين شاه ٻال ٻوڇڙن واري کي وٺڻ لاءِ پانڌي خان ڪانڌڙي کي موڪلي رهيو آهي.“

ميان عبدالرحيم درس ڪاتيارن جي بزرگ کي، حاجي عبدالحڪيم شاه سان وٺي جلد ڪوٽڙي پهچندو. اميد ته ميون اچڻ سان ارباب ولي محمد کي هٿ ڪٽائيندو.“

۷- فيبروري ۱۹۳۳ع - جهرڪ.

جهرڪن جي تڪ مان ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ جي ميمبريءَ جي چونڊ جو ڏينهن هو ۽ اميدوار هئاسون. هڪ ارباب ولي محمد پير ۽ ٻيو آءِ ملڪ شير دل خان، پير باقر شاه، ميان عبدالحڪيم شاه جي ذريعي آيل ميان عبدالرحيم درس ڪاتيار واري ميان ولي محمد پير کان هٿ ڪٽايو. کيس اليڪشن لاءِ ڪيل خرچ ڏنو ويو. پوءِ آيل ووٽرن کان نالي جا ووٽ ڪرايا ويا- ۳۲ مونکي ميا ۱۶- هن کي، ٻيا ووٽر ماني ڪارائي ووٽ ڏيڻ ڪانسواءِ موٽايا ويا.

۸- فيبروري ۱۹۳۳ع - جهرڪ.

وڏيري محمد عثمان سومري خط لکيو ته ”جي. ايم. سيد ۽ امير امان الله جو ڏوهه صرف اهو آهي ته وقت کان اڳ تڪڙو قدم ڪڻڻ ڪري، مخالفت جو شڪار ٿيل آهن ورنه سندن نيڪ نيت ۽ ارادن ۾ ڪابه خامي نه آهي. اٽنده لاءِ هو يقين ٿو ڏياري ته نياز مند ٿي رهندو.“

۲۰- فيبروري ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ لوڪلبورڊ عمارتن جي تعميري ڪم ڏيڻ، لوڪلبورڊ جي ٻي ڪاروبار، سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ، ملير سوسائٽيءَ وغيره جي ڪمن لاءِ هفت ڪن رهيس.

۷- مارچ ۱۹۳۳ع - سن.

سيد يران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”۳۰- اپريل ۱۹۳۳ع تي دسترڪٽ لوڪلبورڊ حيدرآباد جي پريزيڊنٽيءَ جي ميٽنگ رکڻ جو ارادو ڪيو آهي. ورڪ ڪري رهيو آهي. آءٌ وڃي کيس مدد ڪريان.“

۹- مارچ ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر گزدر ٻن ٽن خطن ذريعي هيٺيون احوال موڪلي ٿو: ”سولجر بازار جو بنگلو تيزيءَ سان ٺهي رهيو آهي، ان جي فرش،

ڪاٺ جي سمر وغيره لاءِ هدايتون موڪليو يا ڏسي وڃو. سرساهنواز پتي جي پروگرام جي خبر اٿو يا نه؟

قاضي عبدالرحمن ڊسٽر لوڪلبورڊ آفيس جي افتتاح جي موقعي ملهائڻ جي، گيسن جي اشاري تي مخالفت ڪري رهيو آهي. بهتر آهي ته اوهان پنهنجي هر خيال مائهن سان ان جو افتتاح ڪريو.

قاضي عبدالرحمن نئين ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي نامزد ميمبرن لاءِ ڪليڪٽر ڪراچيءَ سان ساز باز ڪري رهيو آهي

۱۲ - مارچ ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

ڪوميسنري ٽياسافيڪل سوسائٽي ڪراچيءَ ۾ داخل ٿيس.

۱۳ - مارچ ۱۹۳۳ع - سن.

سيد مهر علي شاه سجاوڻ مان لکي ٿو ته ”صحت جي خرابيءَ ڪري هو نئي ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ اميدوار نه بيهندو. لوڪلبورڊ پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ جي تاريخ جيڪا وٺيو سا رکڻ“.

(نوٽ)

هي نامزد ميمبر هئڻ ڪري آفيسرن جي اميدوار جي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. جو هن ماڻهوءَ ۾ خود مطلبي کانسواءِ ٻيلڪ جي خيرخواهيءَ جو مادو نه آهي.

۱۴ - مارچ ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر گزدر لکي ٿو ته ”اوهان ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي نئين پريزيڊنٽ چونڊڻ جي تاريخ ۱۱-اپريل ۱۹۳۳ع تي رکي آهي.

پر جنهن صورت ۾ اوهان جي نئين ضلع دادو جي پريزيڊنٽيءَ جي چونڊ ۱۶-اپريل تي رکيل آهي. ان ڪري اها تاريخ بدلائي ۴-اپريل تي رکڻ“

۱۶ - مارچ ۱۹۳۳ع

شيخ عبدالمجيد سنڌي بمبئي مان سيد حاجي عبدالرحيم شاه کي لکي ٿو ته:

”اوهان جو خط پهتو. جي. ايم. سيد سان ڪيترا اختلاف اٿم پر تنهن هوندي به سندس لاءِ عزت اٿم. کيس ضلع لوڪلبورڊ دادو جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ ووٽ ڏيڻ واسطي مولوي حبيب الله پنوهر کي خط لکان ٿو.“

(نوٽ)

شيخ صاحب بمبئي ڪائونسل ۾ چونڊ جي وڃڻ کانپوءِ قاضي عبدالرحمن چيف آفيسر سان الوحيد جي ڏينهن کان تعلقات هڻڻ ڪري، ڪن ڳالهين ۾ مدد ڪئي. جيئن ته اهو منهنجي برخلاف ۽ گيسن جي پوئلڳ هو. ان ڪري غلط فهمي ٿي پئي هئي.

۲۷ مارچ ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ جي نئين عمارت کولڻ جو مهورت شام جو ۵ بجي ٿيو. ان کي آفيسر گروه طرفان بائڪاٽ ڪرڻ سبب ڪراچي ميونسپالٽي جي بلڊنگ واري مهورت وانگر سڀني مکيه مذهبن جي عالمن طرفان دعا گهرائڻ سان ڪيو ويو.

۱- مسلمانن طرفان- مولوي محمد صادق ڪڏه واري ۽ غلام علي ڇاڳلا دعا گهري.

۲- هندن طرفان- پنڊت وشوانات شرما دعا گهري.

۳- پارسي طرفان- ڊاڪٽر دستور ڀالا ان ۾ حصو ورتو

۴- عيسائين طرفان- رپورٽ اي ايل گري

۵- سڪن طرفان- پاڻي ڌرم سنگھ هئا.

چيف آفيسر ۽ سندس گروه محمد عثمان سومري وارن ان ۾ مسٽر گيسن جي ناراضگيءَ جي ڊپ کان حصو نه ورتو. آيل ماڻهن کي چانهه پياري ويئي.

۲۸ مارچ تي ڪراچي ضلع ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ جي مٽيڄنگ

ڪميٽيءَ جي ميٽنگ هئي.

۹- اپريل ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

ڪراچي ضلع لوڪلبورڊ بلڊنگ ۾ مون کي شهرين ۽ دوستن طرفان ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ تان رٽائرڊ ڪرڻ جي اعزاز ۾ دعوت ڪئي ويئي. ان ۾ چيف آفيسر گروه وارا نه آيا.

۱۱- اپريل ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي جي نئين بورڊ جي ميٽنگ هئي. جنهن ۾ پريزيڊنٽ ۽ وائيس پريزيڊنٽ جون چونڊون ٿيڻ واريون هيون.

ان ۾ پريزيڊنٽ خانصاحب الهه بخش گبول ۽ وائيس پريزيڊنٽ وڏيرو امام بخش خان ڳاهو چونڊيو.

اهي ٻئي سرڪاري گروهه جا ميمبر هئا. اها چونڊ آفيشل طبقه جي

يوئلڳن جي ڪاميابي هئي.

۱۶- اپريل ۱۹۳۳ع- دادو.

راء بهادر جگت سنگھ آئل مل ڪليڪٽر دادو جي دادو ضلع لوڪلبورڊ جي عهديدارن لاءِ ۱۱- بجه صبح جو لوڪلبورڊ آفيس ۾ ميٽنگ رکي. جنهن ۾ خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙي کي پريزيڊنٽ ۽ مونڪي وائيس پريزيڊنٽ چونڊيائون.

۲۰- اپريل ۱۹۳۳ع- حيدرآباد.

حيدرآباد ۾ پريزيڊنٽ ضلع لوڪلبورڊ حيدرآباد جي چونڊ ٿي. ان ۾ مير قائم خان پريزيڊنٽ چونڊجي ويو. ميران محمد شاه نه چونڊيو.

۲۰- اپريل ۱۹۳۳ع.

مسٽر تھلرامائي خط لکي ٿو ته ”ڪيترا ڏينهن ٿيا آهن ته خط نه لکيو اٿئي. شايد دادو ضلع لوڪلبورڊ جي اليڪشن ۾ مشغول هئڻ جنهن جو احوال اڄ اخبارن ۾ پڙهيم. شاهنواز شاه وٽ سندس زمين تي ويا هئاسون. کيس وري پيسن جو ڪپ پيو آهي

۲۷ تاريخ بئنڪ جي ميٽنگ آهي. کيس مدد ڪج.

نئين لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ راء بهادر جگت سنگھ ڪليڪٽر جي چوڻ تي ڪراچي لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ وقت تنهن جا بدلين جا ڪيل آرڊر رد ڪرايا آهن. ڪلهوڙو صاحب اعتبار جهڙو ٿٽو ڏسجي. چيف آفيسر جو سوال راء بهادر جگت سنگھ جي ڪيلڪٽري تائين نه ڪٽڻ گهرجي. هو ٻن مهينن کان پوءِ رٽائرڊ ڪندو“.

۲۸- اپريل ۱۹۳۳ع- سن.

سيد مهر علي شاه خط لکي ٿو ته ”رڳو اوهان وائيس پريزيڊنٽ چونڊيا. ٻيون جايون سڀني ضلعن مان سيدن کان ڪسجي ويئون. هو اسڪولبورڊ جي جبرمنيءَ لاءِ اميدوار بيٺو هو ۳۰- مئي تي اسڪولبورڊ جي ميمبرن لاءِ چونڊ ٿيڻي هئي کيس وڃي مدد ڪريان“.

(نوٽ)

جڏهن ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ کيس صلاح ڪئي ويئي ته ان وقت صحت ٺيڪ نه هيس. ڇاڪاڻ ته ان ۾ آفيسل طبقه جي مخالفت جو ڊپ هوس. هاڻ طبيعت ٺيڪ ٿي ويس. ان مان سندس ذهنيت جو اندازو ٿي سگهندو.

۳۰- اپريل ۱۹۳۳ع- سن.

خايندار محمد پريل ڪلهوڙو خط لکي سندس ڳوٺ وڃڻ لاءِ دعوت ڏي ٿو ۱ ۽ ۲ مئي باليشاهه ۾ وڃي سندس دعوت ڪاڏيم.

۵- مئي ۱۹۳۳ع- سن.

ميران محمد شاه سيد مهاڻيسور مان خط لکي ٿو ” ته ڪراچي ميونسپل بل تي غور ڪرڻ لاءِ سليڪشن ڪميٽيءَ جي ميننگ تي آيل آهيان. پوءِ ملڪ جي خوبصورتِي تي اديبانہ انداز ۾ احوال ڏئي ٿو“.

۱۲- مئي ۱۹۳۳ع- سن.

سيد ميران محمد شاه حيدرآباد مان خط لکي ٿو ته ” سرشاهنواز خان پٽي پريزيڊنٽ سنڌ محمدن اسوسيشن کي جائنت پارليامينٽري ڪميٽيءَ وٽان سنڌ جي جدائي جي مسئلہ تي شاهدي ڏيڻ لاءِ عيوضي موڪلڻ واسطي خط پهتو آهي. ان لاءِ هن ۲۶ مئي تي لاڙڪاڻہ ۾ ميٽنگ رکي آهي مهرباني ڪري اوهان هججو. آءُ ان ڪميٽي تي شاهدي ڏيڻ لاءِ عيوضي تي وڃڻ گهران ٿو“

۱۶- مئي ۱۹۳۳ع- سن.

مسٽر تھراماڻي خط لکي ٿو ته ” دادو ضلع جي چيف آفيسر مقرر ڪرڻ لاءِ گھرايل درخواستن تي سفارش ڪرڻ لاءِ جا سب ڪميٽي مقرر ٿي آهي. ان واسطي محمد پريل ڪلهوڙي کي ٺاهڻ لاءِ ڪراچيءَ ايندين ته صلاح ڪبي“

۳۰- مئي ۱۹۳۳ع- ڪراچي.

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ ۾ لوڪلبورڊ سڪولبورڊ جي ميمبرن جي چونڊ تي آفيشل گروهه ٺهراءُ ۵۶ موجب مسٽر گزدر کي نوڪري مان سندس پوسٽ ختم ڪرڻ جي ٺهراءُ پاس ڪرائڻ سان ڪڍي ڇڏيو. کيس هڪ مهيني جو پگهار نوٽيس عيوض ڏياريو ويو. سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جون ميٽنگون هيون.

ملير ڪوآپريٽو سوسائٽي جي مينگن ۾ شرڪت ڪئي ويئي. هفتہ کن ڪراچي هوس.

۲- جون ۱۹۳۳ع- حيدرآباد.

حيدرآباد لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي ڊائريڪٽرن جي پهرين ميٽنگ هئي. ان ۾ شرڪت ڪيم.

(نوٽ)

ان بئنڪ تي ۱۹۳۳ع کان ۱۹۳۶ع تائين دائريڪٽر رهيس.

۷- جون ۱۹۳۳ع - سن.

سيد شاهنواز شاه خط لکي ٿو ته ”سندس مالي حالت وري خراب ٿي ويئي.“

سندس اڳوڻا دوستن آفيسرن ذريعي کيس تڪليف ۾ آڻڻ گهرن ٿا. وري کيس بئنڪ مان قرض ڪڍڻ تي تڪليف مان ڪڍان.“

۱۴- جون ۱۹۳۳ع - سن.

محمد هاشم گزدر لکي ٿو ته ”هو لاڙڪاڻو بمبئي ڪائونسل جي ميمبرن وٽ ڪراچي نوڪليورڊ جي کيس مسٽر گيسن جي چوڻ تي نوڪري ڪڍڻ لاءِ حال ڪرڻ وڃي ٿو. ان بي قاعدي ٺهراءَ رد ڪرائڻ لاءِ شايد بمبئي سرڪار وٽ مدد ڪري سگهن.“

۱۶- جون ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”اوهان لکيو آهي ته لنڊن شاهدي ڏيڻ لاءِ جي سوق اٿئي ته قرض ڪٿي پوءِ وڃ. پر بابو چوڻ ٿو ته بي هنڌان پيسا ملن ٿي ته وڃج نه ته قرض ڪٿي وڃڻ جو ضرور نه آهي. ان ڪري اوهان ڪٿان پيسن جو انتظام ڪرائيندا.“

۲۲- جون ۱۹۳۳ع - دادو

ڪراچيءَ ۾ منهنجي نئين مسلم ڪالوني واري بنگلي تي سيد ميران محمد شاه سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ رکي هئي پر ان ۾ دادو ضلع نوڪليورڊ جي ميٽنگ هئڻ ڪري وڃي ڪين سگهيس. ضلع نوڪليورڊ دادو ڪيترائي اهم ٺهراءَ پاس ٿيا. موندي سيوهڻ مان ڇاڇا ولي محمد شاه خط پهچڻ تي اتان ٿيندو ڳوٺ آيس.

۴- جولائي کان ۸ جولاءِ - ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

۴- تي ملير ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جي ميٽنگ هئي. ۵ تاريخ سنڌ

سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي بورڊ جي ميٽنگ هئي.

۵ بجي شام خانبهادر عظيم خان ۽ مسٽر دستور بنگلي تي ملڻ آيا.

جتي ڪوآپريٽو معاملن تي صلاح مصلحت ڪئي ويئي.

۲۲- جولائي ۱۹۳۳ع - دادو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جي ميٽنگ ٿي جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ٿيا.

۲۳ جولائي تي ضلع دادو جي زميندار جي ميٽنگ دادو ۾ خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙي جي جاءِ تي سندس صدارت هيٺ ڪئي ٿي. جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

ٺهراڻائيءَ کي خانبهادر ڪلهوڙي چيف آفيسريءَ لاءِ دلاسو ڏي باليشاه ۾ پاڻ وٽ رکيو.

اهو ان ڪري ڪيائين جو راءِ بهادر جگت سنگھ جي رٽائرڊ ٿيڻ جو وقت ويجهو آيل هو.

۲- اگست ۱۹۳۳ع - سن.

راءِ بهادر جگت سنگھ ڪليڪٽر دادو رٽائرڊ ٿيو ۽ ان جي جاءِ تي سردار محمد خان ماجزاده دادو جو ڪليڪٽر ٿي آيو.

۹- اگست ۱۹۳۳ع - سن.

سيد مهر علي شاه مسوريءَ مان منهنجي کيس موڪليل خط جي جواب ۾ لکي ٿو ته ”اوهان لکيو آهي ته مسٽر گزدر کي مدد ڪرڻ لاءِ راءِ صاحب مينارام اجيت سنگھ کي خط لکان. پر ان کي چوڻ بيڪار آهي. هو نهايت شريف ماڻهو آهي پر آفيسرن جو پڪو غلام آهي. ان کان بهتر آهي ته محمد عثمان سومري کي چئجي. مسٽر گزدر جي حالت تي رحم ٿو اچي پر ڇا ڪجي. ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ هي دور آفيسرن جي مدد سان لوفرن ۽ بدمعاشن جو اچي ٿيو آهي. ڀلي پنهنجون من مانيون ڪن.

آءٌ هتي پنهنجي صحت جي درستيءَ لاءِ ويٺو آهيان.“

۱۳- اگست ۱۹۳۳ع - سن.

خانبهادر عظيم خان خط لکي ٿو ته ”منهنجي فلٽ چڊڻ تي اوهان جي بنگلي ۾ اچي رهڻ بابت خط پهتو مهرباني. ٻي مهيني جڏهن ڪراچي ايندس ته صلاح مصلحت ڪبي.“

۱۶- اگست ۱۹۳۳ع - سن.

خانبهادر عظيم خان خط لکي ٿو ته ”حيدرآباد سنڌ لوئر زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۲۵- اگست رکيل آهي. ان ۾ ضرور وڃان. جو ان موقعي تي ڪي ضروري صلاح مصلحتون ڪرڻيون آهن.“

۱۷- اگست ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميان اسدالله شاه باچارن وارو خط لکي ٿو ته ”سيد ميان جيندل شاهه آراضيءَ ۽ مخدوم هالا جي پٺيءَ تان اختلاف دور ڪرڻ واسطي ڳالهين لاءِ ميان غلام حيدر صاحب آراضي اچڻ وارو آهي. اوان کي تاريخ معلوم ڪرڻ تي اطلاع ڏينداسون.

مهرباني ڪري ان تاريخ تي هتي ايندا“.

۱۹ - اگست ۱۹۳۳ع - سن.

خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙو لکي ٿو ته ”وعدِي موجب سن دعوت تي اچي نٿو سگهان.

آءُ سائين جن جو حياتيءَ تائين نيازمند ۽ يڪو خادم آهيان بي دفعي اچي حاضري ڏيندس ۽ شڪار به ڪندس“.

۲۶ - اگست ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر ٽهلاماڻي باليشاهه مان لکي ٿو ته ”وڏيري موسيٰ خان ڪلهوڙي جو چوڻ آهي ته خانبهادر محمد پريل جلد ڪراچيءَ ويندو. ان جي رهائڻ لاءِ تنهنجي بنگلي جون چابيون کيس وٺي موڪليان. وري لکي ٿو ته ڪراچيءَ ۾ قاضي عبدالرحمن مليو هوم. ان کيس ٻڌايو ته گيسن سان سندس گفتگو ٿي هئي. جنهن کيس چيو ته جي. ايم. سيد ٽهلاماڻيءَ جي چيف آفيسر مقرر ڪرڻ ۾ انهي ڪري دلچسپي وٺي رهيو آهي جو ٽهلاماڻي ڪانگريسي هو. انتي قاضي کيس ٻڌايو هي ٽهلاماڻي ڪانگريسي ڪونه آهي بلڪه ٻيو ٽهلاماڻي ڪانگريسي هو. هن کي سيد جي مدد ڪرڻ جا ٻه ڪارڻ آهن. هڪ ته هن جو بي ڪيترا سال سن جي درنيڪيولر اسڪول جو هيڊ ماستر هو ۽ سيد ۽ ٽهلاماڻي ٻئي تپاسافت آهن. وري لکي ٿو ته اڄڪلهه قاضي سٺي رخ ۾ آهي“.

۳ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

سيد شاهنواز شاه لکي ٿو ته ”اهان جي مدد سان ٻيو دفعو قرض مٺيو.

لهڻيدارن کي قرض ڏيئي مشين ورتي اٿم. اوهان ڪراچيءَ اچي مهر علي شاهه، حاجي عبدالرحيم شاهه کي ٺاهي ڏيندا.“

۵ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

رئيس فقير بخش خان ڪاچي خط لکي ٿو ته ”مون دادو ۾ اوهان وٽ شهيد خان کي انگريزي ماسٽريءَ لاءِ موڪليو. اوهان کيس جواب ڏنو

ته ”دير سان اچڻ ڪري حال جايون ڀرجي ويئون آهن. هاڻ ڪجهه وقت وري انتظار ڪرڻو پوند“

”اوهان کي تهلرامائيءَ کانسواءِ ٻي جي ڪم ڪرڻ لاءِ دل ئي نٿي ٿئي“

۵ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

ريجهومل آڏواڻي لکي ٿو ته ”تون هن دفعي ڪراچيءَ آئين. ڪنهن به دوست کي ڪونه ملئين. ڪٿي هئين؟ اها ڳالهه واجب نه آهي“

۵ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

خا بهادر محمد پيريل ڪلهوڙو خط لکي ٿو ته ”ڊڪ منشيگيرين جون جايون، ميمبرن جي سفارشين ۾ ورهايون اٿم. انهن مان هڪ اوهان جي ماڻهوءَ لاءِ رزورڊ ڪئي اٿم. ڪوبه ماڻهو موڪليو ته ان کي ڏيان.“

۷ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

خا بهادر ڪلهوڙي کي جواب موڪليم ته ”نوڪريون ڪم جي ضرورت پئاندر لائق ۽ مستحق ماڻهن کي ڏيڻ گهرجن ۽ نه ميمبرن کي رضامند ڪرڻ خاطر ورهائڻ گهرجن. آءٌ ان مال غنيمت مان بهرور ٿيڻ نٿو گهران“

۹ - سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميران شاه سمل مان خط لکي ٿو ”جنهن ڀراتي جي سهڻن نظارن ۽ رنگين سوسائٽيءَ جو ذڪر نهايت ادبانه انداز ۾ پيش ڪري ٿو“.

۲۰ سيپٽمبر ۱۹۳۳ع - ڪراچي.

سيد مهر علي شاه مسوريءَ مان ”وقف ايڪٽ بابت احوال موڪلي ٿو ۽ پڇي ٿو ته“

۱۹ سيپٽمبر ۱۹۳۳ع مسٽر گزدر بابت ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ

ميٽنگ ۾ ڇا ٿي گذريو. هو آڪٽومبر جي آخر تائين مسوريءَ ۾ هوندو“

۲۳ - آڪٽومبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر محمد هاشم گزدر لکي ٿو ته ”لوڪلبورڊ کان ٻاهر نڪرڻ بعد آرڪٽيڪٽ جو ڪم شروع ڪيو اٿس. سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو ڪم مسٽر دستور کيس ڏيڻ جو ٺهراءُ بورڊ اڳيان پيش ڪيو آهي. وٺائي ڏيڻ ۾ مدد ڪريا.“

۲۳ - آڪٽومبر ۱۹۳۳ع - سن.

جهڻ مل تونئرمڻ ٺڌاڻي خط لکي ٿو ته ”تهلرامائيءَ ريجھومل آڏواڻيءَ کي نوڪريون وٺائي ڏئي. باقي سنگت مان هو رهجي ويو آهي (هي واپاريءَ ملڪيت وارو هو) ان جو خدا قيامت ڏينهن حساب وٺندءَ.“ هي خط مذاق طور لکيل هو.

۵ - نومبر ۱۹۳۳ع - سن.

خانبهادر محمد ايوب ڪهڙو خط لکي ٿو ته ”کيس سرڪار سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو آهي هو ڪراچيءَ ۾ آفيس ڪندو.“

۱۳ - نومبر ۱۹۳۳ع - حيدرآباد.

حيدرآباد بيسنت هال ٿياسافيڪل سوسائٽي ۾ هندو مسلم سوال تي غور ڪرڻ لاءِ هڪ ميٽنگ گڏ ٿي. جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد، خانبهادر ڪهڙي، پير غلام مجدد، مير بنده علي، مسٽر عبدالجبار، مسٽر نور محمد وڪيل، هيرانند ڪيمسنگ، مڪي گوپندر، پريڊاس شيوڪرام سندناس منگهارام، ڄيئمل پرسرام وغيره شرڪت ڪئي.

۱۲ - ۱۷ نومبر ۱۹۳۳ع - دادو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جون ميٽنگون هيون.

۱۹ - نومبر ۱۹۳۳ع - دادو.

سيد ميران محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ته ”سندس پيءُ قاسم شاه کي فرزند ڄائو آهي نالو قمرالزمان رکيو اٿئون.“

۲۰ - نومبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر تهلرامائي باليشاه مان لکي ٿو ته ”۱۷ تاريخ دادو کان تون ڳوٺ وٺڻ پوءِ مون کي ڪراچي موڪليو ويو. ڪليڪٽر دادو جو ميهڙ ۾ پروگرام هو انجي اعزاز ۾ ۲۱ تاريخ خانبهادر ڪلهوڙي پارٽي ڏني ٿي پر اها رد ٿي. خانبهادر ڪلهوڙو چوي ٿو ته ڪليڪٽر اڃا کيس مون کي لوڪلبورڊ جي چيف آفيسريءَ جي چارج ڏيارڻ جي اجازت نه ڏني آهي. ڪليڪٽر کي آءٌ ملڻ وارو آهيان. خانبهادر ڪلهوڙو ۲۹ - تاريخ شهدادپور ڪمشنر صاحب کي ڏسڻ ويندو. آءٌ ساڻس ويندس.“

۲۳ - نومبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر تهلرامائي لکي ٿو. باليشاه مان، ”ڪليڪٽر سردار محمد خان کي مليو آهي هو سٺو ۽ شريف ماڻهو آهي“ خانبهادر محمد پريل لاءِ

لکي ٿو ته ان سان خبرداري سان خط وڪتابت ڪندو ڪڇ، هوشڪي ماڻهو آهي. اعتبار رکڻ جهڙو نه آهي.

۲۸ نومبر ۱۹۳۳ع - سن.

ميران محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ته اڄڪلهه لال ڪر پالاڻي جي ڪيس ۾ ڦاٿل آهي. مير محمد شاه عامريءَ واري لاءِ سفارش ڪري ٿو ته سندس جان ڪيس مان آزاد ڪرايان.

۳ - ڊسمبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر تهرامائي باليشاهه مان لکي ٿو ته ”خان بهادر ڪلهوڙو شهدادپور ڪمشنر کي ملڻ لاءِ هليو پر اتي ڪمشنر جي ملڻ کانسواءِ موٽي آيو. هن اوچتو آفيسر ۽ انجنير جي جاءِ جدا ڪرڻ جي تجويز ڪئي آهي. ان جو مقصد سمجهي نٿو سگهان.

شايد ان مان مون کي ڪيڏ جو مقصد هجي. خبر نه آهي حالتون ڪٿي بيهن. شايد ڪليڪٽر دادو جو ان سازش ۾ هٿ نه هجي.

۳ - ڊسمبر ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميران محمد شاه ڪراچيءَ مان لکي ٿو ته ”تو واري ڪراچيءَ جي بنگلي تي با قبيلي رهيل هوس هاڻ ڳوٺ وڃان ٿو. گهڻو آرام آيو. تنهنجا ٻئي دوست حاتم علوي ۽ مسٽر گزدر بابا مير محمد بلوچ جي وفاتيءَ سبب بمبئي ڪائونسل جي ميمبريءَ جي خالي ٿيل جاءِ اميدوار بيٺا آهن. انهن کي سمجهاءِ.“

۸ - ڊسمبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر حاتم علوي ڪراچيءَ مان لکي ٿو ته ”تو شه مير خان ڪاچيءَ کي سنڌ مدرسي ۾ نوڪري وٺي ڏيڻ لاءِ خط لکيو آهي. هي ماڻهو ڪارگر نه آهي.

گهڻو وقت ٿيو ته مون کان اڏارا پيسا وٺي ويو آهي اڃان نه موٽايا اٿس. ڇا تون مسلمانن جي ٻچن جي سنڀال اهڙي ماڻهوءَ جي هٿ ۾ ڏيڻ گهرين ٿو؟“

۶ - ڊسمبر ۱۹۳۳ع - حيدرآباد سنڌ.

آغا گل حسن جي دعوت تي سندس فرزند آغا عبدالنبي جي شاديءَ ۾ حيدرآباد ۸ بج شام جو شرڪت ڪئي ويئي.

۱۳ - ڊسمبر ۱۹۳۳ع - سن.

سيد ميران محمد شاه سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۱۹- تاريخ منهنجي ڪراچيءَ جي بنگلہ تي رکي جنهن جو اطلاع ڏنائين.

پر ان ۾ وڃي ڪين سگهيس. ان ۾ ڊو صاحب جي چيرمني هيٺ سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪميٽيءَ اڳيان پيش ٿيڻ وارن سوالن تي غور ڪرڻو هو

۱۸- ڊسمبر ۱۹۳۳ع - سن.

مسٽر ٽهلاماڻي خط لکي ٿو ته ”سيوهڻ ۾ ڪليڪٽر سان مليو. هو هاڻ همدرد ڏسڻ ۾ آيس. هن چيو پگهار گهٽائڻ لاءِ خانبهادر ڪلهوڙي بورڊ جي اطلاع کانسواءِ مخفي ليٽر لکي موڪليو هو. مسٽر محمد بخش جج سيوهڻ آغا عبدالنبي پرسنل اسسٽنٽ ڪليڪٽر دادو جا سائس همدرد هئا. تون هاڻ خانبهادر کي اچي سمجهاءِ ته مون کي چارج ڏيارڻ لاءِ ڪليڪٽر کي خط لکي موڪلي ته هو يڪدم اجازت ڏيندو. خانبهادر ڪلهوڙي ۽ ٽراچنڊ اڪائونٽ گڏجي جيڪي ڪم ڪيا آهن. انهن چوڀولو پيدا ڪري ڇڏيو آهي. خانبهادر ظاهر ۾ هڪڙي ڳالهه ٿو ڪري اندازن بي. تنهن ڪري سندس ڳالهه تي اعتبار نٿو اچي.“

۱۷- ڊسمبر ۱۹۳۳ع - نواب شاه.

جامع مسجد نواب شاه ۾ منهنجي صدارت هيٺ نواب شاه ضلعي جي مکيه سياستدان مسلمانن جو ميٽر ڪنو ٿيو. ته خانبهادر امام بخش خان جتوئي ۽ خانصاحب گل محمد خان کيڙي جي گروهن ۾ صلح ڪرائي اختلاف درر ڪرائجن.

ان مجموعي ۾ جيڪي صاحب آيا تن مان مکيه ماڻهن جا نالا هيٺيان آهن:

۱- خانبهادر حاجي امام بخش خان جتوئي ۲- ميرزا فرخ بيگ ۳- سيد امام علي شاه پريا ۴- سيد قرارو شاهه ڊپرو ۵- خانصاحب حاجي دوست محمد ميمڻ ۶- نواب ڪاڻيو خان جوڻيجو ۷- خانصاحب گل محمد خان کيڙو ۸- پير قربان علي صاحب ۹- سيد ميان خير شاه ۱۰- ميان محمد لقمان ۱۱- رئيس رسول بخش خان انڙ ۱۲- خان محمد خان جلباڻي.

ان ميٽنگ ۾ ابتدائي گفتگو تن ڪلاڪن تائين هلي. وري ميٽنگ کي وڌيڪ ڳالهين هلائڻ لاءِ ۷ جنوري ۱۹۳۴ع تي ملتوي ڪيو ويو.

سال ۱۹۳۴ع

۱ جنوري ۱۹۳۴ع - نٿو.

نٿي ۾ دوستن جي ملڻ لاءِ ويڃڻ ٿيو. سيد شاهنواز وٽ مهمان رهيس.

۴ - جنوري ۱۹۳۴ع - سن.

مسٽر تهلراماڻي، حاجي اسدالله شاهه باچارن وارو ۽ سيد حاجي فضل علي شاهه ڀانئن وارو مهمان هئا. هي آراضي جي سيدن ۽ مخدومن جي اختلاف دور ڪرڻ لاءِ صلاح مصلحت واسطي آيل هئا. ساڳي ڏينهن ٻيڙي ۾ چڙهي پائوٽ تعلقه هالا ۾ ويس. جتي ٻه ڏينهن رهي ۶ تاريخ شام جو نواب شاهه پهتس. سيد ميان ٻڍل شاهه وٽ رهڻ ٿيو.

۷ - جنوري ۱۹۳۴ع - نواب شاهه.

اڳي دفع مهمان ٿيل گفتگو وري بحث هيٺ آئي. سارو ڏينهن مختلف تجويزون زير ويچار رهيون. جن جو احوال ميٽنگ جي ڪارگذاري جي فائيل مان ملي سگهندو.

وري ۱۲ - تاريخ تي گڏ ٿياسون. آخر ۱۳ - تاريخ فيصل ٿيا.

پريزيڊنٽي لوڪلبورڊ جي هڪ ڌر کي ملندي ۽ اسيمبليءَ جون جايون ٻنهي ڌرين ۾ برابري طور وراهيون وينديون. نواب شاهه ۽ شهدادپور سنجهوري طرف جون جايون آزاد رهنديون.

(نوٽ)

اڳتي هلي اهو صلح قائم نه رهيو ڇاڪاڻ ته انجو بنياد شخصي خود غرضي جي بنيادن ٻڌل هو. گروهن مان شخصن جي ڦير گهير سهوليت خاطر ٿيندي رهي.

۱۴ - جنوري ۱۹۳۴ع - محراب پور.

خان بهادر امام بخش خان جتوئي ايندڙ اسيمبليءَ جي چونڊ ۾ ووتن لاءِ سيد ميان پير شاهه وٽ آيو. جنهن کيس جواب ڏنو ته سندس ووتن جو فيصلو پير حاجي شاهه نورائي واري کي ڪرڻو آهي. ان ڪري ان کي ڏسڻ گهرجي.

۱۸ - جنوري ۱۹۳۴ع - سن.

سوامي رام تيرت جا امريڪا ۾ ڏنل ليڪچر مشرقي تعليم تي پڙهي پورا ڪيم.

۽ سوامي وويڪانند جا ليڪچر پڙهڻ شروع ڪيم.

۲۶- ۲۷ جنوري ۱۹۳۴ع- ڪراچي.

ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ شرڪت ڪيم.

سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ۽ ملير سوسائٽي جي

ميٽنگ ۾ ويس.

۳۱ جنوري ۱۹۳۴ع- ميرپور بٺورو.

پير مهرشاه جي ميلي تي ويس. ان جو خاص مقصد اتي گڏ ٿيندڙ

ماڻهن سان ملي ايندڙ سنڌ اسيمبليءَ جي اليڪشن بابت سياسي سروي ڪرڻ

هو. ٻي ڏينهن موٽي ڪراچي آيس. جتي سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪميٽيءَ اڳيان

شاهدي ڏني.

۸- فيبروري ۱۹۳۴ع- نٿو ۽ نور محمد قنادر جو

ڳوٺ.

نٿي اچي وڏيري محمد عثمان سومري کي ساڻ ڪڍي نور محمد قنادر

جي ڳوٺ آياسون. جتي ان سان گفتگو ڪري واپس موٽياسون.

۱۰- فيبروري ۱۹۳۴ع- نواب شاھ.

خانبهادر عظيم خان سان نواب شاھ ۾ لوئر سنڌ زميندار بئنڪ

جي حصن گڏ ڪرڻ لاءِ ويس. جتان خانبهادر سان گڏجي ۱۱- تاريخ

سڪرنڊ آياسون.

۱۲- فيبروري ۱۹۳۴ع- قاضي احمد.

رئيس رسول بخش خان انٽر جي دعوت تي جمال شاھ جي ميل تي

ويس. جتان ٻي ڏينهن موٽي مجيد ڪيريه ڳوٺ اچي پوءِ ڳوٺ آيس.

۱۷ کان ۲۰ فيبروري ۱۹۳۴ع- دادو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جي ميٽنگن لاءِ دادو ۾ هوس.

۲۱ فيبروري ۱۹۳۴ع- سن.

خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙو، وڏيرو موسيٰ خان ڪلهوڙو سن ۾

دعوت تي آيا. مسٽر ٽهلامائي چيف آفيسر لوڪلبورڊ ساڻ هو. ٻي ڏينهن

رني ڪوٽ گهمياسون. سن سڪول وارن پريزيڊنٽ جي اعزاز ۾ جلسو

ڪيو.

۳ فيبروري ۱۹۳۴ع - سن.

وڏيري محمد عثمان سومري خط لکيو ته ” ۹ - ۱۰ - ۱۱ مارچ ۱۹۳۴ع تي ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جون ميٽنگون رکيل آهن. جن ۾ قاضي عبدالرحمن جي ڪيڊ جو سوال به اچڻ وارو هو. ان ۾ ضرور وڃان مٿان جند ڇڏائي نه وڃي.

(نوٽ) - ان ميٽنگ ۾ ڪونه ويس.

۲۵ فيبروري ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي جنرل باڊيءَ جي ميٽنگ هئي. پهرن جو طريقيءَ وارن وٽ لنچ هيم. شام جو سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ ۾ مسٽر اي. بي. آڏواڻي ”سنڌ ۾ انگريزن جي اوائلي واپار تي، مضمون پڙهيو“

۶ - مارچ ۱۹۳۴ع - حيدرآباد.

حيدرآباد ۾ قاضي محمد اڪبر وٽ مهمان رهيس. ٻي ڏينهن لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪيم - ۸ - ۹ تاريخ مارچ يا مٿارين ۾ جاموٽ محمد علي شاه جي دعوت تي ويس.

۲۷ - مارچ ۱۹۳۴ع - حيدرآباد.

حيدرآباد ۾ زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيس. ان ۾ مسٽر هرچندراءِ ٽهلامر کي مئنيجر ڪري رکيو ويو. ٻي ڏينهن ڪوٽڙيءَ ۾ ملڪ شيردل خان جي پائي جي عذرخواهي لاءِ وٽس ويس.

۲۹ - مارچ ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

صبح جو ڪوٽڙيءَ مان ٽهلامر ٿي سان گڏ موٽر ۾ چڙهي. ٿاڻي بولا خان لاءِ روانا ٿياسون موٽر ٻارن جي نئين ۾ گهي پيو. ان ڪري، آءٌ اڪيلو پنڌ موٽي، گاڏيءَ ۾ چڙهي ڪراچيءَ آيس.

۴ - اپريل تائين اتي هوس - صوفي سماگر، سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگن ۾ شرڪت ڪيم. خان بهادر ڪهڙي ۽ ميران محمد شاه سان اُنده سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊن بابت گفتگو ٿي.

۳ - اپريل ۱۹۳۴ع تي سر شاهنواز ڀٽي لاڙڪاڻي ۾ سندس فرزندن مسٽر امداد علي ۽ سڪندر علي ڀٽي جي شادين ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي ختم جي تقريب ۾ شرڪت لاءِ دعوت موڪلي پر وڃي ٿي سگهيس.

۵- اپريل ۱۹۳۴ع - مجيد ڪيريو ڳوٺ.

اتي برادر مر غلام حسين شاه هالن واري منهنجي زمين مجيد ڪيري جي عام مختيار جي شاديءَ جي تقريب ۾ شرڪت ڪيم.

۸- اپريل ۱۹۳۴ع - دادو.

ضلع لوڪلبورڊ دادو جي سندننگ ڪميٽيءَ ۾ شرڪت ڪيم
ضلع لوڪلبورڊ لاءِ ميان علي محمد سيال کي انڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪيو ويو.

۹- اپريل صبح جو موٽر ۾ چڙهي، باليشاه ۾ خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙي وٽ وياسون. جتان ۱۰- تاريخ موٽر رستي موهن جي دڙي ڏسڻ لاءِ وياسون

رستي ۾ لاڙڪاڻي، ڏوڪري، نصيرآباد، قنبر، وڳڻ، ٻاڏه، ڏسندا رات جو موٽي باليشاه آياسون.

۲۳- اپريل ۱۹۳۴ع - سن.

سردار محمد خان ڪليڪٽر دادو جي بدلي ٿي ۽ انجي جاءِ تي خانبهادر نور نبي خان اچي چارج ورتي.

۲۷- اپريل ۱۹۳۴ع - حيدرآباد ۽ ڪراچي.

حيدرآباد ۾ لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪري ڪراچي آيس.

۲۸- تاريخ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ٿي. ان حاتم علوي کي وائيس چيرمن چونڊيو ويو. ٻيا به ڪيترا اهم سوال فيصل ٿيا.

۲۹- تاريخ سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جي ميٽنگ ۾ مسٽر ايڇ سي ملڪاڻي شڪارپور جي "عشقي داستان" تي مضمون پڙهيو.
(نوٽ)

هن وقت ڌاري آءٌ عجيب ذهني ۽ نفسياتي ڪشمڪش ۾ مبتلا هوس. هڪ طرف آزاد سنڌ اندر سنڌي سياست کي شخصي اقتدار پرستي جي دائري کان ڪڍي ڪن اصولن جي بنياد تي پروگرام تيار ڪري پارٽي ٺاهي ڪم ڪرڻ جو سودا سمائل هو.

ٻي طرف سياسي اختلافن، دشمنين، جنگ اقتدار کان تنگ ٿي سياست کي ترڪ ڪري جذباتي ۽ ثقافتي زندگي گذارڻ لاءِ ڪي خيال سوچي

رہيو هوس.

پوئين قسم جي خيالن کي مضمونن جي صورت ۾ قلم بند ڪندو ويس جن جا سڙا تاريخ وار هيٺ ڏيان ٿو. اهي خيال منهنجي عشق مجازي مان حاصل ڪيل تجربہ جا نتيجا هئا.

- ۱- دوست سان بہ ٿي ڳالهيون ۱- مئي ۱۹۳۴ع
- ۲- فراق جون گهڙيون ۵- مئي ۱۹۳۴ع
- ۳- تنهنجي غلاميءَ جا ڏينهن ۷- مئي =
- ۴- قريب جو قرب ۹- مئي =
- ۵- محبوب جو مڪتب ۱۰- مئي =
- ۶- برہم جو بحر ۳۱- مئي =
- ۷- دوست کان دور ۱- جون =
- ۸- پرين جي پلاند ۴- جون =
- ۹- پير کان پير تائين ۲۰- جون =
- ۱۰- عشق جي راہ ۲- آڪٽوبر =
- ۱۱- مجاز جو نقشو ۱۴- جنوري ۱۹۳۵ع.

ٻنهي مان هڪ کي ڇڏي ٻي کي وٺڻ جو فيصلو ڪري سگهيس سياست ۾ ڪافي گهي چڪو هوس جنهن مان چند آزاد ڪرائڻ مشڪل مسئلو هو.

تنهن ڪري ساڳي وقت ٻئي تجربہ ڪندو رهيس.

۶- مئي ۱۹۳۴ع - سن.

مسلم ادبي سوسائٽيءَ جو ٽيو سالانو اجلاس حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي صدارت هيٺ ڪيو ٿيو. سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ سيد ميران محمد شاهه ۽ سيڪريٽري مسٽر محمد صديق ميمڻ هئا. ان ۾ شرڪت ڪري ڪونه سگهيس.

۱۵- مئي ۱۹۳۴ع - سن.

مسٽر حاتم علوي خط لکي ٿو ته ”مسلم هائوسنگ سوسائٽيءَ جي سامهون واري رستي تي خانصاحب شيخ محمد بخش جي چوڻ تي، سچل فقير روڊ نالو رکڻ لاءِ ميونسپالٽيءَ ڪراچيءَ جي چيف آفيسر کي هن خط لکيو آهي.

۲۷- مئي ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

سید میران محمد شاہ سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جو اجلاس، منهنجي بنگلي مسلم ڪالوني تي رکيو هو. جنهن ۾ شرڪت ڪيم. سنڌ سينٽرل بئنڪ جي مئنيجن ۾ شرڪت ڪيم. ملير سوسائٽي جو ڪم ڏنر. دوستن کي ملندو رهيس. هفتو کن ڪراچيءَ هوس.

۴ - جون ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

سید میران محمد شاہ لکي ٿو ته ”اوهان پيپلس پارٽيءَ جي مڱڻ ۲۸ - جون تي رکي آهي، سا تاريخ بدلائڻ گهرجي جو پير غلام حيدر شاہ مشهد وڃڻ وارو آهي. کيس انهيءَ تاريخ تي بمبئيءَ ۾ سينيٽ جي مڱڻ هئي. ۱ جون تي حيدرآباد قاضي محمد اڪبر کي حيدرآباد ميونسپل چونڊن ۾ مدد ڏيڻ لاءِ جڏهن ويس ته میران محمد شاہ جي صلاح سان تاريخ بدلائي ۱۲ - جون رکي ويئي.

۱۴ - جون ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

منهنجي بنگلي مسلم ڪالوني ۾ سرشاهنواز خان پٽ جي صدارت هيٺ ۵ بج شام جو مڱڻ ٿي. جنهن ۾ هيٺيان مکيه سياسي ڪارڪن حاضر هئا:

- ۱ - سر شاهنواز خان پٽو ۲ - جاموٽ سيد محمد علي شاہ مٽياري
- ۳ - خانبهادر الهه بخش خان سومرو ۴ - سيد میران محمد شاہ ۵ - مسٽر حاتم علوي ۶ - حاجي مولا بخش سومرو ۷ - پير بقادار شاہ ۸ - جي. ايم. سيد

صلاح مصلحت بعد فيصلو ٿيو ته سنڌ ۾ ”پيپلس پارٽي“ نالي هڪ سياسي جماعت ٺاهي وڃي. پوءِ مڱڻ ٻي ڏينهن تي مهمل ٿي.

۱۳ - جون ساڳي جاءِ تي صبح جو ۱۰ بجي مڱڻ گڏ ٿي. سرشاهنواز پٽي جي غيرحاضريءَ ۾ خانبهادر الهه بخش صدارت ڪئي. ان ۾ ڪالهه وارن ڪارڪنن کان سواءِ وڌيڪ هيٺيان صاحب حاضر ٿيا.

- ۱ - سيد محمد علي شاہ - ڊيرو ۲ - خانبهادر چاڪر خان سهرياڻي. ۳ - سيد شاهنواز شاہ - ٺٽو. ان مڱڻ ۾ پارٽيءَ جو دستور العمل پاس ٿيو. پارٽيءَ جا هيٺيان عهديدار چونڊيا ويا.

۱ - ليڊر - سرشاهنواز پٽو

۲ - ڊيوٽي ليڊر - خانبهادر الهه بخش، میران محمد شاہ

۳ - جنرل سيڪريٽري - حاتم علوي

۴- جائنت سيڪريٽري- جي ايم سيد
ليڊر کي ۴۰- چئن جي ورڪنگ ڪميٽي نامزد ڪرڻي هئي.
سند ۾ پارٽيءَ جي ڪاروبار کي زور وٺائڻ لاءِ هيٺين چئن جي
ڪاميٽي منتخب ٿي.

- ۱- ضلع سکر- خانبهادر اله بخش سومرو.
 - ۲- ضلع لاڙڪاڻو- سردار نبي بخش خان ڀٽو.
 - ۳- ضلع حيدرآباد- سيد ميران محمد شاهه.
 - ۴- ضلع دادو - خانبهادر محمد پربل ڪلهوڙو.
 - ۵- = ڪراچي- حاجي عبدالرحيم شاهه.
 - ۶- = نواب شاه- ميرزا فرخ بيگ.
 - ۷- = ٿرپارڪر- خانبهادر غلام نبي شاهه.
 - ۷- = اڀرستند- خانبهادر چاڪر خان سهريائي
- ان ڏينهن سرشاهنواز ڀٽي وزير لوڪل سيلف گورنمنٽ کي ڀنگ مين
بورڊ ائسوسيئيشن ٻيهر جو ڪراچي ڪلب ۾ دعوت ڏني
۱۴- تاريخ سرشاهنواز بمبئي روانو ٿيو.
۲۷- جون ۱۹۳۴ع- سن.

خانبهادر عظيم خان خط لکي ٿو ته ”۴- جولائي حيدرآباد ۾ لوئر
سند زمينداري بئنڪ تان مسٽر هرچند راءِ جي استعيفا ڏيڻ تي مسٽر
سامتاڻي کي مئنيجر مقرر لاءِ ميٽنگ ۾ شرڪت ڪريان.
۱۴- تاريخ سند سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ لاءِ
ڪراچيءَ وڃان. جو ضروري ڪم آهن.“

۳ جولائي ۱۹۳۴ع- حيدرآباد سند.
حيدرآباد لوئر سند ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ٿي. ان ۾ مسٽر
هرچند راءِ جي استعيفا ڏئي وڃڻ ڪري مسٽر سامتاڻيءَ کي مئنيجر چونڊيو
ويو.

۷- کان ۱۱ جولائي ۱۹۳۴ع- دادو.
دادو ۾ لوڪلبورڊ جي ميٽنگن لاءِ ويو هوس. ان وقت سيد محمد
حسين شاه نقوي ڊپوٽي سپرنڊنٽ پوليس دادو هو جنهن سان دوستانه
تعلقات هئڻ ڪري ملندو رهيس.
۱۱- تاريخ خانبهادر بي قاعدي ٺهرايو هو. ان تي هن سول

ڪورٽ ۾ دعويٰ ڪئي هئي. ان تي سندن وڃ ۾ صلح ڪرايو ويو.
ريجهومل آڏواڻي دادو ۾ مسلم پراويڊنٽ فنڊ جي پرچار لاءِ آيو
۱۴ جولائي کان ۳۱ جولائي ۱۹۳۴ع - ڪراچي.
۱۴ - تاريخ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت
ڪيم. ملير ڪوآپريٽو ساسائٽيءَ جي نظرداري ڪيم.

۱۲ - تاريخ حاتم علويءَ جي نوجوان بورا رفارمست گروه آدم
مسجد واڌومل روڊ تي جمع نماز لاءِ وڃڻ گهريو. بورن انهن کي اندر اچڻ
کان منع ڪئي. آءٌ ۽ بيگم جي سرزمين تي حاضر هئاسون. بورن حاتم کي پير
جي هٿ ڪري، قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني.
۲۱ - جولائي حاتم علوي خانبهار عظيم خان کي ڪليڪٽر ٿيڻ
تي چانهه پارٽي ڏني.

۲۲ - جولائي مون خانبهار کي رات جي مانيءَ تي گهرايو. راڳ
جو انتظام ڪيل هو.

۱۹ - جولائي ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

مسٽر تهلرامائي دادو مان خط لکي ٿو ته ”۱۷-۱۸ تاريخن وارا
ضلع لوڪلبورڊ تي سنڌ آبزرور جا ايڊيٽوريئل ملاحظه لاءِ موڪليان ٿو.
خانبهار ڪلهوڙو روز بروز نامناسب روش اختيار ڪندو وڃي ٿو.
لکپڙهن تي اڪائونٽن جي صلاح سان عجيب نوٽ لکي ٿو. هتي
تجربيڪار بدمعاش سان ڪم پيو اٿم. جنهن ۾ نه شرم جو مادو آهي نه
وفاداريءَ جو.“

۲۲ - جولائي ۱۹۳۴ع - ڪراچي.

مسٽر تهلرامائي دادو مان خط لکي ٿو ته ”سندس گريڊ جي
منظوريءَ لاءِ مسٽر گردر، ميران محمد شاهه سرپٽي کي لکان.
پوءِ لکي ٿو ته جهمت چوي ٿو ”مسٽر سيد چوي پيو ته سياسي
زندگيءَ مان ڪڪ ٿي پيو آهي پر هن دفعي جڏهن ڪراچيءَ هو ته سارو
ڏينهن، رات انهن ڪمن ۾ مشغول هو.
ان جو مطلب ڇا آهي.“

ان تي تهلرامائي لکي ٿو ”هن کي خبر نه آهي ته زندگي ساري
تحريڪ آهي. ان ڪري جي سيد باوجود ناپسنديءَ جي ان جي وهڪري ۾
وهي وڃي ٿو ته ان ۾ سندس ڪهڙو قصور چئبو.“

۲۲- جولائي ۱۹۳۴ع- ڪراچي.

سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ميٽنگ ۾ مسٽر اي جي مير چنداڻي "مسٽر نائن ڪرو" جي سنڌ بابت احوال تي مضمون پڙهيو.

۲۸- جولائي ۱۹۳۴ع- ميران محمد شاھ سنڌ آزاد ڪانفرنس

جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي مينگ منهنجي بنگلي تي ڪئي ٿي.

۲۹- جولائي ۱۹۳۴ع- سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي

جنرل باڊيءَ جي ميٽنگ ڪئي ٿي. ان ۾ نوان ڊائريڪٽر چونڊيا ويا. بئنڪ جو نالو بدلائي سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ رکيو ويو. آيل دوستن سان آزاد سنڌ جي ايندڙ چونڊن بابت صلاح مشوره ڪيو ويو.

۳- آگسٽ ۱۹۳۴ع- ڪراچي.

رئيس شهمير خان ولد فتيخ بخش خان ڪاچي جي شاديءَ جي

تقريب ۾ شرڪت ڪيم.

۸- آگسٽ ۱۹۳۴ع- حيدرآباد.

حيدرآباد لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪيم.

خان بهادر عظيم خان وٽ رات جو ماني کائي ڪيترن مسئلن تي

گفتگو ڪئي ويئي.

۹ کان ۱۴- آگسٽ ۱۹۳۴ع- ڪراچي.

۱۰- ۱۱ تاريخ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگن ۾ شرڪت

ڪيم.

۱۳- تاريخ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي اليڪشن هئي.

۱۱- آگسٽ ۱۹۳۴ع- ڪراچي.

ميران محمد شاھ حيدرآباد مان لکي ٿو ته "تنهنجو خط مسٽر حاتم طيب جي ڪراچي ميونسپالٽيءَ تي نامزد ڪرائڻ لاءِ پهتو. سر ڀني جو چوڻ آهي ته ان لاءِ ڪليڪٽر جي سفارش ضروري آهي. ان جو انتظام ڪرڻ گهرجيئن."

۲۸- آگسٽ ۱۹۳۴ع- سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته "ايندڙ مرڪزي اسيمبليءَ جي

چونڊ لاءِ سر ڀٽه اله بخش سوميو کي بيهڻ لاءِ تيار پيو ڪري پر هو انڪار ڪري ٿو. شايد مولا بخش کي بيهاري. ان کان بهتر آهي ته نبي بخش پڻو بيهي. وڌيڪ خرچ ڪرڻ سبب سندس ڪاميابيءَ جو امڪان ٿي سگهي ٿو.

۳- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع- سن.

مسٽر ٽهلاماڻي سن آيو. اتي ديوان روچند ڪر چند ۽ منهنجي وچ ۾ ٿيل غلط فهمين کي دور ڪرايائين.

۶- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع- سن.

سيد ميران محمد شاه يوني مان ۱۸- صفحن جو هڪ ڊگهو خط لکي اتي جي سوسائٽيءَ جي اديبانہ انداز ۾ هڪ جهلڪ پيش ڪري ٿو.

۲۷- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع- سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”پير غلام حيدر شاه بلڙيءَ واري ۽ پير الهيار شاه مٽيارين واري، مرڪزي اسيمبليءَ جي ووٽن ڏيڻ بابت فيصلو ڪرڻ لاءِ هڪ ميٽنگ ۲۰- تاريخ حيدرآباد ۾ گهرائي آهي. اوهان ان ۾ ايندا.“

۳۰- سيپٽمبر ۱۹۳۴ع- سن.

مسٽر ٽهلاماڻي، جينمل پرسرام، محمد بخش ميمڻ سب جج سيوهڻ ۽ ٻيا دوست سن ۾ ملڻ آيا. آڪٽومبر مهينو سارو وقت مسٽر نبي بخش پٽ جي اليڪشن جي ڪم سان حيدرآباد ۾ هوس. جتي لوئر سنڌ جي اليڪشن ورڪ جي چارج هير.

آفيس ميران محمد شاه جي بنگلہ جي ڀر ۾ هئي. انهي وقت ۾ حيدرآباد، ڪراچي، ٿرپارڪر، نواب شاهه ضلعن جا گشت ڪيم.

۱۵- آڪٽومبر ۱۹۳۴ع- حيدرآباد.

اڄ مرڪزي اسيمبليءَ جي ميمبرن لاءِ ڪراچيءَ جي ڪمشنر وٽ ٽن اميدوارن، ٻن جاين لاءِ نامينيشن پيپر پريا. ۱- حاجي عبدالله هارون ۲- شيخ عبدالمجيد. ۳- نبي بخش خان پٽو.

۱۷- تاريخ سڪروٽي ۾ ٺٽي نالا بحال ٿيا.

اسان نبي بخش خان کي مدد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

خانبهادر اله بخش کي اير سنڌ جي ڪم جي چارج ڏني ويئي.

۽ مون دادو- حيدرآباد- ڪراچي، ٿرپارڪر ۽ نواب شاهه ضلعن جي چارج هٿ ۾ کڻي.

۱۴- نومبر ۱۹۳۴ع- سڪرنڊ.

مرڪزي اسيمبليءَ جي چونڊ هئي. آءٌ سڪرنڊ يونٽ تي هوس.

۱۷- نومبر ۱۹۳۴ع - حيدرآباد.

مرڪزي اسيمبليءَ جي چونڊ جا نتيجا ظاهر ٿيا:

نبي بخش پٽي کي سيٺ حاجي عبدالله هارون شيخ عبدالمجيد
۹۳۲۸ ۹۱۱۱ ۶۲۲۸

ضلع وار ووتن جو تفصيل هيٺيون نڪتو:

نمبر	ضلع	نبي بخش خان پٽو	سيٺ حاجي عبدالله هارون	شيخ عبدالمجيد
۱.	ڪراچي شهر	۴۳۹	۵۸۸	۲۸۶
۲.	= ضلع	۶۱۳	۵۹۰	۶۸۵
۳.	دادو	۹۰۳	۷۴۳	۴۹۵
۴.	لاڙڪاڻو	۲۸۳۸	۱۶۲۹	۶۰۳
۵.	جيڪب آباد	۵۷۷	۱۱۱۱	۹۰۷
۶.	سکر	۷۵۳	۹۹۵	۹۳۹
۷.	نوابشاهه	۱۱۷۱	۱۳۰۶	۵۴۹
۸.	ٿرپارڪر	۱۰۱۸	۷۰۶	۱۰۷۹
۹.	حيدرآباد	۱۰۱۶	۱۴۴۳	۶۸۵
	ٽوٽل	۹۳۲۸	۹۱۱۱	۶۲۲۸

۴ ڊسمبر ۱۹۳۴ع - سن.

خان بهادر نور نبي ڪليڪٽر دادو. ڪوٽڙي کان دادو ويندي. سن ۾ ڪجهه وقت مون وٽ ترسي ڇانهه ٻي روانو ٿيو.

۱۸- ۱۹ ڊسمبر ۱۹۳۴ع - دادو.

دادو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جون ميٽنگون هيون. تفصيل ڪارروائيءَ جو فائيل ۲۰۸ مان ملندو.

سال ۱۹۳۵ع

(نوٽ)

انهيءَ عرصي ۾ خان بهادر محمد پربل ڪلهوڙي پريزيڊنٽ لوڪلبورڊ ۽ منهنجي وچ ۾ لوڪلبورڊ دادوءَ جي ڪيترن سوالن تان اختلاف

پيدا ٿي پيا. لوڪلبورڊ جو پيسه اڃا به خرچ ڪيو ويو ٿي. انتظام باقاعده نٿي هليو. ان تي مون کيس ڪي سوال لکي موڪليا. هن نه انهن جو جواب ڏنو به بورڊ اڳيان سوالن کي رکيائين.

جنهن تي مون مسٽر تهرامائيءَ کي لکي موڪليو ته کيس سمجهائي نه ته ڪورٽ ۾ وڃي سندس انهن ڳالهين جي ايتار ڪئي ويندي. ۲- جنوري تي تهرامائي جواب ڏنو ”ته ڪليڪٽر کي انهي بابت لک ۽ ترس ته ڪهڙو ٿو جواب ملي.“

۱۷- جنوري ۱۹۳۵ع- سن.

مسٽر محمد هاشم گذر خط لکي ٿو ته ”ته جي مذهبي عقيدن بنسبت مون کي نهايت افسوسناڪ خبرون ملي رهيون آهن.“

۲۵- جنوري ۱۹۳۵ع- ڪراچي.

مسلم پراوڊنٽ سوسائٽيءَ جي ڊائريڪٽرن جي ميٽنگ منهنجي بنگلي تي ٿي. شام جو سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ۾ وياسون.

۳- فيبروري ۱۹۳۵ع- سن

خان بهادر محمد پيريل ڪلهوڙي پريزيڊنٽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو کان لوڪلبورڊ بابت ڪي سوال پڇيم. تفصيل ڦاٽيل نمبر ۲۹۲.

۱۸- فيبروري ۱۹۳۵ع- سن.

سيد مهر علي شاه خط لکي ٿو ته ”وڏيرو محمد عثمان سومرو قاضي عبدالرحمن کان ناراض ٿيو آهي. کيس ڪڍڻ ٿو گهري. ۲۳ فيبروري ۱۹۳۵ع تي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ آهي. مهرباني ڪري ان ۾ شريڪ ٿي. احمد خان ۽ ٻين جا ووٽ وٺي ڏي. حاجي عبدالرحيم شاه ۲۲ تاريخ حج تي وڃي ٿو.“

۴- مارچ ۱۹۳۵ع- سن.

رئيس غلام محمد خان پرڳريءَ جي ۱۱- ورسي ۹ مارچ ۱۹۳۵ع تي تياسافيڪل سوسائٽي هال ڪراچي ۾ ملهائڻ جو انتظام ڪيو ويو هو. ان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ- مسٽر ريجيميل آڏواڻيءَ اطلاع ڏنو.

۷- مارچ ۱۹۳۵ع- سن.

مسٽر تهرامائي دادو مان خط موڪلي ٿو ته ”۲۷ تاريخ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ رکي وئي آهي. جنهن ۾ سندس سوال پيش

ٿيندو. مسٽر محمد بخش ميمڻ کيس گهڻي مدد ڪئي آهي. سڀاڻي تون هتي اچين ته خانبهادر محمد پيريل وٽ اچي مهمان ٿج. هيٺيان خط مسٽر گذر، ميران محمد شاه، مسٽر پوڄواڻي ڊيوٽي چيف آفيسر ڪراچي ميونسپالٽيءَ کي راءِ وٺڻ لاءِ موڪلج. سر شاهنواز خان پٽو دادو ۾ منزل وقت مسٽر پروچا ڊسٽرڪٽ سپرنڊنٽ پوليس وٽ اچي رهندو نه ڪليڪٽر وٽ، تون هتي ۹- تاريخ مارچ اچج.

۱۸- مارچ ۱۹۳۸ع- سن.

مسٽر تهلراماڻي دادو مان لکي ٿو ته ”دادو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ جي ايجنڊا توکي پهتي هوندي. منهنجو سوال ان تي آهي. پريزيڊنٽ کي ڪليڪٽر ۽ عيسائي مونکي رکڻ لاءِ چيو آهي. هو آفيسرن کي انڪار ڪري نٿو سگهي. پوءِ دل ۾ ڇا به هجي. موسيٰ خان منهنجو همدرد آهي.

البت موسيٰ خان کي تنهنجي خلاف حسد آهي. ڇاڪاڻ ته هن مسٽر گلبرٽ چيف ڪنسروليٽر فائيننس سنڌ کي ڪوٺڙي اسڪول جي چوڪرن کان اسٽيشن تي جا آڌر پاءُ ڪرائي هئي. ان تي مسٽر سترامداس تولائي بمبئي ڪائونسل ۾ سوال پڇيو هو ته فائينسٽر جي ڪنسروليٽر کي اسڪول چوڪرن کان آڌر ڪرائڻ ۾ ڇيرمن، سڪولبورڊ موسيٰ خان، جو بيل جو مقاطعدار هو. پنهنجي عهدي جو ناجائز فائدو ورتو آهي. هو ان سوال تي تنهنجي طرفان سازش پيو سمجهي.

منهنجو سوال ٺيڪ ٿي ويندو بشرطيڪ تون پنهنجي خانبهادر خلاف غصه تي قبضو رکي ڇپ رهندين. مسٽر اڏارام ڊيوٽي پلي ظاهر ٿئي. منهنجي سوال لاءِ مسٽر يار محمد جوڻيجو اڳواڻي ڪندو. حالتن موجب خانبهادر ڪلهوڙو انڪواريءَ جي نتيجي ڪري ٽن مهينن کان وڌيڪ رهي نه سگهندو.

رئيس فقير بخش خان ڪاڇي کي پاڻ سان آڻج. مسٽر محمد بخش ميمڻ سب جج سيوهڻ ۱۲- تاريخ مارچ بدلي ٿي شهدادپور ويو آهي.

۲۰- مارچ ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ جي ميٽنگ ۽ ٻين مختلف ڪمن جي لاءِ ٻن ٽن ڏينهن واسطي ڪراچي رهيس.

۲۷- مارچ ۱۹۳۸ع- دادو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جي جنرل باڊيءَ جي ميٽنگ هئي. جنهن ۾ تهرامائيءَ کي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جو چيف آفيسر ۽ انجنير پڪيءَ طرح ڪري رکيو ويو.

۳۱- مارچ ۱۹۳۵ع - سن.

سيد ميراڻ محمد شاه حيدرآباد مان لکي ٿو ”ته ڪالهه بمبئيءَ کان هتي پهتو آهيان، اوهان ڪراچيءَ ڪڏهن ايندا. سرشاهنواز پٽي اوهان وارو پروگرام قبول نه ڪيو. سندس سارو پروگرام دوستن جي عيوض آفيسرن جي هٿ ۾ ڇڏيو اٿس. آءٌ کيس ۱۵- اپريل ڌاري لنچ ڪندس. تهرامائي جي نوڪريءَ جو احوال موڪلج.“

۳- اپريل ۱۹۳۵ع - سن.

مسٽر تهرامائي لکي ٿو ته ”خان بهادر محمد پربل ڪلهوڙي جي گهر واري ڪالهه گذر ڪري ويئي آهي. ان کي تعزيت جو خط لکي ڇڏج. مسٽر يار محمد جوڻيجي جي ڪليڪٽر دادو سان ملاقات ٿي آهي. ان تو وانگر گفتگو ڪئي آهي.“

مسٽر يار محمد ۽ مسٽر اڌارام جي راءِ آهي ته لوڪلبورڊ ۾ بيلدار رڪن. اسڪالرشپون ڏيڻ، امانتي طرح ڪم ڪرائڻ جو سرشتو بند ڪجي. انهيءَ ذريعي پريزيڊنٽ پيس هضم ڪري ٿو ۽ ميمبرن کي راضي رکي ٿو.“

۴- اپريل ۱۹۳۵ع - سن.

مسٽر تهرامائي لکي ٿو ته ”تنهنجو هدايت وارو خط پهتو جنهن ۾ تو لکيو آهي ته (انهن جي وفاداري پهرين پريزيڊنٽ سان هئڻ گهرجي) آءٌ مخالفت ۾ آهيان ان ڪري مون لاءِ سواءِ واجبي سهوليت ڏيڻ جي ٻي ڪابه اهڙي ڳالهه نه ڪر جا زير دست جي آفيسر سان روش جي خلاف هجي. اها صلاح اکين تي. وغيره“

۱۲- اپريل ۱۹۳۵ع - دادو.

ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ هئي.

۱۳- اپريل سرشاهنواز خان پٽو وزير لوڪل سيلف گورنمينٽ

دادو ۾ منزل انداز هو.

کيس لوڪلبورڊ طرفان ائڊريس ڏني ويئي.

۲۳- اپريل ۱۹۳۵ع - سن.

سيد ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”کيس فيملي سان ڪراچي ۾ جو ارادو آهي. تنهن جو بنگلو مهينن کان قرارو شاه والاريو ويٺو آهي. جو خوشي سان ڪونه نڪرندو.“

پير الهيار شاه به ڪراچي ۾ آيو ته تنهنجي بنگلي کي والاريل ڏسي وڃي هٽل ۾ لٿو.

جنهن ڪري رنج ٿي ويو. تون به بنگلي هوندي هٽل ۾ رهين. اها ڳالهه ڪيتري قدر مناسب آهي. جلد بنگلو خالي ڪراءِ.“

۲۸- اپريل ۱۹۳۸ع- سن.

مسٽر تهرامائي لکي ٿو ته ”ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ طرفان ڏنل انڊريس جي جواب ۾ سر شاهنواز خان پٽي ڪليڪٽر مسٽر گيسن جي تعريف ڪئي آهي. جنهن جو رڪارڊ سياهه آهي. رڪي آڏواڻيءَ جي ۱۷- اپريل ۱۹۳۵ع تي پرماند آڏواڻيءَ سان ٽاڌي ٿي.“

”موسيٰ خان ظاهر ۾ خانبهادر محمد پريل کي هيسائڻ خاطر مخالفت ڪري ٿو. ليڪن هو ڄاڻي ٿو ته خانبهادر جي سياسي طرح ختم ٿيڻ سان پاڻ به ختم ٿي ويندو. وغيره“

۱- مئي ۱۹۳۸ع ڪراچي.

مسٽر تهرامائي دادو مان ٿي ٿو ته ”تو هن وقت ڪراچيءَ ۾ آهين. اها ڪٿان لپي. پلي اتي آرام وٺ. ۱۵- جون ڌاري ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ميٽنگ ٿيندي. مهر علي شاه خط لکي ٿو ته ”۲- مئي تي تو مون کي ڪراچيءَ اچڻ لاءِ لکيو آهي بي جاڇ هئڻ ڪري اچي ڪين سگهندس.“

۱۸- مئي ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

مسٽر تهرامائي لکي ٿو ته مسٽر غلام صديق عيسائي ڊپيوٽي ڪليڪٽر نواب شاه بدلي ٿي ويو. مسٽر اڏارام ڊپيوٽي ڪليڪٽر چوي ٿو ته سيد جهڙو ايماندار بي ڊيوٽي با اصول سياستدان سنڌ ۾ ڪو ورلي نٿو. وغيره“

(نوٽ)

هيءُ مهينو گهڻو ڪري ڪراچيءَ ۾ رهيس. سنڌ جي جدائيءَ بعد سنڌي سياست کي شخصي اقتدار ۽ مفاد جي دائري کان ڪڍي اصولن جي

بياد ي ٺاهڻ جو خيال دامنگير هو.

اڳين سال ۾ ٺاهيل پيپلس پارٽي صرف سر شاهنواز ڀٽي جو گروه شمار ۾ لکي هئي. ان سان شيخ عبدالجيد ۽ حاجي عبدالله هارون جهڙن آل انڊن سياستدانن جو واسطو نه هو. نه سر غلام حسين جي گروه جو واسطو هو. جو مڊل ڪلاس ڪاموري جو طرفدار ۽ حامي هو.

سر شاهنواز سو غير فرقوار ذهنت جو ماڻهو ۽ زميندار طبقي جو سرڪرم ڪارڪن هو. ليڪن سندس پاليسي سرڪار جي پوئلڳي واري هئي. انهيءَ ڪري چند دوستن سان مشوره ڪري هڪ اهڙي سياسي پارٽي ٺاهڻ جو خيال هوم جا وسيع دائره واري هجي ۽ ان جو مقصد ۽ مراد شخصي اقتدار کان ٻاهر قومي مفاد تي ٻڌل هجي. انهيءَ لاءِ هڪ سوالنامو تيار ڪري، مکيه قومي ڪارڪنن ڏي موڪليو.

۽ جماعت ٺاهڻ لاءِ جون جي ۲۰ تاريخ ڪراچيءَ ۾ پنهنجي بنگلي تي ميٽنگ جا دعوت ناما موڪليو.

۱۰- جون ۱۹۳۸ع- سن.

تهلراماڻي لکي ٿو ته ”تنهنجو خطرناڪ ٺهراءُ پڙهي پوڙهو خان بهادر محمد پريل ڪلهوڙو ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويو. ٺهراءُ هروڀرو زور ڪري پاس نه ڪرائج. تون شايد ۱۵- تاريخ هتي ايندين. ان وچ ۾ آءٌ مهڙ وڃان ٿو.“

۱۸- جون ۱۹۳۸ع- سن.

مسر تهلراماڻي دادو مان لکي ٿو ته ”ڪليڪٽر خان بهادر نور نبي تنهنجي، خان بهادر ڪلهوڙي جي مخالف هئڻ ڪري تو تي رنج ٿي پيو آهي. ڍل جي مهلت نه ڏني اٿس. شايد توکي ڪيترن شخصي ۽ زمينداري ڳالهين ۾ تڪليف ڏيئي.“
(نوٽ)

هن مهيني ۾ ڪليڪٽر. مختيار ڪار ڪوٽڙيءَ کي سن موڪليو. ته ڪونه هوس. جو ۳ سئو روپهه ۾ بنگله کي سيل مهر ڪري نيلام کي وڌو. و سن اچڻ تي سسائي آزاد ڪرايو.

۱۸- جون ۱۹۳۸ع- سن.

سيد يرار محمد شاه خط لکي ٿو ته سر شاهنواز ڀٽي جي گروه کي حذر نه ڳو. ڇو سر غلام حسين جي گروه تي اعتبار نه آهي. مسر نور محمد نه ڀر هي خان بهادر الهه بخش سر ڀري ۽ سڌ ڪردار کي ۲۰- تاريخ

واري مينگ ۾ ضرور گهرائج.

بهر ته اها ڳالهه هئي ته صلاح ڪري اڳوڻي نهيل پيسر پارني.
کي وري زنده ڪجي ها پر هاڻ جنهن صورت ۾ ميٽنگ گهرائي وسو آهين ته
ان ۾ اچي شريڪ ٿيندس."

۲۴- جون ۱۹۳۵ع - ڪراچي.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته "ان گڏيل پارٽي ٺاهڻ تي
مون اڃان رايو ڪونه ڪيو آهي. بهرحال ۳۰- تاريخ ان ۾ اينداسون.
علي محمد راشديءَ کي به ان ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ چيو اٿم. مختلف مفاد ۽
گروهن جي ماڻهن کي هڪ لڙيءَ ۾ پوئڻ نهايت ڏکيو ڪم آهي."

۳۰- جون ۱۹۳۵ع - ڪراچي.

صبح جو ۱۱- بجي منهنجي بنگلي مسلم ڪالوني ڪراچيءَ ۾،
سنڌ جي مختلف سياسي ڪارڪنن جي بنا فرو ڪروه جي ميٽنگ ڪئي ٿي ان
۾ مکيه ماڻهو هيٺيان شامل ٿيا.

۱- علامه آءِ آءِ قاضي ۲- مولوي فتح محمد سيوهاڻي ۳- مولوي
محمد صادق ڪڏه ۴- شيخ عبدالمجيد سنڌي ۵- خانبهادر اله بخش سومره
۶- خانبهادر محمد ايوب کهڙو ۷- پير علي محمد شاه راشدي ۸- مسٽر
حاتم علوي ۹- مسٽر طبيب علي عوي ۱۰- مسٽر ريوچند ٿڌاڻي ۱۱- راءِ
بهادر هوتچند چانڊومل ۱۲- سيد ميران محمد ساه ۱۳- مسٽر چينمل
پرسرام ۱۴- مسٽر لعل چند جکٽياڻي ۱۵- سر غلام حسين هدايت الله
۱۶- جي. ايم. سيد ۽ ٻيا.

ميٽنگ جي ڪاروائي شروع ٿيڻ کان اڳ حويلز پيش ٿي. وقتي
صدارت جا فرائض عدده فائدي ڪري، جنهن تي هن چيو ته هو
سياستدان نه هو. ٻيو ڪو ماڻهو چونڊيو وڃي ان وچ ۾ سر غلام حسين
اچي ازخود صدارت واري خالي حل ڪري والاري.

قاضي صاحب چيو ته حق به حق آهه. اڄ سيد ڪارروائي ۾ مدد
حسين جي صدارت ۾ شروع ٿي. ميٽنگ ۾ ٽي ڪلاڪ بحث هليو پر نتيجو
ڪجهه نه نڪتو. سر ٻئي ڪروه ۽ سر غلام حسين گروه جي پوئلڳن
باهمي سڏ سبب ڪڍي ۽ مرڏ ۽ ڏکيو بي لڳو. ان ڪري ڪجهه ڏسو
تي ڪونه سڳو.

۱- جولائي ۱۹۳۵ع - ڪراچي.

شيخ عبد مجيد. فتح محمد سيوهاڻي ۽ مون گڏ ٿي سنڌ جي زميندار ڪلاس جي ڪالهم ڪي ميٽنگ ۾ ظاهر ڪيل ذهنييت کان تنگ ٿي. هڪ ترقي پسند جماع جي دهر جي اپيل تيار ڪئي.
(نوٽ)

اها ايد. مون صحيح لاءِ پنهنجي مختلف سياسي دوستن کي موڪلي. جن ان گروه کي سندن مفاد لاءِ خطرو ڄاڻي صحيح نه ڪئي. همدو بزرگ کي درخواست نه ڪيل هئي جو شيخ صاحب ۽ مولوي صاحب ان جماع ٿي مسلمانن جي جماعت بنائڻ جا حامي هئا.
۱۲ - جولائي ۱۹۳۸ع - سن.

مسٽر دستور مئنيجر سنڌ پراونشل ڪواپريٽو بئنڪ لکي ٿو ته ”مسٽر علي بخش جن سيڪرٽري مسلم هائوسنگ سوسائٽي ڪراچي ۽ سان مليو آهي. هن جو چوڻ آهي ته تون سوسائٽيءَ جي قرض جون ۲۵۰۰ روپين جون قسطون ادا ڪري نه سگهيو آهين. ازانسواءِ بنگلي جي مقاطعدار جا ۲۵۰۰ روپيه رهيل اٿئي. هن وقت تنهنجي پيدائش اهڙي ڪانه آهي جو اٺ هزار روپيه ڏئي سگهين. ان ڪري بهتر صلاح اها اٿئي ته بنگلو وڪڻي ڇڏ.“
۱۸ - جولائي ۱۹۳۸ع - سن.

مسٽر محمد هاشم گزدر پوني مان دادو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ بابت منهنجي لکيل خط جو جواب موڪلي ٿو.
۱ - آگسٽ ۱۹۳۸ع - حيدرآباد.

حيدرآباد زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪيم. ڪيترا ٺهراءُ پاس ٿيا.
۹ - آگسٽ ۱۹۳۸ع - سن.

مسٽر ٽهلامائي دادو مان خط لکي ٿو ته ”خان بهادر نور نبي خان ڪليڪٽر دادو تنهنجي سخت برخلاف ٿي ويو آهي. هن جي دماغ ۾ اها ڪالهم ويهي ويئي آهي ته ڪلهوڙي جي مخالفت ان لاءِ ڪرين ٿو ته تون دادو لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ ٿيڻ ڪهين ٿو. هن کي پبلڪ پلي خاطر ۽ ڪلبورڊ جي ڪاروبار درس ڪرڻ جي خيال کان مخالفت ڪرڻ جو خيال. ۽ ۽ گمان ۾ به نٿو اچي. ڪراچي. جي لوڪلبورڊ وقت بدا بيد تعصب ايجر ڪونه نڪتا اٿس. ڪراچي وڃن بي هن ڪمشنر کي به تنهنجي

خلاف ڳالهائون ٻڌايون آهن.

۱۸- آگسٽ ۱۹۳۸ع- سن.

سيد ميران محمد شاه خط لکي ٿو ته ”۱۸- آگسٽ تي بمبئي يونيورسٽي جي سينيٽ ميٽنگ لاءِ وڃي ٿو. ۲۱- آگسٽ تي مون وٽ ڪراچي ايندو.“

وڌيڪ لکي ٿو ته ايندڙ سنڌ اسيمبلي، چونڊن لاءِ بقادر شاهه ۽ مخدوم غلام حيدر هالن تڪ مان اميدوار بيهن ٿا. تندي الهيار مان پاڻولي ۽ مير بنده علي خان بيهندا. حيدرآباد شهر تمام ڏکيو آهي. سرشاهنواز کي لک ته وزارت يا ڪم از ڪم سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪائونسل جي پريزيڊنٽي مونکي ڏياري.

خانبهادر اله بخش به ان لاءِ اميدوار آهي. صلاح ڏي ته گڏيل تڪ ڪجن يا جدا. زميندارن جو فرنچائيز گهٽائي ۵ سو روپيه ڍل تي آڻجي. خانبهادر ڪهڙو سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ جدا تڪ واري سوال تي توسان شامل راءِ نه آهي. هو گڏيل تڪ جي فائدي ۾ آهي.

اهڙو ٺهراءُ باوجود ميٽنگ ۾ ڪورم نه هئڻ جي به پاس ڪري سرڪار کي موڪلڻ لاءِ مونکي چوي ٿو. وغيره“

۱۶- آگسٽ ۱۹۳۸ع- سن.

مسٽر ٽهلامائي لکي ٿو ته ”خدا ڪارساز آهي. ڪليڪٽر توکي نقصان پهچائي. ان کان اڳ پاڻ ختم ٿي ويو. کيس بمبئي ۾ سرڪاري پرنٽنگ پريس ۾ مئنيجر ڪري رکيو ويو آهي. وغيره“

۲۳- آگسٽ ۱۹۳۸ع- سن.

مون سرشاهنواز ڀٽو وزير لوڪلباڊيز بمبئي سرڪار کي مسٽر ٽهلامائيءَ جي لاءِ لکيو ته ”ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو ٽهلامائيءَ جي اضافي لاءِ سفارش ڪئي. ڪليڪٽر وري کيس ڪيڏ لاءِ سفارش ڪئي آهي. جنهن لاءِ ڪوبه سبب ڪونه ڏنو اٿس، تون انصاف ڪج.“

۲۶- آگسٽ ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

خانبهادر نور نبي ڪليڪٽر دادو جي چارج ڇڏي. ان جي جاءِ تي مسٽر بي ڪي پٽيل ڪليڪٽر ٿي آيو.

۲۷- آگسٽ ۱۹۳۸ع- حيدرآباد سنڌ.

حيدرآباد ۾ زمين جي بئنڪ جي ميننگ ۾ شرڪت ڪيم ڪيتر
نهر، ناس ليا.

۲۸- اڪٽ ۱۹۳۵ع- ڪراچي.

سند براونس ڪوآپريٽو بئنڪ ۽ ٻين ڪمن سان ڪراچيءَ ۾
ڏسڻ لاءِ وٺو.

۴- سيپٽمبر ۱۹۳۵ع دادو.

ڊسٽرڪٽ لو ڪليورڊ ڊو جي مسڪ ٿي. جنهن ۾ خانبهادر محمد
بريل ڪلهوڙي پريزيڊنسيءَ لو ڪليورڊ ڇهن مهينن لاءِ موڪل ٿي وڃڻ جي
درخواست ڪئي.

ان وقت صدرات جا فرائض مون بجا آندا. ها درخواست بورڊ کان
قبول ڪرائي پوءِ پنهنجي وٽس پريزيڊنسيءَ جي استعيفا جي درخواست پيش
ڪري قبول ڪرايم. پنهنجي جاءِ تي يار محمد جويو ڪي وائيس پريزيڊنٽ
جونداس. جنهن ڪري هو ازخود ائڪٽنگ پريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو.
(نوٽ)

اهو ان ڪري قدم ڪيم ته ماڻهن کي خبر پوي ته پنهنجي خانبهادر
ڪلهوڙي جي مخالفت، خود غرضي جي بنياد تي نه هئي بلڪ پبلڪ مفاد جي
نقطه نگاه کان هئي.

۳۰- سيپٽمبر ۱۹۳۵ع- سن.

سيد شاه نواز شاه ٺٽي مان لکي ٿو ته "سيد پيارعلي شاه ۽ ميان
پير محمد عقيلي مسٽر دلاور حسين کي نواب شاه مان بدلي ڪرائي،
ڪراچيءَ ۾ رکڻ لاءِ ستايو آهي. مهرباني ڪري انجي بدلي ڪراچيءَ
ڪرايو.

۱۲- آڪٽوبر ۱۹۳۵ع- سن.

سيد ميران محمد شاه پوني مان خط لکي ٿو ته "مسٽر پنجابي
رجسٽرار ڪوآپريٽو سوسائٽي بمبئي ٽن جي ڊگهي عرصي جي قرض ملڻ لاءِ،
سند براونسل ڪوآپريٽو بئنڪ کي سفارش ڪئي آهي. هاڻ سند براونسل
بئنڪ لوئر سند زمين جي بئنڪ کي اوهان کي قرض ڏيڻ جو اختيار ڏيندي.
اوهان زمين به سڌاري سگهندا، بنگلي جي قرض جون قسطون به ادا ڪري
سگهندا.

۱۷- آڪٽوبر ۱۹۳۵ع- سن.

سيد مهر علي شاهه خط لکي ٿو ته ”سندس ۽ شاھ عبدالرحيم شاهه تي هلندڙ ڪيس سرڪار ڍل جا پيسا تهيدارن جي صلاح سان نه ڏنڻ ڪري جو ڪيس داخل ٿيو آهي. ان ۾ ڪوٽڙي تعلقي جا ڪي تسددار شاهه آهن. انهن کي سمجهايان. سرشاهنوا پتي کي لوڪلبورڊ ٽرم وڌائڻ لاءِ لکان.“

۳-۴-۸ نومبر ۱۹۳۸ع - دادو.

لوڪلبورڊ دادو جي ميٽنگن جي ڪم سان دادو ۾ هوس.

۸ کان ۱۱ نومبر ۱۹۳۸ع - ڪراچي.

ڪراچيءَ ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ڪراچي، سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ ڪراچي، ملير سوسائٽي ۽ ٻين سياسي، سماجي ۽ ثقافتي ڪمن ۾ حصو ورتو.

۱۲ - نومبر ۱۹۳۸ - سن.

مسٽر ٺهراڻائي ميهڙ مان خط لکي ٿو ته ”شمس الدين ولد محمد پريل ڪلهوڙي کي بمبئي سرڪار تعلقو لوڪلبورڊ ميهڙ جي پريزيڊنٽيءَ تان لاهي ڇڏيو آهي.

وري ساڳي ڏينهن دادو مان لکي ٿو ته بمبئي سرڪار جا هيٺيان آرڊر اڄ دادو ۾ پهتا آهن:

۱- خان بهادر محمد پريل ڪلهوڙو دادو ضلع لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ تان ۱۵ ڏينهن اندر استعيفا ڏئي.

۲- بياڙي خان لغاري جو معاملو سندس جواب اچڻ بعد فيصل ڪيو ويندو.

۳- مسٽر ٺهراڻائي چيف آفيسر ضلع لوڪلبورڊ دادو کي نوڪري کان برطرف ڪجي ٿو.“

۱۲ - نومبر ۱۹۳۸ع - سن.

سيد ميران محمد شاهه لکي ٿو ته ”اوهانجو خط مون سڀني عزيز ۽ دوستن کي پڙهي ٻڌايو. جنهن ۾ اوهان مون کي پير بقادر شاهه جي سامهون، هالن تڪ مان اميدوار نه بيهڻ جي هدايت ڪئي هئي.

تنهنڪري حيدرآباد مان بيهڻ جي صلاح قائم رهي.

ڪامريڊ عبدالقادر ۽ چيئرمين پيرسرام ٽنڊي ڄام ۾ هارين جي ڪانفرنس سڏائي آهي. ٻڌڻ ۾ آهي ته مسٽر نور محمد اتي ويندو ۽ هاري

ورڪران جي ۾ اعلان ڪندا. اوهان کين سمجهايندا

۱۶ نومبر ۱۹۳۸ع - سن.

مسر ٺهرامائي دادو مان لکي ٿو ته ”سندس نوڪريءَ کان برطرفي جو آرڊر بمبئي سرڪار کي ڪڍڻو هو. پر ڪمشنر ريزوليوشن پڙهي، ضلع لوڪلبورڊ کي لکي موڪليو آهي ته مسٽر ٺهرامائيءَ کي نوڪريءَ مان ڪڍيو وڃي نه ته گرائنٽ نه ڏبي“

۱۶ - نومبر ۱۹۳۸ع - حيدرآباد کان بمبئيءَ ويس. ۲۲۰ نومبر

تائين اتي هوس.

ٺهرامائيءَ جي ڪم سان بمبئيءَ ويس. لوڪلبورڊ طرفان سندس خلاف ڪابه شڪايت نه هئي. صرف خانبهادر نور نبي ڪليڪٽر جي لکڻ تي کيس بنا سبب جي برطرف ڪيو ويو هو. سا نيڪ ڳالهه نه هئي.

سرشاهنواز پٽي. وزير لوڪل سيل گورمينٽ کي وڃي ملي. سموري حقيقت پيش ڪيم پر هن ان کي ٻڌو ۽ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ڇي سرڪاري عملدارن جي لکڻي جي هو ڪهڙي طرح مخالفت ڪري ٿو سگهي.

انتي آءُ ناميد ٿي موٽي آيس. ايولي هٽل ۾ رهيو هوس. سيڪريٽري لوڪلباڊيز کي ملي واپس آيس.

۱۸ - نومبر ۱۹۳۰ع - بمبئي صبح جو سينٽرل سٽيشن تي لهي

ايولو هٽل ۾ اچي رهيس روم نمبر ۹۸ ۾ ۸ رويي روزانه هئا. پوءِ تاج محل هٽل ۾ اچي حاتم علوي کي روم نمبر ۴۰۷ مليس. ٽولائي مسٽر امداس سان روم نمبر ۱۰۸ ۾ مليس. گذر سان روم نمبر ۱۱۲ ۾ مليس. مسٽر ڪرپالائي جنرل سيڪريٽري بمبئي سرڪار سان ملي ٺهرامائيءَ بابت احوال ڪيم. جنهن سرشاهنواز پٽو سان ملي احوال ڪرڻ لاءِ چيو پوءِ ڪائونسل ۾ وڃي سرشاهنواز پٽي سان ملي احوال ڪيم. ان رخ ڪونه ڏنو. رات جو ڄاموٽ، محمد علي شاه مٽيارين واري سان ملي تارا پوريوالا جي دڪان تان ڪتاب خريد ڪري، اچي هٽل ۾ ويٺس.

۱۹ - نومبر ۱۹۳۸ع - بمبئي صبح جو مير بنده علي خان ۽

خانبهادر ڪهڙي سان ملي پوءِ سيڪريٽري ۾ مسٽر ڪرپالائيءَ کي ملي پٽي بابت احوال ٻڌيم. پوءِ ڪائونسل هال ۾ ويهي. سام جو پوهوڪل برادر جي ڪوئيءَ جا موليدني مسافر خاني جي سامهون هئي. اتان ٿي رات جو موٽي آيس. هٽل ۾ مسٽر ٽولائيءَ جي روم ۾ نوجوان يورويين عورتون ڏٺم.

- ۲۰ - نومبر ۱۹۳۵ع - بمبئي صبح جو مسٽر پي ائڪزمنز اڪائونٽنٽ کي مليس يو. خان بهادر غلام نبي خان، ڄام جان محمد جوتيڇي. سردار بهادره جي جاءِ تي ويسر. جي ڪونه هئا. موٽي ايس. وري اچي تارا پوريالا کان ڪتاب خريد ڪيم. پوءِ پوهومل برادرس وٽ مسٽر ڏيارا، وٽ ماني ڪاڌم شام جو ميران محمد شاه سان ميس جو ان ڏينهن پهتو هو. رات جو ميران محمد شاه مون سان گڏ اچي هوٽل ٺولو ۾ رهيو. مس فلورين ۽ مس اڊرين مليون. سيلز ڪنٽرول جو ثبوت پيش ڪيو ويو.
- ۲۱ - نومبر ۱۹۳۵ع - بمبئي صبح جو ڏيارام کي ڪٺي بريل ۾ سروج موويٿون سنڊيو ۾ وياسون. ڪجهه ترسي موٽي ڪائونسل هال ۾ اچي ويهي شام جو مسٽر شڪور وٽ ميران محمد شاه سان گڏ منڻ ويس. رات جو ڊاڪٽر حميد جي ڊنر تي وڃڻ ٿيو. جتي پروفيسر شوڪت ترڪ ڪابل يونيورسٽيءَ جو مليو. ان سان گڏ سندس ڌيءُ به هئي جا به پروفيسر هئي. مسز قزلباش سان اتي واقفيت ٿي. مس هيلينا به اتي واقف ٿي. مسز حميد نهايت شريت ۽ مهمانواز عورت هئي. شام جو حاتم علويءَ کي مليس. ڊينگومل ۽ ٽرنرمل تڏاڻي مليا.
- ۲۲ - نومبر ۱۹۳۵ع - بمبئي صبح جو ڏيارام سان گڏ وري سراج موويٿون ايسٽرن آرٽس اسٽڊيو ڏٺم. پوءِ ڪائونسل هال مان ويهي شام جو حاتم علويءَ سان گڏ گهمي، رات جو مير بنده علي خان، ميران محمد شاه تولائي سان گڏ، شهر گهمي رات جو ۱۱ بجي اچي هوٽل ۾ ستاسون.
- ۲۳ - نومبر ۱۹۳۵ع - بمبئي صبح جو ميران محمد شاه ڪائونسل هال ڏي ويو ۽ آئون ۽ پرنسپل حاتم علوي وٽان ٿي موٽي آياسون. شام جو ريس ڪورس تولائي ميران محمد شاه سان گڏ ڏسڻ ويس. پوءِ تاج محل هوٽل ۾ وڃڻ ٿيو. اتان تي پوءِ يوسف افندي ۽ مسٽر غزنوي سٽنيم سٽارس سان ملياسون اتان سينٽرل اسٽيشن تان گاڏيءَ ۾ چڙهي ڳوٺ لاءِ روانو ٿيس.
- ۲۴ - نومبر ۱۹۳۵ع - گاڏي حاتم علوي ۽ فدا حسين شيخ، پرنسپال بٽائي ۽ آئون هڪ ئي گاڏي ۾ هئاسون. شام جو ابو روڊ تي ماني کائي، گاڏيءَ ۾ ستاسون. سڄ لهن وقت ڪجهه وقت سڪون ڪيوسون.
- ۲۵ - نومبر ۱۹۳۵ع - صبح جو چوڙ اسٽيشن تي سوب

بدلائي وري پنهنجا ڪمرا پاڻي. ڪوٽڙيءَ کان گاڏي بدلائي سن آيسر مون به ڪتاب حاتم علوي ۽ پرنسپل بتائيءَ کي پڙهڻ لاءِ ڏنا. جي بمبئي. مان خريد ڪيل ڪتابن مان هئا.

۱- انسائيڪلوپيڊيا آف سيڪسيوئل ناليچ- گريٽ ڪانيٽيريز هئا.

۲۷ نومبر ۱۹۳۸ع- سن.

سيد ميران محمد شاهه بمبئيءَ مان لکي ٿو ”نه اوهان جڏهن موڪلائي واپس موٽيا ته مون سرشاهنواز ڀٽي کان پڇيو ته هو، جي اهر سيد کي تهرامائيءَ جي سوال تان نااميد ڪري موٽايو اٿئي. هن جواب ڏنو ته سندس طبيعت ٺيڪ نه هئي.

ان ڪري ساڻس وڌيڪ گفتگو ڪري نه سگهيس. ازانسواءِ جڏهن سرڪاري آرڊر نڪري چڪو هو ته هاڻ ڇا ڪري ٿي سگهيو. چيو اٿس ته جيڪڏهن دوباره تهرامائي. لوڪلبورڊ، ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر جي سفارش سان اپيل ڪري ته معاملي تي غور ڪبو.“

وڌيڪ ميران محمد شاهه لکي ٿو ته هو ۳۰- تاريخ موٽي سنڌ ايندو.“

۱ ڊسمبر کان ۶ ڊسمبر ۱۹۳۸ع- مجيد ڪيري جي جو

ڳوٺ.

زمين تي مجيد ڪيري جي ڳوٺ ۾ هوس. سيد ميان خير شاهه اتي آيو. ان سان سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊن بابت گفتگو ڪئي ويئي.

۹ کان ۱۱ ڊسمبر ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ، ملير سوسائٽي. سڀني صلاح مشورن ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي معاملن ۽ سياسي پارٽي ٽن جي ڪم ۾ مشغول رهيس.

۱۱ ڊسمبر ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

نئين ڪليڪٽر مسٽر پٽيل، مسٽر بهرامائيءَ جي پڪي ڪرڻ لاءِ سفارش ڪئي.

۱۴- ۱۵ ڊسمبر ۱۹۳۸ع- دادو.

دادو ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ دادو جون ميٽنگون هيون. بورڊ مسٽر بهرامائيءَ کي بيگناهه ٺهرائي. کيس پڪي ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيو.

۱۷- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- حيدرآباد.

لوئر سنڌ زمينداري بئنڪ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪير

۱۸- کان ۲۱ ڊسمبر ۱۹۲۸ع- ڪراچي.

مختلف ڪمن جهڙوڪ لوڪلبورڊ ڪراچي، سنڌ پبلڪ بئنڪ،
مير ڪوآپريٽو سوسائٽي، نئين سياسي پارٽي ٺاهڻ، ثقافتي ڪمن سان
ڪراچي ۾ هوس.

۲۰- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- ڪراچي.

سيد ميران محمد شاه کي مون خط لکيو ته سڪرنڊ تعلق ۾
پوليس جي ظلمن جي ڳالهين ٻڌڻ لاءِ نائال ۾ سڪرنڊ اچج. ٻين دوستن کي
گهرايو ويو.

۲۳- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- دادو

دادو ضلع لوڪلبورڊ جي ميٽنگ ٿي. ان ۾ ڪمشنر سنڌ جو ۲۰
نومبر ۱۹۳۰ع وارو ليٽر، خانبهادر محمد پربل ڪلهوڙي جي استعيفا سان
گڏ پهتو.

اها استعيفا بورڊ منظور ڪئي ۽ ميان يار محمد جوڻيجي کي دادو
ضلع جو بڪيءَ طرح پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.

۲۹- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- سن.

حاتم علوي، پير الاهي بخش، مسٽر دستور، مسٽر ٽهراڻاڻي، سن
۾ مون وٽ مهمان ٿي آيا.

۳۰- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- سن.

ٻيو فرزند امداد محمد شاه ڄائو.

۳۰- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- سن.

علامه آءِ آءِ قاضي جو انگلنڊ مان خط پهتو. کيس پٽ ڄمڻ جو
اطلاع ڏنو ويو. سندس نالو به قاضي صاحب جي نالي سان مشابهت وارو
هو.

۳۱- ڊسمبر ۱۹۳۸ع- سڪرنڊ- مجيد ڪيريو.

سڀ دوست گڏجي مجيد ڪيري جي ڳوٺ وياسون. جتان سڪرنڊ
وياسون. اڃا خان محمد مئنيجر سڪرنڊ فارم مهماني ڪئي. مسٽر
بارڪڙي سان مياسون. ماڻهن کان پوليس جي ظلمن جو داستان ٻڌو ويو.
ميران محمد ساه اسان جي واپس اچڻ بعد آيو. اتان موٽي سن آياسون.

(نوٽ)

۱۹۳۴ء ۱۹۳۵ع سالن جو گهڻو حصو. لوڪلبورڊ ڪراچيءَ ۾ موجود چيف آفيسر کي ڪڍي ٻي آفيسر رکڻ، دادو ۾ تهنراماڻي کي مدد ڪرڻ، خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙي کي لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ تان هٽائڻ، نئين سياسي پارٽي ٺاهڻ، سنڌ پراونسل ڪوآپريٽو بئنڪ. بين بئنڪن ۽ سوسائٽين ۾ حصو وٺڻ، زمين سڌارڻ، ثقافتي ۽ سماجي ڪمن ۾ مصروف رهيس.

Gul Hayat Institute

باب ستون

انهيءَ دور جي ڪن واقف ماڻهن جو مختصر احوال

هن باب ۾ سنڌ جي چند مکيه ملڪي ڪارڪنن يا معزز ماڻهن جي زندگيءَ جو مختصر احوال پيش ڪندس. جن سان انهي عرصي ۾ گڏجي ڪم ڪرڻو پيو يا واقفيت ٿي يا سندس ناماچار پکڙيل هو. سندن نالا هيٺان آهن:

- نمبر نالو معزز جو سڄو رهندڙ تعلق ۽ وغيره
- ۱- سيد حاجي اسدالله شاه ولد سيد علي رضا شاه - باجارا - سيوهڻ
 - ۲- سيد پير الهيار شاه ولد پير نور محمد شاه - مٽياري - هالا
 - ۳- مير ايوب خان ولد ڄام مير خان - ڪراچي
 - ۴- خان بهادر اله بخش خان ولد خداداد خان گبول =
 - ۵- رئيس امام بخش خان ولد علي بخش خان ڳاھو - گهوڙاڀاري
 - ۶- خان بهادر آردشير هرمسجي ماما - ڪراچي
 - ۷- وڏيرو الهڏڻ ولد ميان محمد صديق ميمڻ - دڙو - ميرپور بٺورو
 - ۸- علامه امداد علي امام علي قاضي - حيدرآباد
 - ۹- خان بهادر حاجي امام بخش خان خان بهادر غلام رسول خان جتوئي - جتوئي - مورو
 - ۱۰- مخدوم مان بصرالدين ولد مخدوم احمد صاحب صديقي - سيوهڻ
 - ۱۱- سيد ميان بڍل شاه ولد ميان نواب شاه - نواب شاه -
 - ۱۲- پير ميان پلڻ شاه ولد ميان آگيڏڻ شاه جيلاني - نورائي - ٽنڊو محمد خان
 - ۱۳- مسٽر جمشيد نسروانجي ميهتا - ڪراچي
 - ۱۴- پير علي بخش شاه ولد پير سيد لطف علي شاه - پٽ شاه - هالا
 - ۱۵- سيد حاجي عبدالحڪيم شاه ولد سيد اله بخش شاه - ٺڪر - ٽنڊو محمد خان
 - ۱۶- سيد حاجي عبدالرحيم شاه ولد سيد محمد رحيم شاه - سجاول

- ۱۷- شيخ عبد الحق وند شيخ عبدالله- ڪوٽڙي- ڪراچي
- ۱۸- مسر عبدالرحمن ولد حافظ محمد يعقوب- حيدرآباد- ڪراچي
- ۱۹- مسر عبدالجبار = = = حيدرآباد
- ۲۰- وڏيرو محمد عثمان ولد ميان محمد صاحب سومرو- ٺٽو
- ۲۱- رئيس عليمراد خان ولد رئيس غلام شاه لغاري - مير خان لغاري - سکرند
- ۲۲- خان بهادر خير محمد خان ولد رئيس ذتل خان حانديو- لاڏيون شاهيندر
- ۲۳- سيٺ حاجي محمد جعفر ولد سيٺ رحمت الله خواجو- ميرپور بٺورو
- ۲۴- سيد خان بهادر حسنعلي شاه ولد سيد غلام نبي شاه - مٽياري
- ۲۵- سيد حاجي فضل علي شاه ولد سيد غلام نبي شاه پٺن - سيوهڻ
- ۲۶- شيخ ميان جلال الدين ولد شيخ بقادار صاحب - پير ٺٽو - گهوڙاڀاري
- ۲۷- پير غلام حيدر شاه ولد پير ميان صاحبڏنه شاه - بلڙي - ٽنڊو محمد خان
- ۲۸- مخدوم غلام محمد صاحب ولد مخدوم ظهيرالدين صاحب - هالا
- ۲۹- خليفو حاجي غلام محمد ولد خليفو ماکريو - جاتي
- ۳۰- خان بهادر سيد غلام نبي شاه ولد سيد موج علي شاه - ميرپورخاص
- ۳۱- مسٽر غلام علي ولد ميان غلام حسين ڇاڳلا- ڪراچي
- ۳۲- مولوي غلام احمد صاحب ولد حاجي بچل خان ملڪاڻي- ملڪاڻي- دادو
- ۳۳- راء بهادر شيوارام ڏيون مل وزيرائي- ڪراچي
- ۳۴- خان بهادر مسر غلام محمد خان ولد مسر محمد خان صاحب ٽالپر - ٽنڊو باگو
- ۳۵- سيد شاه محمد علي شاه سيد نجف علي شاه سکر الاهي - ٺٽو
- ۳۶- سيد محمد علي شاه سيد ميمون محمد شاه - سعيد پور - ٽنڊو محمد خان
- ۳۷- سيد محمد رجب ولد محمد روشن شفيعائي - ٺٽو
- ۳۸- خان بهادر سيد شڪر سهڙيار دادا پائي- ڪراچي
- ۳۹- مولوي محمد نذوق ولد مولوي ميان عبدالله صاحب - کڏو - ڪراچي
- ۴۰- مولوي محمد سليمان وند حاجي هارون شورو - پٺو - ميرپور بٺورو
- ۴۱- ميان محمد سليمان ولد ميان عبدالقادر محمد حافظ ميمڻ - حيدرآباد

- ۴۲- سيد ميران محمد شاه ولد سيد زين العابدين شاه =
- ۴۳- مسٽر محمد هاشم ولد ميان فيض محمد گزدر - ڪراچي
- ۴۴- قاضي عبدالرحمن ولد ميان محمد صديق =
- ۴۵- خان بهادر محمد پريل ولد ميان قادر بخش خان ڪلهوڙو - باليشاه -
ميٽر
- ۴۶- سيد حاجي محمد شاه ولد سيد حاجي مير اول شاه باقيل پوٽ - مٽياري
- ۴۷- پير ميان محمد شاه ولد پير محمد شير ساه جيلاني ذڪري - سڪرنڊ
- ۴۸- ملڪ ميان فريد خان ملڪ چٽا خان ملڪاڻي - ملڪ راج - جاتي
- ۴۹- پير ميان غلام مجدد ولد ميان عبدالحليم سرهندي - مٽياري
- ۵۰- راءِ بهادر سيٺ وشناس سيٺ نهاچند - مانجهو - ڪراچي
- ۵۱- خان بهادر ولي محمد ولد ميان حسنعلي افندي - مانجهو - ڪراچي
- ۵۲- سردار واحد بخش خان ولد ميان الاهي بخش خان ڀٽو - نئون ديرو
- ۵۳- ميان قلندر بخش صاحب ولد حاجي محمد صاحب صوفي - ڊورونارو
- ۵۴- مسٽر طيب علي ولد علي ڀائي علوي - ڪراچي
- ۵۵- ميرزا قليچ بيگ صاحب ميرزا فريدون بيگ - ٽنڊونوڙهو - حيدرآباد
- ۵۶- سردار نورالدين خان ولد شڪر خان مينگل بروهي -
- ۵۷- بابا حاجي مير محمد ولد بلوچ خٽا سيلوٽ - ڪراچي
- ۵۸- بيگم مريم حاتم بدرالدين طيب جي =
- ۵۹- بيگم نصرت - حاجي عبدالله هارون =
- ۶۰- مسز گل بانو - مينوالا =
- ۶۱- مسٽر حاتم - علي ڀائي علوي =
- ۶۲- مسٽر هوشنگ نادر شاه ايدلجي ڊنشا - ڪراچي
- ۶۳- خان بهادر عظيم خان عنايت علي خان ڀٽاڻا - هالا ڀرانا
- ۶۴- خواجه حسن جان خواجه عبدالرحمن سرهندي - ٽنڊو سائينداد
- ۶۵- مسٽر چيئمل پرسرام گلراجاڻي - حيدرآباد
- ۶۶- ڊنشا پيٽنجي دستور - ڪراچي
- ۶۷- سردار بهادر محمد بخش الاهي بخش شيخ - شڪارپور - حيدرآباد
- ۶۸- سد غلام رسول شاه ولد سيد امام الدين شاه - هالاڻي - ڪنڊيارو
- ۶۹- ارباب حاجي خميسو ولد وڏيرو گل محمد ميمڻ - دڙو
- ۷۰- سڌو ٽي. ايل. واسواڻي - حيدرآباد - پونه (انڊيا)

جي- ايم- سيد اڪيڊمي سن

طرفان ڇپايل ڪتاب

- 1- سنڌي ڪلچر
 - 2- سنڌ جا سورما
 - 3- چونڊ ادبي مضمون
 - 4- پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي ڌياني (جلد پهريون)
 - 5- سنڌ جي ڪهاڻي
 - 6- ون يونٽ جي ڪهاڻي
 - 7- خطبات سيد
 - 8- پيغام لطيف ✓
 - 9- ديار دل ۽ داستان محبت
 - 10- موجوده سياسي مسئلا
 - 11- جيئن دنو آهي مون
 - 12- نئين سنڌ لاءِ جدوجهد
 - 13- سنڌ جي بمبئيءَ کان آزادي
 - 14- جيسا مين ني ديڪا
 - 15- سنڌوءَ جي ساڃاهه (ٻه جلد مڪمل)
 - 16- ساهل جا سينگار
 - 17- خط ۽ مضمون
 - 18- سنڌ ٻالهاڻي تي
 - 19- سائين جي.ايم. سيد جون تحريرون (جلد پهريون)
- شامل ڪتاب:

1. سنڌ جا سورما
 2. سنڌي ڪلچر
 3. جديد عالمي سياست
 4. مسلم سربراھ ڪانفرنس جو تجزيو
 5. پاڪستان هائڻ نئون گهرجي
 - 20- سنڌو ڏيس جو ۽ ڇا لاءِ؟ ✓
 - 21- جديد سياست جا نورتن
 - 22- مسلم سربراھ ڪانفرنس
 - 23- پاڪستان جو ماضي حال ۽ مستقبل
 - 24- پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي ڌياني (جلد ٻيو) ✓
- گهرائڻ لاءِ لکڻ:
- معرفت پوسٽ باڪس نمبر 58، جسر پوسٽ آفيس، حيدرآباد

پښتني ڪهاڼي پښتني زباني (2) جي ايم سيد - جي ايم سيد اڪيڊمي - سن

